

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

© Редакція "УІЖ"

№ 1 (466)

СІЧЕНЬ – ЛЮТИЙ 2006

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флора** (Москва, Росія)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **В.М.Волковинський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**, **О.П.Ресніт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Ресніт**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**
Комп'ютерна верстка – **Н.О.Горбань**
Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 31.01.2006 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 6-10.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Дієз-продукт", свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ "Київська книжкова фабрика"

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Р и ч к а В. М. “Галич – другий Київ”: середньовічна формула чи історіографічна метафора	4
В о л о ш и н Ю. В. (<i>Полтава</i>). Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII ст.	14
Я с ь О. В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади “Истории Малороссии” Миколи Маркевича	27
К у р а є в О. О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914)	43
Ш л я х о в О. Б. (<i>Дніпропетровськ</i>). Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст.	61
Ф е д о р о в а Л. Д. Становлення й розвиток містознавчого музейництва в Україні в XIX – перших десятиріччях XX ст. ...	72
Є ф і м е н к о Г. Г. Економічні аспекти національної політики Кремля щодо радянської України (1918–1919 рр.)	83
К о р н о в е н к о С. В. (<i>Черкаси</i>). Розробка білогвардійськими урядами А.Денікіна та П.Врангеля проектів земельної реформи (1919–1920 рр.)	101
М а т я ш І. Б., М у ш к а Ю. Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919–1924 рр.) ...	112
М и х а й л ю к М. В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві	131
З а п л о т и н с ь к а О.О. “Формалізм чи новаторство?": Інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні	145
К о л я д а І. Д. Козацький романтик Д.І.Яворницький	157
Т е р е н т ь є в а Н. О. “Філікі етерія” та його роль у грецькому національно-визвольному рухові першої чверті XIX ст. .	166

М Е Т О Д О Л О Г І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

К о с м и н а В. Г. (<i>Запоріжжя</i>). Теорія культурно-історичних типів М.Данилевського й методологія історії	183
П а л і є н к о М. Г. Архіви української еміграції в радянських спецсховищах (переміщення, опрацювання, використання) .	196

О Г Л Я Д И

Ш а н д р а В. С. Р.С.Уортман. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России	213
---	-----

Р Е Ц Е Н З І Ї

М и ц и к Ю. А. С.А.Копилов. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.)	217
М а р т и н о в А. Ю. Історія європейської ментальності ..	220

Шевченко В. Ф. В.С.Лозицький. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) 222
Винокур І. С. (*Кам'янець-Подільський*). М.Ю.Костриця. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті . 224

Бушин М. І. (*Черкаси*). А.А.Попок. Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії: Довідник 225

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Пиріг Р. Я. До 60-річчя доктора історичних наук, члена-кореспондента АПН України В.Ю.Мельниченка 227

Зашкільняк Л. О. (*Львів*), Руда О. В. (*Львів*). IV Міжнародна наукова конференція “Багатокультурне історіографічне середовище Львова в ХІХ – першій половині ХХ ст.” 231

Мельниченко В. М. (*Черкаси*). III Всеукраїнська наукова конференція “Соборна Україна: історична ретроспектива” . 233

Мицик Ю. А. V Довнарівські читання 234

Бакалець О. А. (*Бар*). Міжрегіональна науково-практична конференція “Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського” 235

Нові книги 237

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню “Вставка” **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації, авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція “УІЖ”, вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

В.М.Ричка*

"ГАЛИЧ – ДРУГИЙ КИЇВ": СЕРЕДНЬОВІЧНА ФОРМУЛА ЧИ ІСТОРИОГРАФІЧНА МЕТАФОРА?

В основу статті покладено доповідь, виголошену автором на VI Міжнародному конгресі українців, який відбувся 28 червня – 1 липня 2005 р. в Донецьку. Здійснено спробу з'ясувати ідейний зміст та історичну реальність формули "Галич – другий Київ".

У створених останнім часом синтетичних курсах історії України період із перед кінця XII–XIII ст. зазвичай визначається як епоха "Галицько-Волинської держави"¹. Цей "призабутий" радянською історіографією термін до наукового обігу впровадив М.С.Грушевський, який уважав "нераціональним сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV ст. так, наче се останнє було його продовженням"². Натомість він стверджував, що "Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені й відносини до неї Київської можна б скоріше порівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції"³.

М.С.Грушевський не обґрунтовував історичної сутності Галицько-Волинської держави, що, за його словами, "зав'язавшись на порозі XIII ст., протягнула в українських землях іще ціле століття по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою"⁴.

Поділяючи історію України на київський і галицько-волинський періоди, М.С.Грушевський очевидно спирався, як зауважив О.П.Толочко, на відмінну від великоросійської традицію Іпатіївського зводу, який є об'єднанням київського та галицько-волинського літописань, що сталося не пізніше часів Данила Романовича ("механічне з'єднання Київського й Галицько-Волинського літописів, що припало на 1200 р., істориками (у тому числі й Грушевським) було сприйнято як момент "переходу" від одного періоду до іншого"⁵). До цього слід додати, що сповідуючи погляди свого вчителя В.Б.Антоновича, який пов'язував історію Київської Русі з розвитком українських земель і першим увів до наукового обігу термін "Україна-Русь"⁶, М.С.Грушевський своїм синтетичним курсом прагнув легітимізувати саме існування української історії.

Послідовник М.С.Грушевського львівський історик Степан Томашівський у своїй популярній праці з історії середньовічної України, написаній у розпал національно-визвольних змагань, беззастережно назвав об'єднане Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство першою українською національною державою⁷. Концепцію тягlosti української історії й державності розвивали з-поміж інших представників державницької школи в українській історіографії Д.Дорошенко, М.Андрусак, М. Кордуба, Н.Полонська-Василенко. Хрестоматійними стали слова Євгена Маланюка, який у своєму історіософському есеї "Нариси з історії нашої культури", стверджуючи про втрату Києвом у XIII ст. ореолу "столічності", наголошував на тому, що "західня половина бувшої Київської імперії

*Ричка Володимир Михайлович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

все більш силою речей усамостійнюється в постаті Галицько-Волинської держави. Вона несе політичний та й культурний тягар насліддя Києва ще ціле століття, продовжуючи державність "Руської землі"⁸.

На рубежі ХХ ст., коли з'явилися принципово нові методологічний та дослідницький інструментарій наукового пошуку, такі погляди не зазнали змін. Наведу, що називається "навмання", приклад із принагідного збірника тез наукової конференції "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиція" (Галич, 19–21 серпня 1993 р.). Один із її учасників, наприклад, безапеляційно стверджує, що "з падінням Київської Русі українська державність не зупинилась; вона продовжувала функціонувати на заході, в умовах Галицько-Волинської держави, в складі якої, за твердженням М.Брайчевського (вельми сумнівним – *В.Р.*), опинилися всі українські землі разом із Києвом, за винятком хіба що сплюндрованого татаро-монгольською навалою, спустошеного та знелюдненого Лівобережжя. І, головне, ця держава була першою державою **тільки українського народу** (виділення моє – *В.Р.*), ні від кого незалежної, що засвідчило дальший процес формування нації". Далі невтомний галичанин наголошує на тому, що "у Галицько-Волинській державі вперше в Україні знайшли своє втілення такі ідеї, що входять в поняття "галицький П'ємонт", а саме **самостійність і соборність української держави; орієнтація на передову, цивілізовану Західну Європу** (виділення моє – *В.Р.*); єднання церков; міське самоуправління та інші"⁹.

Більш зваженою, хоча також неприйнятною, на мій погляд, є позиція О.Б.Головка, який стверджує, що "для об'єднаного князівства Романа були характерні певні ознаки держави, а саме наявність державної території, системи державного управління, відповідної ідеології ... отже, ми маємо всі підстави розглядати політичний комплекс, який контролював князь Роман Мстиславич, а саме територію Волині, Галичини, Пониззя (середня течія Дністра), Побужжя ("України") та Київщини як державу, яка потенційно мала шанс трансформуватися в більш стабільну державну структуру"¹⁰.

При цьому цих та деяких інших науковців не бентежить, що саме слово "держава" до ХVII ст. вживалося не у високому значенні, а побутувало лише як одне з визначень верховної влади, як метафора її царственості й могутності¹¹. Створене Романом Мстиславичем у 1199–1205 р. Галицько-Волинське об'єднання було, як слушно зауважує М.Ф.Котляр, складовою Києво-Руської держави, яка "зовсім не припинила свого існування, коли Роман Мстиславич створив своє Галицько-Волинське князівство"¹². Розвиваючи цю думку в монографії "Галицько-Волинська Русь", дослідник наголошує на тому, що "термін "Галицько-Волинська держава" народився в середовищі галицької інтелігенції в ХІХ ст., в умовах панування Австрійської імперії, до складу якої входила Галичина. Терплячи іноземне політичне, соціальне й культурно-національне гноблення, його творці від самого початку вкладали в нього політичний, виразно полемічний зміст – у нас, мовляв, була велика держава, а нині ми маємо коритися чужинцям. Загалом термін "Галицько-Волинська держава" в умовах ХІХ ст. мав прогресивне значення, хоча й не узгоджувався з історичною дійсністю ХІІІ ст."¹³

Галич на правду був важливим, проте не єдиним осередком давньоруської державності в Південній Русі. Його могутній суперник – Чернігівське князівство – виступало проти експансіоністських планів владими́ро-суздальських і смоленських князів установити тут свою гегемонію¹⁴. Та й Київ не був зведений до ролі "граничного городка", як уважають деякі історики.

Незважаючи на державну деструкцію Київської Русі й цезуру монгольсько-го завоювання, її стольний град залишався найвизначнішим осередком політичного й духовного життя, центром притягання для всіх земель-князівств Східної Європи. Київський князівський стіл продовжував зберігати своє главенство на

Русі впродовж усього XIII – першої третини XIV ст.¹⁵ У суспільній свідомості Київ залишався не тільки основним політичним і культурним центром, а й центром сакральним, осередком християнського благочестя. Невипадково, гадаю, надсилаючи 1264 р. київському митрополитові Кирилу "Кормчу книгу", болгарський князь Святополк супроводжував свій дарунок такими словами: "преосвященному архиепископу... преславного (тут і далі виділення моє – В.Р.) града Києва, учителя же всеи Русі и свѣтилника церквам богоспасаемого града Києва"¹⁶. Не буде перебільшенням сказати, що в другій половині XIII–XIV ст. зберігалася конфесійна єдність усієї території Київської Русі, що живила в масовій свідомості уявлення про неї, як про єдине етноконфесійне й політичне утворення. Тому говорити про "Галицько-Волинську державу", чи "перше українське королівство"¹⁷ як про загальноукраїнську державу – спадкоємицю Київської Русі – не доводиться. Такі поширені у вітчизняній історіографії уявлення суттєво обмежують і збіднюють зміст давньоруської середньовічної державності, заперечуючи тим самим її існування на теренах Київщини й Чернігівщини¹⁸.

Ідея успадкування Галицько-Волинським князівством державно-політичних традицій Київської Русі, а відтак і поява самої тези "Галич – другий Київ", ґрунтується головню на суперечливих звістках давньоруських літописів про долю Києва, яку він переживав на початку 1200-х рр. Зокрема, ідеться про суперництво Романа Мстиславича і його тестя – київського князя Рюрика Ростиславича. Під 1202 р. Рюрик, вирішивши провчити свого зятя, "вста ... на Романа, и приведе к собѣ Ольговичѣ в Киевѣ, хотя поити к Галичю на Романа. И оупреди Романъ скопя полкы Галичьскыѣ и Володимерьскыѣ и вѣѣха в Русскую землю и отвориша ему Кыяне ворота Подольская"¹⁹. Позбавивши Рюрика Ростиславича великокнязівського престолу, Роман Мстиславич однак у Києві не залишився, а посадовив у ньому свого двоюрідного брата Інгвара Ярославича. Але вже наступного року Рюрик повернув собі місто, учинивши в ньому нечуваний погром: "Взять бысть Киевѣ Рюриком и Олговичи и всею Половецкою землею и створиша велико зло в Русстѣи земли, якого же зла не было от крещенъа над Киевом. Напасти были и взятъа не якоже нынѣ зло се сстася. Не токмо одино Подолье взяша и пожгоша ино Гору взяша и митрополью святую Софью разграбиша и Десятинную святую Богородицю разграбиша и манастыри всѣ и иконы одраша, а иныѣ поимаша и кресты честныя и ссуды священныя и книги и порты первых блаженыхъ князьи еже бяху повѣшали в церквахъ святыхъ на память собѣ то положише все собѣ в полонѣ: яко же глаголетъ пророк Давид "Боже, приидоша языци в достояние твое и оскверниша церковь святоу твою положиша Иерусолима яко овощное хранилище, положиша троупие рабѣ твоих брашно птицам небесным плоть преподобных твоих звѣремъ земнымъ пролияша кровь ихъ, аки воду" (Пс. 78: 1–3). То все стася над Киевом за грехи наша: черньци и черници старыя иссекоша, и попы старые, и слепыя, и хромые, и слоукыя и трудоватыя, та вся иссекоша; а что чернець, и черниця, и поповъ, и попадеи, и Киянъ, и жены их, и дщери ихъ, и сыны их то все ведоша иноплеменици в вежи к себе"²⁰.

Розорення Києва було осмислене давньоруськими книжниками як Боже прокляття, що здійснилось над стольним градом Русі так само, як колись над Єрусалимом: " І він виконав Своє слово, яке говорив на нас та на наших суддів, що судили нас, щоб спровадити на нас велике зло, – такого не було вчинено під цілим небом, яке було вчинено в Єрусалимі! Як написано в Мойсеевому Законі, усе те лихо прийшло на нас, та ми не вблагали Господа, нашого Бога, щоб вернутися нам від свого гріха, і щоб порозумнішати у Твоїй правді. І Господь пильнував того лиха, і спровадив його на нас, бо справедливий Господь, Бог наш, у всіх Своїх чинах, які Він зробив, та ми не слухали Його голосу ... Господи, у міру всієї Твоєї справедливості нехай відвернеться гнів Твій та Твоя ревність від Твого міста Єру-

салима, Твоєї святої гори, бо через наші гріхи та через провини наших батьків Єрусалим та народ Твій відданий на ганьбу для всіх наших околиць" (Дан. 9: 12–16).

Лихо також віщували зауважені літописцем знамення: "Тое же зимы знаменья бысть многи на небеси. Единого ж от них скажем: бысть во едину ноць в 5 час ноци потече небо все, и бысть черно по земли же и по хоромом снѣг. Мнѣти всѣм человекам зряче, аки кровь прольана на снегу. И видѣши же нѣции течение здѣздное бысть на небеси оторгаху бо звѣзды на землю. Мнѣти видицим я яко кончину. Знаменья бо в небеси, или во звездахъ, или в солнци, или в лунѣ, или етором чимъ не на добро бывает, но знаменья сици на зло бывають"²¹.

Похмуро-пророчий тон літописної нарації не залишав сумнівів історикам минулого в тому, що велич і слава Києва залишилися позаду²². Столиця Русі, що раніше була знана як "корона пишноти" й "розрада всієї землі", із "матері містам руським" зробилася "блудницею" ("ибо уста Господни говорят как сделалась блудницею верная столица, исполненная правосудия! Правда обитала в ней, а теперь – убийцы" (Ис. 1: 21)).

На думку В.О.Ключевського, розорення Києва спричинило "відлив" населення із Середнього Подніпров'я, який відбувався у двох протилежних напрямках – на північно-східні землі Русі та на захід, у верхів'я Дністра, Західного Бугу та Вісли: "Сліди відливу в ці сторони оприявнюються в долі двох "окрайных" князівств – Галицького й Волинського. За політичною ієрархією руських областей ці князівства належали до молодших. Галицьке князівство, одне з виділених, сирітських за генеалогічною ситуацією своїх князів, що належало до молодших гілок Ярославового роду, уже в другій половині XII ст. стає одним із найсильніших і найвпливовіших на південному заході – князь його "отворяет ворота Киеву", як ідеться в "Слові о полку Ігоревім" про Ярослава Осмомисла. Від кінця XII ст., за князів Романа Мстиславича, що приєднав Галичину до своєї Волині, і його сина Данила, об'єднане князівство помітно зростає, густо заселяється, князі його стрімко багатіють, попри внутрішні смути порядкують справами Південно-Західної Русі й самим Києвом"²³.

Боротьба за право розпоряджатися київським великокнязівським престолом, що реально точилася в 1200-х рр. поміж князями Південно-Західної й Північно-Східної Русі, з такою ж гостротою оживає в боротьбі ранньомодерних історіографій – російської та української.

М.М.Карамзін, наприклад, уважав, що Роман поступився князеві Всеволоду "чесною" розпоряджатися долею Києва й той посадовив у ньому свого зятя Ростислава²⁴. Першим у полеміку з цією схемою, здається, вступив галичанин Денис Зубрицький (1777–1862 рр.). Він, зокрема, стверджував, що російський історик "перечепився на словах літопису "и бысть князь киевский", припасувавши їх до Ростислава, проте ці слова стосуються не Ростислава, але Романа, який сам сів на київський стіл, чи, ліпше, приєднав Київ до своєї держави ... поза сумнівом, Київ тоді був приєднаний до Галицько-Володимирської держави"²⁵.

Більш обережною була позиція М.С.Грушевського. Віддаючи належне здібностям і енергії Романа, він, проте, стверджував: "Подібно, як ростово-суздальські князі, він при тім теж не ласиться на Київ, і на крайнім заході українських земель з'являється таким чином новий політичний центр, значніший від Києва, що й дає надалі тон українській політиці. Правда, скоро смерть Романа робить перерву, і нове значіння галицько-волинського стола відновляється вповні тільки тридцять літ пізніше. Але галицькі події вже від кінця XII ст. стають центром української політики, більше від київських. Київ, переставши бути політичним центром для всієї системи земель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, відтепер перестав поволі бути центром і українських земель та сходиться на другий план поруч Волині-Галичини"²⁶.

До цього питання вчений повертається в іншому місці своєї фундаментальної праці: "...Роман, мабуть з огляду на Всеволода, на його претензії на старшинство над Києвом, і не лишив Київщини собі: не хочачи ані накликати конфлікту з Всеволодом, ані підпорядкувати себе його претензіям на старшинство, він задовольнився ролю фактичного господаря на всій правобічній Україні, а своїми укладами з Всеволодом фактично поставив себе на рівні з ним, так що в політичній системі земель давньої Руської держави **над старим, бідним Києвом підіймалися тепер два нові політичні центри: полудневий Галич і північний Володимир суздальський** (виділення моє – В.Р.), у союзних відносинах між собою"²⁷.

Уявлення про перенесення столиці з Києва до Галича ґрунтуються не стільки на автентичних літописних джерелах, скільки на повідомленнях пізньої польської історіографії та залежної від неї української історичної літератури другої половини XVII ст. Польський хроніст XVI ст. Мацей Стрийковський у своїй "Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі", зокрема, стверджував, що Роман "до Галича переніс руську монаршу столицю з Києва" ("do Halicza przeniósł stolec monarchiej Ruskiej z Kijowa")²⁸. Либонь, саме тому один і розділів "Синописа" названо "Спор о столице" ("По смерти всея Россіи самодержца Романа, веліе между собою нестроеніе и споръ князіе російскіи о прѣстолѣ самодержавіа имѣ; иныи хотѣша в преславном градѣ Киевѣ престол имѣти, иныи в Галичу"²⁹).

Як уже відзначалося, від часів М.С.Грушевського в українській історіографії усталилася думка про Романа Мстиславича як про фундатора Галицько-Волинської держави. На підтвердження цієї тези в науковій літературі зазвичай акцентується увага дослідників на "особливому статусі" Романа Галицького в політичній практиці та ідеології середньовічної Русі.

Так, О.Б.Головко вважає, що в давньоруській політичній думці сформувалася "наступна, після двох Володимирів – Володимира Святославича та Володимира Мономаха – парадигма ідеального державного володаря – князя Романа Мстиславича. Яскравим проявом виникнення та існування такої парадигми є преамбула до "Галицько-Волинського літопису", яку є всі підстави розглядати як окрему пам'ятку давньоруської літератури"³⁰.

Ідеться про характеристику Романа, уміщену в статті 1201 р., якою відкривається літопис: "В лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа како державего бывша всеи Роуской земли, князя Галичкого. По смерти же великаго князя Романа, приснопамятнаго самодержца всея Роуси. Одолѣвша всимъ поганьскимъ языком оума моудростью, ходяща по заповѣдемъ Божимъ, оустремил бо ся бяше на поганья яко и левъ, сердить же бысть яко и рысь, и гоубяше яко и крокодилъ, и прехожаше землю их яко и орелъ, храбор бо бѣ яко и тоур, ревноваше бо дѣду своему Мономаху, погубившему поганья Измалтяны, рекомыя Половци"³¹.

Цю характеристику було складено за книжними взірцями. Як свого часу довів О.С.Орлов: "Характеристика Романа Галицького є під 1201 і 1251 роками, у найбільш розвиненому вигляді – під 1201 р. і у вигляді, частково взорованому на 1201 р. – під 1251 р. Вигляд 1201 р. в основі мав наслідування характеристики Святослава під 961 р. "Повісті временних літ", в якій, між іншим, уживалася фразеологія Амартола "легко (або "легокъ") ходя, аки пардусъ". У характеристиці Романа 1201 р. вжито іншої фразеології, а саме – про подолання розуму мудрістю й порівняння з "левом" узятє з Малали (1 кн.); войовниче порівняння з "риссю" є в "Еллінському літописці" про Александра Македонського"³².

"Галицько-Волинський літопис" називає Романа не тільки "самодержцем", але ще й "царем"³³. Як показав В.А.Водов, застосування царського титулу стосовно давньоруських князів мало спорадичний характер. Здебільшого він уживався з використанням візантійських взірців красномовства для підкреслення політичного престижу, прославлення того чи іншого князя³⁴. Відсутність скільки-небудь

помітних претензій на титул "царя" в домонгольській Русі, очевидно, була пов'язана з особливостями політичної структури Русі кінця XI – середини XII ст.: "У цей період усі східнослов'янські землі перебували під владою князівського роду Рюриковичів: верховним правителем був той, хто вважався "найстарішим" у роді й посідав князівський стіл. Звідси – певна індиферентність щодо титулатури; не вживався в ті часи послідовно й титул "великий князь" – його застосування датується кінцем XII ст., коли виокремлення самостійних князівств і розпад князівського роду на окремі гілки створили ситуацію, в якій знадобився особливий титул для підкреслення політичного верховенства. Відповідно й титул "цар", що потрапив на Русь у час відносно байдужого ставлення Рюриковичів до титулатури, титулом не став, а вживався на означення князя "високим стилем"³⁵.

Лексика "Галицько-Волинського літопису" значною мірою була залежна, як показав О.С.Орлов, від "Хроніки" Малали. Такими запозиченнями були вживані в цьому літописі щодо Романа Мстиславича вирази "самодержець" та "цар" ("царіє"). З-поміж інших, ці слова, за спостереженням О.С.Орлова, "трапляються лише в перекладі "Хроніки" Малали і є характерними ознаками цього перекладу; лише деякі з таких слів інколи трапляються в перекладах із інших грецьких історичних творів, у тому числі й біблійних книг"³⁶.

До того ж контекст літописного повідомлення, де Данилового батька названо "царем", як доводить дослідник, збігається за тоном із наріканнями на принизливе становище перського царя Дарія в "Александрії", відомій у руських перекладах із-перед кінця XII ст.

Міфологізована польськими хроністами XVI ст., а згодом В.М.Татищевим і наступною історіографією, постать Романа Мстиславича як святого фундатора Галицько-Волинської держави остаточно канонізується XIX ст. У націоналістичній історіографії від початку XX ст. він постає "творцем першої української національної держави, якої основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загальноруської держави перед більше як 100 літами. Сим способом давня руська держава розпалася на дві частини, які стали підставою для витворення двох окремих народностей. Очевидно, що се було сполучене з повним занепадом Києва, який уже від довшого часу не мав ніяких умов бути політичним осередником східної Європи; він став перехідним простором, на яким стиралися впливи двох нових осередків – Галича й Суздаля"³⁷.

Такою була українська відповідь російській історіографії, яка вустами В.О.Ключевського проголосила Андрія Боголюбського першим великоросом ("В особі князя Андрія великорос уперше виступив на історичну сцену"³⁸).

Укладачі "Галицько-Волинського літопису", згадуючи стольне місто свого князівства, не надихалися ідеями та символами його царственості. На відміну, наприклад, від Києва чи Новгороду, Галич не сподобився титулу "богоспасаємого" або "богохранимого" града, що є індикатором сакрального статусу міста. Не спостерігаємо й інтересу галицьких книжників щодо "примірювання" до Галича таких історичних формул, як "новий Царгород", чи "новий Єрусалим", які є надзвичайно важливими для характеристики середньовічної самосвідомості. Виняток становить хіба що літописна стаття 1229 р. Сповідуючи про облогу Галича військами угорського короля Бели, літописець вкладає в уста відправленого ним до галичан посла наступні слова: "Слышите словеса великого короля Оугорского! Да не уставляетъ вас Дѣмьянъ, глаголя: "И земля изиметь ныи Бог!". Ни да уповаеть вашъ Данилъ на Господа, глаголя: "Не имать предати градъ сесь королеви Угорскому". Толико ходилъ на ины страны, то кто можетъ удержати отъ руку мою и отъ силъ полковъ моихъ"³⁹.

Слідом за В.М.Істріним, Л.С.Махновець справедливо вказував на те, що ці слова посла, виголошені від імені Бели до оточених галичан, "є біблійним тек-

стом, пристосованим до даної ситуації. Із подібними словами звертається гучним голосом глашатай (Рабсак) асирійського царя Синахериба до оточеного в Єрусалимі іудейського царя Єзекії (4 Царств XVIII, 28–30, 35 або Ісаїя XXXVI, 13–15, 20)⁴⁰. Утім, не виключено, що цей епізод укладачі "Іпатіївського літопису" запозичили не напряму з Біблії, а через посередництво "Хроніки" Малали⁴¹.

Слабкий рівень символічного наповнення в староруському літописанні образу Галича як стольного й царственного граду Південно-Західної Русі був взаємопов'язаний зі ступенем його претензій на спадкоємність щодо Києва, який у давньоруській книжності декларується "другим Єрусалимом"⁴². Між тим формулу "Галич – другий Київ", яку так і не сподобилися гранично чітко сформулювати середньовічні галицькі книжники, вирізьбив своїм "квапливим пером" (currente calamo) наприкінці 50-х рр. XX ст. львівський філолог А.І.Генсьорський. Подібно псковському ченцеві Філофею, він упевнено-урочисто стверджував: "Перший Київ занепав, на його місці з'явився "другий Київ" – Галич". Становлення цієї ідеї дослідник приписував Романові Мстиславичу (за термінологією автора – "Романові Великому"): "Такий погляд виник у Романа і галичан уже тоді, коли Роман у 1201 р. приєднав на деякий час Київ до Галицько-Володимирського князівства й посадив у ньому свого намісника князя Інгвара Ярославича. Цей погляд зміцнився ще більше за часів Данила, перед приходом Батия, коли самі київські князі стали нехтувати своїм уділом і намагалися "перескочити" на галицький престол... Остаточно цей погляд сформувався після розгрому Києва Батием. Галич-Холм стали вважати єдиним (виділення моє – В.Р.) спадкоємцем Києва, інакше кажучи, "другим Києвом". Було це щось подібне до теорії "третього Риму", яка виникла в XVI ст. в Москві після занепаду Візантії"⁴³.

Хоча ідея успадкування Галицькою Руссю традицій першої Київської держави в староруському письменстві не була висловлена експліцитно, вона покволоом прокламувалася через низку ідеологічних новацій, покликаних вивістити статус Галицько-Волинського князівства в політичній структурі Русі. Літописець Данила Галицького, утверджуючи ідею верховної влади галицько-волинських князів над Руссю, не випадково називає Данилового батька – князя Романа Мстиславича – "самодержцем всея Руси". До цього галицько-волинський книжник додає, що той "бѣ цесарь в Роуской земли", а його син Данило володів "Роускою землею, Киевом и Володимиром, и Галичем"⁴⁴, дарма, що Данило, як і його батько, ніколи не князував у Києві. Від 1253 р. він коронується як "rex Russiae" ("світлішим королем Русі" титулував Данила Романовича папа Інокентій IV)⁴⁵. Прикметно, що й М.Стрийковський називає Галицько-Волинську Русь "Руським царством"⁴⁶.

Таким самим виявом державно-політичних амбіцій була й розпочата Данилом Галицьким у 30-х рр. XIII ст. грандіозна розбудова міста Холма. Данило прагнув зробити з нього не тільки й не стільки першорядну фортецю – головний замок для захисту Забужжя, але й перетворити його на царствену столицю Русі. Високий статус і призначення цього міста засвідчують також слова галицько-волинського книжника про те, що Холм "бысть созданъ Божиим веленьем"

Запрошені Данилом іноземні майстри зміцнили місто потужними фортифікаціями та звели чимало світських споруд і храмів. У 1240-х рр. з Угровська сюди було перенесено єпископську кафедру⁴⁷. Кафедральна церква Івана Златоустого була справжнім шедевром: "зданье же еѣ сиче быс комары с каждо угла преводъ и стоянє ихъ на чєтырєхъ головахъ члвєцких изваяно отъ нѣкогого хытрѣчь. Окъна з украшена стеклы Римьскими. Входящи во олтарь стояста два столпа от цѣла камени и на нею комара и выспръ же вѣрхъ украшенъ звѣздами златыми на лазурѣ. Внутрьни же еи помость бѣ слитъ от мѣди, и от олова чиста яко блещатися яко зерчалу. Двѣри же еи двоя украшены каменьемъ Галичкымъ бѣлымъ и зеленымъ Холмьскимъ. Тесанымъ узоры тѣ некимъ хытрѣчемъ Авдьемъ

прилѣпы от всѣхъ шаровъ и злата. Напреди ихъ же бѣ издѣланъ Спас, а на полуночныхъ святыхъ Иван, якоже всемъ зрящимъ дивитися бѣ"⁴⁸.

Амбіції Данила, спрямовані на перетворення Холма на гідне столиці "Руського царства" місто, виявлялися й у пошуках відповідних геральдичних символів для цього державно-політичного утворення та інсигній влади. Поблизу Холма Данило встановив "столпъ каменъ, а на нѣмъ орелъ каменъ изваянъ. Высота же камени десяти лакотъ с головами же и с подножьками 12 лакотъ"⁴⁹.

Історики минулого, коментуючи символіку цього образу, схильні були вбачати в холмській скульптурі візантійську емблему двоголового орла, який буцімто був княжим гербом Данила⁵⁰. Однак, як доводить А.Л.Хорошкевич, двоголовий орел хоч і виступав у Візантії символом релігійної й світської влади, проте, на відміну від Священної Римської імперії, тут він не набув геральдичного значення⁵¹. Холмський кам'яний монумент зі скульптурним зображенням орла покликаний був, як уявляється, символічно засвідчити королівську гідність ("rex Russiae") Данила Галицького.

Мистецтво було не єдиним виявом амбіцій Данила. Намагаючись вивищити статус власного князя, під пером літописця й зовнішній вигляд останнього набув відповідної могутньому володареві Русі царської гідності. Характерним є опис його вбрання, уміщений під 1252 р. На чолі руських полків, споряджених озброєнням "татарським", Данило їхав "по обычаю Роуску: бѣ бо конь под нимъ дивленію подобенъ, и сѣдло от злата, жьжена, и стрѣлы и сабля златомъ оукрашена. Иными хитростями, якоже дивитися: кожуюхъ же оловира Грѣцького, и кроуживы златыми плоскими ошить, и сапозы зеленого хъза шити золотом"⁵².

Свого часу О.С.Орлов звернув увагу на те, що вбрання Данила виписане з реальними деталями, які виходять за межі трафарету давньоруських літописів. За спостереженням дослідника, цей опис книжник запозичив із "Хроніки" Малали: "У XVII книзі Малали по Еллінському літописцю змальовано одяг Чафія, лазьско-перського царя, що його подарував імператор Устин як інсигнію влади: носив він "вѣнець Румескъ", але білий "оскриль" мав "в багра место нашву злату плоску ... сапозы же его беша от своєю ему страны черъвени с бисеры, пръскимъ образомъ, тако же и пояс ему съ бисеры"

При цьому вчений не виключав можливості, що "на зображення Данила, окрім Чафія, наклалися риси царя Дарія Перського з "Александрії", а саме з розповіді про те, як приймаючи Александра Македонського, "сидяше Даріи въ венци, иже бе съ каменіемъ, в ризе червлене, яже бе вавилоньскы ткана златымъ пряденом, и в багре царьстемъ, и в сапозехъ златыхъ, съ каменіемъ деланы по лысту его, скипетры обаполы его, плъци же тмами около его". По розмові Дарій "дръжа за руку Александра и веде его въ полату свою. И се же знамение добро имяше Александр, за руку приведенъ отъ врага. И пришед во внутрь полаты своя, абие възлеже пръвее Александр на вечери Даръеви"⁵³.

Із такою гостинністю Дарія поєднується завершення літописної оповіді 1252 р. про виправу Данила. Похваливши руський "обычай" Данила, угорський король "просия у него въ станъ, зане зной бѣ велик дне того. Он же яи за роукою и веде его въ полатую свою, и самъ совлочашеть его и облачашеть и въ порты своя; и таку честь творяшеть ему, и прииде въ домъ свой"⁵⁴.

Похвальна характеристика Данила під 1224 р. ("бе бо дерзъ и храбор от головы и до ногу не бе в нем порока") запозичена з оповіді про Авессалома з 2 Царств ("Не было во всем Израиле мужчины столь красивого, как Авессалом, и столько хвалимого, как он; от подошвы ног до верха головы его не было у него недостатка") (2 Царств: 14) за Еллінським літописцем⁵⁵.

Незважаючи на зусилля Данила Галицького та його спадкоємців – володарів Галицько-Волинського князівства – зберегти державно-політичну та культур-

но-релігійну ідентичність "королівства Русі", його процвітання було ефемерним. Оцей, за образним висловом О.С.Преснякова, "окремий галицький закуток навіки залишився провінцією, хоча, як здавалося на світанку його історії, за умовами багатих природних даних і широких, розмаїтих міжнародних стосунків, міг би стати вогнищем самостійної історичної діяльності, поширюючи її базу на Волинь, Поділля й Київщину, на чолі всієї України. Проте Галицька Русь була поглинута розвитком польського шляхетського землеволодіння й торгівельно-промисловим життям польського та німецько-єврейського міщанства, а з політичного погляду вона – опорний пункт польського наступу на Чорномор'я"⁵⁶.

¹ Див., напр.: Історія України: нове бачення: У 2-х т. – К., 1995. – Т. 1. – С. 95–105.

² Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству / Под ред. акад. В.И.Ламанського. – СПб., 1904. – С. 299.

³ Там само.

⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. 3. – С. 1.

⁵ Толочко О. Коли перестала існувати "Київська Русь"? Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. – 1992. – №6. – С. 12.

⁶ Див.: Когут З. Формування української національної історіографії // IV міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина II. XX століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 7.

⁷ Див.: Томашівський С. Українська історія. Старинні часи і середні віки. – Л., 1919. – С. 85–89.

⁸ Маланюк Є. Книга спостережень. – К., 1995. – С. 113.

⁹ Див.: Чапуга С. Галицько-Волинська держава – пракорінь західноукраїнського П'ємонту // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Л., 1993. – С. 129, 130.

¹⁰ Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – К., 2001. – С. 197, 198; Його ж. Галицько-Волинська Русь: держава чи не держава? // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. Частина I. – Чернівці, 2003. – С. 116, 117.

¹¹ Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С. 276.

¹² Котляр М.Ф. Від Києва до Галича (осередки державності у Південній Русі XII–XIII ст.) // Роль столиці у процесах державотворення: Історичний та сучасний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С. 36.

¹³ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 154.

¹⁴ Див.: Коваленко В. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII–XIII ст. (До питання про перші осередки давньоруської державності) // II міжнародний конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення: Історія. – Л., 1994. – Ч. 1. – С. 20.

¹⁵ Горский А.А. Русь: от славянского расселения до Московского царства. – М., 2004. – С. 195, 196.

¹⁶ Шапов Я.Н. Византийское и южнославянское наследие на Руси в XI–XIII вв. – М., 1978. – С. 141.

¹⁷ Див.: Брайчевський М. Галицько-Волинське королівство // Хроніка-2000. – К., 1999. – Вип. 31-32. – С. 100.

¹⁸ Ричка В. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // Rossica: научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике. – Praha, 1997/2. – С. 27–32.

¹⁹ Суздальская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1962. – Т. I. – Стб. 417.

²⁰ Там же. – Стб. 418, 419.

²¹ Там же. – Стб. 419.

²² Див., напр.: Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. – М., 1991. – Т. II–III. – С. 414.

²³ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. 1 // Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т. I. – М., 1987. – С. 287.

- ²⁴ Карамзин Н.М. Указ. соч. – С. 415.
- ²⁵ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – Львов, 1855. – С. 26.
- ²⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 222, 223.
- ²⁷ Там само. – Т. 3. – С. 8, 9.
- ²⁸ Strykowski M. Kronika polska, litewska, imydzka i wszystkiej Rusi. – Т. I. – Warszawa, 1846. – S. 211.
- ²⁹ Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung von H.Rothe. – Köln; Wien, 1983. – Л. 71.
- ³⁰ Головка О.Б. Вказ. праця. – С. 206.
- ³¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 715, 716.
- ³² Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности императорской АН. – Пг., 1926. – Т. XXXI. – С. 104.
- ³³ Див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 808.
- ³⁴ Vodoff V. Remarques sur le valeur du terme “tsar” appliqué aux princes russes avant le milieu du XV e siècle // Oxford Slavonic Papers. New series. – Oxford, 1978. – Vol. XI. – P. 16–20; *Idem*. La titulature des princes russes du Xe au début du XIIe siècle et les relations extérieures de la Russie Kéviennne // Revue des Etudes Slaves. – 1983. – I. – P. 139–150.
- ³⁵ Горский А.А. Представление о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI века) // Царь и царство в русском общественном сознании (=Мировосприятие и самосознание русского общества. – Вып. 2). – М., 1999. – С. 18.
- ³⁶ Орлов А.С. Указ. соч. – С. 114.
- ³⁷ Томашиівський С. Вказ. праця. – С. 89.
- ³⁸ Ключевский В.О. Указ. соч. – С. 325.
- ³⁹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 760.
- ⁴⁰ Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1989. – С. 387.
- ⁴¹ Порівн.: Орлов А.С. Указ. соч. – С. 111, 112.
- ⁴² Про це див.: Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: человек в истории. 1998. – М., 1999. – С. 134–150; Ричка В.М. Идея „Києва – другого Єрусалиму” в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія. – 1998. – №2. – С. 72–81.
- ⁴³ Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С. 86, 87.
- ⁴⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 807, 808.
- ⁴⁵ Большакова С.А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – М., 1976. – С. 122–129.
- ⁴⁶ Strykowski M. Op. cit. – Т. I. – S. 224, 225.
- ⁴⁷ Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989. – С. 54, 202, 203.
- ⁴⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 843, 844.
- ⁴⁹ Там же. – Стб. 845.
- ⁵⁰ Иловайский Д.И. Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Памятники русской старины в западных губерниях, изд. П.Н.Батюшковым. – СПб., 1885. – Вып. 7. – С. 4; Solovjev A. Les emblemes heraldiques de Byzance et les Slaves // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1935. – Т. VII. – P. 119–164; Некрасов А.И. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века. – М., 1936. – С. 136; Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – М., 1955. – С. 92.
- ⁵¹ Хорошкевич А.Л. Символы русской государственности. – М., 1993. – С. 21, 22.
- ⁵² Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 814.
- ⁵³ Орлов А.С. Указ. соч. – С. 105, 106.
- ⁵⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 814, 815.
- ⁵⁵ Орлов А.С. Лекции по истории древней русской литературы. – М., 1916. – С. 74.
- ⁵⁶ Пресняков А. Упадок Киева и исторический путь Украины // Родина. – 1998. – №8. – С. 56.

The report is put at the heart of the article, which was proclaimed by the author on the 6th International congress of Ukrainists that took place on the 28th of June – 1st of July 2005 in Donetsk. The author makes an attempt to find out the ideological content and historical reality of the formula “Halych – second Kyiv”.

Ю.В.Волошин*

УРЯДОВА ПОЛІТИКА ЩОДО РОСІЙСЬКИХ СТАРООБРЯДЦІВ НА СТАРОДУБЩИНІ У XVIII ст.

У статті розглядається політика імперської й місцевої влади щодо російських старообрядців, які проживали на території Гетьманщини у XVIII ст., та їхні стосунки з корінним населенням регіону.

Російські старообрядці¹, що проживали на території Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини, протягом XVIII ст. пройшли складний шлях розвитку. Їхні слободи, засновані невеликою групою релігійних дисидентів, у другій половині століття перетворилися на один із головних центрів старовірів-попівців² у Російській імперії.

Проблема існування російських розкольників на території Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини у XVIII ст. до нашого часу залишається практично невивченою. Увагу дослідників вона привертала лише в останній чверті XIX – на початку XX ст., коли у зв'язку з припиненням переслідування старообрядців тема розколу стала досить популярною в тогочасній російській історіографії. Значний внесок у розробку даної проблеми зробив М.І.Лілеєв (1849–1911). Він зібрав та опублікував велику кількість документів, що розкривають обставини заснування слобід, характеризують ставлення гетьманської адміністрації і козацької старшини до старовірів, політику щодо них царського уряду³. Окремих аспектів цієї проблеми у своїх дослідженнях торкалися Є.В.Барсов і В.З.Белоликов⁴. Подальша розробка теми була перервана подіями Першої світової війни та революції.

У радянські часи подібні дослідження, через політику влади щодо релігії, втратили свою актуальність. В окремих працях того періоду зустрічаємо лише побіжні згадки про мешканців розкольницьких слобід⁵.

Особливість сучасного стану вивчення історії старообрядницьких поселень полягає у тому, що, незважаючи на загальне пожвавлення вивчення старообрядництва на пострадянському просторі, яке розпочалося наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., стародубським слободам дослідники приділяють мало уваги. Хоча необхідно відзначити, що кількість праць із розкольницької проблематики кардинально зросла⁶.

Українська історіографія представлена дослідженнями лише двох авторів – В.Мордвінцева та Г.Станкевича. Основну увагу ці автори зосереджують на вивченні й аналізі, за допомогою залучення широкої джерельної бази, становища "описних слобід" на території Гетьманщини та стосунків їхніх мешканців з офіційним православ'ям⁷.

Метою даної статті є з'ясування політичних і соціально-економічних обставин, які впливали на ту роль, що її відігравали російські старовіри в соціумі Стародубського та Чернігівського полків протягом XVIII ст. Для написання статті автор використав документальні матеріали, які зберігаються у фонді Київської губернської канцелярії Центрального державного історичного архіву України в Києві. У них містяться дані про заходи царського уряду щодо старовірів, матеріали державних переписів, інформація, зібрана місцевими адміністративними органами. Особливий інтерес у цьому зв'язку становить листування канцелярії з волосною конторою описаних розкольницьких слобід. Остання була створена 1754 р. в слободі Климівій Стародубського полку для обліку старовірів та стягнення з них податків. До неї надходили дані про зміни кількісного складу кожної зі слобід.

**Волошин Юрій Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка.*

бід, причини й напрямки міграції їхнього населення, суми податків тощо. Не менш важливі й матеріали роботи спеціальної слідчої комісії, заснованої при канцелярії за рішенням Сенату в 1764 р. Основним її завданням був розгляд суперечок за землі між старовірами та "малоросійськими власниками".

Переселення старовірів до Гетьманщини розпочалося наприкінці 60-х рр. XVII ст., відразу після собору Російської православної церкви (1666–1667 рр.), який закріпив розкол. Перша згадка про них датується 1669 р.⁸ Саме тоді 12 московських купецьких сімей на чолі зі священником Кузьмою Калмиком заснували на території Стародубського полку слободу Понурівку. Основна причина, що спонукала розкольників до переселення, – переслідування з боку уряду й офіційної церкви. На думку М.Лілеєва, поява старовірів саме в цьому регіоні пов'язана з низкою суттєвих переваг географічного характеру. Головна з них – віддаленість від адміністративних центрів і близькість кордону Речі Посполитої, за який можна було швидко перейти в разі небезпеки⁹.

Однак перші поселення розкольників на Стародубщині проіснували недовго. Як стверджує О.Лазаревський, відразу після стрілецького повстання (1682 р.), в якому старообрядці брали активну участь, московський уряд зажадав від гетьмана І.Самойловича вжити репресивних заходів проти тих старовірів, які втекли в Україну¹⁰. Підтвердження того, що гетьман виконав цю вказівку, знаходимо в листі І.Скоропадського до посольського приказу від 29 червня 1714 р., де згадуються гоніння на "капітонів"¹¹ із боку "Семена Гетьманьча, полковника стародубського" (1680–1685)¹². Тому вони змушені були залишити Понурівку й переселитися за польський кордон, де в маєтках мозирського старости К.Халецького виникла велика розкольницька колонія "Ветка".

Проте викликає сумнів, щоб стародубський полковник із великою завзятістю проводив цю акцію. Скоріше вона була вимушеною. На нашу думку, інтереси російського уряду й українських поміщиків у ставленні до переселення розкольників на територію Гетьманщини не збігалися. Очевидно, що козацька старшина, до маєтків якої в основному й переселялися старовіри, намагалася за їхній рахунок збільшити кількість своїх підданих. Саме цим, мабуть, і можна пояснити той факт, що майже одночасно з вигнанням старовірів із Понурівки на території полків розпочалось осадження нових розкольницьких слобід, яке тривало ще й на початку XVIII ст. У період із 1684 р., коли були засновані слободи Деменка та Єленка, до 1710 р., коли осадили Млинку, на Стародубщині виникло 16 поселень старовірів¹³. Цікаво, що перше з них з'явилося у рангових маєтках того ж стародубського полковника. Сумнівно, щоб С.Самойлович про це не знав. Однак свідчень про переслідування ним чи іншими козацькими урядовцями нових переселенців ми не знайшли.

Досить складною й суперечливою для старообрядців залишалася політична ситуація. Визначалася вона, головним чином, ставленням до них російських імператорів. Репресії й переслідування з боку влади тривали аж до 60-х рр. XVIII ст. Однак разом із тим можна говорити й про узаконення існування старовірських поселень на Стародубщині. Перші кроки в цьому напрямку здійснив уряд Петра І. Новий цар, за визначенням М.І.Лілеєва, "ставився до розкольників, як державний чиновник"¹⁴. Потребуючи значних коштів для своїх грандіозних реформ, Петро вбачав у них не лише опозиційну релігійну групу, а й категорію податного населення, здатного приносити державі чималі прибутки.

У 1714 р. цар видав два укази (17 березня й 9 жовтня) на ім'я київського генерал-губернатора князя Д.Голіцина щодо старообрядців. В останньому відзначалося: "Великорусского народа всякого чину беглых людей, которые живут в малороссийских городах и малороссийских полках, выдавать в великороссийские города, где кого надлежит, а где явятся великороссийского народа раскольники и

оних, велено переписать всех на лицо подворно и кто на каких грунтах, и за кем живут в подданстве, и велено им жить на тех же грунтах, на которых они поселились, а владельцам ими, раскольниками, отнюдь не владеть и податей с них не иметь, и никакими делами их не ведать, и обид им не чинить..."¹⁵.

Як бачимо, головним завданням генерал-губернатора було віднайти розкольніцькі слободи й переписати їхніх мешканців із метою обкладання податком. За умови його сплати, розкольніки отримували офіційний дозвіл від російської влади на проживання в цьому краї.

Із метою виконання цього указу генерал-губернатор Д.Голіцин разом із гетьманом І.Скоропадським створили спеціальну комісію. Із російської сторони до її складу ввійшли полковник Григорій Єргольський (голова комісії) та дворянин Кузьма Безобразов¹⁶. Поставлене перед ними завдання було досить складним. Адже не слід забувати, що, за релігійними уявленнями старовірів того часу, занесення до будь-яких державних списків вважалося позначенням печаткою антихриста. Активні дії комісарів могли викликати негативні наслідки. В одному з повідомлень полковника Г.Єргольського князеві Д.Голіцину йшлося: "В Стародубовском уезде поселены слободы великороссийского народа – раскольники, а ехать в те слободы опасно, дабы не разбежались за границу"¹⁷. Через це, очевидно, перепис затягнувся й тривав, за свідченням управителя розкольніцьких слобід В.Морозова, більше трьох років – з 1715 по 1718 рр.¹⁸ У результаті виявилось, що в маєтках гетьмана Скоропадського й козацької старшини, а також у володіннях Києво-Печерського та Чернігівського Іллінського монастирів на території Стародубського й Чернігівського полків виникло 16 слобід, в яких налічувалося 377 дворів розкольніків¹⁹.

За матеріалами перепису визначили й суму податку, який мали сплачувати старовіри. Вона становила 1519 руб. При цьому чиновники Київської губернської канцелярії керувалися тим пунктом царського указу від 8 лютого 1716 р., який стосувався розкольніків, розселених поблизу кордонів. Згідно з цим указом, ця категорія не підлягала подвійному оподаткуванню, як решта старовірів імперії²⁰. Ця поступка, очевидно, мала запобігти масовим утечам останніх.

Змінилося й правове становище старовірів. Названими вище указами їх вилучили з-під юрисдикції українських поміщиків і підпорядкували Київській губернській канцелярії. При цьому власники земель, на яких проживали старообрядці, зазнали значних збитків. Вони втратили не лише частину своїх підданих, а й землі, на яких у свій час дозволили їм поселитися. Тоді ж, очевидно, і було створено орган місцевого управління – Волосне правління государевих малоросійських розкольніцьких слобід, що підпорядковувалося через стародубського коменданта Київській губернській канцелярії. Очолював його всенародно обраний із числа старовірів бурмистер, якому підлягали ще два виборних та кілька писарів. Постійного місця дислокації правління не мало, а переходило зі слободи в слободу, залежно від того, де проживав бурмистер²¹.

Цими заходами уряд вирішував відразу дві проблеми – ставив під контроль один із найбільших центрів релігійної опозиції та збільшував кількість платників податків. Хоча, на думку М.Лілеєва, становище стародубських розкольніків у цілому й погіршилось, оскільки вони втратили значну частину земель, якими користувалися, перебуваючи в залежності від українських власників²², уведення їх до числа податного населення певною мірою узаконювало існування цих слобід.

Однак, незважаючи на спроби уряду пом'якшити реакцію старообрядців, значна їх частина сприйняла перепис у душі традиційних апокаліптичних настроїв. Навіть прояви релігійної терпимості вони трактували негативно, пояснюючи це прагненням царя-антихриста послабити справжню віру. Тому спостерігається еміграція розкольніків за кордон Речі Посполитої – до колонії Ветки²³.

За наступників Петра I стародубських мешканців переписували ще тричі – у 1729, 1736 та 1765 рр. Розмір податку, накладеного на старовірів, залишався незмінним – 72 копійки з кожної особи чоловічої статі²⁴. Щоправда, загальна його сума, очевидно, унаслідок збільшення кількості населення, зросла до 1839 руб. 76 коп. Показовим є те, що до 1750 р. переважна частина цих коштів витрачалася на православні монастирі та на утримання ректора Київської духовної академії, а решта відправлялася до міністерської канцелярії в Глухів²⁵.

Ці зміни викликали загострення стосунків між старовірами та гетьманською адміністрацією. В основі конфлікту, що простежується в джерелах уже з 1715 р., лежали, на нашу думку, суто економічні причини. По-перше, українські поміщики були незадоволені втратою внаслідок перепису своїх підданих та частини земель. По-друге, значних збитків завдавала гетьманському скарбові комерційна діяльність розкольників. Скуповуючи по селах Стародубського полку прядиво, мед, віск та іншу продукцію, вони уникали сплати торговельних зборів.

Гетьманська адміністрація намагалася запобігти цьому. Так, стародубський полковник Лук'ян Жоравка універсалом від 19 липня 1715 р. заборонив мешканцям свого полку торгувати зі старообрядцями за межами Стародуба²⁶. У документах, опублікованих М.І.Лілеєвим, зустрічаємо й два універсали гетьмана Івана Скоропадського від 28 листопада 1716 р. та 5 лютого 1719 р., видані на ім'я названого полковника. Гетьман вимагав загалом заборонити розкольникам вести торгівлю, а місцевим жителям не дозволяти здавати їм у найм двори та комори²⁷. Очевидно, ці заборони не справили великого впливу, оскільки в 1722 р. він звернувся до царя з проханням виселити розкольників за межі України²⁸.

Подібне побажання висловив відразу ж після обрання на гетьманство й Данило Апостол. Серед наведених Д.Бантишем-Каменським "пунктів", даних гетьманові імператором Петром II у 1728 р., під №16 записано: "Отказано гетману в просьбе его, чтобы выведены были из полков Стародубскаго и Черниговскаго, поселившиеся в оных раскольники..."²⁹.

Отже, в обох випадках відповідь була негативною. Важко сказати, що стало основною причиною цього, але, очевидно, головну роль відіграло небажання втрачати ті прибутки, які надходили від старовірів.

У роки правління Петра II (1727–1730) та Анни Іоаннівни (1730–1740) становище мешканців стародубських розкольніцьких слобід дещо ускладнилось. Як відзначав С.Т.Голубев, у 1728 р. "...їх почали значно утискувати, вилучили з ведення Київської губернської канцелярії й підпорядкували новоствореній при гетьманові канцелярії міністерського правління малоросійських справ"³⁰. На нашу думку, автор припустився неточності, оскільки канцелярія міністерського правління була створена для керівництва діяльністю української влади в лютому 1734 р., після смерті гетьмана Д.Апостола³¹. Як видно із тексту сенатського указу від 7 березня 1734 р.: "По решительным в прошлом, 1728 году, в верховном тайном совете пунктам, те раскольничьи слободы от жительствующих в Малой России разночинцев особливо отличены и ведать их велено тому, кто при гетмане будет"³². Як відомо, представником російського уряду при гетьманові був спочатку таємний радник Ф.Наумов, а згодом князь О.Шаховський. Цілком можливо, що слободи з 1728 р. по 1734 р. підпорядковувались особисто йому, а потім перейшли у відання названої канцелярії.

Особливо несприятливим виявився період біронівщини, коли царський уряд вирішив викоренити старообрядництво не лише на території імперії, а й за її межами. За твердженням М.М.Нікольського, така політика призвела до зростання масштабів еміграції розкольників за кордон. Влада намагалася перешкодити зменшенню кількості тяглого населення³³. У зв'язку з цим 31 липня 1734 р. імператриця затвердила заходи щодо повернення російських утікачів із території Речі

Посполитої. Між іншим, передбачалося зруйнувати колонію Ветку, що перебувала в безпосередній близькості від стародубських слобід³⁴.

Перше її знищення, т. зв. "вигонка", здійснене 1735 р. Азовським драгунським полком під командуванням Я.Ситіна, погіршило становище старообрядців на Стародубщині та Чернігівщині. До них почали вживати тих же заходів, що й до ветковців – повертали колишнім власникам і відсиляли на місця попереднього проживання. Якщо ж старовіри не пам'ятали або не хотіли називати тих місць, звідки прийшли, їх висилали до Інґерманландії³⁵.

Однак ці дії уряду не дали бажаних результатів. Незабаром розкольники відновили Ветку, а їхня кількість на Стародубщині й Чернігівщині знову зроста. Зазнала невдачі й спроба висилки в 1741 р. розкольників, які проживали в слободах Чернігівського полку – Свяцькій, Ардоні та Тимошкіному Перевозі. Таке рішення Сенат ухвалив у зв'язку з передачею земель, де знаходилися ці населені пункти, Києво-Печерській лаврі. Проте вже наступного року майже всі вислані старовіри повернулися назад³⁶.

Неефективність насильницьких дій змусила уряд Єлизавети Петрівни (1741–1762) шукати інших заходів. До того ж висилання старовірів негативно позначилось і на економічних інтересах держави. У деяких місцевостях це навіть призвело до зменшення виконання державних повинностей та скорочення кількості податного населення. Пом'якшення урядової політики старовіри відчули вже 1743 р. У виданому на ім'я "правителя Малоросії" генерал-лейтенанта І.І.Бібікова сенатському указі зазначалося: "И к ношению раскольнического платья, и к бритию бород и усов против живущих в великороссийских городах не принуждать, дабы от того за границу побегу не учинили ибо некоторые живут близ, а другие на самой польской границе"³⁷. Крім цього, указом від 28 травня 1744 р. дозволялося приймати в слободи тих старовірів, які приходили з-за кордону Речі Посполитої. У вересні того ж року Сенат наказав здійснити новий перепис усіх розкольників імперії з метою визначення їм "належного окладу"³⁸. Відбулися зміни і в управлінні слободами. Після відновлення гетьманства, згідно із сенатським указом від 2 липня 1750 р., їх знову передали у відання Київській губернській канцелярії³⁹.

Чергову спробу повернути старообрядців у підданство козацької адміністрації або вислати їх за межі України здійснив новообраний гетьман Кирило Розумовський, який намагався бути повновладним господарем у Малоросії. Він щонайменше двічі – 17 квітня 1751 р. та 7 вересня 1753 р. – прохав імператрицю "о высылке оных раскольников, в Стародубском и Черниговском полках на малороссийских владельческих землях слободами населившихся, на прежние их жилища в Великороссию, в те места, откуда они бежали; а пока высланы будут, о бытии им во владении тех малороссийских владельцов, на чьих землях они живут, чтоб они, раскольники, были во всем веданы по судам малороссийским..."⁴⁰. Усі ці звернення залишилися без відповіді, незважаючи на досить прихильне ставлення Єлизавети Петрівни до К.Розумовського.

Як бачимо, російська влада вперто не бажала передавати старообрядців під владу гетьманської адміністрації. Сумнівно, щоб ця позиція була пов'язана з намаганням у такий спосіб обмежити українську автономію. Навпаки, повноваження гетьмана значно розширились, а козацькій державі, за твердженням О.Гуржія, повернули той політичний статус, який вона мала на момент обрання І.Скоропадського⁴¹. На нашу думку, провідну роль відігравали фіскальні інтереси царизму. Принаймні, такий висновок можна зробити, узявши до уваги характер листування Київської губернської канцелярії із Сенатом та з волосним правлінням розкольницьких слобід. Досить цікавим у цьому відношенні є указ Сенату від 14 листопада 1752 р. щодо стягнення зі стародубських і чернігівських розкольні-

ків податків. У ньому наголошувалося, що встановлена сума окладного податку, незалежно від кількості збіглих та померлих, повинна залишатися незмінною аж до нового перепису. Кошти за вибулих мала сплачувати пропорційно вся волость. Новоприбулі старовіри платили неокладний податок – 72,5 коп. з кожної душі. У 1751 р. його сума становила 900 руб. 01 коп. В указі підкреслювалося, що неокладні гроші мали стягуватись зі щорічним приростом за рахунок новоприбулих⁴².

Водночас спостерігається чергове загострення стосунків між старообрядцями та козацькою старшиною, яка, очевидно, усе ще сподівалася повернути втрачені землі. На початку 1754 р. бурмистер розкольніцьких слобід Г.Карпов та виборний О.Хрущов скаржилися на образи й "нестерпні утиски", яких їм завдавали стародубська полкова та топальська сотенна канцелярії, а також козацька старшина взагалі. Вони повідомляли, що досить часто мешканці слобід затримуються за наказом тих канцелярій і утримуються у в'язницях разом із крадіями та розбійниками. Навіть самі автори скарги разом із іншим слобідським начальством у 1753 р. утримувалися в стародубській полковій канцелярії під вартою. Тому бурмистер і виборний прохали Київську губернську канцелярію призначити для охорони мешканців слобід одного штаб-офіцера і відставних⁴³.

Влада відгукнулася на це звернення й у березні 1754 р. призначила управителем розкольніцьких слобід колезького асесора В.Морозова. 5 липня того ж року Сенат постановив утворити при Київській губернській канцелярії "волосну контору описаних розкольніцьких слобід"⁴⁴. Місцем перебування була обрана слобода Климова, керував конторою той же В.Морозов. Таким чином, російська влада створила для управління розкольніцькими поселеннями в Малоросії чітку адміністративну структуру, нижча ланка якої перебувала безпосередньо на місці, у середовищі старовірів. Як засвідчує листування з губернською канцелярією, головна функція контори полягала в обліковій руху населення слобід та спостереженні за сплатою податків. Свідчення про це подавалися щорічно до губернської канцелярії. Крім того, контора захищала інтереси розкольніків перед гетьманською адміністрацією та українськими поміщиками, повідомляючи про всі конфліктні ситуації по інстанції.

Найбільш ліберально до вирішення проблеми розколу підійшла Катерина II (1763–1796). В.Белоликов так охарактеризував становище старообрядців у період її правління: "За царювання Катерини II з'являються нові великі центри розколу. Розкол підсилюється кількісно. Старообрядницькі громади набувають економічного характеру й зосереджують у своїх руках російську промисловість і торгівлю. Одним словом, із зовнішнього боку розкол за Катерини II процвітає і збільшується..."⁴⁵. Досить значні зміни відбулися й у житті старообрядців Стародубщини: у релігійному плані регіон перетворився на головний центр попівщини, а в економічному – там були закладені основи розвитку капіталістичної промисловості.

Одним із ключових заходів, що сприяв цьому, була досить вдало проведена 1764 р. друга "вигонка Ветки". Цього разу старовірів не повертали колишнім власникам, а дозволили їм селитись у стародубських слободах. Зрозуміло, що розкольніки не виявляли великого бажання залишати обжиту територію, а тому переселення затяглося на кілька років. Значна частина вимушених переселенців продовжувала підтримувати економічні зв'язки з місцями свого колишнього проживання. Ця "вигонка" відрізнялася від попередньої тим, що багатьох із старовірів приписали до стародубських слобід і примусили сплачувати там податки. Вони ще деякий час продовжували засівати поля, торгувати та займатися промислами на території Ветки.

Небажання старовірів остаточно залишати обжиті місця збіглося з прагненням польських поміщиків якомога довше затримати їх у своїх маєтках. Із цією метою вони використовували різноманітні засоби. Так, у січні 1765 р. бурмистер

розкольникських слобід повідомляв київському генерал-губернатору, що "польские владельцы как высланных тех российских беглецов о дворах и от о посеянном ими хлебе отказали, что на российскую сторону забрать и тамо продать не отдают, так и записанных обывателей в слободы о дворах отказали, а хлеб, который они сеяли, сжать и в гумны свозить и молотить дозволили с тем, что все они те земли, коими владели паки и к предбудущему году засеяли...". За твердженням бурмиистра, з цієї причини у встановлений термін у слободи не повернулася частина старообрядців, відпущених волосним правлінням до Ветки для залагодження своїх справ. Вони звернулися до бурмиистра по допомогу й прохали його "о том, как бы им избыть того, чтобы хлеб пожать и на российскую сторону забрать, а впредь хлеба не засеивать"⁴⁶.

Наскільки описана ситуація відповідала дійсності, сказати важко. Не слід забувати, що значна частина вигнаних розкольників не виявляла великого бажання залишати давно обжиті місця й налагоджувати господарство в нових умовах. Тому вони використовували будь-який привід, щоб відтягти час остаточного переселення. Отже, подібні заборони могли бути й поодинокими випадками. Проте не слід відкидати того факту, що "вигонка Ветки" досить боляче відбилася і на економічних інтересах польських магнатів: Тишкевичів, Халецьких, Чарторийських та ін., у маєтках яких знаходилися поселення старовірів. Адже вони відразу втратили значну частину своїх підданих. Тому, на нашу думку, магнати могли висунути подібні умови, щоб звести до мінімуму свої втрати. Так чи інакше, а частина вигнаних із Ветки розкольників ще деякий час продовжувала залишатися на її території.

Російська влада спочатку досить поблажливо ставилася до того, що старовіри займалися господарством у місцях свого попереднього проживання, вимагаючи лише вчасної сплати податків. Окремим із них видавали навіть спеціальні дозволи. Так, указом Київської губернської канцелярії від 27 січня 1765 р., дозволили пропускати через кордон мешканця слободи Добрянки Федота Бондарева, усіх членів його родини та найнятих ним робітників. Цей дозвіл йому було надано для "нагляду" за відкупленими в маєтках князя Чарторийського скляної гути, млина й залізної рудні⁴⁷.

Здебільшого ж старовірів відпускала волосна адміністрація за умови надійного поручительства про сплату податків. Однак необхідно відзначити, що подібні дії допускалися лише щодо розкольників, виселених із Ветки. Переселенцям з інших територій Речі Посполитої: Курляндії, Ліфляндії, Вітебського та Полоцького повітів такі дозволи не видавалися.

Частина переселенців намагалася залишитися на Ветці, і надалі сподівалися, очевидно, на її чергове відновлення. Можливо саме через це губернська канцелярія в червні 1765 р. заборонила волосному начальству видавати паспорти на проживання в Речі Посполитій більше ніж на рік. Однак і після закінчення цього терміну значна частина старовірів продовжувала там залишатися. За даними волосної контори, на 1768 р. їх налічувалося 479 осіб⁴⁸. Виходячи з цієї ситуації, у червні того ж року Київська губернська канцелярія видала розпорядження: "...раскольников всех, не обходя никого с семействами из Польши в те слободы, в кой записаны, выслать и больше им там жить и домов иметь не велеть, не приемля от них никаких отговорок"⁴⁹.

На жаль, достеменно не відомо, на скільки збільшилася кількість розкольників у стародубських слободах після розгрому Ветки. За даними Київської губернської канцелярії, у 1761 р. на території Стародубського та Чернігівського полків їх проживало 11 753 душі, а після "вигонки" (1765 р.) – 18 754 душі⁵⁰. Отже, кількість старовірів збільшилася. Безумовно, що не всі вони були вихідцями з Ветки. Однак, якщо ми умовно приймемо за еталон приріст населення слобід 1761 р., який становив, ураховуючи народжених та новоприбулих – 557 душ, і вирахуємо з отриманого числа – 1762 та 1763 рр., то побачимо, що 1764 р. насе-

лення зросло на 5867 душ. Очевидно, саме така кількість розкольників, за винятком народжених, з'явилася там у результаті "вигонки".

Зростання мешканців стало, на нашу думку, однією з причин переселення частини стародубських старообрядців до Єлисаветградської провінції Новоросії в середині 1860-х рр. Про їхню появу в цьому регіоні свідчать назви поселень. За твердженням В.М.Кабузана, у 1764 р. була заснована слобода Злинка, а в 1767 р. – Зибка⁵¹. Міграція простежується й за документами волосної контори. Зокрема 1767 р. вона видала паспорти для переселення в Південний край 25 жителям слободи Климової та 22 – слободи Клинів⁵².

Основну масу мігрантів становили здебільшого уродженці Ветки, які не мали можливості облаштувати належним чином своє господарство на Стародубщині. Так, серед переселенців зустрічаємо прізвище згаданого вище Федота Бондарева, його братів та інших колишніх польських підданих.

Як бачимо, друга "вигонка" Ветки мала вплив на розвиток старообрядництва не лише в Стародубщині, а і в інших регіонах України. Головним її здобутком для імперської влади слід, очевидно, уважати ліквідацію найбільшого осередку радикальної релігійної опозиції, що знаходився неподалік від центральних районів Росії.

У ставленні до державної влади релігійні уявлення попівців Північної Малоросії були менш радикальними, ніж у представників так званої Ветковської згоди⁵³. Можливо, що саме ці розбіжності й спричинили появу нової попівської течії – Чорнобильської згоди, засновниками якої були вихідці з Ветки⁵⁴. В.Беліков уважав, що основною причиною відокремлення цієї групи від решти старовірів було послаблення фанатизму стародубських розкольників щодо православної церкви й державної влади. Стародубців звинувачували в тому, що вони перестали ухилитися від військової служби, склали присягу цареві та молилися за нього, в окремих випадках допускали гоління борід тощо⁵⁵.

Ще одним наслідком "вигонки" стало перетворення Стародубщини на головний центр попівщини. Там, зокрема, знаходилися чотири старообрядницькі монастирі. Три – Митьківський, Злинський та Добрянський – чоловічі, а Клинівський – жіночий⁵⁶. Перший із них заснували 1765 р. ченці – вихідці з Ветки, яких очолював ієромонах Михаїл. Про самого Михаїла відомо, що він був висвячений на священника православної Миколаївської церкви в Астрахані архієпископом Іларіоном 1749 р. Незабаром, 1752 р., він залишив свою церкву й направився спочатку до Рильська, а згодом перейшов за польський кордон до Ветки. Там Михаїл вступив до Покровського монастиря й був пострижений у чернецтво ієромонахом Валеріаном. У 1763 р. разом з іншими ченцями перейшов до Стародубщини й поселився в слободі Зибкій. Після другої "вигонки Ветки", коли була відбудована на митьківському ґрунті перевезена з Ветки Покровська церква, він побудував при ній монастир і був обраний його настоятелем.

У перші роки існування монастиря між Михаїлом та іншим ієромонахом Іоною, який, очевидно, теж претендував на посаду ігумена, розгорівся конфлікт. Іона публічно звинуватив настоятеля в тому, що він нібито втік з Астрахані через те, що вбив свою дружину. Справа набула розголосу, у неї втрутилася цивільна влада. Під час слідства з'ясувалося, що звинувачення, висунуті проти Михаїла, безпідставні. Київська губернська канцелярія у зв'язку з цим постановила: "...Учинить ему, Ионе, там же, в монастыре, при собрании всеї братии наказание: бити плетью нещадно и обязать под страхом досужих домьслов не чинить"⁵⁷.

Спочатку в монастирі проживало 54 ченці. Більшість із них були вихідцями з різних регіонів Росії. Так, згаданий вище Іона був вихідцем із Калуги, чернець Феофілакт – із Москви, Тихон – із Костромської губернії. Згодом кількість мешканців монастиря зростає. У документах архіву Маркевича зазначається, що наприкінці століття там проживали 103 ченці⁵⁸.

Засновником Різдово-Богородицького чоловічого монастиря, що знаходився на землях слободи Злинки, поблизу річки Іпуті, в урочищі Малиновий Острів, був місцевий житель Семен Панфілов. У 1767 р. він збудував там невелику церкву, яка була освячена ієромонахом Веньяміном, що був родом із Польщі. Того ж року там нібито й оселилися перші 3 ченці, поклавши початок монастирю. Наприкінці століття в ньому проживали 22 ченці⁵⁹.

Така ж кількість монахів налічувалася й у скиті поблизу слободи Добрянки. Його засновником і настоятелем був, очевидно, якийсь чернець Сергій, що перейшов сюди разом із братією ще навесні 1717 р. з-за польського кордону. До кінця осені ченці збудували вісім келій, трапезну та заготовили деревину на будівництво каплиці⁶⁰. Цілком можливо, що це був найстаріший монастир у Стародуб'ї.

Досить великим (на 77 черниць) був і Климівський жіночий монастир. На жаль, ми не маємо докладних свідчень про нього. Але відомо, що в 1765 р. він уже існував⁶¹.

Не зовсім простими були відносини стародубських розкольників із корінним населенням краю. Українські землевласники спочатку залюбки приймали їх у свої маєтки й видавали "осадні листи" на заснування слобід, сподіваючись у такий спосіб збільшити кількість своїх підданих. Особливу активність у цьому проявив гетьман І.Скоропадський, якого автор однієї з публікацій назвав "головним винуватцем розселення розкольників у Стародубському та Чернігівському полках"⁶².

Зауважимо, що на час початку масової міграції старовірів на територію Сіверщини, вільних земель там майже не було. Усі угіддя знаходились у власності української старшини та козаків. Зростання кількості населення стародубських слобід загострило земельну проблему. Тому незабаром розпочалися суперечки за землі, які тривали протягом усього XVIII ст. Так, 1714 р. стародубська старшина скаржилася цареві на те, що розкольники почали захоплювати в козаків і селян землі, не відбували жодних повинностей на користь держави та робили спроби навертати українське населення у свою віру. У 1717 р. стародубський полковник Лук'ян Жоравка прохав гетьмана І.Скоропадського захистити його козаків від свавілля розкольників. Полковник повідомляв, що старообрядці почали вирубувати лісові угіддя козаків його полку для розбудови власного монастиря. Того ж року він подав ще одну скаргу, в якій ішлося про те, що розкольники ведуть себе так зухвало, бо відчувають підтримку з боку київського воєводи⁶³.

На жаль, ми не маємо свідчень про реакцію гетьмана в цьому випадку. Але, як уже відзначалося, в останній рік свого правління він звертався до імператора з проханням про виселення старовірів із України через те, що вони чинили кривди місцевому населенню, захоплюючи ґрунти та зваблюючи у своє "зловір'я". Однак це звернення І.Скоропадського не мало наслідків.

Фактично протягом усього століття тривав конфлікт між старообрядцями й стародубськими поміщиками Миклашевськими. Суперечка виникла через маєтність Товкачі, що знаходилася поблизу володінь бунчукового товариша Андрія Миклашевського в с. Понурівці. У 1720 р. мешканці розкольниківської слободи Воронки зробили спробу захопити ці землі. А.Миклашевський звернувся до київського губернатора князя Д.Голіцина. Останній наказав вигнати старообрядців із цих земель, а зжатиї ними хліб і скошене сіно повернути понурівським селянам.

Проте на цьому справа не закінчилась. У 1723 р. ті ж розкольники вигнали селян А.Миклашевського із сіножатей і скосили сіно. Однак подана цього разу скарга залишилася поза увагою губернатора. Бунчуковий товариш змушений був прохати Генеральну військову канцелярію порушити клопотання перед Малоросійською колегією. На жаль, відомі нам документи не містять свідчень, як саме вирішилася ця справа.

1731 р. той же А.Миклашевський скаржився гетьманові Д.Апостолу на старообрядців слободи Єленки, які захопили землі цього поміщика в с. Нижньому. А.Миклашевський вимагав притягнути винних до суду й повернути його володіння.

Як свідчать джерела, боротьбу з розкольниками за землі продовжували й нащадки Андрія, які навіть змушені були заплатити старообрядцям велику грошову суму, щоб ті дали їм спокій.

Уряд, очевидно, усе-таки розв'язав суперечку на користь Миклашевських. У травні 1785 р. граф П.Рум'янцев доповідав Катерині II, що розкольники слободи Воронка спалили на землях удови Олени Миклашевської хутір. Межові стовпи повиривали, канали засипали, а людей побили так сильно, що один чоловік помер. При цьому він наголошував, що це відбулося на тих землях, які були віддані удові згідно з рішенням Сенату⁶⁴.

Зростання кількості земельних конфліктів між старообрядцями та українськими поміщиками змусило Сенат 1764 р. створити спеціальну слідчу комісію "для разобранія и исследования всех оных происшедших у раскольников с малороссийскими владельцами и обывателями обидных, спорных и смертоубийственных дел и Киевской губернской канцелярии определить, а в раскольничьи слободы послать особливого [...] офицера киевского гарнизона и с ним от малороссийской стороны депутата господину малороссийскому гетману и кавалеру определить"⁶⁵. Однак із невідомих причин вирішення цієї справи затягнулося. Рішення про створення спеціальної слідчої комісії Сенат ухвалив 1764 р. Матеріали її роботи свідчать, що представникам комісії байдикувати не доводилось. Лише 1777 р. вони розглянули 22 справи⁶⁶. У цю комісію від російської адміністрації входив секунд-майор Степанов, а від Гетьманщини – бунчуковий товариш Рубець⁶⁷.

Предметом суперечок були в основному ґрунти, але досить часто конфліктували й через ліси, луки, бортні угіддя тощо. Розслідування цих справ, напевно, ускладнювалося тим, що в осадних листах, на які покликалися старовіри, не завжди чітко окреслювалися межі земельних наділів. Так, скажімо, осадний лист гетьмана І.Скоропадського на заснування слободи Митьківки у вересні 1709 р. передбачав надання осадчому Семену Савінову "...всех ґрунтов по Ирпу и поза Ирпью..."⁶⁸. Ще більш розмито описані межі в осадному листі архимандрита чернігівського Іллінського Святотроїцького монастиря Варлама (Василевича) на слободу Добрянку. У ньому відзначається, що її мали звести за селом Горностаївкою⁶⁹.

Однією з причин повільного розгляду справ могла бути й підробка зацікавленими сторонами документів на право володіння (відомо, що це явище набуло значного поширення в другій половині XVIII ст. – Ю.В.)⁷⁰. Це підтверджують і свідчення повірених поміщиці О.Новицької в справі про порубку мешканцями слободи Зибкої її лісу, які наголошували на недостовірності представленого старовірами документа: "Оную осадную прописанные зыбковские раскольники **сфальшивили и в оной поделали подчистки, и на подчистках понаписовали небывалые в оной термины к пользе их служащие**"⁷¹ (підкреслення моє – Ю.В.).

Іноді земельні суперечки затягувалися на довший час. Зокрема, обговорення справи графа О.Розумовського тривало понад два роки, а бригадира П.Милорадовича – не менше п'яти. Рішення, за поданням Київської губернської канцелярії, ухвалював Сенат. Найчастіше захоплені землі повертали власникам, а в інших випадках конфліктуючі сторони уклали мирові угоди (одна з них, 1771 р., відбулася між бунчуковим товаришем Зінченком та козаками села Засухи Стародубського полку, з одного боку, і слободянами Зибкої – з іншого). Для вирішення суперечки у визначених слідчою комісією місцях були встановлені спеціальні межові знаки⁷².

Однак більшість спорів залагоджували, очевидно, не на користь старовірів, що, на нашу думку, і викликало їхнє невдоволення роботою слідчої комісії. У зверненні бурмиистра О.Хрущова до київського обер-коменданта Я.Єльчанинова в травні 1777 р. від імені "всіх слобід обивателів" пропонувалося ліквідувати комісію, а її повноваження передати управителю "описних розкольницьких слобід".

За твердженням бурмистра, комісари не виконували належним чином розпоряджень уряду про ретельний розгляд справ, а ставилися до виконання своїх обов'язків "праздно". Не маючи жодного зиску від діяльності комісії, мешканці слобід зазнавали лише матеріальних збитків, пов'язаних із її утриманням: "Коим комиссарам и при них канцелярским служителям нанимаются всегда квартиры, и всякие канцелярские принадлежности, яко то бумагу, сургуч, и [...], и на топление всех оных квартир дрова употребляются волостным коштом, и от того слободские обыватели несут себе напрасное отягощение и убыток. И при производстве письменных дел она комиссия сверху находящегося [при] ей писца еще требует с волостной конторы одного писаря, знающего законы и порядок производства дел"⁷³. Влада не виконала прохання старовірів, обмежившись ротацією керівників комісії. Комісари, принаймні представник російської сторони (на той час секунд-майор Токарев), були відкликані в грудні 1777 р. Це, очевидно, знову призупинило роботу комісії, бо, як видно з листа Малоросійської колегії, надісланого київському обер-коменданту роком пізніше, у Климівій на той час ще не було ані російського, ані українського представників⁷⁴.

Земельні суперечки поставили російську владу в складне становище. З одного боку, вона намагалася забезпечити потреби Корони, зацікавленої в збільшенні населення слобід, а з іншого, – вимушена була рахуватися з інтересами землевласників, серед яких були й високопоставлені урядовці імперії.

Отже, підсумовуючи, відзначимо: 1. Стосунки між старообрядцями й українським населенням Стародубського та Чернігівського полків від часу їх появи в регіоні й до 1714 р. залишалися добросусідськими, хоча сам факт переселення старообрядців у місцевість із несприятливими для рільництва природно-географічними умовами ніс у собі перспективу конфлікту, бо автоматично загострював земельну проблему. Досить терпимому ставленню українських селян, міщан та козаків до старовірів сприяла зацікавленість у їхній появі місцевих поміщиків. 2. Після вилучення старообрядців із-під влади землевласників Гетьманщини ситуація кардинально змінилася. Розпочався конфлікт, який тривав майже до кінця століття. В його основі лежали не релігійні, а суто економічні причини. З одного боку, українське населення намагалася повернути собі втрачені землі, не допустити старообрядців до захоплення нових угідь і захистити свої торгівельні привілеї. З іншого боку, старовіри прагнули забезпечити собі в нових умовах засоби для існування та сплати державних податків. 3. Зовнішні прояви цього протистояння – спроби гетьманів І.Скоропадського, Д.Апостола й К.Розумовського виселити старообрядців за межі Гетьманщини; обмеження козацькою адміністрацією торгівельної діяльності старовірів; земельні суперечки. Домагання української сторони були приречені на поразку, оскільки інтереси старообрядців частково збігалися з фіскальними інтересами імперської влади. Тому навіть такий впливовий гетьман, як К.Розумовський, не зміг вирішити проблеми виселення старовірів. 4. Досить промовистою виявилася позиція імперської влади, яка фактично виступила на боці старообрядців. Показовим є те, що вона ігнорувала інтереси українських поміщиків не тільки в період лояльної політики щодо старовірів Єлизавети чи Катерини II, а й під час гонінь проти них, організованих урядом Анни Іоаннівни. Це вкотре засвідчує, що в процесі побудови унітарної, добре регульованої держави центральна російська адміністрація не збиралася рахуватися з інтересами Гетьманщини та її корінного населення.

¹ Представники різноманітних релігійних течій, які виникли внаслідок розколу російського православ'я в середині XVII ст. Причиною розколу стало неприйняття частиною духовництва та мирян реформи патріарха Никона. Зміст реформи полягав у виправленні богослужбових книг, ікон і церковних обрядів за грецьким взірцем. Зокрема, двоперстне знамення замінювалося триперстним, рухатися навколо аналоя потрібно було не за сон-

цем, а проти нього, тричі, а не двічі проголошувати слово “алілуя”, замість 7 проскурок уживати 5, на них замість восьмиконечного хреста зображати чотириконечний, земні поклони замінили поясами, значно скоротився час богослужіння. Старообрядці не визнавали цих змін, вважаючи їх еретичними.

² Попівці – послідовники одного з головних напрямів у старообрядництві, який сформувався в середині 1690-х рр. На відміну від представників іншої течії – безпопівців, попівці визнавали необхідність духівництва в спілкуванні з Богом. Вони вважали никоніанську церкву ересю, але приймали священників, які переходили до них. Попівці не створили свого віровчення, а дотримувалися загальних для старообрядців принципів (двоперстя, восьмиконечний хрест, використання 7 проскурок тощо).

³ *Лилеев М.И.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье. – К., 1893. – 278 с.; *Его же.* Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII–XVIII вв. – К., 1895. – 596 с.; *Его же.* Из истории поповщинского раскола. – К., 1915. – 112 с.

⁴ *Барсов Е.В.* Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории Стародубских скитов // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1884. – Кн. 2. – С. 37–47; *Белоликов В.З.* Инок Никодим Стародубский (его жизнь и литературная деятельность). – К., 1915. – 470 с.

⁵ *Никольский Н.М.* История русской церкви. – М., 1983. – 448 с.; *Миловидов В.Ф.* Старообрядчество в прошлом и настоящем. – М., 1979. – 112 с.

⁶ Огляд новітньої літератури див.: *Козлов М.В.* Новейшая историческая литература по истории русского раскола и старообрядчества: Обзор // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная литература. Сер. 5: История: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социальных науч.-информ. исслед. Отд. отеч. и зарубеж. истории. – М., 2002. – №1. – С. 47–63.

⁷ *Мордвинцев В.* Політика російської імперії щодо старообрядців у першій половині XVIII ст. // Укр. богослов (Іст. і теолог. щорічник). – К., 2003. – Вип. 2. – С. 254–266; *Його ж.* Старообрядницькі громади України другої половини XVIII ст. та ставлення до них влади // Соціум: альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 191–202.; *Станкевич Г.П.* Светская и церковная власть и старообрядцы на Черниговщине в последней четверти XVII–XVIII вв. // Старообрядчество: история, культура, современность. Материалы. – М., 2002. – С. 31–42.

⁸ “И тамо все пришедшие с Козмою, числом 20, поселишася при реце Ревне в лето 7177”. (*Алексеев (Стародубский) И.* История о бегствующем священстве. – М., 2005. – С. 10). Однак відомий дослідник цієї проблеми М.І.Лилеев сумнівався в достовірності вказаної дати й уважав, що піп Кузьма зі своїми супутниками прийшов на Стародубщину не раніше 1676–1677 рр. (Див.: *Лилеев М.И.* Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII–XVIII вв. – С. 58).

⁹ *Лилеев М.И.* Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII–XVIII вв. – С. 20–21.

¹⁰ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 441.

¹¹ За словником В.Даля, цим терміном позначалися “первые последователи раскола беспоповщины, по старцу Капитону, в Костромской и Вологодской губ. при царе Михаиле Федоровиче” (*Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1979. – Т. 2: И–О. – С. 87).

¹² *Лилеев М.И.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье. – С. 60.

¹³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3395. – Арк. 3 зв., 5, 6 зв.; Спр. 5789. – Арк. 24.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ НАНУ). – Ф. 127. – Од.зб. 48. – Арк. 156.

¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6470. – Арк. 42 зв. – 43.

¹⁶ *Лилеев М.И.* Новые материалы для истории раскола на Ветке и Стародубье. – С. 121.

¹⁷ Там же. – С. 122.

¹⁸ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2864. – Арк. 86 зв.

¹⁹ Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. // Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – С. 398.

²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6470. – Арк. 41, 44.

²¹ Там само. – Спр. 9864. – Арк. 83.

²² Миссионерское обозрение. – 1897. – №5–8. – С. 450.

²³ *Миловидов В.Ф.* Указ. соч. – С. 32.

- ²⁴ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6470. – Арк. 41.
- ²⁵ Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. – С. 399.
- ²⁶ Барсов Е.В. Указ. соч. – С. 44.
- ²⁷ Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Ветке и Стародубье. – С. 108.
- ²⁸ Там же. – С. 110, 112.
- ²⁹ Бантыш-Каменский Д.Г. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 440.
- ³⁰ Миссионерское обозрение. – 1897. – №5–8. – С. 451.
- ³¹ Отечественная история: История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия. – М., 1994. – Т. 3: К–М. – С. 461.
- ³² Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Ветке и Стародубье. – С. 182.
- ³³ Никольский Н.М. Указ. соч. – С. 325.
- ³⁴ Лилеев М.И. Из истории поповщинского раскола. – К., 1915. – С. 86.
- ³⁵ Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. – С. 399.
- ³⁶ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6470. – Арк. 48.
- ³⁷ ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 127. – Од.зб. 250. – Арк. 3.
- ³⁸ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6264. – Арк. 8; Спр. 1346. – Арк. 1.
- ³⁹ Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Ветке и Стародубье. – С. 182.
- ⁴⁰ Там же. – С. 173.
- ⁴¹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 72.
- ⁴² ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1942. – Арк. 10.
- ⁴³ Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье. – С. 181–182.
- ⁴⁴ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6470. – Арк. 50.
- ⁴⁵ Белоликов В. Указ. соч. – С. III.
- ⁴⁶ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5621. – Арк. 16–17.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 18.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 41.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 39.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 3612. – Арк. 26; Спр. 5790. – Арк. 21.
- ⁵¹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976. – С. 105.
- ⁵² ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6470. – Арк. 3, 21.
- ⁵³ Ветковська згода – старообрядницька течія, що сформувалася наприкінці XVII ст. на о. Ветка, утвореному рукавом р. Сож (нині територія Білорусі), її послідовники мали власне миро для помазання, приймали будь-які ікони, їм дозволялося їсти з іновірцями, вінчатися в будь-яких приміщеннях. Новоприбулих священників приймали через перехрещення. До державної влади ставилися вороже, уважаючи її породженням антихриста.
- ⁵⁴ Чернобыльська згода – старообрядницька течія, що виникла в останній чверті XVIII ст. поблизу містечка Чернобиля на Київщині, її засновником був уродженець Ветки Іларіон Петров. Головні ознаки їхнього віровчення полягали у відмові молитися за царя, забороні віддавати синів у солдати, негативному ставленні до шлюбу та неприйнятті паспортів, на яких, на їхню думку, лежала печатка антихриста. Проте на території Київщини прихильники цієї течії довго не затримались. У 80-х рр. вони переселилися до Австрії.
- ⁵⁵ Белоликов В.З. Чернобыльское согласие. – К., 1915. – С. 4.
- ⁵⁶ Миловидов В.Ф. Указ. соч. – С. 32.
- ⁵⁷ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 8276. – Арк. 64, 72–74.
- ⁵⁸ Барсов Е.В. Указ. соч. – С. 9.
- ⁵⁹ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 8276. – Арк. 15–16.
- ⁶⁰ Барсов Е.В. Указ. соч. – С. 38.
- ⁶¹ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 8276. – Арк. 2 зв.
- ⁶² Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. – С. 399.
- ⁶³ Барсов Е.В. Указ. соч. – С. 38.
- ⁶⁴ Там же. – С. 39–40.
- ⁶⁵ ЦДДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 9741. – Арк. 11.
- ⁶⁶ Там само. – Спр. 8442. – Арк. 7.
- ⁶⁷ Там само. – Спр. 8442. – Арк. 1. На жаль, документ не подає імен цих урядовців. Генеральну військову канцелярію могли, на нашу думку, представляти: Михайло Михай-

лович Рубець, який на момент створення комісії був значковим товаришем, а на час написання використаного нами документа (1777 р.) став бунчуковим товаришем, або ж Григорій Андрійович Рубець (старший), який був бунчуковим товаришем із 1773 р. (Див.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 4. – С. 375, 381).

⁶⁸ ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2745. – Арк. 17.

⁶⁹ *Лазаревский А.М.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 75.

⁷⁰ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – С. 210.

⁷¹ ЦДІАУК. – Ф. 1943. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 56 зв.

⁷² Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6359. – Арк. 2.

⁷³ Там само. – Спр. 8442. – Арк. 3.

⁷⁴ Там само. – Арк. 64.

In clause the policy of the central and local authority concerning Russian old-believers is considered which lived in territory of the Hetmanate in XVIII ct. and their attitude with the radical population of region.

О.В.Ясь*

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗАСАДИ "ІСТОРИИ МАЛОРОССИИ" МИКОЛИ МАРКЕВИЧА

Висвітлюються дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади п'ятитомної студії "История Малороссии" (М., 1842–1843) Миколи Маркевича. Розглядається співіснування та змагання елементів пізньопросвітницького раціоналізму і романтичного естетизму в авторській конструкції української історії. Аналізується структура праці, техніка викладу та система аргументації провідних положень. Відзначається, що дослідницькі рефлексії М.Маркевича сформовані під впливом літературно-естетичних мотивів і вирізняються контрастністю та дуалізмом: домінація козацької слави і героїки, які чергуються з трагічністю й катастрофічністю українського буття. Висловлюється думка, що п'ятитомник М.Маркевича в інтелектуальному сенсі доцільно розглядати як самотутню предтечу історичних студій представників романтичного народництва в українському історіописанні XIX ст.

На зорі XIX ст. вельми популярні теорії та побудови просвітницького раціоналізму поступово програвали змагання з новітніми романтичними інтенціями. Впорядковані на засадах універсальності й самодостатності розуму, раціональності та логічної єдності реконструкції історичної минувшини водночас перетворилися в хаос незчисленних і неповторних фактів. Індивідуалізація, локальна предметизація та національно-регіональна фрагментарність світу історії в романтичних інтерпретаціях сягнула апогею. Відтак романтичні системи світобачення, у центрі яких перебувала людина з розмаїтими та унікальними проявами соціального буття, самотутніми, індивідуальними емоційними і психологічними реакціями, вступили в гостру конфронтацію з раціональними схемами й абстракціями.

Наразі відбувається поворот від класицизму й універсалізму до світу народного життя та його різноманітних виявів, поширюється зацікавлення колоритом місця і часу, які розгортаються під знаком романтичної опозиції стосовно раціоналізму. Мінливість, динамічність, суперечливість, конечність і нескінченність зробилися неодмінними характеристиками полівимірних історичних об'єктів, що

**Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.*

функціонували в багатоплощинному середовищі, розглядалися з різних масштабів і ракурсів, зокрема з обсягу національної та регіонально-провінційної проблематики.

Упродовж кінця 20-х – 40-х рр. ХІХ ст. новітні європейські романтичні впливи, хвиля зацікавлення етнографічним матеріалом на українських теренах стали підґрунтям, на якому відродилися й розквітли антикварні розшуки та естетично-літературні устремління, ностальгічно-патріотичні настрої й апологія славетної козацької минувшини. У контексті зазначених тенденцій і була виконана п'ятитомна "История Малороссии" (М., 1842–1843) Миколи Маркевича.

Ця студія побачила світ після двох видань "Истории Малой России" Д.Бан-тиша-Каменського (1822, 1830) і майже збіглася з її третім виданням (1842) та публікацією "Історії Русів" (1846). Відтак ще напередодні появи "Истории Малороссии" в колах тодішньої освіченої громадськості склалася думка про її блискучий літературний стиль. Зокрема, вже рецензенти третього видання студії Д.Бан-тиша-Каменського називали очікувану працю М.Маркевича "красномовною"¹, а опубліковані уривки з неї у журналі "Маяк"² та "Русский вестник"³ характеризували як чудові⁴. У редакційному коментарі до уривків з "Истории Малороссии" в "Русском вестнике" патетично зазначалося: "Тут є душа, є життя"⁵.

У концептуальному плані "История Малороссии" поєднувала культурницьку варіацію автономістсько-патріотичної традиції нащадків старих козацько-старшинських родів, історіософське кредо яких найповніше відображала "Історія Русів", з популярними на той час романтичними віяннями та етнографічними розшуками. Водночас вона не позбавлена і пізньопросвітницьких мотивів. Невипадково Зенон Когут слушно розглядає цю працю як перехідний місток між дворянською патріотичною історіографією початку ХІХ ст. та українським романтичним народництвом⁶.

Утім, у студії М.Маркевича мотиваційне підґрунтя його проекту малоросійської історії безпосередньо не окреслюється. В опосередкованому вигляді останнє вгадується в героїко-патріотичних пріоритетах автора, у його орієнтації на своєрідні, унікальні характеристики української минувшини. Учень С.Соловйова, відомий російський учений, прибічник централістичної схеми історії східного слов'янства Геннадій Карпов навіть охрестив такі пріоритети М.Маркевича як історика "дріб'язковим Малоросійським патріотизмом"⁷.

Щоправда, певні уявлення стосовно загальної мотивації творчості автора, який уже в молоді роки вважав себе "добрим малоросіянином"⁸, на теренах української історії знаходимо у його інших працях. Зокрема, у 1831 р. у передмові до збірки "Украинские мелодии" М.Маркевич згадує про свої наміри на ниві історіо-описання: "Якщо вистачить на те сил моїх і часу, можливо, я наважусь принести моїм співвітчизникам та землі, яка вигодувала колись наших прабатьків, а нині зберігає їх рештки – докладний опис красот історичних, чарівність природи, звичаїв, обрядів, одягу, давнього правління Малоросійського. Приємно було б згадати, який був Батурич, якою була вдача, мова, приємно уявити собі вітчизну у дні її минулі. Певний, що недоліки мого твору будуть вибачені за мету, котру я мав у своїх починаннях, тоді я з великою рішучістю представлю мою працю на суд просвічених письменників"⁹.

Зазначена заувага виявляє естетичні зацікавлення М.Маркевича історією України на початку 30-х рр. ХІХ ст. Вочевидь вони зазнали певної еволюції впродовж десятиліття, що розділяє вказану сентенцію та написання "Истории Малороссии". Однак, остання ймовірно була незначною, на що вказують численні літературні пасажі у викладі історичного матеріалу на сторінках вищезгаданого п'ятитомника.

Під офортотом М.Маркевича, виконаним Львом Жемчужниковим 1861 р. й опублікованим в журналі "Основа", є власноручний, іронічний напис автора "Истории Малороссии", який досить точно відображає спрямованість його інтелектуальної еволюції: "Нині волосся моє сиве і скуйовджене, вуса обвисли, музи-

ку замінила історія, поезію – статистика”¹⁰. Тож первісні етнографічні та поетичні зацікавлення і підвели Маркевича до власне історичних студій.

Слід підкреслити, що він принципово розділяв дослідницьку працю історіографа та історика. Маркевич уважав, що перший пише тільки для вченої громадськості, останній – для всіх¹¹. Причому призначення історика автор п’ятитомника вбачав, передусім, у літературній обробці фактографічного матеріалу.

Отже, літературно-естетичні складові домінують у мотиваційних устремліннях Маркевича. Недаремно автор “Истории Малороссии” під час написання своєї праці підходив до історичного матеріалу, здебільшого не як історик, а як письменник і митець. Так, відомий російський історик та етнограф О.Піпін тримався думки, що Маркевич репрезентував “зразок місцевого патріота та практичного етнографа-аматора”¹². Дехто з сучасних дослідників розглядає його як поета-вченого¹³.

Крім того, Маркевич одержував насолоду від самого процесу пошуку та фіксації емпіричних відомостей, який часто-густо перетворюється для нього на самоціль. Відтак, антиквар-збирач у нагромадженні історичних пам’яток і фактів досить часто поєднується, а інколи й перемагає в його творчості літератора-митця.

Уже перші рядки в “Истории Малороссии” виявляють авторські інтенції, зокрема прагнення продемонструвати неповторний характер українського “простору землі”. Маркевич навіть зазначає, що “знаменитий Ліней припускав, що вона (українська земля – *Авт.*) була колискою народів після потопу”¹⁴. Тому україноцентричність авторського викладу домінує на сторінках цієї праці на відміну від “Истории Малой России” Д.Бантиса-Каменського, в якій малоросійська історія подається в загальноросійському контексті.

Водночас М.Маркевич відразу постулює власні принципи щодо композиції “Истории Малороссии”, до основи якої покладено шестичленну періодизацію української історії, або, як він висловлюється, 6 відмінних “історичних картин”: 1) від найдавніших часів до Лянцкоронського, 1500 р. (глава 1); 2) від Лянцкоронського до унії, 1500–1592 (глава 2–4); 3) від початку унії до Богдана Хмельницького, 1592–1646 (глава 5–10); 4) від поголовного повстання до смерті Хмельницького, 1646–1657 (глава 11–22); 5) від смерті Хмельницького до падіння Мазепи, 1657–1709 (глава 23–48); 6) від падіння Мазепи до останніх днів Малоросії, 1709–1793 (глава 49–56)¹⁵. Така періодизація, незважаючи на свою змістовну неоднорідність, відображає авторське розуміння безперервності української історії попри її численні метаморфози.

Зауважимо, що періодизація М.Маркевича побудована за принципом контрастності – періоди слави та піднесення чергуються з епохами занепаду і катастрофічної руйнації. Вона виявляє літературно-естетичні пріоритети автора у відтворенні минувшини. Відтак, мінливість і швидкоплинність світу історії сприймається М.Маркевичем набагато повніше, ніж його попередником Д.Бантисем-Каменським, який схильний відтворювати малоросійську минувшину у вигляді поступового і лінійного руху.

Зокрема, Маркевич наголошує на тому, що татарська навала та литовське завоювання розділило Русь: на Русь південну та її “молодшу сестру” – Русь північну¹⁶. Наведена сентенція автора нагадує відомі пасажи знаменитої дискусії “южан” і “северян”, початок якої пов’язують із відомою розвідкою Юрія Гуци-Веліна¹⁷. Однак, Маркевич не розвиває цієї теми, обмежившись тільки стислою згадкою про поділ Русі. Утім, у подальшому викладі автора неодноразово зустрічаємо ідею “двох Росій”, особливо щодо української історії доби Хмельниччини¹⁸.

Однак, незважаючи на чітке окреслення принципів побудови та оформлення фактографічного матеріалу, композиція “Истории Малороссии” є вкрай нерівномірною. Причому сам автор досить часто порушує власні принципи. Зокрема, М.Маркевич практично не узагальнює не тільки матеріал з обсягу окремих глав,

а й навіть окреслених ним періодів, які об'єднують ряд структурних одиниць. Наприклад, історію докозацької доби (до 1500 р.) він висвітлює лише в одній-єдиній главі¹⁹. Натомість перебіг подій другої половини XVII – початку XVIII ст., тобто п'ятих і шостих періодів за його поділом, подаються істориком дуже докладно (34 глави).

Прагнучи компенсувати таку диспропорційність у викладі фактографічного матеріалу, М.Маркевич відразу розставляє низку оціночних коментарів. Приміром, він відзначає, що приєднання Малоросії до Литви було добровільним²⁰, а також наголошує на рівноправному тлумаченні об'єднання з Польщею, в яке ввійшли "рівні з рівними і вільні з вільними"²¹. Утім, подані зауваги М.Маркевича дуже нагадують подібні вислови в "Історії Русів"²², зокрема спираються на вигадані привілеї.

В аналогічному плані він коментує і приєднання до Москви, зокрема наголошує, що тільки "злиття Малоросіян з Москвою могло зміцнити загальний добробут Росії"²³ та зробити її "першорядною державою"²⁴. Іван Крип'якевич відзначав, що думка про рівноправність України в державних об'єднаннях із Литвою, Польщею та Московщиною є основною ідеєю в творі М.Маркевича, яку він запозичив з "Історії Русів"²⁵.

У такому ж дусі М.Маркевич коментує й інші події та явища. Зокрема, розкриваючи загальний зміст литовської доби малоросійської історії, автор відзначає, що "безперервно необхідні були для нас підтвердження пакт і привілеїв, і безперервно вони порушувалися, незважаючи на королівське веління"²⁶.

Для М.Маркевича притаманний персонологічний принцип викладу матеріалу. Так, історію козащини XVI ст. автор висвітлює майже виключно з перспективи славетних діянь гетьманів. Такого ж принципу він тримається й у викладі історії XVII–XVIII ст. Персонологічний виклад, властивий для козацько-старшинського історіописання, домінує в його праці настільки, що ряд розділів названі іменами відповідних гетьманів.

Зауважимо, що історичні періоди, де тимчасово відсутні володарі гетьманської булави, помітно ускладнюють авторський виклад, оскільки примушують історика робити певні відступи. Зокрема, 26 розділ своєї праці М.Маркевич називає "Междо-Гетманство. Наказний гетман Яким Самко" і розпочинає його з висвітлення загального становища, яке склалося на українських землях²⁷.

Наразі слід підкреслити, що така техніка викладу є характерною ознакою "Історії Малоросії". Власне через замальовки історичних осіб М.Маркевичем конструється образ тієї чи іншої епохи. Водночас для історика притаманна не тільки домінація козацької слави, а й своєрідне протиставлення її трагічним подіям, чергування світлих і темних періодів.

Причому окремі деталі персонологічних характеристик екстраполюються автором до сутнісних рис історичного руху. Наприклад, про польського короля Сигізмунда III М.Маркевич пише: "це той щасливець, котрий кілька разів міг об'єднати з Польщею, Литвою та Малоросією Росію та Швецію, і котрий заклав підвалини загибелі Польщі"²⁸. Відтак, смерть Криштофа Косинського він характеризує як набат, переддень "загальної брані" між поляками та малоросіянами²⁹.

Подібним чином історик оцінює і загибель Северина Наливайка, яка стає кульмінацією гонінь на православну віру, що поклала початок "нечуваних бід Малоросії"³⁰. Відзначимо, що М.Маркевич, як і автор "Історії Русів", називає Косинського Федором, а Наливайка – Павлом³¹.

Так чи інакше вказані замальовки історичних осіб фактично є елементами соціопсихологічної характеристики суспільства, які виявляють своєрідну трагічність авторського мислення. В кончності людського буття, особливо видатних особистостей, у М.Маркевича проступає романтичне розуміння мінливості світу історії, зокрема естетично-літературний спосіб її сприйняття, самотній дуалізм у зображенні тріумфу козацької слави та трагізму, катастрофічності й соціально-психологічної напруги тогочасного українського життя.

Приміром, він характеризує добу напередодні Хмельниччини як "навислу грозу" над Річчю Посполитою³².

Слід зазначити, що М.Маркевич, як і Д.Бантис-Каменський, приділяє пріоритетну увагу зовнішній канві історичних подій, передусім у військово-політичній площині. Внутрішній історії Малоросії він відводить лише окремі текстові фрагменти, які представлені у вигляді супутніх авторських роздумів, своєрідних відступів від генеральної лінії викладу.

Один із рецензентів його студії з цього приводу відзначив, що її варто було б назвати "Историей войн Казаков Малороссийских", аніж "Историей Малороссии"³³. Такі пріоритети у викладі М.Маркевича виглядають тим більш дивними, якщо взяти до уваги зібраний ним величезний етнографічний матеріал, а також його щире, майже фанатичне зацікавлення українською старовиною.

Почасти вказані особливості пояснюються тим, що автор значну частину матеріалу з внутрішньої історії переніс у додатки до п'ятого тому, в якому вміщені відомості про кількість військ та населення за різними джерелами, список полків, устрій і управління, розпис правителів Малоросії, таблиця гетьманів, списки генеральної старшини, церковних ієрархів, хронологія битв і пригод тощо. Та найголовнішу роль, імовірно, відіграли естетичні й антикварні мотиви в його спосіб мислення, які часто-густо висували на перший план не особу історика, а літератора-митця та колекціонера-збирача.

Очевидно, що Маркевич прагнув поєднати художньо-естетичне відтворення українського минулого з викладом величезної кількості фактів. Але чимало зібраних ним відомостей та матеріалів не вкладалися в канву авторського викладу, який переважно концентрувався навколо визначних особистостей та перебігу військово-політичних подій.

Зауважимо, що вирішити цю проблему в межах власне романтичного історіописання, зокрема шляхом уведення до своєї конструкції минувшини масового, колективного героя – народу-нації, Маркевичу так і не вдалося. Народна маса побутує в його викладі, переважно на другому, а то й на третьому плані. Відтак, значна частина фактографічних матеріалів переноситься автором, як і Д.Бантис-Каменським, до численних додатків та наукового апарату праці. Тож у ставленні до емпіричної основи "Истории Малороссии" Маркевич більше виглядає як аматор-антиквар, якому шкода вилучити або відкинути хоча б частину опрацьованого матеріалу, ніж історик.

Водночас автор прагне продемонструвати і загальний психологічний стан суспільства. Зокрема, він розглядає Запорізьку Січ не тільки як безпечний притулок для православних та осередок опору, а як своєрідну психологічну протизагу щодо унійних змагань. "...страх перед козаками вгамовував фанатизм Унії", – пише М.Маркевич³⁴. Взагалі для авторського викладу характерне поєднання емоційної експресії та художньо-естетичних замальовок з психологічними екскурсами, морально-етичними роздумами, в яких автор постає як літератор-митець. Щоправда, в останні вкраплюються й окремі елементи пізньопросвітницької критики та приклади з обсягу моралізаторських повчань.

Приміром, загальна оцінка унії в історика досить суперечлива, особливо її мотиваційна частина. Зокрема, він тлумачить Брестську унію 1596 р. як вияв "напівдикого варварства середніх віків, з усім безумством, всією кровожерливістю Іспанської інквізиції, вона впала на Польщу і на Малоросію, роздробила на частини державу і, нарешті, безповоротно погубила і магнатів, і Короля"³⁵.

Таким чином, М.Маркевич фактично оцінює унію з перспективи просвітницької критики обскурантизму та середньовічної схоластики. Натомість, власне, перебіг боротьби між католицьким і православним духовенством на Брестському соборі він відтворює наслідуючи "Історію Русів" як боротьбу супроти релігійних

утисків, прав і свобод малоросіян у Речі Посполитій³⁶. Причому православна віра розглядається ним як самоцінна складова українського суспільства. Тож вістря авторської критики повертається у зовсім інший бік, а просвітницька ідея "середньовічного варварства" зникає взагалі.

Утім, критичні нотки в такому ж дусі і далі зустрічаємо в авторському викладі у висвітленні інших подій української історії. Зокрема, М.Маркевич досить своєрідно розглядає і оцінює вступ на гетьманство Юрія Хмельницького. Він наголошує, що тоді йому було тільки шістнадцять років. "У виборному правлінні люди такого віку ніколи не обираються на чолі народу; на то була відданість Малоросіян до свого старого вождя, до Великого Богдана Хмельницького", – зазначає історик³⁷.

Відзначимо, що автор відтворює обставини, за яких Ю.Хмельницький відмовився від гетьманства 1657 р. наслідуючи не стільки "Історію Русів", скільки студію Д.Бантиша-Каменського³⁸. Водночас історик не є послідовним у своїх критичних інтенціях щодо Ю.Хмельницького і згодом тлумачить побутування цієї постаті в контексті катастрофічності історичного буття козаччини. Відтак, виникає нашарування, конфлікт різнорідних впливів на канву авторського викладу.

Поряд із психологічними характеристиками в "Истории Малороссии" знаходимо й оціночні елементи, подані з морально-етичної, духовної перспективи. Зауважимо, що в студії Маркевича зустрічаємо і звичайне утилітарне моралізаторство, до якого досить часто вдавався його попередник – Д.Бантиш-Каменський. Приміром, такою є заувага, в якій автор п'ятитомника характеризує моральні чесноти гетьмана Богдана Хмельницького³⁹.

Інколи М.Маркевич навіть запозичує моралізаторські приклади з інших праць. Зокрема, такою є його сентенція про Івана Виговського, для якого "золото було ідолом, і котрий нікому не був вірний до смерті, як тільки золоту, і ніколи, ні душею, ні за народженням, не був нашим співвітчизником"⁴⁰. Остання є переробленим варіантом моралізаторської критики І.Виговського з "Истории Малой России" Д.Бантиша-Каменського⁴¹.

Однак, у рецепції М.Маркевича духовний чинник часто-густо іманентно пов'язаний із самим рухом історії, її станом у ту чи іншу добу. Приміром, апокрифічний сюжет з "Історії Русів" про гетьманство Федора Богдана, яке автор називає "золотим віком" Малоросії, зокрема розглядає його як час, що вирізняється "духом єдності та братської єдностайності" між поляками і малоросами⁴². Натомість появу самозванців у Росії на початку XVII ст. він характеризує як боротьбу фальші з правотою, що справила сильний вплив на Малоросію⁴³. Щодо участі козаків у поході самозванця царевича Дмитра на Москву історик наголошує, що "на то була воля Королівська, і справа видавалася їм справедливою"⁴⁴, тобто відшукує для нього моральне виправдання. Отже, у викладі української історії, принаймні до закінчення доби Хмельниччини, М.Маркевич здебільшого послуговується літературно-естетичним способом її відтворення, зокрема приділяє значну увагу морально-етичним складовим.

Наразі постає питання: наскільки усвідомленим, відрефлектованим є сприйняття історичної минувшини у творі М.Маркевича? Складається враження, що автор прагне перенести, трансформувати старі сюжети козацько-старшинського літописання в інтелектуальний простір сучасної йому доби. Причому застосовує для реалізації своїх задумів фактографічні запозичення з творів, які мають відмінну ідеологічну орієнтацію ("Історія Русів", "История Малой России" Д.Бантиша-Каменського та ін.).

Відзначимо, що появу антикварів-збирачів з домінуючою орієнтацією на збирання та збереження матеріальних решток історії, вивчення й передачу духовної спадщини минувшини зазвичай пов'язують з добою Відродження, власне з тодішніми зацікавленнями класичною давниною. Саме вони й породили спосіб мислення, який зорієнтований на усвідомлення самоцінності та унікальності будь-яких реліквій минулого⁴⁵.

Утім, "антикварну" історію тлумачать і в контексті раціоналістичних та атеїстичних впливів XVIII ст., зокрема як один із засобів у подоланні страху перед кінченістю земного буття⁴⁶. Щодо самих антикварів, то останніх зазвичай розглядають як збирачів, знавців і критиків давніх текстів та інших реліктів минувшини, своєрідних попередників репрезентантів академічної історіографії.

Однак, М.Маркевич не тільки відтворює старі сюжети та мотиви, що побутували в "Історії Русів", а й прагне розширити останні, вкласти в них новий зміст, відчути через залишки минувшини неповторний дух тієї чи іншої епохи, що виказує романтичні впливи. Зокрема, шанобливе ставлення до духовних та матеріальних пам'яток минулого підноситься автором до масштабу самоцінності всієї української історії, буття якої набуває самостійного, внутрішнього сенсу. Причому історик відтворює малоросійську історію не тільки шляхом апології слави, а й застосовує морально-етичне та трагіко-катастрофічне обрамлення минулого. Зокрема, він уводить легендарні сюжети до малоросійської історії.

Такою, наприклад, є теза М.Маркевича про виникнення козацтва. Ось як описує цей процес автор: "...простий народ залишався під ярмом завойовників, і тільки жменька блукачів, які не піддалися Ханській владі, віддалилася з попелищ своєї батьківщини на Дніпровські острови, захищені непролазним очеретом і ніким ненаселені, і в землю Древлянську, яку нині називають Поліссям. Там без дружин і дітей, харчуючись звіриною та рибальством, турбуючи своїми набігами ворогів віри та батьківщини, вони прийняли ім'я зниклого, але знаменитого війська Козаків і Черкас"⁴⁷. Відзначимо, що походження назви козацтва М.Маркевич пов'язує з кіннотою київських князів, яка складалася з прийшлих кочівників – чорних клобуків. Більш докладно свої погляди з цього питання автор викладає в спеціальній розвідці 1858 р., в якій наголошує на необхідності розрізняти походження власне козаків та їхнього імені⁴⁸.

Таким чином, достовірність окремих подробиць і деталей має для нього частогусто другорядне чи навіть третьорядне значення. Натомість він зосереджує свої зусилля на тому, щоб завдяки літературній переробці матеріалу створити загальний образ ("картину") певної епохи. Однак, автор з пієтетом ставиться й до фактографічного матеріалу, що не вкладається в літературно-естетичну канву викладу і переносить його в численні додатки. Відтак, історична минувшина сприймається М.Маркевичем здебільшого з погляду письменника й антиквара водночас.

Стиль мислення автора "Истории Малороссии" виявляється і в його ставленні до джерел. Причому до останніх він підходить не стільки як історик, скільки як антиквар-колекціонер, який одержує естетичну насолоду від самого процесу збирання й упорядкування пам'яток. За слушною заувагою Д.Багалія, навіть у самому п'ятитомнику "...сировина або напівсировина займає у М.Маркевича більше місця, ніж оброблена історія. Характерна ця напівсировина, бо вона яскраво малює нам М.Маркевича, як історика, доводить, чому саме він надавав великого значіння в своїх, так би мовити, історичних екскурсах"⁴⁹.

Недаремно з п'яти томів "Истории Малороссии" три складаються з публікації джерел, приміток та різноманітних додатків. Та навіть за такого розподілу матеріалу М.Маркевич в останній примітці до своєї студії висловлює жаль, що не зміг у повному обсязі подати витяги з багатьох джерел⁵⁰.

Ця нотка автора свідчить, що літературно-естетична обробка матеріалу в його викладі постійно конфліктує з антикварними мотивами. Відзначимо, що це спостереження справедливе і стосовно всієї творчої спадщини М.Маркевича, в якій є чимало нереалізованих задумів та незавершених праць⁵¹ на тлі значної кількості нагромадженого фактографічного матеріалу.

В одній зі своїх розвідок автор докладно розповів про історію формування власного архіву, а також подав інформацію про те, з яким емоційним запалом він

збирав зазначені документи і матеріали⁵². Тому наприкінці свого життя тяжкохворий історик дуже переймався долею цієї величезної колекції. Зокрема, він хотів продати право на її видання під назвою "Маркевичевский архив" на кшталт "Древней Российской Вивлиофики" (1773–1775) М.Новикова⁵³.

Найважливішим джерелом для М.Маркевича є "Історія Русів". Цю працю він розглядає як "літопис Гетьманський", а Г.Кониського, якого вважає його автором, шанобливо іменує "гідний поваги учений муж, зразковий громадянин та Архіпастир благочестивий"⁵⁴, "правдивіший з наших істориків"⁵⁵ і т.п. З цього твору Маркевич запозичує не тільки фактографічні відомості та вигадані сюжети і документи, а й автономістсько-патріотичні настрої, які використовує для новітньої трансформації до власних інтелектуальних смаків і потреб.

Зазначимо, що деякі дослідники знаходять в "Історії Русів" початки предромантизму⁵⁶. Відтак мотиви козацької героїки та слави, представлені в цьому творі, чудово сприймаються М.Маркевичем, який часто-густо використовує останні, а в дещо переробленому вигляді подає навіть деякі афористичні розумування "Історії Русів".

Водночас у студії М.Маркевича практично відсутні елементарні критичні тлумачення тих чи інших джерел, хоча він і прагне продемонструвати читачу власну думку щодо позиції певного історика або його студії.

Приміром, про польських істориків він зазначає, що вони описують лише подвиги та перемоги співвітчизників і ніколи не повідомляють про звитягу своїх ворогів⁵⁷. Польського історика Веспасіана Коховського автор іронічно називає "Цицероном"⁵⁸. Проте, власне, критичні пояснення фактів, подій або явищ зустрічаються в "Истории Малороссии" в небагатьох випадках. Вищезгадуваний російський дослідник Г.Карпов відзначав, що при перевірці посилань М.Маркевича на малоросійські справи в архіві Міністерства іноземних справ, виявився їхній збіг з номерами справ, які навів в "Истории Малой России" Д.Бантис-Каменський⁵⁹.

Варто звернути увагу і на науковий апарат "Истории Малороссии". Останній також укладений під значним впливом указаної студії Д.Бантиса-Каменського. Зокрема, наслідуючи свого попередника, М.Маркевич здійснив публікацію документів і матеріалів як додатків у третьому та четвертому томі. Проте, порівняно з працею Д.Бантиса-Каменського, апарат п'ятитомника М.Маркевича має більш формальний, або точніше демонстративний характер для підкреслення її фахової належності.

Приміток в останній роботі набагато менше (85 стор.)⁶⁰, ніж у другому виданні "Истории Малой России" Д.Бантиса-Каменського (841 посилання на 242 стор.). Причому в "Истории Малороссии" вони настільки неконкретні, що часто-густо містять покликання на одну працю чи рукопис без вказівок сторінок, аркушів і т.п. До того ж усі примітки позначені не певними порядковими номерами, а сторінками, до яких вони адресовані. Відтак, один із рецензентів зазначав, що автору цієї праці доводиться вірити більше на слово, оскільки в багатьох випадках надзвичайно складно перевірити достовірність викладу за посиланнями⁶¹.

Єдиною вирашною новацією Маркевича, порівняно з науковим апаратом студії Д.Бантиса-Каменського, слід уважати укладання єдиного, зведеного алфавітного покажчика імен, місцевостей та предметів до всього п'ятитомника (95 с.)⁶².

Імовірно зазначені недоліки наукового апарату значною мірою пояснюються схильністю автора до компліментарного використання фактографічної основи як "Історії Русів", так і інших праць, зокрема "Истории Малой России" Д.Бантиса-Каменського. Наприклад, М.Маркевич наводить т.з. лист гетьмана Б.Хмельницького до царя Олексія Михайловича та відповідь на нього, які запозичені з "Історії Русів"⁶³.

Наразі слід зазначити, що істориком були відомі критичні відгуки, що ставили під сумнів вірогідність указаних епістолярних матеріалів. Це впливає з його власного коментаря щодо вживання слова "Гетьманушка" в царському листі. "Він

пестив хороброго главу народу дружелюбним іменем Гетьманушка, котре приємно було отримати від такого великого Царя, від Царя єдиноплеменного та єдиновірного. Дехто спростовує достеменність відповіді, говорить, що Цар не міг писати до Гетьмана слова шанобливого, але сам розум доводить нам, що Архієпископ Георгій [Кониський] неспроможний був зробити підробку. Згадаємо, що Гетьман тоді ще не був Царським підданим, що це був непереможний воєначальник ста тисяч воїнів, хитрий проводир цілого народу і мав усі можливості приєднатися до Криму або до Туреччини. Як же інакше було писати [до нього] як не шанобливо?" – риторично запитує М.Маркевич⁶⁴.

Інакше поставився до цих відомостей з "Історії Русів" Д.Бантиш-Каменський, який уважав їх сумнівними. "Грамоти цієї в Архівних справах немає. Вміщена в "Історії Русів" не заслуговує довіри. У ній стиль зовсім інший: замість Царського милостивого слова, написано *шанобливе слово*; в одному місці Гетьмана іменують *предостойним Гетьманом*, в іншому – *Гетьманушком* (курсив Д.Бантиша-Каменського. – Авт.) і т.п.", – зазначає вчений⁶⁵.

Таким чином, різне ставлення двох істориків до повідомлення одного і того ж джерела вирізняє два відмінні стилі мислення: нормативний із початками критичного відношення до тлумачення певних відомостей (Д.Бантиш-Каменський) та літературно-естетичний з вкрапленнями антикварних елементів (М.Маркевич). Останній відображає амбівалентні мотиви в творчості Маркевича: орієнтацію на літературно-мистецьку обробку, перетворення інформації заради загальної цілісності в сприйнятті минувшини й одночасно демонструє антикварне ставлення, зокрема пієтет автора до зібраних фактографічних відомостей.

Взагалі наведений текстовий фрагмент про царський лист до Б.Хмельницького зі студії М.Маркевича є досить показовим щодо його манери викладу. Недавні Олександр Грушевський зазначав, що "аналіз оповіді "Истории Малороссии" дозволяє нам дійти висновку, що М.Маркевич тут є не стільки дослідником-істориком, скільки письменником"⁶⁶. Такої ж думки тримався і В.Маслов, який відзначав, що авторський виклад відображає "стару ще романтично-літературну манеру розробки історичних тем"⁶⁷.

Утім, подібних фактографічних запозичень із інших праць в "Истории Малороссии" чимало. Зокрема, епізод про нараду Б.Хмельницького з "чиновниками" та "найзнатішими Козаками" в Чигирині, про царське запрошення з'єднатися з Московською державою є дещо переробленим фрагментом з "Історії Русів"⁶⁸.

Значні запозичення зроблені М.Маркевичем і з твору Д.Бантиша-Каменського. Так, порівняння викладів Д.Бантиша-Каменського та М.Маркевича про приїзд московського посольства до Переяслава та про перебіг подальших подій дозволяє стверджувати, що останній є переробленим варіантом першого⁶⁹. Відзначимо, що на численні запозичення М.Маркевича з "Історії Русів" та студії Д.Бантиша-Каменського вказує чимало дослідників⁷⁰. Автор використовував і інші джерела, зокрема літопис Г.Град'янки, праці митрополита Євгенія Болховітінова, М.Берлінського, М.Карамзіна, М.Полевого, а також роботи Г.-Л.Боплана, П.Шевальє, Ж.-Б.Шерера та ін.

Зрештою, компілятивні включення фактографічного матеріалу М.Маркевич приховує під великою кількістю літературних прикрас, різноманітних сентенцій та психологічних відступів. Останні створюють різні інтелектуальні напашування, що часом суперечать одне одному. Відтак характеризуючи творчу манеру автора, О.Грушевський відзначає, що "більш картинно, ніж вдумливо, змальовуючи пережиту епоху письменник не замислювався над з'ясуванням основних причин та їхньою взаємодією"⁷¹.

Ще більш категорично щодо техніки викладу М.Маркевича висловився відомий літературний критик та орієнталіст Йосип-Юліан Сенковський. "Якщо б у цій книзі, названій "История Малороссии", не бракувало б критики фактів та мистецтва їхнього відтворення, то літературна критика могла б говорити з нею.

Але як розмірковувати з *історією* (курсив Й.-Ю.Сенковського. – Авт.), яка сипле епітетами як градом, не знає сили вживаних слів і сама не дає ніякого певного значення своїм виразам", – зазначає рецензент⁷².

Отже, причинно-наслідкові зв'язки майже не простежуються в зазначеній студії. Натомість чільне місце в творі М.Маркевича посідає художньо-естетична цілісність, романтична апологія у відтворенні не тільки тієї чи іншої епохи, а всієї української історії взагалі. Вочевидь вона є самоцінною в його історичних поглядах, хоча він не тільки не відкидає, а навпаки підкреслює фахові ознаки своєї праці у дусі пізньопросвітницького раціоналізму. "Історія, як присяжний медик, котрий розкриває трупи отруєних людей, повинна викривати такі таємниці, до яких має непереборну відразу", – зазначає М.Маркевич⁷³. В іншому місці він обстоює думку, що "обов'язок Історика вимагає бачити своїми очима всі давні папери, для того, щоб не брати інакше, як із самого джерела"⁷⁴.

Подібні зауваги виглядають як певний дисонанс у світлі літературно-естетичних пріоритетів М.Маркевича. Утім, вони здебільшого віддзеркалюють різноманітні інтелектуальні впливи на автора "Истории Малороссии" і становлять більше зовнішній антураж, який демонстративно декларує історик, ніж сутнісні риси праці.

Одночасно в праці М.Маркевича й справді зустрічаємо численні суперечності, які не узгоджуються з первісними авторськими конструкціями. Приміром, постійне прагнення автора акцентувати увагу на рівноправному характері державного об'єднання Малоросії з Москвою, зокрема його теза про Б.Хмельницького як "незалежного володаря"⁷⁵, згодом поступається місцем думці про корисність урізання прав і привілеїв Гетьманщини в наступні десятиріччя.

"Так Малоросія мало-помалу звикала до перемін, не помічаючи того, що вона власним потягом включається до життя спільного, спокійного, захищеного від цих внутрішніх шквалів і від ворогів зовнішніх волею одного володаря", – підкреслює історик⁷⁶. Відтак, характеризуючи становище на українських землях на початку 1680-х рр., М.Маркевич стверджує, що "..Малоросія була підготовлена до здійсненого злиття з братами своїми, Великоросами, і до життя спокійного під Державою Царів"⁷⁷.

Зауважимо, що перехід І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII автор характеризує як акт, що дав "привід та право Петру знищити умови Хмельницького та злити в єдину масу дві стихії Імперії, два народи єдиновірні та єдиноплемінні"⁷⁸. Натомість романтична апологія славетної та героїчної української історії раптово перетворюється в міркування раціональної доцільності, за якою необхідно ліквідація Гетьманщини для злиття Малоросії з Російською імперією.

Більше того Петра І Маркевич змальовує як "генія", "велетня", великого реформатора, який обороняє загальноросійські інтереси. "Петро все вів до однієї мети – до просвітництва Росії, а з просвітництвом пов'язано благоденство", – стверджує автор⁷⁹. В іншому місці він висловлюється ще категоричніше: "бажаючи блага Росії, яку він любив більше, ніж себе, наважився, будь-що, стерти з лиця землі Гетьманщину; твердо обстоював необхідність того, щоб урівняти права України з правами Москви. Він знехтував звинуваченнями сучасників і наріканнями народу, незнаючого до чого його ведуть, – відкинув їх для блага у майбутньому і для слави у віках..."⁸⁰.

Причому М.Маркевич здавалося настільки переконаний в архаїчності старої Гетьманщини, що навіть засуджує її відновлення у 1727 р. "Цей захід суперечив інтересам Імперії, він зовсім нерозважливий", – зазначає історик⁸¹.

Таким чином, автор "Истории Малороссии" фактично відмовляється від обстоювання ідеї рівноправності державних об'єднань, якої досі тримався у викладі матеріалу. Відзначимо, що М.Маркевич був свідомий того конфлікту, який виник між героїко-патріотичним висвітленням і витлумаченням матеріалу до

доби Хмельниччини включно та пізньопросвітницьким, раціоналістичним трактуванням наступних історичних епох. Зокрема, він докладно зупиняється на обґрунтуванні необхідності входження України до складу Російської імперії. "Є багато важливих причин, за якими Малоросія повинна була ввійти до складу Імперії Всеросійської. Свобода почуттів, свобода вірувань найперша з них", – наголошує автор⁸². Відтак історик тримається думки, що перед тогочасними малоросіянами постала дилема: або вести пастушаче чи розбійницьке життя, або вступити під скіпетр Російської імперії⁸³.

Варто відзначити, що конфлікт різних підходів в авторському викладі простежується і на персональному рівні. Найповніше він виявляється в опозиції двох історичних постатей на сторінках "Истории Малороссии", до яких М.Маркевич виявляє беззастережну симпатію: імператор Петро I і наказний гетьман Павло Полуботок. "Великим був Петро в своїх замислах, великим був і в засобах досягнення мети своєї! – пише М.Маркевич. – Але ще один тяжкий подвиг мав здійснити благодущний цар: Йому необхідно було, для блага вітчизни та для спільного заспокоєння двох народів, замкнути правдиві вуста знаменитого Українця – перед Ним стояв Полуботок"⁸⁴. Утім, це протистояння автор вирішує на користь російського царя.

Зазначений конфлікт романтичної апології з пізньопросвітницьким раціоналізмом у тлумаченні української історії у творі М.Маркевича зумовлювався різними причинами.

Насамперед, слід відзначити, що, починаючи з доби Хмельниччини, автор дедалі більше і більше запозичує матеріал із "Истории Малой России" Д.Бантиса-Каменського. Останнього він все частіше і частіше іменує "правдолюбивий", "вчений і працелюбивий" Бантис-Каменський⁸⁵, що свідчить про зміну його ставлення до цього історика, з яким він активно полемізував у першому томі. Вочевидь це призводить до поширення пізньопросвітницьких роздумувань, які раніше побутували у вигляді окремих включень, що істотно не впливали на романтичну домінацію у висвітленні української історії.

Слід наголосити і на тому, що М.Маркевич, як і Д.Бантис-Каменський, не уникнув цензурних утисків, про що свідчать записи в його щоденнику⁸⁶.

Одночасно автор прагнув тою чи іншою мірою узгодити свій малоросійський патріотизм із загальноросійською лояльністю. З указаної перспективи пізньопросвітницький раціоналізм видавався звичним і найприйнятнішим способом для досягнення цієї мети.

Не варто забувати і того, що М.Маркевич здобув освіту в часи, коли впливи просвітницького раціоналізму ще залишалися панівними. Зокрема, він навчався у благородному пансіоні при С.-Петербурзькому Головному педагогічному інституті (1817–1819)⁸⁷. Відтак, деякі дослідники підкреслюють, що канони класицизму суттєво впливали на його творчість⁸⁸.

Звичайно, такі авторські спроби призводили до логічних суперечностей у трактуванні фактографічної канви подій малоросійської історії різних епох, особливо за часів Петра I. Невипадково сучасні науковці вказують на подвійну етнокультурну лояльність М.Маркевича, в т.ч. наголошують на тому, що вона була взаємодоповнюючою⁸⁹, а також звертають увагу на синтез автономістських та лоялістських інтерпретацій в його творчості⁹⁰.

Утім, із перспективи п'ятитомної "Истории Малороссии" не можна дійти однозначної думки про природу зазначених суперечностей, зокрема чи можна розглядати останні як глибоку світоглядну конфронтацію, або як співіснування відмінних інтелектуальних пластів. Адже і в другому томі, в якому питома вага просвітницької критики найбільша, автор і далі тримається літературно-естетичної манери викладу.

Причому він намагається віднайти морально-етичні підстави своєї конструкції малоросійської історії. Зокрема, розглядаючи т. з. "зраду" Мазепи, автор супроводжує її такими роздумами: "Якщо б ця зрада була зроблена на користь народу, на благо хоча б помилково зрозуміле. Повторюємо: зрада була з особистих

вигод з жадоби власної незалежності, з пристрасі до корони Великокнязівської, за котру думав він заплатити Полякам Україною"⁹¹. Цей коментар виявляє спробу історика підвести під своє трактування подій моральні, духовні основи.

Ще більш промовистою є інша сентенція М.Маркевича щодо оцінки гетьманства І.Мазепи, особливо стосовно її мірила: "Народ всюди народ; його висновки вірні та чіткі; він краще всіх характеристичних описів представляє людей, їх вдачу та розум; і часто швидким обрисом, двома словами, одним прислів'ям. Про Мазепу він сказав: *від Богдана до Івана не було Гетьмана* (курсив М.Маркевича. – Авт.)"⁹².

Якщо б автор цього виразу не був нам достеменно відомий, то його можна з певністю приписати М.Костомарову, для якого притаманна оцінка історичних постатей та явищ з означеної перспективи. Так, попри численні суперечності, М.Маркевич прагнув віднайти нові засади, надати цілісного характеру своїй художньо-естетичній рецепції української минувшини, що наближало його до романтичного народництва з славнозвісним "культу народності".

Нарешті, слід згадати про останню, 56 главу студії, в якій історик висвітлив гайдамацький рух на Правобережжі, переважно на основі матеріалів, наданих йому М.Максимовичем⁹³. Причому власне історію Малоросії Маркевич завершує останнім поділом Польщі (1793), в той час як більшість його попередників доводять її тільки до ліквідації Гетьманщини та знищення Запорозької Січі.

"История Малороссии" М.Маркевича була сприйнята вкрай суперечливо. Ряд рецензентів відзначали живу мову⁹⁴ та своєрідну легкість викладу, хоча і висловлювали думку, що від автора не варто очікувати "критичних дослідів"⁹⁵. Проте, в цілому її оцінили досить прихильно. В аналогічному дусі відгукнувся про "Историю Малороссии" і М.Максимович, який, щоправда, відзначив фактографічні прогалини цієї студії⁹⁶.

Натомість найдошкульнішої критики робота М.Маркевича зазнала у великих рецензійних статтях В.Белінського⁹⁷ та Й.-Ю.Сенковського⁹⁸. Обидва рецензенти вважали, що "История Малороссии" не відповідає елементарним науковим вимогам, а також надзвичайно гостро засудили малоросійський, провінційний патріотизм автора, зокрема висловили думку, що Малоросія взагалі не мала власної політичної історії.

Зазначені критичні відгуки, особливо російського публіциста польського походження Й.-Ю.Сенковського, викликали хвилю невдоволення малоросійського дворянства. Його представники болісно відреагували на вказані закиди і навіть звернулися до урядових органів з проханням захистити їх від польської інтриги⁹⁹. У такому ж дусі, як "наклеп Сенковського", сприймав його рецензію і сам М.Маркевич¹⁰⁰. Проте, подальшого розвитку ця справа так і не отримала.

Із полемічною статтею – відповіддю Й.-Ю.Сенковському виступив молодий Пантелеймон Куліш. Утім, він все ж таки ухилився від конкретної оцінки праці М.Маркевича, хоча й обстоював його героїко-патріотичне висвітлення української історії¹⁰¹.

Українська історіографія кінця XIX – початку XX ст. розглядала "Историю Малороссии" здебільшого в скептично-негативному сенсі. Приміром, М.Василенко вважав, що вона вже на момент своєї появи мала тільки бібліографічний інтерес¹⁰². М.Грушевський наголошував, що "в розумінні історичного методу його (М.Маркевича. – Авт.) праця не була жодним рухом уперед"¹⁰³. Схожу оцінку знаходимо і в І.Крип'якевича, який називав "Историю Малороссии" другорядним твором¹⁰⁴.

Більш адекватні та помірковані оцінки, які вписують працю М.Маркевича в загальний контекст української історіографії академічної доби, знаходимо в сучасних студіях, що спричинилися до певної реабілітації його як історика¹⁰⁵.

В інтелектуальному плані студію Маркевича можемо розглядати як своєрідну предтечу творчих експериментів представників романтичного народництва на ниві українського історіописання, які ввели на авансцену минувшини колективного героя – народ-націю. Втім, дослідницький інструментарій М.Маркевича демонструє напівматорський характер та літературно-естетичні мотиви в його науковій творчості.

Цей інструментарій можемо окреслити в кількох пунктах: 1) романтична апологія козацької героїки, контрастне протиставлення слави і трагедії, легендарності та катастрофічності, пошук морально-етичних і духовних канонів мінливості історичного буття, піднесення старих патріотичних мотивів до ідеї безперервності і самоцінності всієї історії Малоросії, персоніфічне акцентування викладу, введення позанаукових елементів, зокрема апокрифічних сюжетів і героїв та ін.; 2) декларування вимог до дослідницької праці в душі пізньопросвітницького раціоналізму, які суперечать реальній історіографічній практиці М.Маркевича, що розгорталася в літературно-естетичній та етнографічній площині; 3) просвітницька критика, яка застосовується для узгодження, примирення героїко-патріотичного висвітлення малоросійської історії з загальноросійською лояльністю; 4) амбівалентне ставлення до джерел, що виявилось в проголошенні необхідності їхнього ретельного студіювання і одночасно у вільному тлумаченні відомостей, представлених у них до своїх естетичних смаків і потреб, практично без будь-якої критики.

Таким чином, "История Малороссии" відображає два різні конфлікти в світогляді та поглядах М.Маркевича. Провідним із них є змагання між застарілими канонами пізньопросвітницького раціоналізму і класицизму та новітніми романтичними впливами, між загальноросійською лояльністю і малоросійським патріотизмом. Інший конфлікт походить з царини своєрідної рецепції романтизму самим Маркевичем. Він прагнув трансформувати сюжети доби середньовіччя та ранньомодерних часів у героїко-патріотичному душі на кшталт "Історії Русів", але спирався, частково як на нові вимоги романтизму, так і на архаїчну культурно-історичну традицію України-Гетьманщини. Таке калейдоскопічне, розмаїте сприйняття автором української минавшини іманентно вело до різноманітних інтелектуальних напашарувань та численних суперечностей, які знаходимо в його п'ятитомнику, а по великому рахунку до конфронтації в поглядах Маркевича-історика література-митця з колекціонером-антикваром.

¹ Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1842. – Ч.1–3. // Сын Отечества. – 1842. – № 3. – С.11.

² Маркевич Н. Мазепа. Статья первая – вторая [Отрывки из второй части „Истории Малороссии“ Н.А.Маркевича] // Маяк. – 1841. – Ч.23. – Гл.3. – С.33–54; Ч.24. – Гл.3. – С.55–70; Его же. Мазепа. Статья третья [Отрывок из второй части „Истории Малороссии“ Н.А.Маркевича] // Там же. – 1842. – Т.1, кн.1. – Гл.3. – С.1–15.

³ Его же. Гетманство Барабаша [Отрывок из „Истории Малороссии“, сочиненной Н.А.Маркевичем] // Русский вестник. – 1841. – № 5. – С.468–492.

⁴ Бурачек С. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России / 3-е изд. – М., 1842. – Ч.1–3. // Маяк. – 1842. – Т.5, № 9. – С.47.

⁵ Р.Р.В. Примечание к соч. „Гетманство Барабаша“ Н.А.Маркевича // Русский вестник. – 1841. – № 5. – С.468.

⁶ Когут З. Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С.Грачової за участі О.Бобровського та за ред. Т.Курила; наук. ред. Т.Курила за участі В.Горобця. – К., 2004. – С.198. Подібну думку знаходимо й у відомій студії М.Марченка, який уважав, що праця М.Маркевича „знаходиться на межі між дворянським і буржуазним періодами розвитку української історіографії”. (Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) – К., 1959. – С.150).

⁷ Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. – М., 1870. – С.40.

⁸ Якушкин В. К литературной и общественной истории 1820–1830 гг.: Н.А.Маркевич – К.Ф.Рылеев (Туровка, 1825 г., сентября 25-го) // Русская старина. – 1888. – № 12. – С.599.

⁹ Маркевич Н. Предисловие // Украинские мелодии. – М., 1831. – С.ХХVII, ХХVIII.

¹⁰ Жемчужников Л.М. Заметка к статье „Воспоминания о Н.А.Маркевиче” (с портретом) // Основа. – 1861. – № 2. – С.185–187. Див. також: Перетц Л. З листування М.А.Мар-

кевича // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.10. – Спр. 17923. – Арк. 26.

¹¹ *Косачевская Е.М.* Н.А.Маркевич, 1804–1860. – Л., 1987. – С.107.

¹² *Пыпин А.Н.* История русской этнографии. – СПб., 1891. – Т.3: Этнография малорусская. – С.341.

¹³ *Крижанівський С.* “Украинские мелодии” Миколи Маркевича в початках українського романтизму XIX ст. // Сучасність. – 1993. – № 2. – С.147.

¹⁴ *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. – М., 1842. – Т. 1. – С.4.

¹⁵ Там же. – С.4, 5.

¹⁶ Там же. – С.9.

¹⁷ *Венелин Ю.* О споре между южанами и северянами насчет их россизма // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1847. – Кн. 4. – С.1–16.

¹⁸ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.348, 354; та ін.

¹⁹ Там же. – С. 3–23.

²⁰ Там же. – С.11.

²¹ Там же. – С.13.

²² *Кониский Г.* История Русов или Малой России / Репр. моск. изд. 1846. – К., 1991. – С.6.

²³ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.258.

²⁴ Там же. – С.347.

²⁵ *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII ст. – Львів, 1923. – С.6 (31). Праця І.Крип'якевича має заплутану нумерацію сторінок: суцільну від с. 1 до с. 25, але від розділу “IV. Дм. Бантиш-Каменський і Микола Маркевич” проставлено пагінацію від 1 до 16, а далі замість с. 17, вказана с. 42. Така нумерація продовжується до останньої сторінки включно. Тут і далі при посиланні на цю студію подаємо подвійну нумерацію: наявну і послідовну (у дужках), яка мала б бути у разі нормальної пагінації сторінок.

²⁶ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.23.

²⁷ Там же. – Т.2. – С.65–73.

²⁸ Там же. – Т.1. – С.69.

²⁹ Там же. – Т.1. – С.81.

³⁰ Там же. – Т.1. – С.92.

³¹ Там же. – Т.1. – С.75, 85; *Кониский Г.* История Русов или Малой России. – С.32, 35.

³² *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.144, 145.

³³ *Савельев Н.* Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т.1–4 // Журнал Министерства народного просвещения. – 1843. – №8. – Отд.6: Обзорение книг и журналов. – С.181.

³⁴ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.120.

³⁵ Там же. – С.76.

³⁶ *Кониский Г.* История Русов или Малой России. – С.32, 33; *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.78–84.

³⁷ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.2. – С.6.

³⁸ Див.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: В 3 ч. / 2-е изд. – М., 1830. – Ч.2: От присоединения сей страны к Российскому Государству до избрания в Гетманы Мазепы. – С.23–25.

³⁹ “Но любовь к родине не угасала в великом человеке, несмотря на мелкие почести, которыми хотели его приманить к себе враги Малороссии” (*Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.152).

⁴⁰ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.300.

⁴¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России: В 3 ч. / 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 1: От водворения Славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому Государству Царем Алексеем Михайловичем. – С.316.

⁴² *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.61.

⁴³ Там же. – С.98.

⁴⁴ Там же. – С.99.

⁴⁵ *Тош Дж.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М., 2000. – С.75.

⁴⁶ *Румянцева М.Ф.* Теория истории: Учебное пособие. – М., 2002. – С.166.

⁴⁷ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.1. – С.8.

⁴⁸ *Его же.* О козаках // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1858. – Кн.4. – С.18.

⁴⁹ Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С.406.

⁵⁰ “Прошу читателей моих извинить меня в том, что я не обогатил моей Истории любопытными, характеристическими выписками. Это бы сделало Историю мою не всем доступною по дороговизне. Но может, со временем, я представлю им свод летописей и преданий о Малороссии” (Маркевич Н. Примечания // Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1843. – Т.5. – С.85).

⁵¹ Див., приміром: Ульяновський В.І. Незавершені та маловідомі праці М.А.Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – С. 42–62.

⁵² [Архив Н.А.Маркевича] // Отечественные записки. – 1851. – Т.74. – Отд.8: Литературные и художественные Новости. – С.328–335.

⁵³ Маркевичевский архив // Современник. – 1859. – № 4. – С.355. Див. також про архів М.Маркевича: Павловский И. Н.А.Маркевич // Русская старина. – 1874. – № 5. – С.206; Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1870–1872 гг., представленный директором музеев г. Министру народного просвещения. – М., 1873. – С.32–35.

⁵⁴ Маркевич Н. История Малороссии. – Т.1. – С.230, 231.

⁵⁵ Там же. – Т.2. – С.308.

⁵⁶ Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т.222. – С.213.

⁵⁷ Маркевич Н. История Малороссии. – Т.1. – С.293.

⁵⁸ Там же. – Т.2. – С.101.

⁵⁹ Карпов Г.Ф. Критический обзор... – С.32.

⁶⁰ Маркевич Н. Примечания // Маркевич Н. История Малороссии. – Т.5. – С.1–85.

⁶¹ Савельев Н. Указ. соч. – С.183.

⁶² Маркевич Н. Алфавитный указатель // Маркевич Н. История Малороссии. – Т.5. – С.250–345.

⁶³ Его же. История Малороссии. – Т.1. – С. 327–331; Кониский Г. История Русов или Малой России. – С.115–117.

⁶⁴ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С.331.

⁶⁵ Бантыш-Каменский Д. Примечания к первой части Истории Малой России // Бантыш-Каменский Д. История Малой России / 2-е изд. – Ч. 1. – С.72 (прим.317).

⁶⁶ Грушевский А.С. Н.А.Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1911. – №1. – С.110.

⁶⁷ Маслов В.І. М.А. Маркевич. – Прилука, 1929. – С.14.

⁶⁸ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С.331–334; Кониский Г. История Русов или Малой России. – С.117–119.

⁶⁹ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С.334–336; Бантыш-Каменский Д. История Малой России / 2-е изд. – Ч. 1. – С.349–352.

⁷⁰ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М.А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С.398; Грушевский А.С. Н.А.Маркевич... – С.119; Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С.152; Косачевская Е.М. Н.А.Маркевич, 1804–1860. – С.111, 112, 135, 147, 148; Герод В.О. Україна в працях істориків Я.М.Марковича і М.А.Маркевича // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський – К., 1995. – С.86, 93 (прим. 107); Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – С.310, 311; та ін.

⁷¹ Грушевский А.С. Н.А.Маркевич... – С.105.

⁷² [Сенковский О.-Ю.] Статья вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т.1–4 // Библиотека для чтения. – 1843. – Т.56. – Отд.5: Критика. – С.46.

⁷³ Маркевич Н. История Малороссии. – Т.2. – С.413.

⁷⁴ Его же. Примечания // Его же. История Малороссии. – Т.5. – С.49.

⁷⁵ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – С.377.

⁷⁶ Там же. – Т.2. – С.204.

⁷⁷ Там же. – Т.2. – С.272.

⁷⁸ Там же. – Т.2. – С.444.

- ⁷⁹ Там же. – Т.2. – С.448.
- ⁸⁰ Там же. – Т.2. – С.510.
- ⁸¹ Там же. – Т.2. – С.593.
- ⁸² Там же. – Т.2. – С.582.
- ⁸³ Там же. – Т.2. – С.583, 584.
- ⁸⁴ Там же. – Т.2. – С.566.
- ⁸⁵ Там же. – Т.2. – С.546, 548.
- ⁸⁶ *Косачевская Е.М.* Н.А.Маркевич... – С.107, 108.
- ⁸⁷ Там же. – С.30–35.
- ⁸⁸ *Данилов В.* К биографии Н.А.Маркевича (Письма его к М.А.Максимовичу) // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* – Екатеринослав, 1911. – Вып.7. – С.224.
- ⁸⁹ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії... – С.317.
- ⁹⁰ *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.167.
- ⁹¹ *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.2. – С.496.
- ⁹² Там же. – Т.2. – С.565.
- ⁹³ *Маркевич Н.* Примечания // *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.5. – С.84.
- ⁹⁴ *Савельев Н.* Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т.1–4 // *Сын Отечества.* – 1843. – № 4. – С.1.
- ⁹⁵ *В.М.* Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т.1–4 // *Москвитянин.* – 1842. – №12. – С.448, 449.
- ⁹⁶ *Максимович М.* Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // *Максимович М.* У пошуках омріяної України. – К., 2003. – С.192.
- ⁹⁷ [*Белинский В.Г.*] История Малороссии. Николая Маркевича. – М., 1842. – Четыре тома // *Отечественные записки.* – 1843. – Т.28. – Отд.5: Критика. – С.1–18.
- ⁹⁸ [*Сенковский О.Ю.*] Статья первая-вторая. Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т.1–4 // *Библиотека для чтения.* – 1843. – Т.56. – Отд.5: Критика. – С.1–26, 27–46.
- ⁹⁹ Див. докладніше: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії... – С.320, 321.
- ¹⁰⁰ *Косачевская Е.М.* Письма Н.А.Маркевича к О.М.Бодянскому (Из истории русско-украинских научных и культурных контактов) // *Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История: Сб. ст. к IX Международному съезду славистов.* – Л., 1983. – С.229.
- ¹⁰¹ [*Кулиш П.*] Ответ г. Сенковскому на его рецензию “Истории Малороссии” Маркевича (Киев. 1843, 16 марта) // *Москвитянин.* – 1843. – № 5. – Отд.: Критика. С.161–177.
- ¹⁰² *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В.А.Мякогина „Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии” в “Русском Богатстве”, 1894, № 2–4) // *Киевская старина.* – 1894. – №11. – С.264.
- ¹⁰³ *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // *Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т.* – СПб., 1914. – Т.1. – С.19.
- ¹⁰⁴ *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923. – С.7 (32).
- ¹⁰⁵ *Ульяновський В.І.* Вказ. праця. – С.61, 62; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії... – С.301, 302.

The intellectual foundations of five-volume study “History of Malorossia” (M., 1842–1843) by Mykola Markevych are highlighted. The co-existence and competition of elements of late-enlightenment rationalism and antiquarian-aesthetic apologia in author’s structure of Ukrainian history are examined. The architectonics of work, technique of exposition and system of argumentation of fundamental theses are analyzed. It is noted that test and evaluation work reflections of M.Markevych were formed under the influence of literary-antiquarian motives and are notable for contrast and dualism: domination of Cossack fame and heroic spirit, which alternate with tragic and catastrophic character of Ukrainian being. An opinion is expressed that five-volume study by M.Markevych is expedient to examine in intellectual sense as a distinctive forerunner of irrational experiments of representatives of romantic narodnyk movement in Ukrainian history writing.

О.О.Кураєв*

УКРАЇНСЬКИЙ ЧИННИК У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ ВІДНЯ ТА БЕРЛІНА (1843–1914)

Стаття присвячена формуванню політики щодо українського чинника правлячими колами Німецької та Австро-Угорської імперій від її витоків до початку Першої світової війни.

Усебічно проаналізувати політику Німецької й Австро-Угорської імперій щодо українського чинника за часів Першої світової війни неможливо без висвітлення витоків цього історичного явища. Якщо політика Дунайської монархії відносно її українських підданих знайшла докладне висвітлення в низці праць українських і зарубіжних учених¹, то місце Наддніпрянської України в геополітичній стратегії Відня значною мірою залишалось недослідженим. Що стосується традиції сприйняття українського національного руху політичною елітою імперії Гогенцоллернів, то вона стала предметом фрагментарного та надто ідеологізованого висвітлення як у вітчизняній, так і в іноземній історіографії². Зрештою, поза увагою дослідників залишилось питання про значення українського чинника у стосунках Відня та Берліна із Санкт-Петербургом. Можливість висвітлення зазначених питань дає звернення до масиву раніше невідомих або малодосліджених першоджерел, що розкривають особливості політики німецьких та австро-угорських еліт у другій половині XIX – на початку XX ст.

Комплекс стереотипів, що визначав ставлення Німецької й Австро-Угорської імперій до українського чинника на початку Першої світової війни, сформувався на основі понад півстолітнього досвіду їх зовнішньої та внутрішньої політики. Габсбурзька монархія, що отримала своїх українських підданих – за офіційною термінологією "рутенів" (німецькою – Ruthenen), наприкінці XVIII ст., першою відчула складність проблем, які постали перед нею після приєднання Східної Галичини. Як свідчать документи віденського міністерства внутрішніх справ, "з 1843 р. в монархії провадилася великоросійська пропаганда", яку розпочав російський панславіст-письменник М.Погодін³. Невдовзі проблема управління галицько-володимирськими землями ускладнилася через збільшення кількості польського населення монархії внаслідок приєднання Краківської республіки (1846). Криза 1848–1849 рр. продемонструвала, що політично контролювати Галичину без підтримки українського населення неможливо.

Події, що відбувались у той короткий період, виявили потенціал і характер вимог галицьких "русинів", та започаткували традицію співпраці німецької й української (руської) еліт монархії на основі збігу інтересів. Підтримка, яку галицькі українці відчували з боку австрійської влади навесні 1848 р., спричинила появу стійких сподівань на "цісарську милість" як вирішальну силу, спроможну задовольнити їхні головні вимоги. З іншого боку, визначення українцями своїх політичних цілей і засобів для їх досягнення започаткувало тривалий процес адаптації влади Дунайської монархії до нових політичних реалій. Наслідком стала політика балансування між вимогами польської й української спільнот Галичини, основою котрої була стратегія взаємовиключних обіцянок та обережних поступок, яка втілювалася до кінця існування імперії.

Однак заходи, які Відень на початку 1848 р. вжив для врегулювання політичної кризи в Галичині, дійсно були багатообіцяючими: раніше, ніж на територіях інших ненімецьких народів Австрії, тут було скасовано кріпосне право⁴, у

* Кураєв Олексій Олексійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Львівському університеті було створено кафедру української мови, а українські депутати віденського парламенту отримали можливість впровадження української мови на всіх рівнях освіти⁵. Поступки, які австрійська влада тоді зробила українцям, протягом усього часу існування монархії підштовхували український рух у боротьбі за його найвищі цілі. Що стосується офіційного Відня, то до початку Першої світової війни він мав достатньо часу, щоби сформувавши свою політику щодо українського чинника.

Необхідно відзначити, що в процесі подолання кризи 1848–1849 рр. була розроблена й стратегія стосунків із польськими політичними силами, яким, зрештою, було віддано пріоритет. Польській еліті було надано вищу політичну владу вже в першій половині 1849 р., коли граф Агенор Голуховський, магнат і довірена особа кайзера Франца Йозефа був призначений штатгальтером (імператорським намісником, німецькою – *Staathalter*) Галичини із широкими повноваженнями. Цей діяч, який тричі обіймав названу посаду, зміг значно розширити сферу польського впливу в провінції. Намагаючись позбавити українців найвищої підтримки, він прагнув переконати цесаря в нелояльності "русинів" до Корони, звинувачуючи їх у проросійських симпатіях. Саме під його впливом Відень відмовився від намірів поділу Галичини на дві провінції – польську й українську⁶.

Очевидно, А.Голуховський використав піднесення серед проросійськи налаштованих русинів, спричинене, за даними віденського міністерства внутрішніх справ, приходом царських військ для придушення Угорської революції на початку 1849 р.⁷ Зрештою, протягом наступних років українці змушені були згорнути діяльність політичних і культурних організацій, створених після початку революції, а їхній чільний орган – Головна руська рада – у 1853 р. саморозпустився⁸.

Фінансово-конституційна криза Габсбурзької монархії, що виникла на зламі 1850-х–1860-х рр.⁹ і загострилася після поразки у війні 1866 р. з Пруссією, змусила Відень до компромісу з найвпливовішою з ненімецьких еліт імперії – угорською. Відновлення прав Королівства Угорщини та угорської конституції в лютому 1867 р.¹⁰ було продовженням традиційної політики розв'язання міжнародних суперечностей, згідно з якою імператор збільшував політичні повноваження тієї національної групи, яка домінувала на окремій стратегічно важливій території. Майже відразу після того, як було врегульовано проблему Угорщини, австрійська груднева конституція 1867 р. проголосила рівноправ'я поляків і "рутенів" Галичини¹¹. Формальні гарантії рівноправ'я отримали й українці Угорщини, де 1868 р. був прийнятий закон, що мав забезпечити права всіх національностей¹².

Попри конституційні зміни, розвиток українського національного руху на австрійських та угорських землях монархії пішов різними шляхами. Якщо будапештський уряд провадив жорстку політику асиміляції національних меншин, то Відень прагнув зберігати за собою роль арбітра в міжнародних стосунках. Незважаючи на те, що в Галичині було збережено українські народні школи та відповідні курси лекцій в університеті, одним із наслідків реформ стало звуження політичних прав галицьких українців. Так, учетверо було зменшено кількість українців-депутатів ландтагу та райхсрату. Ці проблеми, що постали перед галицькими українцями внаслідок реформування монархії, були зумовлені її демографічною структурою й особливостями австрійської парламентської моделі. Після 1867 р. саме від позиції поляків, які становили четверту за чисельністю національну групу імперії, залежало забезпечення урядової більшості у віденському парламенті¹³. Тому уряд змушений був зробити "далекосяжні поступки правлячій польській консервативній партії в Галичині": офіційною мовою було визнано польську, припинено германізацію освіти, полонізовано університет у Львові. Поляки стали "найміцнішим стовпом австрійської владної системи"¹⁴.

Одним із наслідків посилення поляків стало нове піднесення проросійських настроїв серед галицьких русинів. Як відзначало австрійське міністерство вну-

трішніх справ, у 1860-х рр. русофільській пропаганді вдалося "вкорінитись" у широких верствах населення Східної Галичини та Північної Буковини; впливова львівська газета "Слово" відкрито пропагувала "національну єдність галицьких рутенів із російською нацією", прозоро натякаючи на те, що й "політична єдність не змусить себе довго чекати"¹⁵.

Домінуюче становище поляків було закріплене угодою 1873 р. між галицькими поляками й австрійським урядом: за підтримку династії вони отримали "політичну владу в Галичині"¹⁶. Посилення позицій польської правлячої верхівки відбувалося на тлі протистояння проросійської та українофільської течій серед русинів¹⁷.

Нові акценти в національній політиці Дунайської монархії, що вплинули й на український рух, почали з'являтися з кінця 1870-х рр., коли імператор Франц Йозеф I зробив декілька принципових поступок одній зі слов'янських меншин, яка перебувала в становищі, подібному до ситуації галицьких українців. Так, прагнувши послабити позиції німецьких лібералів у парламенті, він спробував використати їх національно-політичних опонентів – чехів¹⁸. Цю місію було доручено новому міністру-президенту Австрії Таафе (1879–1893 рр.). Уже 1882 р. чехи отримали новий виборчий закон, який давав їм більшість у ландтазі Богемії та збільшив представництво в райхсраті, а чеську мову дозволялося вживати в офіційних установах. 1882 р. Празький університет був поділений на два, один з яких став чеським¹⁹. Цей наочний приклад того, як швидко вища влада імперії могла вирішувати гострі проблеми своїх підданих, істотно стимулював боротьбу українських партій Галичини за аналогічні поступки. Те, що боротьба чеського національного руху мала великий вплив на ситуацію в Галичині, зокрема, проявилось у 1890 р., коли значною мірою через протидію поляків не було схвалено пропозицію Таафе поділити Богемію за лінією національно-етнічного розмежування²⁰.

Великою проблемою для національно-політичного розвитку австрійських українців було й негативне ставлення німецьких партій, яке виявилось у так званій Лінцській програмі 1882 р., яка проголошувала, що лише найтісніший союз Австрії (без Галичини та Угорщини) з Німецькою імперією дозволить їй приборкати претензії слов'ян²¹.

У другій половині 1880-х рр. інтерес Відня й Берліна до українців як до зовнішньополітичного чинника зростає. Головною передумовою цього стало значне погіршення російсько-німецьких стосунків, піком якого стала болгарська криза 1887–1888 рр. Німецькі політики всіляко намагалися послабити могутність Російської імперії. Зокрема 1887 р. перший секретар посольства Німеччини в Санкт-Петербурзі, майбутній райхсканцлер Бернгард фон Бюлов зауважив: "Ми повинні на багато років наперед зруйнувати економічні джерела Росії шляхом спустошення її чорноземних губерній. ... Нам необхідно, нарешті, відрізати Росію від обох її морів – Балтійського та Чорного, на яких базується її світова могутність"²². (Значно пізніше, у 1914 р., німецькі дипломати говорили про історичну традицію намагань Відня вплинути на ситуацію в Південно-Західному краї Росії за допомогою галицьких українофілів: "Саме під час першої спроби схилити рутенів до австрійської ідеї (1888 р.) в Україні утворилася група прихильників так званої "австрійської орієнтації" на чолі з Кониським"²³).

Свідчення про спроби Відня за посередництва галичан здобути симпатії наддніпрянських українців, переконавши їх у прагненні захистити слов'ян на прикладі протекторату Габсбурзької монархії над Боснією (1878 р.), містять і російські джерела: "6-го липня (1888 р. – *О.К.*) помічено київською поліцією появу в місті переданих із Австрії закликів русинською та французькою мовами про те, що з'єднання Малоросії з російською державою не було актом підданства, а мало характер рівноправного союзу, що малоруський нарід сильно пригноблений і покладається на гуманні народи, які визволили балканських слов'ян від турець-

кої неволі, і допоможуть йому скинути ярмо православних татар, що йменують себе великорусами"²⁴.

Того ж літа оцінку українському чинникові як політичному спробував дати й німецький консул у Києві, який, не виключено, зміг встановити таємні контакти з учасниками українського руху: "Наскільки мало про українофілів можна говорити як про політичну партію, настільки ж мало суспільна думка тут іде й у бік Москви... Тут утворився комітет українофілів для того, щоб утворити противагу місцевому відділенню панславистського благочинного комітету. Однак ця справа провадиться таємно, і повідомлення про неї робилися мені суворо секретно"²⁵.

Висловлена Б. фон Бюловим ідея позбавити Росію Причорномор'я та Прибалтики була співзвучна поглядам керівництва австро-угорської дипломатії, про що свідчать висловлювання міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Кальнокі про "так званих українофілів", зроблені в грудні 1889 р. під час розмови з німецьким послом у Відні. Виходячи з того, що "землі, населені малорусами, відрізають центр імперії від Одеси та від західної частини Чорного моря", міністр відзначив: "Наявність багатомільйонного малоруського народу та його ворожнеча з великорусами за певних умов могли б відіграти роль важеля для тривалого послаблення московитського колоса"²⁶.

Сподівання на те, що рух українофілів може бути використаний проти Російської імперії та занепокоєння підтримкою, яка через царських дипломатів надавалася проросійським течіям серед русинів Австро-Угорщини, змусили правлячі кола Дунайської монархії істотно скорегувати політику щодо Галичини²⁷. Відповідно до "найвищої" волі, новий цісарський намісник Галичини граф Казимир Бадені активно виступив проти русофільії та змусив поляків шукати примирення з українським рухом²⁸. Своєю чергою польська еліта побачила в новому курсі спосіб знайти серед "малорусів Поділля, Волині, Бессарабії й України" союзників у разі можливої війни з Росією²⁹, що згодом відзначив німецький консул у Львові в листі канцлеру Б. фон Бюлову³⁰. У Берліні також помітили, що спроба примирення в Галичині занепокоїла Росію³¹.

Серед наслідків правління К.Бадені (1890–1894 рр.), що отримав назву "нова ера" й ознаменувався активізацією політичного життя галицьких українців³², варто відзначити появу серед них сил, що стали в "радикальну опозицію до уряду й поляків"³³. Як згодом відзначила польська преса, зростання національної свідомості "рутенського селянина" призвело до того, що він побачив ворога не за кордоном, а біля себе – в особі польського пана³⁴. Призначений імператором новий намісник Галичини граф Пінінський (роки правління 1899–1903 рр.) привів до влади так звану польську партію "подолян", яка для протидії українофілам почала зміцнювати позиції русофільської течії³⁵. Політику підтримки русофілів продовжував і граф Андреас (Анджей) Потоцький, призначений штатгальтером у червні 1903 р.³⁶

Загострення ситуації в Східній Галичині привернуло увагу Берліна, який активно провадив політику германізації польського населення Пруссії. Спеціально створена Німецька спілка східних прикордонних областей (НССПО, німецькою – Deutscher Ostmarken-Verein) у взаємодії з державними установами намагалася послабити економічні позиції поляків, зокрема, зменшити приплив польських сезонних робітників, замінивши їх галицькими українцями. Для цього вона з 1903 р. розпочала співпрацю з Руським національним комітетом (виконавчим органом створеної 1889 р. Національно-демократичної партії)³⁷. Того ж року, на пропозицію НССПО, наказом міністра сільського господарства Пруссії було створено Управління вербування німецьких поселенців та сільгосппрацівників, котре опікувалося й набором українських селян на сезонні роботи. Контакти між лідерами української партії й організацією, що діяла в інтересах великих пруських землевласників, дали галичанам надію отримати політичну підтримку Берліна в

протистоянні з польсько-австрійською адміністрацією. Уже в травні 1903 р. Руський клуб у Відні та Народний комітет у Львові "домовились і створили часопис "Ruthenische Revue" у Відні" для того, "щоб підтримати зацікавленість іноземців українською справою та здобути трибуну перед Європою"³⁸, а 1905 р. прусський міністр Райнбабен "заговорив у німецькому парламенті про сумне положення русинів під польською владою в Галичині"³⁹.

Берлін виявляв інтерес і до українців Наддніпрянщини, про що свідчить доповідь німецького посольства про визнання Петербургом прав української мови (з посиланням на статтю в німецькомовній газеті "St.-Petersburgische Zeitung" про те, що 25 лютого 1905 р. цар затвердив резолюцію ради міністрів про дозвіл видавати Святе Письмо "малоруською мовою")⁴⁰. Революційна ситуація в Російській імперії, що супроводжувалася піднесенням національних рухів, поставила Німеччину перед необхідністю формувати власне ставлення до національних проблем східного колоаса, і зокрема розпочати їх усебічне дослідження. Доцільні для цього прямі контакти із зарубіжною національно-політичною силою не могли провадитися офіційно, тому їх налагодження було довірено представникам НССПО. Особистий радник кайзера Вільгельма II в питаннях "російської політики", професор Берлінського університету Теодор Шиман доручив вивчення українського національного руху історикові Отто Гетшу, який на той час уже був членом НССПО, і протягом наступних років став провідним експертом з "українського питання"⁴¹. На початку жовтня 1905 р., напередодні перших відвідин Галичини з метою "написання статей до наукових журналів", О.Гетш уперше звернувся до Михайла Грушевського як до авторитетного українського вченого та громадського діяча⁴².

Варто відзначити, що національний рух наддніпрянських українців давав підстави для занепокоєння не лише російській, а й німецькій владі. Якщо царська політична поліція була стурбована перспективами цього руху, спрямованого "на культурну підготовку мас для майбутнього"⁴³, то кайзерівські дипломати звернули увагу на появу симпатій до Росії серед галицьких українофілів, відображену в публікаціях львівської газети "Діло": "Ще два чи три десятиріччя національного розвитку під живлячим промінням російської конституції, і 30-мільйонний український велетень стане однією з визначальних сил Східної Європи"⁴⁴. Те, що активізація національних рухів царської Росії Німеччиною спочатку сприймалася негативно, видно зі слів кайзера Вільгельма II, який у грудні 1905 р. заявив: "Події, які тепер відбуваються в Росії, є лише прелюдією до жахливої катастрофи, яка розіб'є цю імперію на багато республік. Утворення таких республік означатиме постійну загрозу для Німеччини, оскільки вони, без сумніву, ще більше схиллятимуться до союзу з Францією"⁴⁵.

Занепокоєння Берліна викликала й перспектива ймовірної взаємодії польського та українського рухів, зокрема в розв'язанні холмського питання. Стурбованість німецьких правлячих кіл можливим посиленням позицій поляків у Росії (яке загострило б польсько-німецьке протистояння в Пруссії), відбиває коментар Т.Шимана у впливовій берлінській газеті "Kreuzzeitung": "...Вони прагнуть повної автономії Польщі й намагаються втягнути малорусів у цей рух"⁴⁶.

Утім, протягом другого року революції німецькі дипломати констатували, що головними цілями українського руху Росії було "пробудження національної свідомості" та "рівноправність усіх національностей на основі самоврядування"⁴⁷. Усвідомлюючи значення українського руху, О.Гетш просив у М.Грушевського рекомендацій до провідних діячів українського руху, депутатів і професорів у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові й Одесі перед першою його поїздкою російською Україною в серпні–вересні 1906 р.⁴⁸

Події російської революції 1905–1907 рр. вплинули на боротьбу за загальне, рівне й таємне виборче право, яке було впроваджене в Австрії імператором Фран-

цем Йозефом I у січні 1907 р.⁴⁹ Головною метою цієї реформи було розширення соціальної бази підтримки віденського уряду шляхом зняття середньовічних ценових обмежень. Однак реформа (право обирати депутатів до віденського парламенту, яке надавалося всім громадянам чоловічої статі віком від 24 років) не поширювалася на вибори до ландтагу Галичини⁵⁰. Відень не наважився відмовитися від політичного домінування поляків, яке забезпечувалось архаїчною виборчою системою, що не давала українцям шансів отримати більше ніж 15% мандатів⁵¹. Те, що виборча реформа ліквідувала б польську автономію, відзначав і німецький посол у Відні: "У Галичині рутенське населення досі не мало жодного політичного впливу... Цьому становищу загрожує кінець, якщо виборча реформа ... запровадить загальне й пряме виборче право"⁵².

Однак навіть на виборах до нижньої палати райхсрату 1907 р. Відень не зміг забезпечити прав українців, оскільки свавільне визначення конфігурації виборчих дільниць та інші маніпуляції призвели до того, що один український депутат обирався 102 тисячами, тоді як один німецький – 39 тисячами виборців⁵³. Незважаючи на те, що на виборах 1907 р. штатгальтер Потоцький підтримував русофілів⁵⁴, за оцінкою міністерства внутрішніх справ Австрії, на них переконливо перемогли українофіли (із 106 депутатів від Галичини було обрано 23 "младоруси" й лише 5 "старорусів" – проти 78 поляків)⁵⁵. У Буковині ж перемога українофілів була повною, оскільки "староруси" не отримали жодного мандата (проти 5-ти – у "младорусів" і 9-ти – у румунів та інших). Загалом українці здобули 33 місця в палаті депутатів замість 10, які вони мали раніше.

Важливим наслідком реформи є те, що Відень змушений був рахуватися з посиленням позицій українців, і зокрема, більше уваги приділяти їх основним вимогам – збільшенню кількості місць у галицькому ландтазі та створенню українського університету⁵⁶.

Проте реформа не виправдала головних сподівань австрійської влади, оскільки вибори 1907 р. (як і наступні 1911 р.) посилити вплив опозиційних партій і зменшили частку німців у парламенті, збільшивши натомість відсоток чехів, українців і словенців⁵⁷. Загалом посилювався й вплив польських партій, що серйозно занепокоїло Берлін⁵⁸. Хвилювання пруської верхівки висловив радник кайзера Вільгельма II професор Т.Шиман, який зі шпальт "Kreuzzeitung" закликав австрійський уряд підтримати "гноблених поляками рутенів"⁵⁹.

Наслідки виборів в Австрії змусили німецький уряд уважніше поставитися до вивчення українського чинника, і зокрема, до такого аспекту, як політична взаємодія українців Росії та Галичини. Так, у травні 1907 р. німецький консул у Києві Герінг доповів, що утиски українських студентів Львівського університету "викликали в місцевій малоруської інтелігенції жваву реакцію співчуття та посилити ненависть до поляків"⁶⁰. Інформацію з Києва доповнювали міркування посла у Відні, який, коментуючи політичні вимоги українських депутатів російської Думи, дійшов висновку, що "енергійна українська пропаганда вплине на Галичину та Буковину і легко спричинить серйозні труднощі для австрійського уряду"⁶¹.

Загалом, говорячи про ставлення до українського руху співробітників тих німецьких державних відомств, які впливали на формування зовнішньої політики, слід відзначити, що саме події 1905–1907 рр. змусили багатьох із них звернути увагу на цей чинник⁶².

Якщо на південному заході Російської імперії, за оцінкою генерального консула в Одесі Шефера, у вересні 1907 р. український рух унаслідок репресій "завмер"⁶³, то в Східній Галичині його здобутки були закріплені на виборах до ландтагу в лютому 1908 р. Наслідки виборів були оцінені як радниками спадкоємця престолу ерцгерцога Франца Фердинанда, так і міністерством внутрішніх справ Австрії: "Староруси" поступилися "младорусам" і зблизилися з польськими партіями для боротьби з ними⁶⁴.

Поглиблення національного конфлікту в Галичині дало можливість керівництву Німеччини скористатися ситуацією в інтересах своєї внутрішньої політики: у квітні 1908 р. райхсканцлер Б. фон Бюлов рекомендував привернути увагу "німецької неофіційної преси" до свавілля австрійських поляків, для чого слід було через НССПО "конфіденційно" залучити українських публіцистів⁶⁵.

Коли після вбивства у квітні 1908 р. штатгальтера Анджея Потоцького криза в Галичині набула небезпечних для монархії ознак⁶⁶, Відень змушений був скорегувати свою політику, призначивши на цю посаду члена консервативної партії Бобжинського, який користувався підтримкою польських ліберально-демократичної та народної партій, що були готові до переговорів про створення у Львові українського університету⁶⁷.

Одночасно із загостренням проблем Галичини Дунайська монархія вступила в період значного погіршення відносин із Росією, спричиненого конфліктом за вплив на Балканах. На початку року за наполяганням міністра закордонних справ Еренталя, Австро-Угорщина почала будувати залізницю, яка напряму з'єднала б Австрію з Туреччиною, що зробило б Сербію більш залежною від Дунайської монархії⁶⁸. Глибока внутрішньополітична криза 1908 р. в Туреччині, яка призвела до революції "молодотурків" і зречення султана⁶⁹, стимулювала увагу й Відня, і Санкт-Петербурга до турецьких володінь на Балканському півострові. Домовленість між двома урядами про визнання права проходу російських військових кораблів через проливи в обмін на згоду на анексію Австрією Боснії й Герцеговини, досягнута ще у 1907 р., так і не було реалізовано: 5 жовтня 1908 р. Австро-Угорщина офіційно анексувала Боснію й Герцеговину без формальної згоди Росії, що викликало обурення в Петербурзі⁷⁰.

Наслідком такої австрійської політики на Балканах стало відновлення російської підтримки антигабсбурзького панславістського руху, що істотно вплинуло на ситуацію в Галичині. На думку експертів міністерства внутрішніх справ Австрії, відлік "новому етапові панросійської пропаганди на карпатському театрі" дав проїзд російських учасників слов'янського конгресу в Празі через Галичину та наступні агітаційні поїздки графа Бобринського Галичиною й Буковиною (середина – друга половина 1908 р.)⁷¹. Німецькі політичні кола Дунайської монархії назвали цей рух "неославізмом" (на відміну від "панславізму" попереднього періоду) й розцінювали його як "ширму для планів російської експансії"⁷². Особливе занепокоєння Відня викликало значне посилення русофілів-радикалів, які прийшли на місце лояльних Габсбургам поміркованих "старорусів". Радикали відродили русофільську пропаганду, яка мала прищепити галицьким українцям невдоволення владою Габсбургів та симпатію до царя (в їх термінології Галичина й Буковина називалися "під'яремною Росією")⁷³. Коли наприкінці 1908 р. штатгальтер Бобжинський у листуванні з російським покровителем галицьких русофілів послався на права й силу українського руху, Бобринський відповів, що в такому разі Росії залишається самій навести лад у Галичині⁷⁴. В умовах загострення стосунків із Росією австрійська влада не чинила перешкод діяльності українських революціонерів-емігрантів, зокрема групі Миколи Залізняка, яка 1908 р. переправляла агітаційну літературу зі Львова й Чернівців за східний кордон⁷⁵.

Поновлення російсько-австро-угорського протистояння, що супроводжувалося намаганням кожної з імперій використати українців проти іншої, знову привернуло увагу берлінських спостерігачів. Цьому сприяло й поширення антинімецьких настроїв у Росії, спричинене проавстрійською позицією Вільгельма II (який на початку 1909 р. змусив царя визнати анексію Боснії й Герцеговини та відмовитися від втручання в австро-сербський конфлікт)⁷⁶. Уже на початку березня 1909 р. д-р О.Гетш розпочав роботу щодо створення часопису, присвяченого історії Східної Європи, де планував приділяти значну увагу українській проблематиці⁷⁷. Того ж

року він як впливовий член НССПО клопотався перед президією цієї спілки про організацію фінансової підтримки для місячника "Ukrainische Rundschau", який видавав у Відні депутат австро-угорського парламенту Володимир Кушнір⁷⁸. А відомий берлінський публіцист, експерт із російської проблематики авторитетного часопису "Preußische Jahrbücher" і довірена особа зовнішнього відомства д-р Пауль Рорбах здійснив тривалу подорож Росією, під час якої зустрівся з групою в складі 60 українців-депутатів Державної Думи⁷⁹.

Те, що Петербург мав вплив на внутрішньополітичну ситуацію в Галичині, серйозно непокоїло віденський уряд: у службовій записці до міністерства внутрішніх справ про "російську загрозу на східному кордоні Австрії" президія ради міністрів констатувала русофільське спрямування 11 інтернатів, 8 суддів, половини перемишльського й третини львівського духовництва⁸⁰. У червні 1910 р. міністр закордонних справ Еренталь у листі до міністра-президента Австрії висловився за доцільність іти назустріч вимогам українців для того, щоб протидіяти російському впливу в Галичині⁸¹. Невдовзі лідер галицьких українців Кость Левицький розповів М.Грушевському про бесіду з Еренталем, який повідомив, що українським питанням цікавиться Корона⁸².

Слід відзначити, що вже після окупації Галичини в 1914 р. царські жандарми заявили, що саме 1910 р. спадкоємець австрійського престолу ерцгерцог Франц Фердинанд "уклав формальний договір про створення "українського королівства" внаслідок війни Австрії з Росією" з лідерами українців Австрії д-ром Є. Олесницьким і митрополитом графом А.Шептицьким, та Росії Є.Чикаленком і Н. (або М. – О.К.) В.Лисенком із Києва й М.Міхновським із Полтави⁸³. Це твердження не знайшло відображення ані в матеріалах військової канцелярії та фонду Франца Фердинанда у віденському Австрійському державному архіві, ані в інших джерелах, а Є.Чикаленко рішуче спростовував його у своїх спогадах⁸⁴.

Серед заходів щодо підтримки русофільського руху важливою віхою стало створення київського відділення "Галицько-Російського товариства". Це змусило віденську владу звернути більшу увагу на проблеми Галичини й Буковини⁸⁵, розв'язанню яких повинен був сприяти перепис населення, проведений 31 грудня 1910 р. Для того, щоб його дані були максимально достовірними, міністерство внутрішніх справ Австрії прагнуло врахувати наслідки еміграції та спроби колонізації місцевих українців. Так, якщо за мовою щоденного спілкування в Галичині налічувалося 3 208 092 "рутенів" (проти 4 672 500 поляків і 90 114 німців), то за критерієм віросповідання співвідношення виявилось більш сприятливим: 3 379 613 греко-католиків проти 3 731 569 римо-католиків⁸⁶. У Буковині українці були найбільшою національною спільнотою: 305 101 проти 273 254 румунів, 168 851 німців та 36 210 поляків.

Важливим джерелом інформації про український рух як Австро-Угорщини, так і Росії залишався віденський щомісячник "Ukrainische Rundschau", матеріали котрого, за рекомендацією німецького консула у Львові Фаутера, передавалися райсканцлерові Т. Бетман-Гольвегу⁸⁷. Історію слов'янських народів висвітлював також часопис "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte" ("Журнал східноєвропейської історії"), що почав виходити 1911 р. Його видавцями, крім О.Гетша та Т.Шимана, були провідні фахівці з історії Російської імперії Ганс Юберсбергер (Відень) та Л.К.Гетц (Бонн)⁸⁸.

Загалом 1911 рік позначився зростанням напруженості навколо української проблеми. У лютому на засіданні австрійського парламенту лідер буковинських українців Микола Василько висловив протест проти "русофільських підступів" у Галичині та Буковині, а цісар Франц Йозеф I публічно підтримав його⁸⁹. Незважаючи на австрійські протести, у Росії тривало створення мережі відділень "Галицько-Російського товариства", зокрема в березні розпочало свою діяльність астраханське, а в травні – одеське⁹⁰.

Позачергові вибори до австрійського парламенту, що відбулися того ж року, відбили політичну поляризацію галицьких українців: посилення як українофілів, так і радикальних русофілів (на відміну від виборів 1907 р., помірковані "староруси" не отримали жодного мандату вже й у Галичині)⁹¹. Підсумки виборів дали новому міністрові-президенту Штюрґху підстави заявити німецькому послу, що уряд більше не зважатиме на російські протести й активно сприятиме створенню українського університету у Львові⁹².

Варто також відзначити різницю в оцінках результатів виборів міністерством внутрішніх справ та радниками спадкоємця престолу: якщо міністерство зробило висновок про перемогу сил, налаштованих на співпрацю з урядом, то племінникові цісаря доповіли про "рішучу перемогу радикалів"⁹³. Якщо офіційне відомство характеризувало чільну Національно-демократичну партію К.Левицького як "помірковану", то в матеріалах радників Франца Фердинанда вона названа такою, що в "своєму радикалізмі межує із соціалізмом". Отже, ключ до розуміння ставлення ерцгерцога до українців слід шукати саме в тому, яку інформацію він отримував від свого найближчого оточення.

Наприкінці року начальник німецького генерального штабу фон Мольтке зауважив: "Усі готуються до великої війни, якої рано чи пізно очікують"⁹⁴. Зокрема німецьке дипломатичне відомство отримало повідомлення про те, що в Санкт-Петербурзі підозрюють Австро-Угорщину в підготовці "якоїсь акції на Балканському півострові" та в намірі "тримати Росію в стані шаху шляхом розв'язування польського й малоруського руху"⁹⁵. Слід відзначити, що на відміну від виконуючого обов'язки міністра закордонних справ Нератова, який запевняв, що "поляки й малоруси в Росії є двома зовсім незначними та не впливовими елементами", російський посол у Відні давав зрозуміти німецькому колезі, що ситуація на кордоні Південної Росії з Австрією завдає йому чималого клопоту⁹⁶. Чи не найбільше занепокоєння царських дипломатів викликала перспектива створення українського університету: за даними німецького посла, у Петербурзі побоювалися, що "всі ті українські елементи з Росії, які тепер навчаються в Києві, перейдуть до Львова, і тим самим набудуть відчуженості стосовно Російської держави"⁹⁷. Якщо раніше німецьке зовнішнє відомство вважало балканську проблему головною в стосунках Відня та Петербурга, то в листопаді 1911 р. було висловлено припущення, що "українське питання, можливо, відіграє важливу роль у стосунках Австрії з Росією"⁹⁸. Загалом, характеризуючи події 1911 р., варто відзначити, що вони сприяли зростанню інтересу до України з боку Німеччини. Про це, зокрема, писав часопис "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte"⁹⁹. Уже наступного, 1912 р., у публікаціях цього видання були помітні ознаки політичного інтересу до українського питання¹⁰⁰.

Усвідомлюючи значення українського руху Галичини, зовнішнє відомство встановило офіційні контакти з легітимним політичним представництвом – Українським клубом австрійського парламенту. Уже в травні 1912 р. німецький посол у Відні обговорював із його членами проблеми створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи¹⁰¹. Ще однією причиною інтересу до Галичини була нафта. Як відзначалось у меморандумі, який влітку 1912 р. отримав генеральний секретар НССПО Віктор Шульц, нафтові родовища "викликали за кордоном, і особливо в Німеччині, великий інтерес до цього краю"¹⁰².

Слід звернути увагу на те, що на офіційному рівні Росія не висувала Німеччині й Австро-Угорщині звинувачень у підтримці українського руху, про що, зокрема, німецькому послу в Петербурзі Пурталесу заявив прем'єр-міністр Коковцов у серпні 1912 р.¹⁰³ Утім санкціонована російською владою кампанія в пресі не залишала у Відня та Берліна сумнівів щодо позиції царського уряду. Реагуючи на вимоги російської преси, новий міністр закордонних справ Австро-Угор-

щини барон Леопольд Берхтольд заявив, що "не можна гнобити чотири мільйони австрійських рутенів лише тому, що Росія вважає це за необхідне"¹⁰⁴. Разом із тим слід відзначити, що проблема "рутенів" Галичини поляризувала політичну еліту Дунайської монархії. Так, на відміну від ліберальних німецьких політичних сил, які опонували збільшенню прав слов'янського населення, побоюючись посилення його позицій, впливова група спадкоємця престолу Франца Фердинанда (до якої належав і М.Василько) підтримувала ідею польсько-українського примирення як засіб до посилення влади Корони в провінції¹⁰⁵. Проте вже в жовтні радники ерцгерцога Франца Фердинанда втратили інтерес до "рутенсько-польського компромісу". Їхня увага зосереджувалася на розробці плану реформ для Транслайтанії (угорської частини імперії), спрямованих на зменшення політичної ваги Угорщини. Заслуговує на увагу методологія такого планування, цілком прийнятна й для Галичини: виходячи з національної статистики – 8,7 млн угорців у 18-мільйонному населенні Королівства Угорщини, запровадження там загального виборчого права означало б "знищення гегемонії угорців"¹⁰⁶.

Восени 1912 р. внутрішньополітична ситуація в Дунайській монархії, і зокрема в Галичині, ще більше загострилася внаслідок нової зовнішньої кризи: Балканська війна, що дала Сербії (за політичної підтримки Росії) можливість значно збільшити свою територію та претендувати на вихід до моря, спричинила подальше ускладнення стосунків Відня й Санкт-Петербурга¹⁰⁷. Невдовзі після її початку монархія робить демонстративні кроки назустріч українцям: 8 листопада на комісії із закордонних справ австрійської "делегатії" (спільного дорадчого органу представників верхньої та нижньої палат парламенту) цісар заявив, що в Росії переслідують українців за їхні "уявні симпатії до Австрії"¹⁰⁸. Уже наприкінці місяця депутат райхсрату Євген Олесницький передав міністрові закордонних справ Берхтольду один із меморандумів Українського клубу, де наголошувалося, що створення українського університету та проведення виборчої реформи в Галичині є найкращим засобом забезпечити лояльність українського населення монархії в разі війни з Росією¹⁰⁹. Є.Олесницький також дав зрозуміти міністрові, що якщо серед українців виникне якнайменша підозра, що війна з Росією переслідуватиме мету відновлення польського королівства, то "рутени рішуче повернуть проти Австрії"¹¹⁰. Зміст цього меморандуму був доведений до відома Франца Йозефа I митрополитом А.Шептицьким, який доповів імператорові й про інший меморандум – депутата Цегельського, де йшлося, що війна, напевне, відбудуватиметься на українській території, тому Австрії слід гарантувати там релігійну й національну свободу імператорським маніфестом¹¹¹.

Зважаючи на те, що від голосів українців у райхсраті залежало прийняття нового закону про військовий обов'язок, українцям необхідного за умови ймовірної війни, австрійський уряд без згоди Польського клубу ініціював спеціальне послання кайзера: 29 листопада 1912 р. міністр-президент Австрії барон Штюрґх вручив президії Української парламентарної репрезентації (Українського клубу) новий проект "цісарського доручення-листа про університет"¹¹². Наступного дня міністр закордонних справ Берхтольд рекомендував Штюрґху погодитися з вимогами меморандуму Є.Олесницького для того, щоб заспокоїти галицьких українців і забезпечити протидію русофільським течіям¹¹³. У відповідь на підтримку, висловлену вищою австрійською владою, "збори лідерів усіх українських партій Галичини у Львові 7 грудня 1912 р. проголосили, що ... в разі збройного конфлікту між Австро-Угорщиною й Росією одноставно й рішуче стоять на боці Австро-Угорщини проти Росії, найбільшого ворога України"¹¹⁴.

Те, що ймовірність військового конфлікту була надзвичайно високою, підтверджує обговорення ситуації на нараді імператора Вільгельма II із військовими 8 грудня 1912 р. (на неї не були запрошені канцлер і державний секретар зовніш-

нього відомства). Начальник генерального штабу Мольтке заявив, що вважає війну неминучою, "і чим скоріш, тим краще", а кайзер назвав її "останньою битвою слов'ян із германцями"¹¹⁵. Необхідно відзначити, що німецький стратегічний план відводив Австро-Угорщині особливу роль у великій європейській війні. Відповідно до цього плану, прийнятого генштабом у 1912 р., усі військові зусилля Німеччини концентрувалися на Заході, тоді як стратегічне стримування Росії доручалось Австро-Угорщині¹¹⁶. Свідченням особливої гостроти ситуації стало повторне призначення давнього прибічника превентивної війни із Сербією Конрада фон Гетцендорфа начальником австро-угорського генштабу 12 грудня 1912 р.¹¹⁷, та приготування до війни з Росією австрійських військових і напіввійськових формувань у Галичині¹¹⁸. Так, того ж дня у Відні відбулися установчі збори польської "Тимчасової (або "попередньої" – *О.К.*) комісії конфедеративної незалежницької партії", а Юзеф Пілсудський очолив командування польськими збройними загонами. Реагуючи на стурбованість міністерства внутрішніх справ активізацією поляків, військовий міністр Австро-Угорщини генерал Кробатин 26 грудня 1912 р. визнав факт підтримки генштабом революційної фракції ППС, викликаній необхідністю використати у військовий час рух, спрямований проти Росії¹¹⁹. Ставка на польські формування викликала стурбованість у Німеччині, де такі кроки розцінили як створення передумов для небажаної активізації поляків Пруссії та Сілезії. Коментуючи ці події, німецька преса згодом відзначила їх особливу рису: поляки хочуть "мати в запасі одразу дві можливості, а саме: антиросійську орієнтацію, а коли ситуація її виправдає, то й антинімецьку"¹²⁰.

Через кілька днів було розпочато й організацію військової підготовки українців. 15 грудня так звана "запорізька рада" "Сокола-Батька" у Львові постановила створювати стрілецькі товариства. 16 грудня Л.Цегельський, С.Томашівський та І.Боберський почали готувати статuti для "Українського стрілецького товариства". Того ж місяця Радикальна партія заснувала Український січовий союз, "свою військову організацію заснувала й Народно-демократична партія"¹²¹. Ці кроки можна розглядати як елемент загальнодержавних заходів, оскільки одночасно в Австро-Угорщині відбувалася мобілізація¹²². Зрештою, про готовність ужити рішучих заходів на підтримку Австро-Угорщини заявив канцлер Т. Бетман-Гольвеґ, який попередив Петербург, що Німеччина оголосить війну Росії, якщо Росія надасть військову підтримку Сербії¹²³. Тоді цар виявився не готовим до такого розвитку подій. Як зауважив К. фон Гетцендорф, у Росії "політична ситуація визначалася тенденцією на цей раз уникнути світової війни, а якщо це буде важко зробити, то відтягнути її, принаймні, до 1913 р."¹²⁴ Утім, перспектива переростання балканського конфлікту в центральноевропейський була надто ризикованою не лише для царської імперії, але й для Габсбургів і Гогенцоллернів, які не були готові до розв'язання суперечностей, що неодмінно виникли б між ними навколо польського та, імовірно, українського питань. Зрештою, до травня 1913 р. гостру фазу австро-російської кризи було подолано¹²⁵.

Курс на польсько-українське примирення в Галичині, який узяла вища австрійська влада наприкінці 1912 р., зіткнувся із наполегливим опором із боку впливових польських кіл. Однак за умов зовнішньополітичної кризи Відень уважав його продовження принципово важливим. Імператор особисто стежив за перебігом переговорів із цієї проблеми, і після того, як вони зазнали невдачі, 14 травня змусив свого намісника Бобжинського залишити посаду, розпустив галицький ландтаґ і новим штатгальтером призначив Вітольда Коритовського, який "уважався відданим імператорові чиновником та довіреною особою імперської бюрократії, і меншою мірою польсько-консервативним партійним діячем"¹²⁶. Важливість примирення в Галичині продовжувала зберігатись, оскільки, незважаючи на видимість поступок Петербурґа в балканських справах, у Відня та Берліна навряд чи залишилися ілюзії щодо майбутнього їх стосунків із Росією.

Аналіз літературних джерел свідчить, що в червні 1913 р. в німецькій публіцистиці та історико-політичній літературі порушується українське питання. У книзі "Німецька світова та колоніальна політика" авторитетний публіцист і знавець російської проблематики П.Рорбах зауважив, що царська імперія ризикує втратити 35 млн "мало- й білорусів", якщо наважиться на війну¹²⁷. Історик О.Гетш, який із 1905 р. вивчав історію українського руху, у виданій 1913 р. книзі "Росія. Введення на основі її історії з 1904 по 1912 рік" відзначив: "Малоруський рух ... лише зміцнів за роки боротьби"; "серед проблем нової Росії малоруська справа та політичний рух належать до дуже серйозних питань, оскільки саме там ґрунт буде найбільш сприятливим у разі, якщо станеться якесь нове потрясіння"¹²⁸. Редагований О.Гетшем часопис "Zeitschrift für osteuropäische Geschichte" у 1913 р. знову істотно збільшив обсяг огляду української наукової періодики Австро-Угорщини та Росії, виявляючи цікавість до тих видань, що поєднували політичну актуальність із науковою. Про те, якої уваги в Берліні надавали українському чинникові, свідчить і поїздка до Галичини генерального секретаря НССПО, під час якої він познайомився з лідерами "рутенив" і отримав "цінну інформацію про український рух" від німецького консула у Львові¹²⁹.

Протягом другої половини 1913 р. австрійські дипломати зафіксували подальшу активізацію антиавстрійських заходів у Росії, що проводились у Києві, Одесі та Москві під гаслом "продовження боротьби за російську справу в багатостраждальних Карпатах", за участю чільних представників місцевих і центральних органів влади та військового командування¹³⁰. Однак особливу увагу керівників міністерства закордонних справ привернула доповідь консула у Варшаві барона Леопольда фон Андріана, присвячена національному рухові "російських" українців¹³¹. Зважаючи на те, що невдовзі Л. фон Андріан став провідним експертом з української проблематики й до кінця 1915 р. саме йому доручалася підготовка відповідних аналітичних матеріалів для керівництва держави, варто оцінити основні тези цього документа. Так, відзначивши, що він уже протягом трьох років на основі фактичного матеріалу намагався довести, що український рух у Росії насправді існує, Л. фон Андріан зробив висновок, що цей рух досяг такої стадії, що ставить петербурзький уряд у скрутне становище. Одночасно він застерігав від надмірних сподівань на використання цього чинника, віднісши ідею українського повстання в разі війни з Росією до "царини фантазії".

Слід відзначити, що чим активніше йшли переговори про польсько-український "компроміс" (німецькою – Ausgleich) у Галичині, тим більшу увагу ця проблема викликала у Відні, Берліні та Санкт-Петербурзі. Так, міністр внутрішніх справ Австрії барон Гайнольд у бесіді з німецьким послом заявив, що посилення російської агітації в Галичині мало за мету зірвати "примирення між поляками й рутенами" та було спричинене побоюванням царського уряду, що "притягальна сила австрійських рутенив на їх братів під російським пануванням стане ще більшою"¹³².

Домовленість про компроміс була досягнута в січні 1914 р. під "надзвичайним впливом із боку Корони"¹³³. Німецький консул у Львові Гайнце доповідав, що українці змушені були "піти на поступки майже з усіх пунктів" заради задоволення трьох основних вимог: 1. Призначення Є.Олесницького начальником відділу в міністерстві сільського господарства (вперше українець обійняв би таку високу керівну посаду); 2. Згода на створення українського університету у Львові; 3. Збільшення державних субвенцій на українські шкільні спілки та пом'якшення обмежень стосовно українських шкіл.

Гайнце зауважив, що митрополит А.Шептицький та К.Левицький сприйняли новину без ентузіазму, тоді як штатгальтер В.Коритовський виглядав "дуже задоволеним" (оскільки в разі невдачі втратив би свою посаду).

Слід відзначити, що сприйняття наслідків компромісу сучасниками не збігається з позитивною оцінкою, яку дають такі дослідники, як Орест Субтельний, Вольфдідер Біль та Клаус Бахман. Так, німецький консул у Львові назвав його таким, що не справдився¹³⁴, експерт дипломатичного відомства Австро-Угорщини барон Л. фон Андріан відзначив, що в "становищі рутенів мало що змінилося"¹³⁵, а М.Грушевський назвав його "капітуляцією"¹³⁶.

Для того, щоб оцінити наслідки "примирення", ратифікованого 27 січня 1914 р.¹³⁷, необхідно розглянути виконання домовленостей в освіті, кадровій політиці та виборчій реформі. Як відзначив німецький консул на початку березня, українці "не отримали державних фінансів для вчителів"¹³⁸. У квітні барон Л. фон Андріан констатував, що хоч українці й мали 6 гімназій проти 60 польських, надання державного статусу українським приватним гімназіям було поставлено в залежність від надання аналогічного державного статусу 4 польським приватним школам¹³⁹. Домовленість щодо призначення українців на впливові посади в Галичині теж не була виконана. Замість цього декількох українців було призначено на незначні посади у Відні, де вони вже не мали можливості сприяти утворенню прошарку українських державних службовців¹⁴⁰. Австрійський експерт убачав у цьому свідому протидію польської верхівки "розвиткові та розбудові класів української нації"¹⁴¹.

Оцінки істориків і сучасників істотно різняться стосовно виборчої реформи, санкціонованої цісарем лише 8 липня 1914 р. Якщо В.Біль вважає, що реформа системи виборів до ландтагу завдала важкого удару "необмеженій владі поляків у Галичині"¹⁴², а К.Бахман стверджує, що "новий виборчий порядок і на майбутнє виключив русофілів ... з політичного життя Галичини"¹⁴³, то висновок австрійського урядового експерта був протилежним: виборча реформа дала москвофілам шанс отримати "декілька мандатів до ландтагу (замість одного тепер)"¹⁴⁴.

Слід відзначити, що на початку 1914 р. хвиля поширення проросійських настроїв у монархії викликала особливе занепокоєння австрійського уряду. У лютому міністерство внутрішніх справ подало 16-сторінковий меморандум "Великоросійська пропаганда в монархії", який одразу був переданий міністерству закордонних справ. Предметом цього докладного огляду були масштаби, форми та засоби поширення антигабсбурзьких настроїв серед українців Галичини й Буковини. На відміну від висновку історика К.Бахмана про те, що русофіли досягли успіху "лише в декількох селах"¹⁴⁵, оцінки укладачів документа були близькими до панічних: "селяни округів Золочів, Санок, Броди, Перемишляни, Зборів, Турка, Жовква й Жидачів майже повністю завойовані русофілами; ... окремі пожежні частини "руських дружин" почали керуватися інструкціями російською мовою, що містили команди російського піхотного статуту 1911 року; ... нещодавно створено 12 нових російських інтернатів на 2 тисячі школярів, де діти виховувалися в душі належності до російської нації; ... значна частина грошей для ведення великоросійської пропаганди в Галичині та Буковині переказується з Росії"¹⁴⁶. Становище в переважно православній Буковині розцінювалось як більш сприятливе: "Організована діяльність русофілів на Буковині практично паралізована". Однак і там "понад 20% духівництва в рутенських громадах так чи інакше налаштовані русофільськи"; через прочан серед народу розповсюджувалися російські церковні книги, завдяки яким "вкорінювалася думка, що цар є главою усіх православних".

Характерно, що значне зростання занепокоєності проросійською пропагандою в Дунайській монархії викликало "великий" інтерес у Німеччині: наприкінці березня кайзер Вільгельм II уперше особисто наказав "постійно доповідати про рутенську агітацію та гру Росії"¹⁴⁷.

Таку увагу до цієї проблеми варто порівняти із занепокоєнням німецького військового командування озброєнням Росії (яка, за його оцінками, вже 1916–1917 рр. була б здатною до агресивної війни), висловленим у березні 1914 р., паралельно

до "початку антиросійської істерії в пресі"¹⁴⁸. Ураховуючи те, що кайзер Вільгельм II виявляв особливий інтерес до військово-політичних питань, можна зробити висновок, що саме усвідомлення реальної небезпеки війни привернуло його увагу до проблем австрійських українців.

Про надзвичайний рівень стурбованості ситуацією в Галичині свідчить одночасна поява австрійських урядових меморандумів, присвячених українській проблемі як складовій австрійсько-російських відносин. Так, меморандум дипломатичного відомства від 2 квітня 1914 р. констатував: "Не буде перебільшенням сказати, що результат тривалого суперництва Австро-Угорщини й Росії залежатиме від того, чи вдасться українській народності в Галичині створити власну національну культуру"¹⁴⁹. В іншому меморандумі з промовистою назвою "Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом" австро-угорський консул у Варшаві барон Л. фон Андріан наполягав: "За значенням для нашої зовнішньої політики та для долі монархії український народ посідає перше місце. Від нашого ставлення до нього ... найбільшим чином залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини"¹⁵⁰. Розчарований невиконанням "компромісу", він наполягав на реалізації домовленостей у галузі освіти та пропонував призначити "українофіла" віце-президентом штатгалтерства. Позиція Л. фон Андріана в "найболючішому" питанні створення українського університету відрізнялася прагматизмом: він пропонував припинити практику гучних "самогубницьких" заяв, які надзвичайно дратували Росію, та "швидко створити український університет". Уважаючи створення вищого українського навчального закладу "пріоритетом імперії першого рангу", консул пропонував заснувати Вищу сільськогосподарську школу, яка виконала б роль "притягальної сили" для російської України в менш провокативний спосіб¹⁵¹.

Саме прагнення українців до національного самовизначення вважалося небезпечним по інший бік східного кордону Габсбурзької імперії. У тому ж місяці (квітень) австро-угорський консул у Києві доповів: "Національна свідомість українців у Росії, що останнім часом зросла, їх намір взяти активну участь у наступних земських виборах, вільніша мова малоруської преси є, як мені повідомляють, незаперечними реаліями, що свідчать про сильний поступ українського руху Росії"¹⁵². Дипломат також повідомив, що місцева російська преса серйозно занепокоєна очікуваним успіхом українців на майбутніх земських виборах, убагаючи в цьому загрозу цілісності Росії (йшлося про статтю депутата Савенка в газеті "Киевлянин" від 27 березня 1914 р.).

Що стосується вищої австрійської влади, то за умов подальшого зростання міжнародної напруги вона надала перевагу консервуванню ситуації в Галичині, сподіваючись задовольнити цим обидві сторони конфлікту. Коли 10 червня 1914 р. німецький посол мав із цього приводу розмову з міністром-президентом Штюрґхом, останній, як і в попередні роки, пообіцяв, що уряд "з особливою наполегливістю працюватиме над створенням українського університету у Львові, не озируючись на російського сусіда"¹⁵³.

Підсумовуючи ставлення двох союзних монархій до українського політичного чинника, можна відзначити, що з наближенням великої європейської кризи воно ставало дедалі більш зацікавленим і цілеспрямованим. Так, через три дні після вбивства спадкоємця габсбурзького престолу в Сараєві німецький консул у Львові доповів канцлерові, що український рух "у політичному сенсі заслуговує на наш прискіпливий інтерес"¹⁵⁴. Однак його наступні повідомлення свідчать, що до початку війни будь-яких політичних заходів стосовно українців як німці, так і австрійці не планували.

Окремо слід розглянути питання про ставлення до українського чинника вбитого в Сараєві ерцгерцога Франца Фердинанда. Щодо цього існує декілька поглядів. Так, К.Левицький робить багатозначний натяк на особливу симпатію

ерцгерцога до українців та на великі перспективи, які очікували б їх у разі його приходу до влади. Сучасник подій англійський публіцист Джордж Рафалович, добре знайомий з українською проблемою, називав Франца Фердинанда "майже єдиним другом, якого українці мали в оточенні імператора"¹⁵⁵.

Історик К.Бахман погоджується з тим, що Франц Фердинанд був налаштований проукраїнськи, однак уникає оцінок імовірної політики щодо українських етнічних територій у разі здійснення ним "федералізації" монархії. Німецький дослідник лише констатує, що ерцгерцог ніколи не планував стати "королем України"¹⁵⁶. Проте слід звернути увагу на те, що один з інтелектуалів, які, на думку К.Бахмана, вплинули на ідеологію програми дій після вступу спадкоємця на трон, а саме румун Аурел Поповичі, ще 1906 р. на карті федеративної Великої Австрії окреслив Галичину як область під українським правлінням (із приєднанням до неї українських районів Угорщини)¹⁵⁷. Характерно, що А.Поповичі, у минулому член центрального виконавчого комітету Румунської національної партії, обійшов питання українців Буковини, на яку претендували румуни.

Існує свідчення сучасників про те, що спадкоємець із 1908 р. почав працювати над програмою адміністративно-політичної реформи, яку він здійснив би після коронації. Головною метою такої реформи було зменшення впливу угорської верхівки, для чого планувалося створити третю коронну землю з Боснії й Герцеговини¹⁵⁸. Утім, дослідники вважають, що вже після кризи 1908–1909 рр. Франц Фердинанд відмовився від планів триалізму¹⁵⁹.

Щодо подальшого ставлення Франца Фердинанда до ідеї реформування адміністративно-політичної системи імперії існують суперечливі оцінки. Якщо авторитетний американський історик Гордон Крейґ уважав, що 1914 р. ерцгерцог "утратив інтерес до меншин" і став захисником "компромісу" 1867 р.¹⁶⁰, то деякі із сучасників нотували, що "наприкінці життя Франц Фердинанд знову захопився ідеями федералізму"¹⁶¹. Водночас слід зауважити, що радник спадкоємця з питань зовнішньої політики, згодом міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін заявляв, що "конкретного плану реорганізації монархії ніколи не існувало"¹⁶².

Оцінюючи свідчення графа О.Черніна, звернемо увагу на останній документ, в якому наводиться план дій після вступу Франца Фердинанда на трон, підготовлений у першій половині 1914 р. Цим документом передбачалося запровадження "нового справедливого виборчого закону", що "дасть можливість ... усім народам, які перебувають під нашим скіпетром, поділяти рівні права й свободи"¹⁶³. План спрямовувався насамперед проти Угорщини, де в разі необхідності передбачалося оголосити військовий стан. Не можна не відзначити, що реалізація такого плану в Королівстві Галичина й Володимирія збільшила б права українців. Однак проект не передбачав створення окремих української та польської коронних земель, а його втілення несло в собі великий ризик політичної дестабілізації, оскільки підірвало б основи польського домінування в Східній Галичині та спричинило б масові протести поляків. Говорячи про сподівання українських лідерів, пов'язані зі спробами Франца Фердинанда використати окремі національні рухи монархії заради послаблення конкурентів німецької еліти, не можна не зважати на позицію радників ерцгерцога, які критично ставилися до українських політичних сил, звинувачених у небезпечному соціальному радикалізмі. Спадкоємець не міг не враховувати досвід реформ кінця XIX – початку XX ст., які не забезпечили внутрішньополітичної стабілізації імперії, продемонструвавши натомість, що збільшення політичних прав однієї національної групи може викликати несподівано сильний опір іншої, а проведення виборчої реформи – посилити радикальні політичні сили. Названі чинники не дають підстав вважати, що Франц Фердинанд мав наміри будувати політику монархії на більш сприятливих для українців засадах.

¹ *Bihl W.* Die Ruthenen. Politische Stroemungen und Parteien // Die Habsburgermonarchie. – Bd. III. – 1 Teil. – Wien, 1989. – S. 555–584; *Idem.* Die Beziehungen zwischen Oesterreich – Ungarn und Russland in bezug auf die galizische Frage 1908–1914 // Mack Karlheinz (Hrsg.). Galizien um die Jahrhundertwende. – Wien; München, 1990; *Subtelny O.* Ukraine. A History. – Toronto; Buffalo; London, 1993; *Magocsi R. P.* A History of Ukraine. – Toronto; Buffalo; London, 1996; *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993; *Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ ст. – К., 1993.

² *Кулініч І.М.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.). – К., 1963; *Remer C.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19 Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1997.

³ Österreichisches Staatsarchiv Wien (далі – ÖStA Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (далі – HHStA). PA-179 (Gesandtschaften und Konsulats Archive. Gesandtschaft Berlin. Weisungen Politik).

⁴ *Bihl W.* Die Ruthenen // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. – Bd. III. – 1 Teil. – Wien, 1980. – S. 556.

⁵ *Kappeler A.* Kleine Geschichte der Ukraine. – München, 1994. – S. 123.

⁶ *Subtelny O.* Ukraine. A History. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – P. 313.

⁷ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179.

⁸ *Magocsi R.P.* Op. cit. – P. 446.

⁹ *Mason J.* The Dissolution of the Habsburger Empire 1867–1918. – New York, 1979. – P. 5.

¹⁰ *Ibid.* – P. 6.

¹¹ *Bihl W.* Op. cit. – S. 557.

¹² *Craig G.A.* Europe 1815–1914. – P. 369. Див. також: *Bachmann K.* “Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland”. Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907–1914). – Wien; München, 2001. – S. 234.

¹³ *Mason J.* Op. cit. – P. 13.

¹⁴ *Ibid.* – P. 13–14. Див. також: *Magocsi R.P.* Op. cit. – P. 449.

¹⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179.

¹⁶ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 5.

¹⁷ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179; *Magocsi R.P.* Op. cit. – P. 442.

¹⁸ *Craig G.A.* Op. cit. – P. 364–365.

¹⁹ *Ibid.*; *Mason J.* Op. cit. – P. 13.

²⁰ *Mason J.* Op. cit. – P. 35.

²¹ *Shanafelt G.W.* The Secret Enemy: Austria-Hungary and the German Alliance 1914–1918. – New York, 1985. – P. 4.

²² Цит. за: *Borowsky P.* Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderen Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen. Historische Studien. – Lübeck; Hamburg, 1970. – S. 30. Див. також: Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes. – Band 1: A–F. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2000. – S. 324.

²³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (далі – PA AA Berlin). – R 11108 (Die Bestrebungen der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage). 1 Januar 1907. – März, 1920).

²⁴ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 541. – Спр. 8. – Арк. 22.

²⁵ PA AA Berlin. – R 11105 (Die Bestrebungen der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage). Januar 1886 – 18 Januar 1891.

²⁶ PA AA Berlin. – R 11105.

²⁷ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179.

²⁸ *Ibid.* Див. також: *Magocsi R. P.* Op. cit. – P. 446.

²⁹ PA AA Berlin. – R 11108.

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.* – R 11105.

³² *Bihl W.* Op. cit. – S. 557.

³³ ÖStA Wien. HHStA. – Nachlass Franz Ferdinand. Karton 116 (Denkschriften).

³⁴ PA AA Berlin. – R 11108.

³⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Remer C.* Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1997. – S. 155.

³⁸ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. На підставі споминів і документів. – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 380.

³⁹ Там само. – С. 404.

⁴⁰ PA AA Berlin. – R 11107 (Die Bestrebungen der Ukrainophilen und die kleinrussische (ruthenische) Frage).

⁴¹ *Hoetzsch O.* Russische Probleme. Eine Engegung auf J. Hallers Schrift “Die russische Gefahr im deutschen Hause”. – Berlin, 1917. – S. 35.

⁴² ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 413.

⁴³ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2198. – Арк. 10.

- ⁴⁴ PA AA Berlin. – R 11107.
- ⁴⁵ Цит. за: *Remer C.* Op. cit. – S. 132.
- ⁴⁶ Див.: *Schiemann Th.* Deutschland und die große Politik anno 1906. – Berlin, 1907. – S. 96.
- ⁴⁷ PA AA Berlin. – R 11108, 11107.
- ⁴⁸ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 413.
- ⁴⁹ *Bihl W.* Die Beziehungen zwischen Oesterreich – Ungarn und Russland in bezug auf die galizische Frage 1908–1914 // Galizien um die Jahrhundertswende. Hrsg. von Karlheinz Mack. – Wien; München, 1990. – S. 39.
- ⁵⁰ *Mason J.* Op. cit. – P. 40; *Hanisch E.* Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20 Jahrhundert. – Wien, 1994. – S. 232; *Bachmann K.* Op. cit. – S. 174.
- ⁵¹ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 176.
- ⁵² PA AA Berlin. – R 11107. Див. також: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 176.
- ⁵³ *Remer C.* Op. cit. – S. 146. За даними віденської газети “Neue Freie Presse”, один депутат обирався від 37 німців, 53 чехів, 46 поляків, 95 “рутенів”. Див.: *Schiemann Th.* Deutschland und die große Politik anno 1907. – Berlin, 1908. – S. 196.
- ⁵⁴ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 196.
- ⁵⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA-178.
- ⁵⁶ *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 39; *Bachmann K.* Op. cit. – S. 174, 176.
- ⁵⁷ *Mason J.* Op. cit. – P. 40.
- ⁵⁸ *Schiemann Th.* Deutschland und die große Politik anno 1907. – Berlin, 1908. – S. 196.
- ⁵⁹ Ibid. – S. 394.
- ⁶⁰ PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁶¹ Ibid.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Ibid.
- ⁶⁴ ÖStA Wien. HHStA. – Nachlass Franz Ferdinand, Karton 116 (Denkschriften); ÖStA Wien. HHStA. – PA-178 (Botschaft Berlin, Januar – Oktober 1914). Див. також: *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 39.
- ⁶⁵ Лист райхсканцлера фон Бюлова унтер-статссекретарю фон Лебелю від 21 квітня 1908 р.: “Потрібно, щоб НССПО ще більше висунуло русинське питання на передній план. Звичайно, цього в жодному разі не можна робити на шпальтах офіційних газет, оскільки це вразить почуття австрійців. Але чи не можна зробити так, щоб гакатистська спілка (неофіційна назва НССПО, що складалася з перших букв прізвищ керівників цієї організації. – *О.К.*) налагодила конфіденційні зв’язки з рутенськими публіцистами? Я бажав би досягнення такого ефекту: якщо поляки лементують на німців, то й рутени мають набагато більше підстав скаржитися на поляків”. Цит. за: *Remer C.* Op. cit. – S. 159.
- ⁶⁶ *Magocsi R.P.* Op. cit. – P. 448.
- ⁶⁷ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 174. Див. також. PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁶⁸ *Mason J.* Op. cit. – P. 59.
- ⁶⁹ *Wehler H.-U.* Von der “Deutschen Doppelrevolution” bis zum Beginn des 1 Weltkrieges 1849–1914. – München, 1995. – S. 1145.
- ⁷⁰ *Mason J.* Op. cit. – P. 57–59; *Craig G.A.* Op. cit. – P. 439.
- ⁷¹ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179; Див. також: *Lewicky E.* Die auferwachte Ukraine // Die Ukraine. – Berlin, 1916. – S. 89.
- ⁷² ÖStA Wien. HHStA. – PA / Generalkonsulat St.Petersburg, Karton 3.
- ⁷³ ÖStA Wien, HHStA. – PA-179. Див. також: *Lewicky E.* Die auferwachte Ukraine. – S. 89.
- ⁷⁴ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 214.
- ⁷⁵ PA AA Berlin. – R 21222. Ukraine. Див. також: *Мірчук П.* Українська державність 1917–1922. – Філадельфія, 1967. – С. 56.
- ⁷⁶ *Игнатъев А.В.* Последний царь и внешняя политика // Вопросы истории. – 2001. – №6. – С. 15; *Rohrbach P.* Deutsche Welt und Kolonialpolitik // Preussische Jahrbücher 152. April–Juni 1913. – S. 510.
- ⁷⁷ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 413.
- ⁷⁸ *Remer C.* Op. cit. – S. 161.
- ⁷⁹ *Dem Andenken Paul Rohrbachs.* Ein Beitrag zur osteuropaischen Problematik. – München, 1959. – S. 9; *Mogk W.* Paul Rohrbach und das “Größere Deutschland”. Ethischer Imperialismus im Wilhelminischen Zeitalter. – München, 1972. – S. 181.
- ⁸⁰ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 202.
- ⁸¹ *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 40.
- ⁸² ЦДІАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3320. – Арк. 230.
- ⁸³ Там само. – Арк. 83.
- ⁸⁴ *Чикаленко Є.* Уривки з моїх споминів за 1917 р. – Прага, 1932. – С. 24.
- ⁸⁵ ÖSTA Wien. HHStA. – PA. – Gesandtschaft St. Petersburg, K-126.
- ⁸⁶ ÖSTA Wien. HHStA. – PA-178 (Botschaft Berlin, Januar–Oktober 1914).
- ⁸⁷ PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁸⁸ Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Herausgegeben von Th.Schiemann, Berlin, O.Hoetsch, Posen, L.K.Goetz, Bonn, Hans Uebersberger, Wien. Redaktion: Prof. Dr. O.Hoetsch, Posen, Königliche Akademie. – Band I. – Berlin, 1911.

- ⁸⁹ *Bihl W.* Die Beziehungen. – S. 41; PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁹⁰ ÖStA Wien. HHStA. – PA. – Generalkonsulat St.-Petersburg, Karton 2.
- ⁹¹ Серед “младорусів” помірковані здобули 290 тис. голосів (проти 261 тис. 1907 р.), радикали – 55 тис. (проти 105 тис. 1907 р.), українські соціал-демократи 18 тис. (проти 26 тис. 1907 р.). Див: “Російська акція та наша контракція в русинському питанні у Галичині та Буковині. За станом на червень 1912 р.” // ÖStA Wien. HHStA. – PA-178.
- ⁹² *Bachmann K.* Op. cit. – S. 194.
- ⁹³ ÖStA Wien. HHStA. Nachlass Franz Ferdinand. Karton 116. Denkschriften.
- ⁹⁴ *Wehler H.-U.* Op. cit. – S. 1149.
- ⁹⁵ PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁹⁶ *Ibid.* Див. також: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 197.
- ⁹⁷ PA AA Berlin. – R 11108; *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 45.
- ⁹⁸ PA AA Berlin. – R 11108.
- ⁹⁹ Wissenschaftliche Chronik // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Band I. – S. 478.
- ¹⁰⁰ Зокрема в рубриці “Наукова хроніка” повідомлялося не лише про фахові, а й про політичні аспекти діяльності відомого українського історика: “Ректор Харківського університету, професор, доктор російської історії Дм. Ів. Багалій восени 1911 р. був обраний членом Державної ради, в якій він репрезентує Петербурзьку академію наук та дев’ять російських університетів. Професор Багалій протягом останніх років був депутатом Харківської міської думи та харківського комітету конституційно-демократичної партії” // Цит. за: Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Band II. – Berlin, 1912. – S. 636.
- ¹⁰¹ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 178.
- ¹⁰² Geheimes Preussisches Staatsarchiv – Preußischer Kulturbesitz. – Akten “Ukrainische Frage”. – Band I (1903–1912). Bl. 3629–31. Див. також: *Remer C.* Op. cit. – S. 149.
- ¹⁰³ PA AA Berlin. – R 11108.
- ¹⁰⁴ Цит. за: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 260.
- ¹⁰⁵ Див.: *Redlich J.* Schicksalsjahre Österreichs 1908–1912. – Wien, 1925. Band I. – S. 149.
- ¹⁰⁶ ÖStA Wien. HHStA. – Nachlass Franz Ferdinand. – Karton 167 (Ehepakten, Ansprachen, Thronwechsel).
- ¹⁰⁷ *Bachman K.* Op. cit. – S. 173; *Mason J.* Op. cit. – P. 57, 62; *Craig G.A.* Op. cit. – P. 443.
- ¹⁰⁸ *Левицький К.* Вказ. праця. – С. 630.
- ¹⁰⁹ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 179, 180.
- ¹¹⁰ *Bihl W.* Die Beziehungen. – S. 47.
- ¹¹¹ ЦДДАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3320. – Арк. 230.
- ¹¹² *Bachmann K.* Op. cit. – S. 179; *Левицький К.* Вказ. праця. – С. 633.
- ¹¹³ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 180.
- ¹¹⁴ Діло (Львів). – 1914. – 3 серпня.
- ¹¹⁵ *Wehler H.-U.* Op. cit. – S. 1150.
- ¹¹⁶ *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht. – Düsseldorf, 1961. – S. 49.
- ¹¹⁷ *Redlich J.* Op. cit. – S. 366.
- ¹¹⁸ *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 46.
- ¹¹⁹ *Ibid.* – S. 47.
- ¹²⁰ ÖStA Wien. HHStA – 178.
- ¹²¹ *Думін О.* Історія Легіону українських січових стрільців. – Л., 1936. – С. 15, 16, 19.
- ¹²² *Игнатъев А.В.* Указ. соч. – С. 16.
- ¹²³ *Wehler H.-U.* Op. cit. – S. 1150.
- ¹²⁴ *Hötendorf C. von.* Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Band II: Die Jahre 1910–1912. – Berlin, 1922. – S. 388.
- ¹²⁵ *Игнатъев А.В.* Указ. соч. – С. 16; *Schiemann T.* Deutschland und die große Politik anno 1913. – Berlin, 1914. – S. 134, 137.
- ¹²⁶ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 189–190.
- ¹²⁷ *Rohrbach P.* Op. cit. – S. 510.
- ¹²⁸ *Hoetzsch O.* Rußland eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904 bis 1912. – Berlin, 1913. – S. 467, 468.
- ¹²⁹ Geheimes Preussisches Staatsarchiv – Preussischer Kulturbesitz. – Akten “Ukrainische Frage” 1913–1931.
- ¹³⁰ ÖStA Wien. HHStA. – Gesandtschaft Petersburg. – Karton 119.
- ¹³¹ *Ibid.* – K.-127.
- ¹³² PA AA Berlin. – R 8973 (Angelegenheiten Galiziens ind der Bukowina). – Osterreich N 94 (Galizien und Bukowina. 1 Januar 1914–30 Semtember 1914).
- ¹³³ *Ibid.*
- ¹³⁴ *Ibid.*
- ¹³⁵ ÖStA Wien. HHStA. – PA XL. – Interna. Kopien und Denkschriften. 1914–1918.
- ¹³⁶ ЦДДАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3320. – Арк. 188.
- ¹³⁷ PA AA Berlin. – R 8973. Див. також: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 192.
- ¹³⁸ PA AA Berlin. – R 8973.
- ¹³⁹ ÖStA Wien. HHStA. – PA XL. – Interna. Kopien und Denkschriften. 1914–1918.
- ¹⁴⁰ *Ibid.*

- ¹⁴¹ Цит. за: *Hornykiewicz Th.* Ereignisse in der Ukraine 1914–1922. – Bd. 1. – S. 2.
- ¹⁴² *Wolfdieter B.* Die Beziehungen. – S. 48.
- ¹⁴³ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 193.
- ¹⁴⁴ ÖStA Wien. HHStA. – PA XL. – Interna. Kopien und Denkschriften. 1914–1918.
- ¹⁴⁵ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 262.
- ¹⁴⁶ ÖStA Wien. HHStA. – PA-179 (Gesandtschaften und Konsulats Archive, Gesandtschaft Berlin – Botschaft Berlin. Weisungen Politik).
- ¹⁴⁷ PA AA Berlin. – R 8973. Див. також: *Bachmann K.* Op. cit. – S. 246.
- ¹⁴⁸ *Wehler H.-U.* Op. cit. – S. 1151.
- ¹⁴⁹ ÖStA Wien. HHStA. – PA-178 (Botschaft Berlin 1914).
- ¹⁵⁰ Цит. за: *Hornykiewicz Th.* Op. cit. – S. 1. Див. також: *Bihl W.* Die Beziehungen... – S. 49.
- ¹⁵¹ ÖStA Wien. HHStA. – PA XL. – Interna. Kopien und Denkschriften. 1914–1918.
- ¹⁵² ÖStA Wien. HHStA. – PA. – Gesandtschaft Petersburg. K-119.
- ¹⁵³ PA AA Berlin. – R 8973.
- ¹⁵⁴ Ibid.
- ¹⁵⁵ *Saunders D.* Britain and the Ukrainian Question (1912–1920) // *English Historical Revue.* – January 1988. – P. 53.
- ¹⁵⁶ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 265.
- ¹⁵⁷ Книга “Die Vereingte Staaten von Großösterreich, politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn“ von Aurel C. Popovici. Див.: Mitteilungen: Die Ukrainer in Galizien // *Osteuropäische Zukunft* 1917. – S. 78–79.
- ¹⁵⁸ *Glaise-Horstenau E.* Erinnerungen des General der Infanterie ÖStA Wien. Kriegsarchiv. – Nachlässe und Sammlungen. B/67: 22.
- ¹⁵⁹ *Bachmann K.* Op. cit. – S. 273; *Craig G.A.* Op. cit. – P. 369.
- ¹⁶⁰ *Craig G.A.* Op. cit. – P. 372.
- ¹⁶¹ ÖStA Wien. Kriegsarchiv. – Nachlässe und Sammlungen. B/67: 22.
- ¹⁶² *Czernin O.C.* In the World War. – London; New York; Toronto; Melbourne, 1919. – P. 50.
- ¹⁶³ ÖStA Wien. HHStA. – PA. – Nachlass Franz Ferdinand. – Karton 167. (Ehepakten, Ansprachen, Thronwechsel).

The article is dedicated to the forming of policy considering Ukrainian factor by the ruling circles of German and Dual Empire from its background till the beginning of World War I.

О.Б.Шляхов*

СУДНОВЛАСНИКИ АЗОВО-ЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкриваються джерела формування, особливості складу судновласників Азово-Чорноморського басейну, аналізуються стереотипи їх поглядів та поведінки в умовах становлення в Україні ранньоіндустріального суспільства.

Без вивчення особливостей переходу України від традиційного до індустріального суспільства неможливо пояснити специфіку національного історичного процесу, визначити її місце в світовій цивілізації. Вкрай важливим завданням є виявлення закономірностей та своєрідності капіталістичної трансформації українських земель наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., вивчення питань тогочасного становлення у країні ринкової економіки, що дозволяє краще зрозуміти проблеми сьогодення, з'ясувати причини сучасних прорахунків та невдач. Розв'язання окремих аспектів цієї тематики на прикладі становища із розвитком підприємництва в комерційному мореплаванні Півдня України, дослідження складу, стереотипів поглядів і соціальної поведінки судновласників Азово-Чорноморського басейну й є метою автора статті.

У середині ХІХ ст. царська Росія вбачала в країнах Заходу, які більш динамічно розвивалися, приклад та водночас суттєву загрозу. Зрештою, модернізація, як прояв глибинного і багаторівневого процесу оновлення економічних, соціаль-

* Шляхов Олексій Борисович – д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету.

них та політичних структур, перетворення ціннісних систем суспільства й повсякденного життя, розпочата урядом Олександра II, фактично і була на це відповідною реакцією. Її метою було намагання пристосувати існуючу командно-адміністративну систему до виклику епохи, який у XIX ст. набув чітких рис західної ринково-приватновласницької структури з усім притаманним їй шлейфом цивілізаційних характеристик та інституціональних норм.

В результаті проведених царизмом реформ у другій половині XIX – на початку XX ст. в українських губерніях Російської імперії здійснюються системні зміни, стверджуються елементи нового суспільства, значні зрушення відбуваються у техніці й технології, в енергоозброєності промисловості, більш динамічно починають розвиватися товарно-грошові відносини. Модернізація прискорила утворення в Україні класів, притаманних буржуазному суспільству. Вона ж викликала поступове розмивання станового поділу в імперії, певні зміни у соціальному обличчі основних груп населення. Уклад життя людей, який склався протягом століть, зазнавав відчутних перемін.

Водночас згадані зрушення, прояви становлення нового життя мали багато в чому не глибинний, а скоріше зовнішній характер. Капіталістичні відносини, за словами Богдана Кравченка, тоді ще не проникли "у пори українського суспільства"¹. На темпі та проявах процесів модернізації суттєво позначався той факт, що відбувалися вони в рамках старих політичних структур, за існування у країні жорсткого авторитарного режиму, багато в чому були задані зовнішнім геополітичним контекстом. Все це обумовило гіпертрофовану роль держави і бюрократії у господарському житті, намагання самодержавства здійснювати майже повний контроль над економікою країни, обмежити свободу приватного підприємництва, запровадити його дріб'язкову регламентацію. Це дає підстави стверджувати, якщо суб'єктом виробництва й модернізації на Заході, її мотором був підприємець та індустріальний робітник, то в Російській імперії – чиновник і напівпатріархальний пролетар, учорашній селянин.

Внаслідок надзвичайно великої питомої ваги держави у тогочасних процесах модернізації відбувалося часткове ослаблення ролі ринкових регуляторів економіки, посилювався механізм блокування технологічного й соціального розвитку. Як слушно зазначав філософ О.О.Кара-Мурза, "гіпертрофія державного начала в російській історії ставала як би компенсацією за архаїчність, недорозвинутість соціальної ("громадянської") структури. І навпаки: сам державний деспотизм... може розглядатися як головний чинник блокування соціокультурної модернізації"².

Отже, остання, яка здійснювалася у той час на теренах Російської імперії, мала неорганічний характер. Торкнулася вона лише окремих галузей промисловості, залишивши в цілому аграрну спрямованість економіки, фінансову слабкість та нерозвинутість внутрішнього ринку. Слід вказати й на відсутність у країні політичних свобод, низький рівень загальної, а головне, правової культури населення, домінування у світогляді мас цінностей традиційного суспільства.

Воно обумовило і досить двозначне соціальне становище підприємців імперії. Їх називали носіями прогресу та водночас експлуататорами. Не тільки в робітників, а й серед інтелігенції та чиновництва часто переважав не лише критичний, а і відверто недобррозумілий погляд на підприємницьку діяльність та заповзятливість окремих осіб. До представників бізнесу зверхньо ставилися і ліберальні поміщики, і правлячі верхи.

Автор історико-біографічного довідника "Діловий світ Росії" М.Баришников звертає увагу на соціальну "неповноцінність" підприємців у Російській імперії, "відсутність можливості отримати громадське визнання своїми діловими успіхами", "відверте небажання влади бачити в них самостійну політичну силу"³. Зрештою, за свідченням сучасників, "на промисловців російська публіка дивилася як на обирачів населення"⁴. Ненормальність такого становища зокрема відзначав

прем'єр-міністр В.М. Коковцов, який у 1913 р., виступаючи з думської трибуни, заявив: "Не треба дивитися на капітал та на його організацію як на ворога, треба, навпаки, дивитися на нього як на ту необхідну, неминучу, єдину умову, яка разом з природними багатствами й працелюбством населення допоможе розвиватися нашій продуктивності"⁵.

Можна погодитись із думкою українського історика Т.І.Лазанської, що таке "критично-негативне сприйняття образу капіталіста-підприємця спричинила в значній мірі тогочасна історична реальність. Незавершеність процесу первісного нагромадження капіталів, який химерно переплітався у другій половині XIX ст. з методами уже буржуазного накопичення, породжував серед новонароджуваної буржуазії непомірну тягу до збагачення, нерозбірливість у засобах його досягнення, обмеженість інтересів, деспотизм і невігластво"⁶. Все це надзвичайно ускладнювало процес становлення капіталістичного суспільства в Росії та Україні.

Особливості тогочасної трансформації економіки українських губерній яскраво проявилися у розвитку морського транспорту Чорного й Азовського морів, позначалися на процесах формування верстви підприємців басейну, їхньому менталітеті. Слід зазначити, що від становища комерційного флоту багато в чому залежала життєдіяльність великих приморських територій України, формування єдиного економічного механізму. Саме з відкриттям "чорноморських пристаней", за словами відомого історика І.Лисяка-Рудницького, "торгівля як правого, так і лівого берега (Дніпра – О.М.) переорієнтувалася у південному напрямі. Це був вирішальний крок до економічної інтеграції українських земель та до створення географічно об'єднаного українського народного господарства"⁷. На винятково значну роль Чорного моря як "комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги", неодноразово звертав увагу Михайло Грушевський⁸.

На зламі XIX – XX ст. у торговельному флоті Півдня України спостерігалося піднесення ділової активності, що виявлялося у різноманітних формах підприємництва, починаючи від створення дрібних приватних фірм та торговельних домів до акціонерних товариств, які розпоряджалися мільйонними капіталами й володіли десятками великих суден. Відповідно в той час уже цілком сформувався прошарок судновласників басейну, який консолідував у собі різномірні соціальні та національні елементи.

Що ж являла собою ця група буржуазії? Питання щодо джерел її формування, чисельності й складу ще не знайшли достатньо повного висвітлення в історіографії. Лише окремі аспекти згаданої проблематики висвітлювалися у працях Л.Г.Мельника та Ю.П.Коновалова⁹. Не приділялося в історичній літературі уваги і тим рисам, які позначали погляди й діяльність судновласників регіону.

Важливо з'ясувати ставлення керівників пароплавних підприємств та одноосібних власників до царського режиму, рівень їх національної свідомості, ділової активності й заповзятливості, визначити їхні моральні якості, участь у громадському житті.

Треба відзначити, що ця група підприємців була досить різномірною за своїм соціальним становищем. Тут були представники торговельного капіталу і почесні громадяни, дворяни та чиновники, представники інтелігенції, міщани й селяни. До того ж соціальний склад приватних власників у паровому флоті та вітрильному суднопластві суттєво відрізнявся. Так, серед власників парових суден представників селянської верстви населення були лише одиниці. Подібне явище багато в чому визначала неабияка вартість пароплавів (останні коштували від 100 тис. до 1 млн руб.), придбати які, на відміну від вітрильників, переважній більшості селян було майже неможливо.

Помітні відмінності щодо складу учасників, особливостей їхньої поведінки і психології мали місце й у різних за формою пароплавних підприємствах, зокрема

серед керівного персоналу акціонерних товариств (складався з директорів, членів правління і рад компаній) та одноосібних власників. Як справедливо відзначав одеський історик Ю.П.Коновалов, створенню судноплавних акціонерних товариств віддавали перевагу торговельно-промислові й фінансові кола центральних (Московського і Петербурзького) районів Російської імперії¹⁰. Разом з тим з ініціативою організації торговельних домів та одноосібних пароплавних підприємств частіше за все виступали уродженці міст і селищ узбережжя Чорного й Азовського морів.

Стан джерел дозволяє більш-менш повно розглянути ту групу судовласників, яка була причетна до діяльності акціонерних структур у комерційному мореплавстві Півдня України. Зазначимо, що серед менеджменту компаній, які діяли в морському транспорті басейну, було багато чиновників різних міністерств. Акціонерні та пайові товариства охоче пропонували керівні посади особам, які перебували на державній службі, намагаючись, таким чином, послугуватися їхніми зв'язками, знанням петербурзького світу, близькістю до урядових кіл. Як відзначав у своїй монографії американський історик Л.Кехен, "приватні фірми приваблювали впливових посадових осіб неймовірними сумами з метою використати їх офіційні зв'язки і знання методів, необхідних для отримання урядових субсидій"¹¹. Мабуть, не випадково керівні органи акціонерних компаній, які діяли в Азово-Чорноморському басейні, частіше за все створювалися саме у столиці імперії.

Щоправда, з 1884 р. участь вищих державних службовців в управлінні справами приватних компаній обмежувалась, а сумісництво прямо заборонялося для чинів перших трьох класів табеля про ранги. Для інших чиновників це залежало від дозволу їхнього керівництва у кожному конкретному випадку. Але все це не зупиняло бажаючих отримати додатковий прибуток. Із 90-х рр. XIX ст. почастишали випадки переходу провідних чиновників до правління великих підприємств та банків. Так, членом ради Російського транспортно-страхового товариства (Ространсу) був виходець з відомого німецького роду, дійсний статський радник і камер-юнкер, у минулому секретар російського посольства в Берліні Д.Бенкендорф¹². Засновником Північного товариства у 1900 р. став таємний радник В.М.Рейтц¹³. Напередодні Першої світової війни посаду голови правління Російського Східно-Азіатського пароплавства обійняв колишній міністр торгівлі та промисловості В.І.Тимирязев.

Входили до вищого керівництва судноплавних компаній і особи, які безпосередньо належали до імператорського двору або підтримували зв'язки з царськими фаворитами. Так, головою правління Ространсу на час початку Першої світової війни був відомий біржовий маклер І.П.Манус, який мав тісні контакти з Г.Распутиним¹⁴. У той же період до складу правління Руського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ) входив К.Д.Нілов – адмірал, флаг-капітан імператора, який належав до найближчого оточення Миколи II¹⁵.

Значний відсоток управляючих становили також представники царського генералітету, вищі військово-морські чини. Так, директорами РТПіТ були адмірالی М.А.Аркас (батько відомого українського історика) та М.М.Чихачов, а головою правління цієї ж компанії тривалий час перебував генерал-лейтенант М.І.Жеванов. Функції директора Азовського пароплавства в 90-ті рр. XIX ст. виконував контр-адмірал А.В.Житков. На початку XX ст. управляючим Російсько-Дунайського пароплавства був генерал-майор М.В.Черкасов.

Відзначимо, що для верхівки керівництва пароплавних товариств було характерним тяжіння до стабільності, намагання ретельно зважити всі плюси й мінуси під час прийняття відповідних рішень, бажання звести ризик до мінімуму, врахувати всі фактори, що впливали на кон'юнктуру ринку на тривалу перспективу. Всі ці, багато в чому позитивні якості у поведінці управляючого персоналу фірм інколи переходили всі припустимі межі та перетворювалися, зокрема в діяльності РТПіТ, на відверту ділову пасивність.

Часопис "Русское судоходство" неодноразово відзначав консерватизм поглядів багатьох керівників і акціонерів цієї компанії, які "наполягали єдине на ощадливості й економії"¹⁶. У свою чергу преса міст чорноморського узбережжя цілком слушно писала, що Руське товариство пароплавства і торгівлі "довго йшло шляхом рутини та виключного нагромадження матеріального достатку"¹⁷. Недолік ділової ініціативи в керівництві компанії, його пасивність підкреслювали й представники самого товариства. Так, член ради РТПіТ М.А.Ржевуський у 1904 р. відзначав: "Самостійно Руське товариство не йде шляхом пошуку нових ринків, заснування нових ліній і тільки тоді кидається на них, коли яка-небудь більш заповзятлива особа або товариство перебирають на себе ініціативу"¹⁸.

Вищезгадані особливості соціальної поведінки були притаманні й менеджменту багатьох інших судноплавних підприємств. Невипадково, що у своєму поданні до Державної думи в лютому 1911 р. міністр торгівлі та промисловості С.І.Тимашов звертав увагу на "слабо розвинутий у нашій морехідній промисловості дух заповзятливості"¹⁹. Останнє пояснювалося тим, що через своє соціальне становище й особливості виховання більшість представників дворянства, чиновників і офіцерів, яка, власне, й становила керівний управлінський персонал судноплавних компаній, не мала достатніх навичок підприємницької діяльності, необхідних ділових якостей для роботи в комерційному мореплавстві.

З іншого боку, управлінцям деяких акціонерних товариств було притаманне прагнення використати своє керівне становище для особистого збагачення. Тогочасна преса не раз відзначала, що члени правління компаній залишалися "безконтрольними і безвідповідальними розпорядниками всієї справи", які неодноразово вирішували власні питання за рахунок товариства. Внаслідок цього, на думку авторів журналу "Русское судоходство", в діяльності судноплавних підприємств були "не тільки зовсім непродуктивні витрати, а й прямі зловживання"²⁰.

Нагадаємо і певну відсутність почуття соціальної відповідальності членів правлінь окремих великих судноплавних компаній, коли намагання отримати якомога більший зиск нерідко переважувало громадські потреби, інтереси держави. Так, у 1892 р., коли країна потерпала від нестачі продовольства, обурення громадськості викликала відмова керівництва РТПіТ везти хліб у голодуючі губернії за зниженими розцінками²¹.

Соціальний склад одноосібних власників та власників торговельних домів у комерційному мореплавстві басейну мав свої суттєві відмінності. Головним чином ним займалося гільдійське купецтво приморських міст – Одеси, Херсона, Керчі, Маріуполя, Таганрога, Ростова-на-Дону. За даними Л.Г.Мельника, в 90-ті рр. XIX ст. представникам торговельної буржуазії належало більше 2/3 парових суден, тоді як дворянам і чиновникам – 12,3%, міщанам – 8,8%, селянам – лише 0,2%²². Цю ситуацію визначав той факт, що саме купці, як правило, мали практичний досвід у сфері торгівлі, з більшим або меншим успіхом орієнтувалися в господарській кон'юктурі ринку, володіли, врешті-решт, чималими грошми. Зокрема капітал судноплавної фірми братів Анатра оцінювався більш ніж у 10 млн руб.

Часто торговельним мореплавством починали займатися вуглепромисловці, власники шахт Донбасу. Серед останніх можна згадати почесного громадянина, вихідця з козацтва І.С.Кошкіна. Наприкінці XIX ст. він сформував флотилію з 6 суден, які транспортували вугілля з Маріуполя до портів Азово-Чорноморського басейну. В 1895 р. Азовське пароплавство заснував власник торговельного дому у Таганрозі мільйонер Я.Поляков, який займався видобутком вугілля в Донецькому басейні²³. До занять мореплавством часто вдавалися й торговельні будинки, котрі експортували зерно, як, наприклад, фірма Ф.Франгопуло та Ф.Феофані.

Іншими соціальними групами, за рахунок яких рекрутувався склад одноосібних судновласників басейну, були поміщики і чиновництво. Але їхня частка

поступово скорочувалася, що пояснювалося труднощами адаптації до нових соціально-економічних умов життя, браком комерційних здібностей. У результаті останні прагнули до участі в таких формах підприємництва у торговельному флоті, які б не вимагали при цьому особистої участі. Однак були з цього й винятки. Так, помітний слід в історії комерційного судноплавства регіону залишила представниця родини обрусілих німців, вдова колезького асесора С.Б.Фальц-Фейн.

Уродженка Катеринослава С.Б.Кнауф (1835–1919 рр.), уклавши 1863 р. шлюб із Е.Фальц-Фейном, активно займалася підприємницькою діяльністю. Як згадували сучасники, остання "відрізнялася не тільки винятковим розумом, а й яскраво вираженим честолюбством"²⁴. Мешкаючи у с. Преображенське Таврійської губернії, вона в 1897 р. фактично заснувала порт Хорли, через який проходило чимало вантажів до Одеси, Херсона, Миколаєва, а також за кордон. С.Б.Кнауф стала також власницею Південно-Російського товариства пароплавства. Як відзначав у спогадах В.Фальц-Фейн, підсумком її "різнобічної та цілеспрямованої діяльності стало заснування пароплавства. Воно мало власні вантажні й пасажирські пароплави, декілька буксирів"²⁵.

Із початку 90-х рр. XIX ст. до лав підприємців, які займалися торговельним мореплавством, посилився приплив представників інтелігенції та колишніх судноводіїв – штурманів і капітанів комерційного флоту. Високий рівень фахової підготовки, технічні знання об'єктивно створювали підґрунтя для їхнього залучення в цю галузь економіки. Серед судновласників, представників цих верств населення можна назвати інженерів А.Бунге й С.І.Панченка, кандидатів права А.Чернікова та М.С.Абрамовича, архітектора А.Г.Емеріка, штурманів І.Романенка й Г.Кралеви́ча²⁶.

Згодом у соціальному складі судновласників Півдня України відбуваються певні зміни. Так, з кінця XIX ст. до 1910 р. частка купців і почесних громадян серед окремих приватних власників та співвласників суден, за нашими підрахунками, зменшилася з 66 до 52%*. Цей факт можна пояснити тим, що в згаданий період підприємницька діяльність у Російській імперії вже не пов'язувалася з належністю особи до купецької гільдії. Відповідно збільшувався відсоток судновласників серед інших соціальних груп та станів. Так, найпомітніше в той час зросла кількість судновласників із міщанського середовища (на 12%). Їх частка вже становила майже 22%. Останнє свідчило, що процес нагромадження грошей у цій верстві населення проходив досить активно. Це ж стосується і вихідців з інтелігенції й судноводіїв, чисельність яких у 1910 р. сягнула 14% (зростання на 8,2%). Разом з тим відсоток дворян та чиновників серед судновласників регіону скоротився, за нашими даними, на 2,5% й становив усього близько 10%. Як і раніше, вкрай мало серед окремих приватних власників пароплавів було вихідців із селянського середовища.

Що стосується географії розселення підприємців, які працювали в комерційному мореплавстві басейну, то переважна більшість із них мешкала у причорноморських та приазовських містах. Зокрема наприкінці XIX ст. 56,4% всіх судновласників басейну проживали в Україні, у тому числі 16,4% з них мешкали в Херсоні, 14,6% – Одесі, 9,1% – Керчі, 7,3% – у Маріуполі. Серед неукраїнських міст перед тут вели Ростов і Таганрог.

Питання про національний склад судновласників регіону ще докладно не досліджувалося в історичній науці. Через недосконалість статистики Російської імперії важко виділити саме українців із числа власників суден. Отже, визначаючи національність того чи іншого підприємця, автор керувався перш за все його прізвищем, а також місцем народження або проживання. Зрозуміло, що цей метод не досконалий. Але він усе ж дає приблизне уявлення щодо етнічного походження основних груп судновласників басейну.

*Тут і далі підрахунки зроблено автором.

Склад підприємців у морському транспорті Чорного й Азовського морів, як і всієї буржуазії України, був багатонаціональний. До того ж серед останньої переважали не представники корінної нації, а росіяни, євреї, поляки тощо. Що ж обумовило таке становище? По-перше, внаслідок різниці в цінах на споживчі товари, власне, російських підприємств та сировину, яку постачали видобувні галузі промисловості Наддніпрянщини, відбувалася своєрідна перекачка капіталу до центру імперії. Там же були розташовані й найпотужніші банки країни, а місцеві відігравали незначну роль. Отже, російські підприємці мали більше фінансів для капіталовкладень в українських губерніях. Як відзначав М.Є.Слабченко, в Україні "не вистачало організаційних засобів, якими володів російський купець"²⁷.

По-друге, історичні особливості розвитку українських земель призвели до того, що українці у містах перебували в меншості. Але ж саме останні були центрами розвитку промисловості та торгівлі, безпосередньо тут і формувалася прошарок підприємців, "ділових людей". Згадана ситуація дала підстави Я.Й.Грицаку наголосити, що "української буржуазії і середнього класу майже не існувало"²⁸. Більше того, Б.Кравченко зазначав у своїй праці: "Шукати українських капіталістів в Україні... марна справа"²⁹. Але, на нашу думку, останнє твердження є явним перебільшенням. Автор вважає, що у цьому плані скоріше мав рацію той же М.Слабченко, який у 1929 р. в одному з листів підкреслював: "Суто-українська буржуазія (не селяни!) теж існувала, вона балансувала між обома імперіялізмами – російським і французьким"³⁰. Водночас не підлягає сумніву, що кількість підприємців, власне, українського походження, дійсно, була незначною.

Відзначене спостерігалось й у комерційному мореплаванні Півдня України. Так, наприкінці XIX ст. серед керівників торговельних домів та окремих приватних власників, які діяли в паровому флоті Чорного й Азовського морів, фігурує лише декілька українських прізвищ, зокрема купців І.Коваленка та А.Стороженка. У цілому українці, за даними автора, тут становили лише 4,2% від усіх підприємців.

На початку XX ст. кількість етнічних українців серед співвласників і окремих приватних власників басейну збільшується. Незважаючи на об'єктивні труднощі підрахунків, які робилися на обмеженому статистичному матеріалі, все ж можна твердити, що частка останніх в 1910 р. сягнула 14–15%³¹. Більшість із них належала до дворянського стану (Ф.Приймак, А.Педашенко, М.Галицький) або до представників інтелігенції й колишніх судноводіїв. Це такі, як син вуглепромисловця, павлоградського першої гільдії купця І.Панченка – інженер С.І.Панченко, штурмани А.Черкаський, І.Романенко та ін. Серед власників пароплавів, українців за походженням, на початку XX ст. були також вихідці з міщанського середовища – Ф.Левченко, П.Руденко, А. Андрущенко, селянин П.Литвиненко і представник купецького капіталу І.Древицький.

Поряд з українцями серед підприємців торговельного флоту басейну було досить багато представників інших націй та народностей, які населяли Російську імперію, зокрема росіян, як-от Є.Парамонов, І.Кошкін, М.Лосєв, І.Голубов, С.Васильєв тощо. У цілому ж останні становили близько 21% серед усіх власників парового флоту Чорного й Азовського морів. За національним складом, вони домінували серед вихідців із дворянства. Чимало в комерційному судноплаванні регіону було і представників єврейського капіталу – І.Рабінович, брати Розенштейн, Л.Дрейфус, Х.Райзман та ін. Останні, головним чином, належали до купецької й міщанської верств населення.

Суттєву частку власників у морському транспорті становили іноземці за походженням. Так, беззаперечно, істотною була вага грецького елемента, представленого в першу чергу купецтвом приморських міст. Це – керівники великих торговельних будинків і одноосібні власники – М.Вальяно, Д.Негропонтє, брати Анатра, Г.Дестуні, Д.О.Хараджаєв, Ф. та Х.Феофані, А. Хрісоскулі, М.Сусаніс тощо. За нашими підрахунками, до 30% судновласників басейну за національністю були саме греками.

Головними рисами соціальної поведінки цієї групи підприємців (одноосібні власники і власники торговельних домів) у комерційному флоті, перш за все серед тих, що походили з представників купецького стану або почесних громадян, були енергійність, висока трудова активність, обачливість у справах й ініціативність, ясний розум та наполегливість у досягненні мети. Наприклад, як відзначав начальник ростовського порту, з перших кроків діяльності судновласника І.Древицького, "тобто, коли Руське товариство пароплавства і торгівлі було конкурентом його підприємства, він хоча й зазнав збитків, але все ж не схотів кинути справу, яку він розпочав"³².

Відзначимо, що деякі підприємці басейну усвідомлювали свою відповідальність перед суспільством, яка проявлялася в їх службі на громадських посадах, благочинній діяльності. Так, вищезгадана С.Фальц-Фейн чимало уваги приділяла меценатству, заснувавши для потреб чиновників села Преображенське споживче товариство. На будівництво лікарні в рідному місті Маріуполі купець першої гільдії, судновласник Д.О.Хараджаєв пожертвував 30 тис. руб. Значну суму грошей він виділив і на створення протитуберкульозного санаторію, а також надавав постійну фінансову допомогу маріупольській міській гімназії, протягом 30 років був її почесним піклувальником³³.

Брали судновласники участь й у громадському житті міст Півдня України. Так, купець першої гільдії П.П.Регір певний час виконував функції голови одеського біржового комітету, а М.С.Рабинович очолював біржовий комітет Херсона³⁴. Вищезгаданого Д.О.Хараджаєва в 1910 р. було обрано головою біржового комітету Маріуполя. Водночас він виконував функції "гласного міської думи, повітового та губернського земських зборів...", обирався почесним мировим суддею..., головою товариства допомоги бідним"³⁵. У свою чергу судновласник З.Є.Ашкеназі на початку ХХ ст. став членом комітету торгівлі й мануфактур Одеси, а також входив до складу міської комісії з питань видачі допомоги³⁶. Він же в 1914 р. працював у складі організаційної комісії зі скликання в Одесі II з'їзду представників промисловості та торгівлі Півдня Росії. Виборним від одеського купецького стану був А.А.Трапані. Разом із тим рівень громадсько-політичної активності більшості судновласників не можна не визнати недостатнім. Усвідомлення ними взаємозв'язку між своїм і суспільним багатством та долею країни в цілому ще не відбулося.

Характеризуючи моральне обличчя тогочасних підприємців у комерційному мореплаванні басейну, слід вказати й на пристрасть окремих приватних власників до збагачення, коли гроші для судновласника цілком заступали все інше, намагання будь-якими засобами отримати більший прибуток, до того ж у найкоротші строки. Так, коли підприємці Західної Європи вважали за нормальне працювати з прибутком у 6–7%, судновласників Російської імперії такий зиск не влаштував. "Жоден середній капіталіст не погодиться використати свій капітал на таку справу, яка дає не більше 7%", – писав один з авторів часопису "Русское судоходство"³⁷.

Останнє призводило до того, що значна частина новоутворених фірм, які діяли в торговельному флоті басейну, використовувала фізично та морально застарілі пароплави, придбані за невелику ціну на Заході, що давало можливість отримати зайвий прибуток. Наявність подібних суден ставила під загрозу безпеку морських перевезень. Але на останнє судновласники воліли не звертати уваги, особливо якщо зважити на те, що вантаж, який транспортувався морським шляхом, зазвичай, було застраховано. "Ім рішуче немає ніякого діла до лордського життя... – наприкінці ХІХ ст. наголошував журнал "Русское судоходство". – У них переважає виключне прагнення до дивідендів, вигод, баришів"³⁸.

Можна згадати і такі якості, притаманні деяким ділкам торговельного капіталу, як зневажливе, презирливе ставлення до простого люду. Так, представник уряду зазначав, що на пароплавах І.Древицького чорнороби й косарі розміщува-

лися просто на палубі, до того ж у страшенній скупченості. Однак сам підприємець вважав це цілком прийнятним та нормальним. "Для них іншого і не треба"³⁹, – наголошував він.

Низьку продуктивність праці своїх службовців судновласники басейну, звичайно, компенсували збільшенням тривалості робочого дня пароплавних команд, встановленням їм мінімальної плати. Цьому сприяв фактично зародковий характер робітничого законодавства в Російській імперії. Таким чином, вони отримували економічну вигоду з політичного безправ'я своєї безпосередньої робочої сили – матросів, кочегарів, машиністів.

Щоправда, ще наприкінці XIX ст. деякі найбільш далекоглядні політики й учені імперії, вважаючи, що боротися з поширенням соціалістичних ідей у робітничому середовищі можна лише шляхом встановлення тіснішого зв'язку між інтересами пролетарів та фабрикантів, пропонували зацікавити перших до якісної, сумлінної праці, дозволивши їм брати участь у прибутках підприємств. Окремі пропозиції надходили й щодо налагодження соціального партнерства безпосередньо в торговельному флоті. Так, на початку XX ст. на цьому наголошував автор праці "Історичний нарис п'ятдесятиліття Російського товариства пароплавства і торгівлі", професор С. Гловайський. Зокрема він вважав за потрібне, щоб роботодавці відраховували 1% щорічної суми прибутку в акціонерний капітал судових команд. Дивіденд із цих акцій мав видаватися як премія морякам, які добре працювали протягом кількох років. "Побоювання, що робітники, беручи участь у прибутках підприємств, зробиляться їхніми господарями, безпідставне, – відзначав Гловайський. – Вони стануть учасниками справи. Така жертва з боку акціонерів відшкодується з прибутком розумним, сумлінним ставленням до справи та свідомою працею моряків"⁴⁰.

В свою чергу не позбавлений здорового глузду головноуправляючий торговельним мореплаванням і портами імперії великий князь Олександр Михайлович відзначав: "Кожен розсудливий фінансист повинен був усвідомлювати, що поки російський селянин буде скніти у нещасті, а робітник жити в халупі, важко очікувати вагомих результатів у сфері розвитку російського економічного життя"⁴¹. Однак таких далекоглядних підприємців у країні, зокрема серед тих, що діяли в торговельному мореплаванні, майже не було. Про досягнення певного балансу інтересів між роботодавцями й робітниками у цій галузі господарства, налагодження широкого соціального партнерства переважна більшість керівників пароплавних компаній та одноосібних власників не бажала і чути.

Психологічна характеристика судновласників Азово-Чорноморського басейну була б неповною, якщо не згадати їхнього ставлення до національного питання. Немає сумнівів, що національна свідомість підприємців-українців, які працювали у комерційному мореплаванні регіону, проявлялася в ослабленій формі. Недаремно в 1909 р. український громадський діяч, публіцист, дипломат, у майбутньому член Центральної Ради Ф. Матушевський у своїх листах підкреслював, що "наші українські капіталісти-багатирі" байдужі до сучасних національних потреб українського народу, "до справ щоденного нашого життя"⁴². Разом із тим автор вважав, що судновласникам, етнічним українцям, все-таки був притаманний певний рівень національної свідомості. Про це свідчать ті назви, які вони давали своїм пароплавам. Наприклад, судно дворянина А. Педашенка називалося "Тарас Бульба", а пароплав фірми І. Коваленка носив ім'я Тараса Шевченка.

Необхідно також звернути увагу на ставлення судновласників до існуючого режиму, царського уряду. Переважним чином ці люди за своїми ідейними переконаннями дотримувалися консервативних поглядів (особливо вихідці з дворянського середовища), були прибічниками монархічного ладу, розглядали політичну стабільність у державі як запоруку успішності своєї підприємницької діяльності. Водночас взаємовідносини влади й судновласників регіону були далекі від ідеальних.

В історіографії визнана теза щодо відсутності збігу інтересів самодержавства та буржуазії у країні на початку ХХ ст. Зокрема І.Лисяк-Рудницький звертав увагу на той факт, що "буржуазія України, хоч і зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централістичною економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області, росло відчуття суперечності господарських інтересів між українським півднем і московською північчю"⁴³. Водночас представників капіталу українських губерній вкрай дратувала відсутність в імперії свободи підприємницької діяльності, яка детально регламентувалася державою.

Відзначене стосувалося й ситуації у морському транспорті Півдня України. Судновласники неодноразово скаржилися на адміністративне свавілля з боку владних структур, невизначений правовий статус підприємця, недосконале торговельно-промислове законодавство, відкриту протекцію з боку уряду діяльності найбільшої судноплавної компанії імперії – РТПіТ. Посилюючи державне втручання в економіку, царизм об'єктивно перешкоджав природному розвитку капіталістичних відносин, гальмував процес акумулювання коштів у комерційному мореплаванні на суто ринкових засадах. Інколи невдоволення судновласників басейну викликала і поведінка вищих посадових осіб, не виключаючи й особи імператора. Наприклад, група підприємців у своєму зверненні в Міністерство торгівлі та промисловості в 1907 р. відкрито висловила негативне ставлення до царського указу від 1906 р. щодо можливості страйків моряків, зробивши це до того ж у досить неповажній формі, називаючи його нікуди не годним⁴⁴.

Разом із тим керівники окремих пароплавних товариств були відносно близькі до урядових кіл і часто співробітничали з царизмом. Таким чином, спостерігалось бажання судновласників набути свободу від урядового втручання в свої справи й водночас мати сприяння з боку влади, урвати собі якусь частку з субсидій і премій, які виділялися на підтримку вітчизняного мореплавання. Це пояснюється перш за все загальними умовами торговельно-промислової діяльності в імперії за період існування самодержавства, коли успіхи підприємництва багато у чому залежали не від становища на ринку товарів чи надання певних послуг, а від можливості отримати фінансову допомогу від царизму. Даючи оцінку суперечливій ситуації, яка існувала в той час із розвитком бізнесу у країні, російський дослідник І.Яковенко слушно писав: "Капітал та нові верстви суспільства (підприємці. – *О.Ш.*), з одного боку, потребували постійного патронажу, з іншого, – задихалися в мертвою обіймах влади"⁴⁵.

Слід відзначити, що заняття комерційним мореплаванням, як наголошували представники Міністерства торгівлі й промисловості, вимагало великого досвіду і "вміння пристосовуватися до умов часу та місця", "обізнаності відносно стану обслуговуючих ринків" і "спеціальних технічних знань"⁴⁶. Але цих якостей вистачало далеко не всім. Так, у 1907 р. Ю.В.Руммель писав, що часто "наші капіталісти... бралися за справу, не маючи достатнього поняття про ведення подібного роду підприємств", погано знали "умови морської торгівлі", що призводило до "багатьох помилок та невдач"⁴⁷. Зрештою, значна частина одноосібних власників на початку ХХ ст., так і не зумівши витримати конкуренції з боку великих пароплавних товариств, після кількох років важкої боротьби розорилася. "Всі ці дрібні підприємства, які виникали цілком випадково, також випадково й загинули, як від невмілого керування справою, так і від технічної відсталості пароплавів...", – відзначалося в доповіді у відділ торговельного мореплавання в 1911 р.⁴⁸

Отже, можна зробити висновок, що своєрідність тогочасної модернізації українських губерній у повному обсязі проявилася в розвитку підприємництва у комерційному мореплаванні басейну, процесах формування складу та діяльності судновласників, їхніх взаємовідносинах із царизмом. Так, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. цей прошарок буржуазії, долаючи стану замкнутість, обійняв представників майже всіх груп населення. Найчисленнішими в паровому торговельному флоті були ті групи власників, що комплектувалися з представників

традиційно підприємницьких верств – купців і спадкових почесних громадян. До особливостей формування прошарку власників у морському транспорті регіону треба віднести високу питому вагу в його складі акціонерного менеджменту.

Національний склад підприємців басейну був поліетнічним, що теж було характерним для буржуазії українських губерній. Верства судновласників Півдня України багато у чому сформувалася за рахунок представників неукраїнського населення міст та селищ узбережжя Чорного й Азовського морів, а отже, домінували тут росіяни, греки, євреї. В той же час частка українців, які займалися бізнесом у комерційному мореплаванні, поступово збільшувалася.

Згадана неоднорідність прошарку судновласників басейну за наявності численних залишків в економіці країни традиційного суспільства, відмінностей у соціальній психології зумовили недостатню зрілість цієї групи підприємців, "малу в її основі культурність". Необхідно вказати і на політичну недосвідченість, вузькість соціальних поглядів та програм буржуазії у морському транспорті басейну. На етапі ранньоіндустріального суспільства остання діяла хижацькими методами. Не рахуючись із громадськими потребами, суспільною думкою, політичними наслідками, підприємці будь-що намагалися отримати якнайбільший прибуток. Все це тільки загострювало протистояння в суспільстві, загрожувало майбутніми соціальними конфліктами.

Подальше вивчення проблематики пов'язане з дослідженням участі судновласників-українців у національно-визвольному русі, діяльності серед підприємців Півдня представників українських політичних партій.

¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.37.

² Российская модернизация: проблемы и перспективы: ("Материалы круглого стола") // Вопросы философии. – 1993. – №7. – С.19.

³ Барышников М.М. Деловой мир России: Историко-биографический справочник. – СПб, 1998. – С.12–13.

⁴ Вопросы синдикатской практики // Промышленность и торговля. – 1908. – №2. – С.32.

⁵ Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919. – М., 1991. – С.430.

⁶ Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2000. – С.114–115.

⁷ Лисак-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С.34.

⁸ Грушевський М.С. На порозі нової України // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.154–155.

⁹ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972; Коновалов Ю.П. Морской торговый флот России в период промышленного капитализма (60-е – сер. 90-х гг. ХІХ в.): Автореф. дис ... канд. ист. наук. – Одесса, 1981.

¹⁰ Коновалов Ю.П. Судовладельческие предприятия в Одессе на рубеже ХІХ–ХХ вв. // Тезисы второй обл. ист.-краевед. научн.-практ. конф., посвященной 200-летию основания Одессы. – Одесса, 1991. – С.103.

¹¹ Kochan L. Russia in revolution 1890–1918: reader in modern European history University of East Anglia. – New York, 1966. – P.161.

¹² Немцы России. Энциклопедия. – М., 1999. – Т.1. – С.162.

¹³ Устав Северного пароходного общества. – СПб., 1900. – С.1.

¹⁴ Отечественная история: История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия. – М., 2000. – Т.3. – С.479.

¹⁵ Барышников М.М. Указ. соч. – С.321.

¹⁶ Русское судоходство. – 1909. – №3. – С.79.

¹⁷ Там же. – 1895. – №161. – С.130

¹⁸ Доклад члена правления Русского общества пароходства и торговли Н.А.Ржевуского о поездке в Черное и Азовское моря и Одессу, для ознакомления с деятельностью общества. – СПб., 1905. – С.15.

¹⁹ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф.95. – Оп.18. – Спр.25. – Арк.65.

²⁰ Фонтон О. О желательных изменениях в управлении акционерными Обществами // Русское судоходство. – 1897. – №180. – С.15.

²¹ Русское судоходство. – 1897. – №183. – С.120.

- ²² Мельник Л.Г. Вказ. праця. – С.179.
- ²³ Российское предпринимательство. История и возрождение: В 3 т. – М., 1997. – Т.1. – С.79.
- ²⁴ Фальц-Фейн В. Аскания-Нова. – К., 1997. – С.164.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Русский торговый флот. Список судов к 1 янв. 1910 г. – СПб., 1910. – С.1–67.
- ²⁷ Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Одесса, 1923. – Ч.І. – Т.3: Очерки торговли и торгового капитализма. – С.178.
- ²⁸ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.64.
- ²⁹ Кравченко Б. Вказ. праця. – К., 1997. – С.55.
- ³⁰ Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – К.; Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С.46.
- ³¹ Русский торговый флот.
- ³² РДІА. – Оп. 6. – Спр. 1884. – Арк. 118.
- ³³ Саенко Р. Мариупольские купцы Хараджаевы // Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С.192.
- ³⁴ Андреева С., Шкворець О. Національний розвиток єврейського населення міста Херсона (кінець XVIII – початок XX ст.) // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип.13. – Херсон, 2003. – С.129.
- ³⁵ Саенко Р. Указ. соч. – С.192.
- ³⁶ Справочная книга об одесских купцах и вообще о лицах и учреждениях торгового промышленного класса по г. Одессе на 1914 год. – Одесса, 1914. – С. V–VIII.
- ³⁷ Русское судоходство. – 1911. – №7. – С.73.
- ³⁸ Там же. – 1895. – №154. – С.24–25.
- ³⁹ РДІА. – Спр. 1884. – Арк.55 зв.
- ⁴⁰ Иловайский С.И. Исторический очерк пятидесятилетия Русского общества пароходства и торговли. – Одесса, 1907. – С.358.
- ⁴¹ Великий князь Александр Михайлович. Воспоминания. – М., 1999. – С. 237.
- ⁴² Матушевський Ф. Листи з дороги // У старому Катеринославі (1905–1920 рр.). – Дніпропетровськ, 2001. – С.43.
- ⁴³ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С.93.
- ⁴⁴ РДІА. – Ф.107. – Оп.1. – Спр. 1752. – Арк. 267.
- ⁴⁵ Яковенко И. Россия, которую мы не теряли // Родина. – 1993. – №8–9. – С.177.
- ⁴⁶ РДІА. – Ф.95. – Оп.18. – Спр. 144. – Арк. 5 зв.
- ⁴⁷ Руммель Ю.В. Торговый флот в экономической жизни страны и виды на его развитие в России. – СПб., 1907. – С.28.
- ⁴⁸ РДІА. – Оп.6. – Спр. 1884. – Арк.80.

In paper the sources of forming, feature of structure of the shipowners of the Black and Azov seas are lighted, their world outlook and stereotyped behaviour in conditions of a becoming in Ukraine of bourgeois company is analyzed.

Л.Д.Федорова*

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК МІСТОЗНАВЧОГО МУЗЕЙНИЦТВА В УКРАЇНІ В XIX – ПЕРШИХ ДЕСЯТИРІЧЧЯХ XX ст.

У статті розглядається досвід становлення й розвитку в XIX – перших десятиріччях XX ст. музеїв міст як окремої профільної групи музейної мережі України. Досліджується не лише історія виникнення, а й склад та специфіка колекцій, особливості експозицій та функціонування таких установ.

Музейна справа – особлива сфера людської діяльності, інтересів та знань, що має полісоціальний, міждисциплінарний, багатоаспектний характер. Це зумовлюється функціями музеїв, які є науковими й водночас культурно-освітніми установами, покликаними документувати й досліджувати процеси та явища історично-*

Федорова Лариса Данилівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

го розвитку природи й суспільства, зберігати та використовувати нагромаджені пам'ятки з науковою, культурною та освітньою метою. Джерельне значення музейних колекцій, на відміну від архівних фондів, ще не повною мірою визнане фахівцями різних галузей науки. Предметно-речова база музеїв мало досліджена, а їх діяльність ще не завжди відповідає суспільним потребам.

Таке становище пояснюється низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Одним із головних є те, що розвиток української культури на самому її злеті був силоміць обірваний. Протягом радянської доби значенням музеїв як наукових, джерелознавчих осередків нехтувалося. Музейна справа розвивалася за директивною схемою та методичними рекомендаціями, що розроблялися в Москві й мали обов'язковий характер. У полум'ї реорганізацій та перетворень 1930-х рр. руйнувалися надбання й традиції українського музейництва попередніх часів.

Незалежна Україна, ухваливши 1995 р. закон "Про музеї та музейну справу", визнала тим самим їх як специфічні наукові й культурно-освітні установи та гарантувала державну підтримку. Таким чином, актуальною проблемою постає осмислення сучасного стану музейної справи, вивчення та теоретичне узагальнення історичного досвіду музеїв, переосмислення їх концепцій, аналіз наявної мережі, з'ясування тенденцій і перспектив розвитку.

Однією з маловивчених ланок цієї мережі є містознавчі музеї. Не маючи можливості в одній статті проаналізувати всі теоретичні проблеми, пов'язані з останніми, звернімося до їх початкової історії, характеристики зібрань та змісту діяльності, маючи на увазі, що саме ці питання становлять науково-теоретичні засади новітньої концепції музеїв міст.

Вони виникли в Західній Європі ще у XVIII ст. і функціонують сьогодні в усьому світі. Великі музеї міст мають Париж, Лондон, Мюнхен, Афіни, Марсель, Амстердам, Варшава, Братислава, Софія, Нью-Йорк. На території колишнього СРСР діяло близько 90 таких музеїв; в Україні – 16 (за підрахунками автора), не враховуючи філій. За кордоном ці установи мають назву "музей міста". Так само вони визначалися у дорадянський час в Україні та Росії. У 1930-х рр. зазначена група їх відмовилася від містознавчої концепції, тим самим перепрофілювала свою діяльність і змінила назву на "музей історії міста", себто історичний. У сучасній Україні під такою назвою функціонує 10 музеїв: Києва, Луганська, Дніпродзержинська, Коломиї, Звенигородки, Горлівки, Каховки, Краматорська, Харцизька, Хмельницького'.

Провідні заклади групи, яку ми досліджуємо, покликані відігравати значну роль у формуванні міської культури, забезпеченні наступництва її історичного розвитку, у вирішенні надзвичайно актуального завдання – збереження й освоєння історико-культурної спадщини міст, нагромадження відповідної інформації. На наш погляд, такі музеї мають діяти в усіх історичних містах України. Останніми десятиліттями спостерігається тенденція до їх збільшення. Музей міста має стати справжнім центром вивчення такого складного організму, яким воно є і котрий характеризується не лише регіональною, національною, духовною самобутністю, а й культурним розмаїттям у ширшому, міжнародному плані. Тому досить актуально вбачається проблема розробки теорії та історії музею міста як окремої специфічної складової музейної мережі. Висунуті на порядок денний питання ґрунтовно не досліджувались, а окремі праці з розглядуваної теми мають конкретний музеографічний, а не теоретичний характер.

У XIX – на початку XX ст. в Європі формується розгалужена музейна мережа, в складі якої були й музеї міст. У той період виникли й діяли перші з них в Україні та Росії – у Львові, Одесі, Москві, Санкт-Петербурзі, було закладено основи аналогічних установ у Києві й Умані. Процес музейного будівництва був викликаний об'єктивними чинниками, тими величезними змінами в соціально-економічному, культурному, духовному стані суспільства, що сталися внаслідок

промислової революції XIX ст. Розвиток економіки та торгівлі призвів до різкого зростання темпів розбудови міст, урбанізація набула визначального характеру в житті країн. Так, у XIX ст. кількість європейських міст із населенням понад 100 тис. мешканців збільшилася в 7 разів (у XVIII ст. – в 1,5)². Зокрема в Києві на початку XIX ст. налічувалося 22 тис. жителів, у 1856 р. – 62,5, у 1900 р. – 250 тис.³ Інтенсивний розвиток міст супроводжувався величезним за масштабами будівництвом, переплануванням, реконструкціями.

Усе це призвело до значних наслідків. Місто набуло значення головного культуротворчого організму, осередку матеріальних та духовних цінностей. Будівельні роботи й благоустрій супроводжувалися як виявленням старожитностей, так і втратами пам'яток. Історичне місто, його культурні надбання стали об'єктами дослідження, колекціонування, пам'яткоохоронної діяльності. Поява перших музеїв в Україні обумовлювалася також розвитком археології як самостійної наукової дисципліни, що на початку XIX ст. розширило коло історичних джерел за рахунок відповідних речових пам'яток. Перші музеї України комплектувалися переважно цими знахідками. Серед них музей старожитностей у Феодосії (заснований 1811 р.), Одеський (1825 р.) і Керченський музеї старовини (1826 р.)⁴, Музей київських старожитностей (1836 р.). Останній можна вважати першою спробою створення музею міста в Наддніпрянській Україні.

Величезну роль у створенні музеїв узагалі та музеїв міст зокрема відіграли численні наукові, історико-краєзнавчі товариства й гуртки, члени яких вивчали історію міст, історико-культурні надбання, організовували пошукові експедиції, збирали й досліджували пам'ятки. Саме місто стало об'єктом діяльності нової групи музеїв. Воно визначило зміст і територіальний обсяг їх колекцій, напрямів роботи. Тому ця група закладів визначається як містознавча.

Київ був одним із тих міст Російської імперії, що порівняно рано стали об'єктами археологічних і краєзнавчих студій. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. тут працювала ціла плеяда вчених та аматорів, дослідження яких не втратили свого значення й дотепер. В їх числі М.Берлінський, митрополит київський Євгеній (Болховітінов), К.Лохвицький, О.Анненков, А.Ставровський, М.Єфимов, М.Максимович, М.Закревський.

Археологічні розкопки К.Лохвицького в історичному ядрі Києва (Верхнє місто) дали надзвичайно цікавий матеріал стосовно його минулого. Було досліджено залишки Десятинної (1824 р.) та Ірининської церков, некрополя поза останньою й ще одного храму, який він уважав Іллінською церквою (1833 р.), Золоті ворота (1832 р.). У результаті було не тільки вивчено відомі архітектурні споруди, а й одержано різноманітний матеріал давньоруського періоду – глиняний посуд, предмети побуту, ювелірні вироби, будівельний матеріал, фрагменти фресок та мозаїк тощо⁵. Результати дослідження Десятинної церкви у вигляді історичного опису, підготовленого митрополитом Євгенієм, і її план було опубліковано в березні 1825 р. в "Отечественных записках"⁶.

Більшу частину тих знахідок – 230 одиниць із планами, малюнками й пояснювальною запискою – К.Лохвицький подарував у день урочистого відкриття Київського університету 15 липня 1834 р. до музею, що організовувався при ньому⁷. Його було відкрито завдяки зусиллям створеного 1835 р. Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві. До першого в місті наукового історичного товариства ввійшли серед інших такі відомі дослідники, як ректор університету М.Максимович, митрополит Євгеній, археолог К.Лохвицький. Заслухавши звіт останнього про розкопки, який містить і перелік знайдених предметів по кожній пам'ятці, що дає повне уявлення про склад та характер першої музейної колекції з історії Києва, комітет ухвалив рішення про створення музею міських старожитностей при університеті⁸. У лютому 1836 р. первісне його облаш-

тування й завідування було покладено на К.Лохвицького⁹. Виходячи із змісту об'яви Тимчасового комітету про відкриття установи, можна зробити висновок, що фундатори прагнули організувати загальнодоступний музей, присвячений саме Києву¹⁰. Проте він не перетворився на музей міста. Зазнавши кількох реорганізацій, змінюючи назви, розширюючи об'єкт діяльності, комплектуючи археологічні матеріали Південно-Західного краю, останній поступово набув значення навчального, а не загальнодоступного міського¹¹. І хоч ця спроба заснування музею Києва не була остаточно реалізована у зв'язку з перепрофілюванням університетського зібрання, його підґрунтя було закладено саме в той час.

Понад 40 років функціонував музей міста у Львові. Його досвід не втратив свого значення для розробки концептуальних засад діяльності сучасної профільної групи відповідних установ. У XIX – на початку XX ст. у Львові склалася досить різноманітна за профільною класифікацією музейна мережа. Національний музей митрополита Андрея Шептицького, Національний музей імені короля Яна III, художньо-промисловий музей, музей при Інституті ставропігії, музей Дзедушицьких та інші мали величезні й цінні колекції з культурно-національного життя України всіх часів: археологічні, етнографічні, мистецькі, документальні, побутові, промислових виробів тощо. Особливе місце посідав Історичний музей міста Львова. Датою його заснування вважається 1893 р.¹² Проте архівні документи свідчать, що формування містознавчих колекцій почалося ще у XVIII ст. У міському архіві зберігались, окрім документів, реліквії магістрату й львівських цехів (скіпетри в'їтів, міські ключі, печатки, цехові скрині, штандарти, старовинні гармати й ін.)¹³. 1839 р. цю групу предметів було інвентаризовано під назвою "Antiquitæten und Sacen"¹⁴. Речі з архіву експонувалися на виставках, зокрема 1885 р. на археологічній та етнографічній у Львові¹⁵.

Той період у науковому й культурному житті міста був позначений активізацією краєзнавчого руху, спрямованого на вивчення й збереження пам'яток історичного минулого Львова. Цьому рухові І.Франко присвятив спеціальну розвідку "Галицьке краєзнавство" (1882 р.), в якій згадав імена майже 300 дослідників та назви понад 200 краєзнавчих видань, у тому числі присвячених місту¹⁶. Особливе місце у вивченні Львова належить краєзнавцю А.Шнайдеру, який опублікував декілька місто- й краєзнавчих досліджень: "Міста й містечка Галичини" (1865 р.), перший історичний путівник по Львову (два видання – 1871 та 1875 рр.). Упродовж 30 років він збирав матеріали для "Енциклопедії краєзнавства Галичини", підготувавши до неї 32 тис. статей про всі населені пункти, зокрема з історії, топографії, географії, етнографії, статистики тощо, зібрав величезні колекції написів на надгробках, із сфрагістики, документів. На жаль, вийшло тільки два перші томи цього видання (в 1871 й 1874 рр.)¹⁷, інші матеріали зберігаються в Краківському університеті.

Діяльність львівських краєзнавців справила значний вплив на розгортання пам'яткоохоронної діяльності в місті, посилення уваги до вивчення його минулого, становлення музею. 1890 р. датовано документ міського архіву під назвою "Інвентар музейних предметів", який однозначно фіксує ставлення до речових пам'яток з історії міста XVI–XIX ст. як до музейної колекції¹⁸, а у 1892 р. в будинку ратуші відкрився зал, де вони експонувалися. 1893 р. зібрання міських пам'яток було виділено з архівного комплексу й створено Історичний музей міста Львова, що підпорядковувався директорові архіву та гміні міста, яка утримувала його. Згідно із статутами 1897 й 1938 рр., музей, архів і бібліотека гміни мали урбаністичний характер. Своїми типологічно різними, але взаємодоповнюючими збірками вони давали можливість усебічно висвітлити історію, господарство та культуру Львова.

Музейне зібрання містило такі пам'ятки: місцеві археологічні знахідки; пам'ятки старої львівської архітектури (фрагменти будівель), муніципальні й цехові; карти; моделі забудови міста; портрети й картини; озброєння та обмунди-

рування; скульптуру; медалі; печатки і їх відбитки; монети львівського монетного двору; різноманітні знаки; гравюри й малюнки; фотографії та негативи; меморіальні комплекси тощо¹⁹.

1926 р. гміна придбала для музею цінну пам'ятку XVI ст. – Чорну кам'яницю (пл. Ринок, 4), в якій 8 вересня 1929 р. відбулося врочисте відкриття експозиції. Вона давала уявлення про історичну й культурну еволюцію міста протягом століть. Назви тематичних розділів – "Львів старопольський (до 1772 р.)", "Львів після розділів Польщі (до 1918 р.)", "Львів у добу польського відродження"²⁰, – обумовлені входженням Галичини до складу Речі Посполитої. Експозиція була побудована за систематичним, предметним принципом. Усі експонати мали безпосереднє відношення до міста. Лапідарій представляв чудові зразки давньої архітектури з улюбленим мотивом оформлення – головою лева, кам'яне різьблення, намогильні плити з написами, скульптуру тощо. Портретна галерея відображала соціальний склад мешканців Львова, представляла його відомих діячів.

Про еволюцію міста, зростання його території, топографію розповідали численні плани, літографії, малюнки, реконструкції, фотографії, а також дві діорами. Найціннішою була колекція муніципальних і цехових пам'яток (зброя, дзвони, герби, друкарське приладдя, печатки, монети, медалі, церемоніальні предмети, ремісничі вироби, меблі, одяг та ін.). В експозиції знайшли відображення також церковне життя й мистецтво; національний склад населення, представлений цінними вірменськими та іудейськими пам'ятками. Окремо експонувалася чимала археологічна збірка. Діяли й тематичні експозиції: "Система освіти", "Театр", "Оборона Львова (1914–1918, 1918–1919, 1920 рр.)". Частину матеріалів для експозиції надав архів: статuti, акти, дипломи, рукописні документи тощо²¹. Поєднання в єдиній установі архіву, бібліотеки й музею значно розширювало базу містознавчих досліджень, давало більше можливостей для нагромадження джерел та введення їх до широкого громадського обігу шляхом виставок і друкованих видань. Так, у 1929 р. архів видав книгу з історії та стану своїх музеїв "Muzea gminy miasta Lwowa". Також влаштовувалися різнопланові виставки, до участі в яких залучались й інші музейні та приватні збірки²².

Цікавим був проект виставки, що мала бути приуроченою до 600-річчя захоплення міста Польщею, її планували відкрити 1940 р. Структура експозиції, що готувалася під назвою "Львів історичний, сучасний і майбутній", значною мірою відрізнялася від діючої. Вона складалася з таких розділів: "1. Львів у розвитку століть, від часів найдавніших до здобуття незалежності. 2. Львів у боротьбі за незалежність. 3. Львів як осередок науки й мистецтв. 4. Освіта та виховання. 5. Благодійність і турбота про здоров'я мешканців. 6. Фінансове життя. 7. Архітектура старого й нового Львова. 8. Типи будівництва міста, види вулиць. 9. Урбаністичний розвиток міста. Топографія. Вулиці. 10. Парки, городи, алеї, кладовища. 11. Шпиталі. 12. Трамваї та автобуси. 13. Промисли й ремесла. 14. Водопровід та каналізація. 15. Електрика. 16. Газифікація. 17. Забезпечення мешканців продуктами першої необхідності. 18. Пожежна безпека. 19. Очищення міста"²³.

Автори проекту намагалися всебічно проаналізувати розвиток Львова в історичній ретроспективі, його топографію, урбаністичні риси, відтворити через пам'ятки, намалювати соціально-економічний портрет сучасного їм міста. Таким чином, структура виставки репрезентує певний новий етап у визначенні концепції музею. Саме в такому підході полягає, на нашу думку, цінність цієї нездійсненої концепції як з погляду музеєзнавства, так і з позицій містознавства.

Музей набув значення консультаційного центру з львовознавства. При ньому діяло Товариство любителів минулого Львова, яке ставило собі за мету консервацію й збирання пам'яток, охорону їх та природи. Підтримувалася будь-яка діяльність, що сприяла розвитку культури міста. Товариство підготувало й вида-

ло кілька десятків томів досліджень у серії "Бібліотека львівська", присвячених окремим пам'яткам, історії кварталів, історичним подіям, діячам, гербу міста тощо²⁴.

На рубежі XIX–XX ст. діяльність із заснування музеїв міст здійснювалася в багатьох історичних центрах Російської імперії, зокрема в Києві, Одесі, Москві, Санкт-Петербурзі. У 1899 р. стараннями Київського товариства старожитностей та мистецтв було відкрито Київський художньо-промисловий і науковий музей. Останній створювався від початку як національна установа й справив значний вплив на розвиток музейної справи в Україні. У 1910 р. один із членів товариства, у віданні якого він перебував, професор Київського та Одеського університетів, археолог А.Линниченко, який протягом тривалого часу збирав матеріали з історії Києва й Одеси, поставив на порядок денний питання про створення в цих містах муніципальних музеїв на взірць західноєвропейських закладів старих історичних центрів – таких, як Франкфурт-на-Майні, Відень, Париж, що існують окремо від центральних історичних музеїв. Своє концептуальне бачення цієї справи вчений опублікував у праці "Исторический путь и Музей г. Киева" (Одеса, 1912 р.). Визначивши профіль цієї установи як "музей міста", він охарактеризував характер його колекцій: предмети з археологічних розкопок, плани, карти, краєвиди в різні епохи, портрети та біографії видатних діячів, зразки місцевих виробів, речі домашнього вжитку, рукописи, книги, естампи, гравюри, міські газети, документи, тобто все те, що характеризує топографію, історію й внутрішній побут Києва. Висхідним рівнем хронології такого музею він уважав час заснування міста. Автор проекту пропонував систематично фотографувати вулиці й будинки, що зникають, а також заснувати при установі Товариство вивчення київських старожитностей та спеціалізовану бібліотеку.

У лютому 1912 р. на засіданні комітету Київського художньо-промислового й наукового музею було ухвалено рішення про створення комісії для влаштування в ньому нового відділу – "Старий Київ"²⁵. Комісія, що ставила за мету організацію самостійного музею міста, діяла до середини 1918 р. Її головами були археолог В.Данилевич (до грудня 1913 р.), історик В.Іконников, незмінним секретарем – хранителем музею, мистецтвознавець, етнограф Д.Щербаківський. У складі комісії працювали відомі вчені, історики, археологи, літературо- й мистецтвознаві, етнографи, архітектори, педагоги, видавці, підприємці-меценати. Серед них М.Василенко, О.Гансен, І.Каманін, В.Кульженко, О.Левицький, О.Лобода, Д.Меньшов, І.Огієнко, Г.Павлуцький, В.Перетц, М.Петров, Н.Полонська, Н.Терещенко, Ф.Титов, Г.Шлейфер, В.Щербина та ін.²⁶

У 1912 р. було опубліковано програму відділу "Старий Київ", підготовлену директором музею М.Біляшівським. Фактично це – проєкт дослідження, побудованого за проблемно-тематичним принципом, що міг одночасно використовуватися для побудови експозиції й комплектування фондів. У ній узагальнено визначено специфіку міста, напрямки й форми його життя. Програма мала такі розділи: 1. Видання з історії, старожитностей та історичної топографії. 2. Топографія Києва (геологія й плани). 3. Краєвиди Києва. 4. Історія Києва (різні події). 5. Церква й духовництво. 6. Інославні та іновірні сповідання. 7. Населення Києва (склад, побут). 8. Управління Києва (урядові установи). 9. Суд. 10. Військо. 11. Міське самоврядування. 12. Міський благоустрій. 13. Медична допомога. 14. Громадська добродійність. 15. Релігійний і громадський рух. 16. Освіта. 17. Книгодрукування. 18. Наука. 19. Красна словесність. 20. Періодика. 21. Мистецтво. 22. Театр. 23. Громадське життя. 24. Економічний побут. 25. Шляхи й засоби сполучення. У програмі перелічено також матеріали, потрібні для розкриття кожної з тем.

Уже наприкінці 1912 р. в музеї було відкрито експозицію "Старий Київ", яка проіснувала до початку 1930-х рр. У ній було представлено фотографії, малюнки, гравюри, зображення споруд, установ; плани та креслення будинків;

деталі споруд; атрибути міського самоврядування; портрети й автографи відомих діячів; сюжетні фото; міські видання; медалі, жетони, різноманітні знаки, марки; одяг; зразки художніх творів; музичні інструменти; театральні костюми та ескізи; проекти й фотографії втрачених споруд та інші матеріали²⁷.

Експозиція відділу висвітлювала розвиток міста в XVII–XIX ст., але в ній не було представлено жодної археологічної знахідки. Таке явище не було випадковим. У XIX ст. тільки-но розпочалося вивчення міста. Археологічні, історичні, краєзнавчі дослідження здійснювалися паралельно. Ще попереду було злиття нагромаджених знань у більш-менш повну наукову працю з історії міста. Тому, звичайно, перші музейні експозиції містознавчого спрямування відповідали тогочасному стану досліджень. Вони відрізнялися певною мірою за змістом і хронологічними рамками показу.

У другій половині XIX ст. з'явилося чимало публікацій, які порушували проблеми топографії Києва, розглядали історію окремих його частин та пам'яток. Відзначимо деякі з них: М.Максимович "Обозрение старого Киева", М.Закревський "Описание Киева", М.Петров "Историко-топографические очерки древнего Киева", С.Голубев "Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве", видання Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, зокрема "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей" та ін. У них широко використано літописи, актові документи. Проте там не відтворюються основні історичні процеси розвитку міста, археологічні джерела з його ранньої історії не аналізуються. Тому й експозиція "Старий Київ" нагадувала скоріше історико-топографічний нарис, хоча музей і володів величезним археологічним зібранням, у тому числі міських матеріалів, але організованим в окремий відділ²⁸. Відзначимо й те, що на відміну від львівського музею, у Києві не комплектували й такі матеріали, які характеризували б сучасний розвиток міста.

Водночас підкреслимо суто містознавчий підхід до вивчення Києва. Пріоритетними в програмі та експозиції були теми, які висвітлювали планувальну структуру, топографічні й архітектурні особливості міста. У першу чергу – містобудівний портрет Києва, що змінюється з часом унаслідок розвитку суспільства, а вже потім історичні події, факти соціально-економічного й культурного життя локалізуються на конкретні міські адреси. Саме ці ідеї – еволюція міста, його природні, містобудівні, регіональні та національні особливості, адресність, локалізація подій, явищ, фактів і проблем через конкретні культурно-історичні об'єкти – мають бути провідними в концепції сучасного музею. Ці ідеї більшою чи меншою мірою простежуються в усіх експозиціях містознавчого характеру, що обрані для дослідження.

Комісія відділу "Старий Київ" визначила й інші напрями роботи – підготовку та видання монографій про окремі пам'ятки з історичної топографії міста; заходи щодо збереження старих вулиць і площ та встановлення на них "особливого виду таблиць із написами", відзначення останніми будинків, пов'язаних із життям і діяльністю відомих діячів; підготовку путівника, альбому й періодичного видання ("Известия отдела Старого Киева"); організацію систематичного фотографування тих частин міста та об'єктів, що мають історичне й художнє значення. У бібліотеці музею було влаштовано спеціальний відділ "Старий Київ"²⁹. Таким чином, було розроблено нові форми роботи, притаманні лише музею міста, які в основному збігаються з напрямками діяльності львівського закладу.

Київські діячі культури підтримували тісні стосунки з ученими, краєзнавцями Москви й Санкт-Петербурга, де проводилась активна робота з організації музеїв міст, що також впливало на концептуальне бачення такого закладу в Києві. Відомо, що директор київського музею М.Біляшівський листувався з графинею П.Уваровою, яка очолювала Комісію з вивчення старої Москви, організовану в 1909 р. при Московському археологічному товаристві. Ця комісія

досліджувала процеси зростання та розвитку міста, топографію, архітектуру, іконопис, прикладне мистецтво, побут мешканців, збирала відповідні пам'ятки з метою створення музею старої Москви. Її колекції, а також Музею міського господарства Москви (відкрито 1896 р.), московського павільйону Нижегородської художньо-промислової виставки стали основою сучасного музею історії міста³⁰.

У 1907 р. Товариство архітекторів-художників, головним напрямом діяльності якого була охорона пам'яток архітектури й декоративного мистецтва, відкрило Музей старого Петербурга. Спочатку він мав на меті збирання пам'яток з історії будівництва міста, його культури та побуту. При музеї незабаром виник гурток друзів старого Петербурга, що об'єднав багатьох краєзнавців, колекціонерів³¹, які й стали справжніми творцями одного із найвідоміших тепер закладів.

Безумовно, що виникнення нової групи музеїв, визначення їх концептуальних засад, форм і напрямів діяльності не залишилися поза увагою українських діячів культури. Кожен із музеїв міст, що виникав або проектувався тоді, мав не лише своєрідне обличчя та специфічні завдання, а й спільні риси, мету, а головне – об'єкт вивчення. Оригінальним прикладом містознавчого закладу став музей "Стара Одеса". Публічна книгозбірня, місцева філія Російського технічного товариства, Товариство історії та старожитностей, органи міського самоврядування, а також прихильники старовини, що на початку ХХ ст. мали колекції пам'яток з історії Одеси, улаштували в бібліотеці невелику експозицію, присвячену старому місту, пам'яткам його архітектури. У 1927 р. було відкрито музей "Стара Одеса" на правах відділу міського державного художнього музею. Безпосереднім ініціатором його створення стала Одеська крайова комісія з охорони пам'яток старовини, яку очолював професор університету, директор історико-археологічного музею С.Дложевський. Група архітекторів, художників, інших діячів культури передала музею кілька предметів, у тому числі зібраних під час вивчення й натурального обстеження архітектурних споруд. Власні колекції подарували професори С.Дложевський, М.Болтенко, Є.Рубінштейн та ін.³² У вступі до каталогу експозиції мета музею визначалася так: "...Вивчати та популяризувати одне з найменш досліджених у нас питань – з історії української архітектури"³³.

Спрямування колекцій і експозиції закладу, розміщених у 8 залах художнього музею, можна визначити як архітектурно-художнє. Тут експонувалися плани Одеси, оригінальні проекти будов, старовинні малюнки, гравюри, літографії, фотографії видатних подій, зруйнованих будинків, архітектурні й скульптурні фрагменти знищених будівель, нечисленна, але цінна колекція предметів побуту, зокрема меморіальних. Історія архітектури й містобудування Одеси та її околиць, земель, що підпадали впливові міста, його еволюція, починаючи від першої фортеці 1794 р., побудованої для боротьби з Туреччиною, послідовність розбудови, особливості архітектурних стилів різних епох, діяльність видатних діячів (Де-Рібас, Ланжерон, Воронцов) та відомих архітекторів – основні аспекти експозиції³⁴.

Незважаючи на те, що експонувалися, головним чином, іконографічні матеріали, знайшли своє відображення й основні функції міста, його специфіка. Було представлено такі важливі теми й проблеми, як економіка (порт, море, фабрики, залізниця), адміністративний устрій (міське самоврядування), торгівля, освіта, наука, культура, громадський та національний рух, соціальний і національний склад мешканців, інші характерні форми й ознаки життя саме Одеси.

У 1920-х рр. із ініціативи ВУАН знов порушується питання про організацію музею міста Києва. Голова Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) академік О.Новицький уважав, що археологічні знахідки з розкопки на території міста слід зосередити в музеї, який має показувати історичне минуле та сучасне життя Києва. Він звернувся до голови Київського обласного виконавчого комітету П.Любченка з пропозицією щодо заснування муніципального музею міста й запропонував для нього приміщення колишнього будинку митрополита в Софійсь-

кому монастирі, який, на погляд ученого, сам є експонатом через те, що це одна з кращих споруд стилю бароко³⁵.

Основну роботу з організації й наукової підготовки музею взяла на себе Комісія Києва та Правобережжя Історичної секції ВУАН на чолі з академіком М.Грушевським. У 1920–1930-х рр., коли спостерігалось піднесення краєзнавчої роботи в Україні, саме комісії порайонного дослідження минулого Історичної секції розгорнули великомасштабну наукову роботу з вивчення історії й культури окремих регіонів, піднявши цей рух на вищий щабель. У складі Комісії Києва та Правобережжя (з підкомісіями Старого Києва та по організації музею міста) на штатних посадах працювали відомі вчені й дослідники: історики В.Щербина, І.Щитківський, М.Істомін, С.Шамрай; членами комісії на громадських засадах були також академік ВУАН, історик мистецтва О.Новицький; історик і археолог В.Ляско-ронський; архітектор В.Кричевський; археолог та мистецтвознавець М.Макаренко; історик-архівіст, археограф О.Андріяшев; Ф.Ернст і М.Базилевич – відповідно інспектор та секретар Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури й наукові співробітники Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка; археолог, директор Лаврського музейного містечка П.Курінний та ін. Близько 50 дослідників тісно співпрацювали з комісією. Вони підготували й видали низку статей, збірників з окремих проблем історії та культури Києва, зокрема: "Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва", "Київ та його околиця в історії і пам'ятках", "Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини", відомий путівник "Київ" за редакцією Ф.Ернста тощо³⁶.

Члени комісії були добре обізнані зі спробою створення музею міста в дорядянський час. Деякі з них, котрі працювали в комісії "Старий Київ", запропонували покласти в основу майбутнього закладу збірку одноіменного відділу Всеукраїнського історичного музею, а також сконцентрувати в ньому збірки київських пам'яток ВУАК, Межового архіву (плани), Сільськогосподарського музею (матеріали комунального будівництва), Київського університету (археологічного музею й рукописного відділу), Арсеналу, колишнього Військово-історичного музею, деякі профільні матеріали з лаврських музеїв³⁷.

Було розроблено проекти майбутнього закладу. Пропозиції академіка О.Новицького ("Характер експонатів музею"), який першим почав клопотатися про нього, у порівнянні з програмою відділу "Старий Київ" масштабніші, охоплюють ширший спектр документування. Геологічне та передісторичне минуле, сучасний розвиток міста – ці теми вперше пропонувалися для музею. Крім того, учений уважав обов'язковим використання археологічних джерел для висвітлення передісторії Києва й перших століть його життя. Два проекти поєднує увага до урбаністичного розвитку міста (топографія, плани, креслення, краєвиди), його економіки, адміністративного устрою, населення³⁸.

Проект академіка М.Грушевського ("У справі Музею міста Києва. Пояснювальна записка"), прийнятий до здійснення, немовби сфокусував усі попередні програми й пропозиції. Незважаючи на вже явно відчутний ідеологічний тиск у науці та культурі, його бачення музею позбавлене класових підходів і оцінок. Проект включав 3 розділи: 1. Геологічна й археологічна минувшина: фізичне оточення людини та розвій людського життя на території міста Києва і його периферії (приблизно в радіусі 20–30 верст). 2. Історичне життя міста з периферією від IX віку до революції. 3. Сучасне муніципальне будівництво та його плани.

По кожному розділу наведено конкретні матеріали, які зберігались у різних колекціях і котрими можна представити топографію міста, його планування, зростання, економічне, громадське, культурне життя, побут тощо³⁹.

Комісія Києва та Правобережжя збрала нові цінні колекції для майбутнього музею – карти, картини, малюнки й фотографії старого й сучасного міста, виробу Межигірської фаянсової фабрики, старовинні меблі й інші предмети побуту, рукописи, живописні портрети для організації галереї українських істориків тощо⁴⁰.

Старому місту була присвячена експозиція Соціально-історичного музею Уманщини, створена як окремий відділ у 1920-х рр. Збірку музею, заснованого 1917 р., становили археологічні, нумізматичні, історичні колекції, що їх подарував відомий археолог та музеєзнавець П.Курінний, а також предмети старовини з націоналізованих садіб. Збірка відділу "Стара Умань" була аналогічна київській. У ній було представлено плани міста, описи його іноземними мандрівниками, портрети історичних діячів XVII–XVIII ст., у тому числі гетьмана Б.Хмельницького, польського коронного гетьмана С.Жолкевського; побутові речі; зброя, гармати з націоналізованого зібрання Потоцьких; одяг, українська порцеляна, килими, інші предмети старовини⁴¹. Відмітною рисою цієї експозиції був її національний колорит.

Учені України прагнули надати музеям статус науково-дослідних установ. 1920-ті рр. позначилися дискусією стосовно ролі й місця останніх серед інших наукових, культурних, освітніх закладів⁴², оскільки нові, радянські кадри намагалися перетворити їх на пропагандистсько-ідеологічні. У 1930-х рр. слідом за знищенням старої наукової школи під гаслами боротьби проти класово ворожих концепцій і тенденцій музеї було піддано докорінній реорганізації, зруйновано стару їх мережу, репресовано вчених, музейних діячів. Усе це мало катастрофічні наслідки для містознавчого музейництва, розвиток якого був перерваний на довгі роки. Останнім постраждав львівський музей. 8 травня 1940 р. його було об'єднано з Національним музеєм імені короля Яна III та створено Львівський історичний музей, експозиція якого відтоді будувалася за офіційно запровадженою схемою – відповідно до соціально-економічних формацій, за класовим принципом.

Дослідження становлення музеїв міст як специфічної групи в складі музейної мережі дозволяє визначити такі передумови й фактори їх розвитку: 1. Соціально-економічні чинники. Розвиток промисловості та торгівлі призвели до різкого зростання темпів розбудови й кількості міст. Урбанізація набуває визначального характеру в житті суспільства – в економіці, культурі, побуті. 2. Місто набуває значення головного культуротворчого організму, осередку матеріальних та духовних цінностей. З'являється суспільна потреба його вивчення, осмислення ролі й функцій протягом століть, охорони пам'яток. 3. Розвиток історичної науки, археології, етнографії, краєзнавства, пам'яткознавства. 4. Культурно-національний рух в Європі, пов'язаний із становленням націй і національної свідомості, спричинився до зростання інтересу до історичного минулого народу. 5. Формування інтелігенції, яка прагнула зберегти та дослідити історичні й культурні цінності, виникнення приватних колекцій. 6. Діяльність численних наукових, краєзнавчих товариств і громадських формувань, яка супроводжувалася збиранням пам'яток, вивченням міст, створенням музеїв, допомогою в їх роботі. 7. Формування та розвиток музейної мережі, різноманітної щодо профільного спрямування й змісту діяльності.

Підставою для визначення профілю музею в музеєзнавстві є спеціалізація його зібрання й діяльності, що обумовлюється зв'язком із конкретними наукою, технікою, виробництвом, різними видами мистецтва та культури⁴³. Аналіз історії містознавчого музейництва (зібрань, експозицій, напрямів діяльності) періоду його виникнення й становлення в XIX – перших десятиліттях XX ст. доводить, що ці музеї певною мірою відрізнялися. Узагальнюючи склад їх зібрань, доходимо висновку, що вони комплектували подібні пам'ятки: археологічні знахідки на території міста; іконографію міста (карти, плани, краєвиди, креслення, фотографії); будівельний матеріал; архітектурні та скульптурні фрагменти споруд; реліквії міського самоврядування й цехів; зразки місцевих виробів; документальні джерела з історії міста; рукописи, книги місцевого походження й про місто; матеріали з історії міського господарства; речі домашнього та громадського побуту; меморіальні комплекси видатних діячів; місцеву періодику; іконопис, декоративно-прикладне мистецтво, твори міських художників; озброєння, амуніцію; знаки, медалі, плакети; міську символіку; грошові знаки; макети, моделі, реконструкції пам'яток, забудови, транспорту тощо.

Пріоритетними темами досліджень, комплектування фондів й експозиційного висвітлення були урбаністичний розвиток міста, архітектура й містобудування; топографія; управління та самоврядування; населення, його соціальний і національний склад; економіка, міське господарство й благоустрій, транспорт; освіта; наука; культура; медицина; побут; релігійне життя; громадське життя; видатні діячі міста.

Таким чином, перші колекції досліджуваних музеїв комплектувалися винятково міськими матеріалами або присвяченими місту. Зміст та обсяг їх роботи був обмежений останнім, його територією, історією, особливостями. Об'єктом вивчення й діяльності такого закладу є місто. Саме в ньому він реалізується як соціальний інститут, місто визначає особливості його культуротворчого функціонування. Предметом діяльності музею як наукової установи та культурно-освітнього закладу є феномен історичної спадщини міста, що обіймає всі характерні елементи його середовища. Саме це – об'єкт і засоби діяльності – обумовлюють специфіку музею міста, його місце в загальній музейній мережі.

Історичний досвід формування й функціонування перших містознавчих установ в Україні досить плідний. Оновлення діяльності та розвиток цієї профільної групи музеїв має спиратися на нагромаджений у минулому теоретичний і практичний досвід, а головне – на містознавчу концепцію, виплекану кількома поколіннями вчених та музейних працівників.

¹ Музеї України. Довідник. – К., 1999. – 130 с.

² Бунин А.В., Ильин Л.А., Поляков Н.Х., Шквариков В.А. Градостроительство. – М., 1945. – С. 239.

³ История Киева. – К., 1984. – Т. 2. – С. 126; Сутельний О. Україна. Історія. – К., 1992. – С. 240.

⁴ Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. – К., 1989. – С. 11–12.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф. II. – Спр. 22953. – Арк. 13–24.

⁶ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. 299. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6–17.

⁷ Там само. – Спр. 3. – Арк. 16; Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 10. – Арк. 1–2, 15.

⁸ ІР НБУ. – Арк. 6–9.

⁹ ДАК. – Спр. 3. – Арк. 6.

¹⁰ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 6495. – Арк. 1–8.

¹¹ Музей древностей. Записка проф. В.Б.Антоновича // Историко-статистические данные об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св.Владимира (1834–1884). – К., 1884. – С. 60–76.

¹² Львівський історичний музей: Путівник. – Л., 1976. – С. 4; Львівський історичний музей. Наукові записки (Передмова). – Л., 1993. – Вип. 1. – С. 3.

¹³ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАУ в м. Львові). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 17.

¹⁴ Там само. – Ф. 55. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 2.

¹⁵ Katalog wystawy archeologicznej i etnograficznej we Lwowie. – Lwów, 1885.

¹⁶ Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Зібр. тв.: У 50-ти т. – К., 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 116–151.

¹⁷ Charewiczowa . Niedoceniony krajoznawca lwowski Anton Schneider. – Lwów, 1938.

¹⁸ ЦДІАУ в м. Львові. – Спр. 175. – Арк. 691.

¹⁹ Там само. – Спр. 9. – Арк. 1–2; Спр. 17. – Арк. 1–28; Спр. 25. – Арк. 3–8; Спр. 29. – Арк. 2; Спр. 71. – Арк. 34; Спр. 175. – Арк. 1–1108.

²⁰ Muzea gminy miasta Lwowa. – Lwów, 1929. – С. 15–19.

²¹ ЦДІАУ в м. Львові. – Спр. 175; Charewiczowa . Muzeum historyczne miasta Lwowa. Przewodnik po zborach. – Lwów, 1936. – С. 20–84.

²² ЦДІАУ в м. Львові. – Спр. 79. – Арк. 2; Спр. 124; Спр. 169. – Арк. 28–30; Спр. 258. – Арк. 88.

²³ Там само. – Спр. 126. – Арк. 9–13, 18–19.

²⁴ Там само. – Спр. 40. – Арк. 1; Спр. 41. – Арк. 10; Charewiczowa . Czarna Kamienica i jej mieszkaczu. – Lwów, 1935.

²⁵ ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1.

- ²⁶ Там само. – Спр. 27. – Арк. 7, 16, 19–20, 77; ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 10082.
- ²⁷ Науковий архів Національного художнього музею України (далі – НА НХМУ). – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 66; Фонди НХМУ. – Книга надходжень. – №4–21; Програма отдела “Старый Киев”. – К., 1912. – 22 с.; Щероцький К.В. Путеводитель. – К., 1917. – С. 237–238; Київ. Провідник. – К., 1930. – С. 417.
- ²⁸ Киевский художественно-промышленный и научный музей. Отдел археологии. Краткий указатель предметов. – К., 1913. – 58 с.
- ²⁹ ДАК. – Арк. 6, 13; НА НХМУ. – Спр. 18. – Арк. 5.
- ³⁰ Николенко В.П. Музей истории столицы // Музейное дело в СССР: Музейная сеть и проблемы её совершенствования на современном этапе: Сб. науч. тр. ЦМР СССР [мається на увазі Центральний музей революції]. – М., 1985. – С. 120–131; Шегал М.М. Музей Москвы // Музейное дело в СССР. – М., 1973. – С. 167.
- ³¹ Овсянникова С.А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху (1861–1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1960. – Вып. 2. – С. 90, 125, 129, 140.
- ³² Селінов В.І. Архітектурні пам’ятки Старої Одеси. – Одеса, 1930. – С. 3–6; “Стара Одеса”. Архітектура Причорномор’я. – Одеса, 1927. – С. 4, 15–16.
- ³³ Там само. – С. 3.
- ³⁴ Там само. – С. 17–47.
- ³⁵ ІР НБУ. – Ф. 279. – Спр. 831. – Арк. 1–3.
- ³⁶ Там само. – Ф. X. – Спр. 4234, 4256.
- ³⁷ ДАК. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 994. – Арк. 15; ІР НБУ. – Спр. 1793, 4258, 10080, 10082, 10083, 10117, 10120.
- ³⁸ ІР НБУ. – Спр. 10090.
- ³⁹ Там само. – Спр. 10098.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 4235, 4344, 4418.
- ⁴¹ Курінний П. Соціально-історичний музей Уманщини // Український музей. – К., 1927. – Зб. 1. – С. 267–268.
- ⁴² Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Там само. – С. 18–19.
- ⁴³ Музейные термины: Терминологические проблемы музееведения // Сб. науч. тр. ЦМР СССР. – М., 1986. – С. 103.

The article reviews experience of establishment and development of city museums in the 19th – first decades of 20th cc., as a separate profile group of museum system of Ukraine. It examines not only the history of origins, but also composition and specifics of collections, peculiarities of expositions and functioning of such institutions.

Г.Г.Єфіменко*

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ ЩОДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1918–1919 рр.)

У статті розглядаються економічні відносини радянської України з Кремлем. Підкреслюється, що економіка радянської України в 1918–1919 рр. не існувала окремо від загальноросійської. На основі архівних джерел уперше в історіографії детально аналізуються дві спроби українського радянського керівництва запровадити власну грошову одиницю та причини категоричного заперечення Кремлем таких намірів. Акцентується увага на тому, що саме завдяки економічному визиску українського села Кремлю вдалося зберегти власну диктатуру в Росії та поширити свою владу на інші регіони колишньої Російської імперії. Наголошується, що більшовики України почали усвідомлювати несправедливість нерівноправних економічних відносин радянської України з центром.

* Єфіменко Геннадій Григорійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Унаслідок стрімкого економічного розвитку країн Заходу в XIX – на початку XX ст. Російська імперія опинилася в ролі наздоганяючої. Для того, щоб успішно конкурувати з провідними країнами світу, імперській еліті необхідно було зніциювати прискорений перехід від аграрного до індустріального суспільства¹. Однак царизм виявився нездатним гідно відповісти на виклики часу. Його спроби обмежити модернізаційні процеси в багатонаціональній імперії тільки економікою й не допустити реформи політичного устрою та змін у національній політиці не мали успіху й призвели до краху династії Романових. Політичні сили, які сформували Тимчасовий уряд, також відклали в довгу шухляду вирішення національного питання, що спричинило загострення національних суперечностей. Більшовики, які в жовтні 1917 р. захопили владу в Росії, були єдиною загальноросійською партією, котра хоча б теоретично, на рівні гасел, знайшла шлях розв'язання національного питання.

Водночас більшовицькі лідери визнавали, що "політика є концентрований вираз економіки" (В.Ленін)². Тобто вони, як і всі марксистки, саме економіці відводили вирішальну роль у розвитку суспільства, а економічні пріоритети вважали першопричиною будь-яких політичних змін. Тому відразу після оволодіння кермом державного управління перед ЦК РСДРП(б) постало завдання зберегти під своєю владою ті території, наявність яких у перспективі дала б змогу здійснити стратегічну мету – провести прискорену модернізацію країни. У цьому переліку Україна була найбільш важливою частиною колишньої Російської імперії. Слід також додати, що без українських продовольчих ресурсів надзвичайно проблемним ставало утримання більшовиками влади в самій Росії. Усе це посилює актуальність дослідження місця та ролі економічних аспектів у національній політиці Кремля щодо радянської України.

Потреба утриматись біля владного стерна та зберегти під своїм впливом якомога більше територій, власні гасла на кшталт "Права націй на самовизначення аж до відокремлення", існування українського національного уряду – Генерального секретаріату – це все змусило більшовицьке керівництво піти на створення сурогату української державності – радянської України. Тож термін "національна політика" в нашому дослідженні має подвійний зміст. Це поняття відбиває не лише державну політику більшовиків стосовно національностей та в сфері регулювання міжетнічних відносин, а й передусім ставлення до радянської України як до цілісного державного утворення. Відтак особливо актуальним стає дослідження місця та значення української економіки в планах і діях керівництва РКП (б) в 1918–1919 рр., тобто під час перших двох спроб утвердження більшовицької влади на теренах України. Варто проаналізувати, як прагматичне завдання централізації економіки співвідносилося з проголошеною українською радянською державністю, якими мотивами керувався московський центр при визначенні тактики своєї поведінки в Україні.

Не викликає заперечень думка про те, що головним результатом національної політики більшовиків у 1918–1922 рр. стало входження України до складу нового державного утворення – СРСР. Економічне підґрунтя такого об'єднання та основні принципи взаємовідносин радянської України з Кремлем були вперше апробовані саме в 1918–1919 рр. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати не лише частку України в загальних надходженнях та видатках (внаслідок господарської розрухи, високої інфляції та відсутності фінансово-господарської звітності це далеко не завжди можна обрахувати), але й ступінь економічної самодостатності радянської України в названий період. Одним із ключових у статті є питання про те, хто ж кому допомагав – "російський пролетар" українському селянинові чи навпаки? Важливим є порівняння намірів, бачення Кремлем та керівництвом КП(б)У економічних стосунків радянської України з московським центром у динаміці. Водночас доречно було б визначити різницю між реальними планами більшовицького керівництва в національному питанні та їх публічним тлумаченням,

тобто між практичними діями та деклараціями й гаслами на кшталт "Права націй на самовизначення!", визнання незалежності радянської УНР тощо.

Слід відзначити, що загальні проблеми й особливості економічного розвитку перших років існування радянської України та їх вплив на політичні рішення висвітлено в новітній навчальній літературі³. Серед наукових досліджень варто виокремити монографію С.Кульчицького⁴. Однак у цих працях державна політика в галузі економіки мало пов'язується з економічними взаєминами між радянською Україною й московським центром. У радянській історіографії це питання вирішувалося досить просто. Оскільки більшовицька Росія апіорі стояла на "передових позиціях", то саме вона мала надавати економічну допомогу радянській Україні. Українці ж, відповідно, повинні були всіляко наслідувати приклад російського пролетаріату. Звідси й тези радянської історіографії про те, що після опанування більшовиками України РНК РСФРР "подавала щоденну допомогу українському народові в розв'язанні найважливіших завдань державного, господарського й військового будівництва"⁵ та про "волю робітничого класу України до тісного й повного господарського об'єднання України й Росії"⁶. Варто зауважити, що в працях більш пізнього періоду радянської історіографії питання "хто кому допомагав" узагалі не порушувалося. Наприклад, в інформативно насиченій монографії Ю.Терещенка всі дії більшовицького центру в царині економіки в Україні аналізуються лише з погляду економічної ефективності функціонування єдиної централізованої держави⁷. Ішлося про допомогу Росії в здійсненні "соціалістичних перетворень народного господарства", "безпосередню допомогу в організації апарату управління промисловістю, налагодженні господарського життя республіки"⁸ тощо, але не згадувалося про економічні стосунки двох формально незалежних держав.

Щоб показати добровільність утворення СРСР, у радянській історіографії наголошувалося на поступовості цього процесу – від воєнного союзу до господарського. Тобто об'єднання економік подавалося кінцевим продуктом інтеграційних дій. Подібний погляд на проблему притаманний і деяким сучасним дослідникам цієї проблеми. Так, наприклад, В.Церковна впевнено стверджує: "Здійснені більшовиками заходи призвели до втрати Україною пріоритетних владних управлінських функцій у вирішальних галузях господарства, фінансах, військовій справі, культурі"⁹. Оскільки для того, щоби щось справді втратити, треба його мати, то цілком логічним виглядає висновок про те, що на початку своєї "незалежності" радянська Україна була повноцінною державою. Чи справді такою – від воєнного союзу до господарського – була інтеграційна послідовність утворення СРСР?

У радянських істориків не викликало сумнівів положення про те, що "через бюджет Російської Федерації подавалася постійна допомога радянській Україні"¹⁰. Такого ж погляду дотримується й частина сучасних російських науковців. Так, наприклад, упорядники чи не єдиного на сьогодні збірника документів, що стосується економічних взаємин Росії з національними республіками в 1917–1922 рр.¹¹, у вступі до праці з неприхованою іронією наголошують: "Фактично з часу виникнення "незалежних"* радянських республік їхня промисловість фінансувалася безпосередньо ВРНГ РСФРР"¹². Отже, автори даної тези побічно визнають факт спільної економіки, хоча й наголошують, що донором була саме Москва.

Про об'єднання української та російської економік писали й представники вітчизняної діаспорної історіографії, однак їхня оцінка сутності такого об'єднання була протилежною. У працях цих істориків наголошується на очевидній експлуатації економічних потужностей України¹³, УСРР розглядається як колонія нового російського імперіалізму¹⁴. У своєму дослідженні, користуючись переважно першоджерелами, ми спробуємо визначити, який із цих поглядів ближче до дійсності.

* Судячи з контексту, слово „незалежні” взято в лапки аж ніяк не тому, що Москва не дозволяла національним радянським урядам діяти самостійно. Навпаки, упорядники збірника щиро віряють, що всі національні утворення були економічно неспроможними й Кремль фінансував їх ледь не з альтруїстичних мотивів.

Для коректного аналізу ситуації слід охарактеризувати дореволюційну частку української економіки в загальноімперській. Якщо звернутися до аналізу співвідношення прибуткової та видаткової частин бюджету, що збирався та розподілявся на теренах України, то побачимо певні відмінності в оцінках. Так, П.Мальців, проаналізувавши статистичні дані за 1900–1913 рр., визначає відсоток зібраних звичайних прибутків в Україні в середньому як 20,8% від загальноросійських, а видатків – 11,8%¹⁵. 1924 р. економісти Держплану УСРР під керівництвом голови бюджетно-фінансової комісії А.Шмідта високо оцінили працю П.Мальцева, але підкреслили тенденційність його оцінки видатків¹⁶, що не враховувала певних загальноімперських витрат. Водночас вони назвали такі дані (за 1913 р.): прибутки – 22,9%, видатки – 21,1%, а з урахуванням певних поправок для більш точного порівняння з бюджетом СРСР ці цифри становитимуть відповідно 21,3% та 20%¹⁷. Тобто, на погляд спеціалістів Держплану УСРР, економіка українських губерній усе-таки дотувала, хоча й меншою мірою, ніж це сказано в П.Мальцева, інші регіони Російської імперії*. Підкреслимо, що ця оцінка зроблена в умовах розгортання непу.

Однак факт донорства дореволюційної України не є визначальним для утвердження більшовиками такої ж моделі взаємин. Зрештою, гаслом більшовизму була боротьба проти нерівності та несправедливості. Тож потрібно віднайти інші показники, використовуючи які можна було б достовірно визначити – чи була радянська Україна економічним реципієнтом, чи донором московського більшовизму. Тим більше, що статистичні дані та фінансова звітність у ті буремні роки були далекими від досконалості. Характерним показником, зміни в якому можна простежити, є структура товарообміну між Україною й Росією, адже грошові видатки в 1918–1919 рр. стрімко втрачали значення через знецінення грошових знаків. Бюджет натуралізувався й основними джерелами доходу, як відзначав пізніше Г.Сокольников, були: "1) ресурси селянського господарства, що надходили як натуральний платіж (хлібом, м'ясом, маслом та іншою продукцією сільського господарства); 2) продукція промисловості в порядку нееквівалентного її здавання, тобто поступового проїдання основного капіталу промисловості та транспорту; 3) запаси й резерви, що залишилися від дореволюційного періоду"¹⁸. Таким чином, чи не єдиним реальним, постійно відновлюваним джерелом наповнення бюджету в 1918–1919 рр. було сільське господарство. Від того, звідки й куди переправлялася сільськогосподарська продукція, багато в чому й залежить відповідь на питання про причини об'єднання української й російської економік. Оскільки нічого принципово нового в роки війни створено не було, то слід звернути увагу на довоєнну структуру виробництва сільськогосподарської продукції в Україні.

Аналізуючи місце України в економіці Російської імперії, П.Стебницький дійшов обґрунтованого висновку, що "Україна обслуговує сусідні райони сировиною та напівфабрикатами, а сама для них є ринком збуту готової продукції"¹⁹. Стоєсно хлібних культур (пшениця, жито, ячмінь, овес), то ще 1895 р. 30% валового збору зерна в Україні було вивезено за її межі²⁰. До початку Першої світової війни вивіз зернової продукції збільшився. Так, О.Щадилов наводив дані, що в 1909–1913 рр. пшениці й жита було вивезено 32%, а вівса та ячменю – 31% від валового збору²¹. Відтак слушною є думка про те, що "головна наша продукція, а значить і головний чинник для товарообміну, є хліб"²². Причому здебільшого український хліб ішов за межі Російської імперії²³. Оскільки в роки війни сільське господарство постраждало менше, ніж промисловість, то впевнено можна говорити про збереження високого сільськогосподарського, зокрема хлібного, потенціалу України. Це, звичайно, добре усвідомлювали й використовували більшовики. Таким чином, об'єктивні передумови свідчать про те, що у випадку об'єднання економік саме радянська Україна мала стати донором.

Розглянемо тепер факти, що безпосередньо свідчать про економічні взаємини більшовицької Росії та радянської України. Однак спершу потрібно звернути увагу на сам зміст поняття "радянська Україна", його, так би мовити, територі-

* *Ідеться саме про дотації іншим регіонам, адже радянські економісти при своїх підрахунках включили до витрат на Україну відповідну до надходжень частку загальноімперських (центральных) видатків. Тобто, фінансування центральних установ входило до тієї частини коштів, що рахувалася як видатки на території українських губерній. Такий підхід теж до певної міри хибний, оскільки не вказується на доречність значної кількості центральних витрат.*

альне наповнення. Як відомо, у грудні 1917 р., після невдалої спроби легітимним шляхом отримати владу в Києві, більшовицькі делегати Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів (відбувся 4–6 грудня за ст. ст.) переїхали до Харкова, де створили так звану "радянську УНР". Це державне утворення формально претендувало на ті ж самі території, що й УНР Центральної Ради. Власне кажучи, метою оголошення української радянської державності було захоплення більшовиками влади на території всієї України.

Про це, приміром, 6 квітня 1918 р. нагадували представники уряду радянської УНР у своєму посланні до уряду РСФРР: "Народний секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх місцевостей, на які претендує ця Центральна Рада"²⁴. Така позиція була повністю узгоджена з московським центром.

Водночас, незважаючи на проголошення радянської УНР та підтримку цього утворення Кремлем, Народний секретаріат узагалі не мав змоги здійснювати будь-яку економічну політику. Причина проста – владарювання більшовиків на переважній частині території України виявилось занадто короткотерміновим. На сході ж України, куди німецькі війська прийшли найпізніше (у квітні 1918 р.), Народний секретаріат, очолюваний із березня 1918 р. М.Скрипником, не мав реального впливу. Адже більшовицькі керманічі Донбасу, незважаючи на рішення II Всеукраїнського з'їзду рад про об'єднання усіх радянських республік на теренах України в єдину федерацію, на початку квітня 1918 р. ще не відмовилися від ідеї Донецько-Криворізької республіки й тому оголошували у своїй пресі "Донецьку область частиною Російської федерації або самостійною республікою, але не частиною України"²⁵. Однак, незважаючи на відсутність реальних дій у царині економіки, є можливість проаналізувати певні задуми керівництва радянської України в господарському розвитку та реакцію на них із боку Москви.

Після підписання Брестського мирного договору на півдні колишньої Російської імперії стали поширюватися ідеї федеративного союзу радянських республік, що утворилися тут у перші місяці 1918 р. Особливо активізувалися переговори з цього приводу після переїзду урядових структур радянської УНР в останній декаді березня 1918 р. до Таганрогу. 30 березня в газеті "Вестник Украинской Народной Республики" підкреслювалося: "З утворенням Донської Республіки постає питання про тісний союз федеративної радянської України з козацькими радянськими республіками". Про мотиви можливого державного утворення говорилося так: "Утворення федерації південних республік зумовлюється не лише військовими потребами, які останні не є важливими (так у тексті – Г.С.), але також і економічними / в тому числі фінансовими / та ін."²⁶ (виділення моє – Г.С.). У чому ж була суть економічних та фінансових потреб?

4 квітня 1918 р. В.Затонський, якого на II Всеукраїнському з'їзді рад обрали головою ЦВК радянської України, так пояснював Й.Сталіну економічні потреби планованої федерації: "На черзі, наприклад, питання про створення **єдиної на всьому півдні, відділеному нині від Москви, єдиної грошової системи**, точніше, ідеться про друк грошових знаків, дійсних на території всіх південних республік"²⁷ (виділення моє – Г.С.). Наступного дня в розмові зі М.Скрипником В.Затонський повторив свою тезу, назвавши "впорядкування фінансів, можливо створення грошових знаків, що будуть в обігу як в Україні, так і на Дону", однією з головних цілей створення федерації південних республік²⁸. Із цього випливає, що в новій федерації мала постати власна грошова одиниця. А з огляду на те, що на цей час (1918 р.) основним відновлюваним джерелом фінансування було сільське господарство, яке саме на цих територіях (Дон, Кубань, Україна) мало найбільшу в колишній Російській імперії товарність, можна припустити, що нова грошова одиниця мала б набагато більшу вартість, аніж російський рубль. Пояснення просте – вона забезпечувалася б сільськогосподарською продукцією. А це вже створило б серйозні перешкоди для приєднання в майбутньому південної федерації до Росії, оскільки і її керівники, і народні маси могли зрозуміти не вигідність такого кроку.

Відповідь на ці пропозиції керівник ЦВК України отримав негайно. Хоча бажання мати власні гроші обумовлювалося практичною необхідністю (як зауважував В.Затонський – "безгрошів'я жахливе", а "в Юзівці на підставі фінансового голоду ледь не розпочалося збройне повстання"²⁹), однак реакція Й.Сталіна була неприховано негативною й різкою. У телефонній розмові він заявив: "Ніякого військового союзу південних республік і ніякої їхньої спільної монети не має бути й не буде... Ми всі тут думаємо, що ЦК повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається годі, час кинути гру" (виділення моє – Г.Є.)^{30*}. Ці слова стали першим, але не останнім висловлюванням Й.Сталіна про необхідність "кинути гру".

У відповідь на це 6 квітня 1918 р. представники радянської УНР на чолі зі М.Скрипником, що перебували тоді в Москві, надіслали ноту урядові РСФРР, в якій, зокрема, наголошувалося: "Ми повинні висловити найбільш рішучий протест проти виступу наркома Сталіна. Ми заявляємо, що ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що відобразилася в постанові II Всеукраїнського з'їзду рад. Заяви, на зразок виголошеної наркомом Сталіним, спрямовані на підрив радянської влади в Україні та неприпустимі з боку представника радянського уряду сусідньої республіки". Різкість тону цього документа стала можливою після прийняття 3 квітня 1918 р. постанови РНК РСФРР про визнання незалежності радянської УНР³¹. Відтак формально нота мала за основу рішення як українських, так і російських урядових кіл.

Однак у самій ноті ані слова не було про одну з основних тез, що викликала таку "неприпустиму" реакцію Й.Сталіна. Не говориться чомусь про неї і в історичній літературі. Маємо на увазі перспективу створення власної грошової одиниці. Керівництво радянської УНР немовби не помітило причин такого випадку Й.Сталіна, зосередившись на критиці його вислову "час кинути гру". Чому так сталося? Позицію М.Скрипника та В.Затонського зрозуміти можна. Усвідомивши неможливість і недоцільність створення власних грошей в умовах прийдешньої окупації, вони зосередились на спробах отримати фінансування радянської УНР від Кремля. Однак не зовсім зрозуміло, чому задум керівництва радянської УНР про створення власної грошової одиниці залишився поза увагою істориків.

Варто підкреслити, що подальші звернення до керівництва РСФРР із фінансових питань не були апеляцією до "доброго дядечка" з проханням дати кошти. Це була спроба хоча б частково повернути вивезені з України цінності. У зверненні до Й.Сталіна В.Затонський наголошував: "Нехай повернуть хоча б ті 50 мільйонів, що були вислані з Харкова в Саратов, потім усе те, що висилалося з Катеринослава та інших міст у Москву та Поволжя"³². Здавалося б, після визнання радянської УНР незалежною, а Народного секретаріату – урядом, Кремль не мав підстав не видавати ці кошти. Однак, як зауважував М.Скрипник 5 квітня в розмові з В.Затонським, "...щодо карбованців** та інших евакуйованих цінностей. Здається, ці перемовини затягуються"³³.

У зверненні від імені Народного секретаріату, датованому 6 квітня 1918 р., наголошується на законності українських вимог. Серед цінностей, що на них претендував Народний секретаріат, називалися "кредитні білети, що їх випустила Центральна Рада, казначейські зобов'язання, місцеві торгово-промислові зобов'язання та векселя, кредитні білети й т. ін. Їх було здано в Державний банк (мається на увазі Держбанк РСФРР – Г.Є.) за різного виду формами: як такі, що знаходяться в розпорядженні Народного секретаріату або Центрального виконавчого

* Посилання на архівне джерело, а не на існуючі згадки в літературі, пов'язане з тим, що виділений автором фрагмент постійно "зникає" при цитуванні цих висловлювань Й.Сталіна.

**Тут маються на увазі саме карбованці, як грошова одиниця УНР Центральної Ради.

комітету, або окремих рад України, або навіть просто як евакуйовані з відділень Державного банку в Україні"³⁴. Це звернення мало певні результати. Розпорядженням РНК РСФРР від 12 квітня за підписом В.Леніна з Московського відділення Державного банку представникові уряду радянської УНР М.Врублевському було видано 34 млн крб.³⁵ Не в останню чергу на таку щедрість вплинуло твердження українських керівників про те, що "так звані карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою та втратити свою цінність"³⁶. Даних про передачу урядові радянської УНР інших коштів відшукати не вдалося.

Невдовзі сама постановка питання ("кошти для уряду УНР") втратила актуальність, оскільки 18 квітня 1918 р. Народний секретаріат було реорганізовано в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів. Однак московське керівництво збагнуло небезпеку "гри в незалежність", що могла перерости в усвідомлення економічної самодостатності України. На чолі уряду та комуністичної організації Кремль намагався більше не ставити українців. Одночасно активізувалася пропаганда єдності й взаємозалежності української та російської економік. Доречно нагадати, що кремлівські керманічі централізацію управління завжди намагалися обґрунтувати "класовими" цінностями, "інтересами пролетаріату" тощо, відтак неприхованих великодержавних шовіністів серед більшовиків не було. Водночас частина більшовицького керівництва (в Україні цю течію репрезентували Г.Пятаков і його прихильники) вперто не бажала сприяти, за словами самого Г.Пятакова, "національно-державній замкнутості", яку так успішно руйнував фінансовий капітал³⁷. Досить влучно прихильників такого погляду охарактеризував С.Диманштейн, що був на той час членом колегії наркомату РСФРР у справах національностей: "Їхня лінія в національному питанні, якою б вона не здавалася революційною ззовні, була тим же великодержавництвом навиворіт: якщо в буржуазії все цілком за гноблених вирішують гнобителі, то в "лівих" пролетаріат передових націй та його авангард усе вирішують за відсталі гноблені національності, без участі цих самих національностей і навіть проти волі трудящих цих національностей – а іноді й тонкого прошарку робітництва"³⁸.

Оскільки серед керівництва РКП(б) та її філій в Україні українців не було, то слušним буде припустити, що в силу свого менталітету та суспільно-політичних уявлень ці діячі обстоювали економічні інтереси Росії. Підтвердженням цієї думки є стаття в "Правді", надрукована 30 червня 1918 р., напередодні I з'їзду КП(б)У. Головним у цій статті, після мимохідь згаданого як помилкового рішення про незалежність радянської УНР, було назване таке питання: "Відповідає чи суперечить "самостійність" України її економічній природі та тенденціям її економічного розвитку?". Відповідь на нього була безапеляційною: "Останні десятиріччя економічного розвитку України створили таке економічне з'єднання України й Росії, що ми маємо визнати відокремлення України таким, що суперечить її економічним інтересам, тенденціям її економічного розвитку, а відтак і невідворотний спротив виробничих сил України такому відокремленню". Однак із наведених у статті аргументів, що, зауважимо, зовсім обходили стороною сільське господарство й харчову промисловість, неупереджений читач імовірно всього зробив би висновок про неможливість існування радянської Росії без українських паливно-металургійних ресурсів (територіальна належність Донецько-Криворізького басейну сумніву не підлягала). Зі статті можна також зрозуміти, що автори не бачили альтернативи стрімкому переходові до індустріального суспільства. Тобто, загальне бачення напрямків економічного розвитку начебто відповідало стратегічній лінії розвитку будь-якого суспільства. Однак, як представники пануючого етносу, вони при цьому не помічали незмінного супутника успішної модернізації – національної державності.

5–12 липня 1918 р. в Москві відбувся I з'їзд КП(б)У. На ньому, окрім формального оформлення української компартійної організації як складової частини

РКП(б), увага була приділена саме економічним відносинам. У резолюції з'їзду підкреслювалося, що єдність економік має бути "повною", оголошувалося завдання КП(б)У на сучасному етапі: "Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни"³⁹. Із тексту резолюції видно, що "зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово – федеративна"⁴⁰.

Для характеристики спрямованості цього установчого форуму КП(б)У не зайвим буде додати, що секретарем ЦК за вказівкою Кремля було обрано Г.Пятакова. Його погляди на національну політику, залишаючись незмінними з 1917 р., повністю вкладалися в річище основних рішень з'їзду. Свою позицію з національного питання на квітневій 1917 р. конференції РСДРП(б) Г.Пятаков обґрунтовував передусім закономірностями економічного розвитку при будівництві соціалізму: "Організоване на соціалістичний лад господарство має охоплювати весь світ чи достатньо велику частину світу, має неминуче охопити цілу низку націй. Відтак із суто господарсько-економічного погляду незалежність націй є моментом застарілим, неможливим, віджилим"⁴¹. Відповідала цим поглядам і його діяльність на високих владних посадах.

У той час, коли більшовики України ставили своїм завданням об'єднатися з Росією, гетьманський уряд, незважаючи на формальну незалежність та "класову" ворожість до РСФРР, так і не спромігся на вихід із рубльової зони. Вільне обертання радянської грошової одиниці в Україні не лише руйнувало вітчизняний фінансовий ринок⁴², але й надавало можливість більшовицьким силам за рахунок самої Української Держави вести проти неї підривну роботу.

Рішучіше в економічному плані повелася Директорія УНР, що своїм декретом від 4 січня 1919 р. запровадила як єдиний платіжний засіб в Україні власні грошові знаки – карбованці та гривні⁴³. Можливо, активність більшовицьких військ не в останню чергу зумовлювалася саме фактом створення окремої української грошової одиниці? Утім, це лише припущення (зрештою, проти УНР воювали не лише більшовики), а фактом є те, що територія під владою УНР стрімко скорочувалася. Тож через деякий час єдиною можливістю поповнення державної скарбниці УНР стала грошова емісія, що спричинило падіння вартості українських грошей. Однак один із провідників фінансової політики Директорії УНР Б.Мартос усе-таки з гордістю підкреслював, що гроші УНР до самого кінця її існування мали більшу вартість, ніж радянські та денікінські кредитні знаки⁴⁴.

Повернімося до радянської України. Не зупиняючись на другому захопленні України більшовиками, зауважимо лише, що створений 28 листопада 1918 р. на території Росії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України очолив саме Г.Пятаков, погляди якого на національне питання ми з'ясували раніше. Він ініціював заходи з націоналізації підприємств, шляхів сполучень тощо. Однак за його керівництва (до середини січня 1919 р.) ще зарано говорити про стан економічних відносин Кремля з радянською Україною, оскільки контроль над територією республіки тривалий час ще не було встановлено. В останній декаді січня радянський український уряд, що з 29 січня став постійним і почав називатися, за аналогією з російським, Радою народних комісарів, очолив Х.Раковський. Саме цьому діячеві, який не мав ніякого коріння в Україні, судилося стати ключовою фігурою у взаєминах із ЦК РКП(б) протягом подальших трьох із половиною років. Про тодішнє його бачення стосунків України з Кремлем свідчить написаний ним власноруч проект постанови уряду, в якому, зокрема, наголошується: "Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створено за постановою ЦК РКП, є його органом і проводить усі розпорядження та накази ЦК РКП безумовно"⁴⁵. Таке ставлення до місця та значення очолюваного ним уряду "незалежної" УСРР зберіглося в Х.Раковського протягом 1919 р.

Формально, для привабливого зовнішнього вигляду, УСРР мала чимало ознак незалежної держави. Однак занадто далеким від форм виявився зміст. Виразно мету приходу більшовиків в Україну висвітлює постанова ЦК РКП(б) від 2 березня 1919 р. "Про продовольчу політику". Промовистою характеристикою розуміння Кремлем суті української радянської державності є вже сама ленінська резолюція на документі: "Утверждено 2.III. в бюро Ц.К. Р.К.П., как директива для Украинской Р.К.П. и для Украинского Советского правительства. 2.III.1919. Ленин"⁴⁶ (написане власноруч В.Леніним, подається без перекладу, виділення моє – Г.Є.). Цей напис зайвий раз свідчить про ленінське розуміння "незалежності" УСРР. Водночас зі змісту документа чітко видно, що для більшовицького керівництва економічна сфера була найбільш небажаною для будь-яких виявів самостійності УСРР.

На той час у Росії гостро відчувався брак продовольства. Це стало питанням виживання більшовицької влади. Тож завдання більшовиків в Україні зводилися до викачування якомога більшої кількості продовольства. Для цього Кремль у згаданій постанові ("Про продовольчу політику") наполягав на поширенні в Україні власного досвіду монополізації продовольчих ресурсів у руках держави. Такі жорсткі дії обґрунтовувалися реальною небезпекою того, що "порівняно багаті, але все ж обмежені продовольчі та товарні ресурси України швидко вичерпаються та зникнуть у каналах спекуляції"⁴⁷. Оскільки пропонувати що-небудь українському селянинові на обмін Москва не збиралася, то в директиві відверто наголошувалося: "Заготівлю хліба для робітників і армії України та голодної півночі (виділення моє – Г.Є.) можна здійснити лише при хлібній монополії /розкладка – метод/". Цими справами мав займатися наркомат продовольства ("компрод") України, що мав право скасовувати постанови місцевих органів влади та під страхом відповідальності перед судом революційного трибуналу вимагати безумовного виконання всіх своїх розпоряджень⁴⁸.

Не зупинятимемося на методах продовольчих заготівель та намаганнях більшовиків по-комуністичному організувати сільське господарство. Підкреслимо лише, що на відміну від Росії, в Україні політика більшовиків у цій сфері була абсолютно неприйнятною для селян. Варто також зауважити, що в директиві "Про продовольчу політику" на компрод України було покладене "зобов'язання поставити півночі до 1 червня 50 млн пудів хліба". Діючи "в інтересах поставання голодної півночі та армії РСФРР", політбюро ЦК РКП(б) підкреслювало: "Українська армія забезпечується запасом продовольства на базах не більше, аніж на півтора місяці" (мабуть, щоб не забувала про завдання постійно поповнювати запаси та більшу їх частину відправляти на північ – Г.Є.), а "компрод у справі перевезень продовольства для півночі та перекидання своїх заготівельних експедицій – прирівнюється в правах до військових органів"⁴⁹.

Більш конкретно й виразно цілі Кремля в Україні висловив Я.Свердлов у своєму виступі на III з'їзді КП(б)У, що відбувся 1–6 березні 1919 р.: "Ви знаєте, що порятунок усієї революції, не лише російської, але й міжнародної – у руках України. Ви маєте знати, що Російська революція переживає дуже критичний період унаслідок розладнання транспорту, з одного боку, і розладнання продовольства – з іншого. І продовольство, і паливо є тут, в Україні, і те, і інше можна отримати з України (виділення моє – Г.Є.) за умови, якщо будуть створені міцні державні установи". Промовець закликав більшовиків України "визначити лінію практичної роботи, що надасть вам можливість піти на допомогу голодній Півночі, зруйнованим на Півночі місцевостям. Піти на допомогу осередку російської революції"⁵⁰. Потрібно лише додати, що після перемоги у світовому масштабі з промислово розвинутих країн більшовики збиралися отримати допомогу машинами та обладнанням... Про можливі форми такого "співробітництва" яскраво свідчить постанова ВРНГ РСФРР від 13 березня 1919 р. під назвою "Про організацію

південноросійського металургійного державного тресту". Згідно із цим документом Юзівський, Макіївський та Петровський металургійні заводи, разом із вугільними шахтами, що обслуговували їхні потреби, переходили в безпосереднє підпорядкування Москви. Про існування радянської України, на території якої й знаходилися ці підприємства, у постанові навіть не згадувалося⁵¹.

Однак, навіть формальна незалежність України через цілком зрозумілі при цьому бюрократичні перешкоди заважала Москві швидко викачувати ресурси. Уже 3 березня 1919 р. в Москві "президія ВРНГ висловила за пряме управління народним господарством радянських республік на засадах "демократичного централізму"⁵². У цьому рішенні ВРНГ, зокрема, наголошувалося: "Прийняти положення про порядок фінансування радянських республік, що утворені на території колишньої Російської імперії, на загальних засадах через відповідні наркомати"⁵³. Радянський уряд України не забарився з відповіддю й 7 березня ухвалив відповідні постанови, в яких пропонувалося "по-перше, об'єднати ВРНГ РСФРР та Українську раду народного господарства в єдину систему з тим, щоби УРНГ з Москви "одержувала директиви"; по-друге, об'єднати банківську справу обох республік із тим, щоби Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію"⁵⁴. Таким чином "незалежна" радянська Україна формально добровільно відмовлялася від власних грошей. Підкреслимо: окремої фінансової системи й грошової одиниці "незалежна" УСРР і до цього часу не мала, тобто вона відмовлялася не від власних грошей, а від намірів їх мати. Цей наголос важливий, оскільки іноді дослідники вважають, що, мовляв, якщо уряд радянської України від чогось відмовлявся (власних грошей, політичних та економічних повноважень тощо), то це ледь не автоматично означає, що він мав усе це раніше. Цікавий факт для порівняння: Ташкентське відділення Народного банку мало право на випуск радянських грошових знаків, а у квітні 1919 р. ці права навіть було розширено⁵⁵; натомість українські банки грошовими знаками забезпечував лише наркомат фінансів РСФРР⁵⁶.

25 березня президія ВРНГ прийняла постанову про "встановлення в УСРР єдиної економічної політики з РСФРР, що передбачає об'єднання товарних фондів із розподілом їх за загальними встановленими нормами комісією використання при ВРНГ; установлення спільного для обох республік виробничого плану; фінансування промисловості УСРР ВРНГ через РНГ України"⁵⁷. Процес завершився постановою ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. "Про воєнно-політичний союз із Україною"⁵⁸, про зміст якої ще йтиметься.

Ця та інші настанови й директиви центру призвели до цілком передбачуваного ставлення членів більшовицької партії до України. У листі до політбюро ЦК РКП(б) від 21 листопада 1919 р. П.Попов (один із керівників федералістської течії в КП(б)У, автор доповідної записки до ЦК РКП(б), що мала великий вплив на ухвалення рішень стосовно України) поведінку більшовицьких емісарів в Україні характеризував так: "Серед рядових російських робітників встановився погляд на Україну, як на московську колонію, з інтересами якої рахуватися "не прийнято"⁵⁹. Варто підкреслити, що в 1919 р. переважна частина керівництва КП(б)У всіляко сприяла зміцненню таких поглядів. Це не є якимось нонсенсом, оскільки багато з них прибули в Україну з Росії й головною метою своєї діяльності вони вбачали здійснення "світової революції", а першим кроком на цьому шляху був порятунок більшовицької влади в Росії. Про інтереси України не йшлося, та й багатьма більшовиками вона не сприймалася як реальне державне утворення.

Підтвердженням такого ставлення до України є мандат заступника наркома продовольства РСФРР М.Брюханова, виданий йому урядом радянської Росії 19 травня для заготівель продовольства в Україні й Криму. По-перше, немає ніяких ознак того, що цей мандат бодай формально узгоджували з українським компартійним керівництвом. Він навіть виданий не для подання урядові України, а для використан-

ня на місцях. По-друге, основною метою називалося вжиття заходів "по усилению *государственных* продовольственных заготовок Наркомпрода РСФРР" (замість закреслених двох слів В.Ленін власноруч вставив слово "государственных", що виділене в нашому тексті курсивом – Г.Є.)⁶¹. Ще двічі В.Леніну довелося закреслити в цьому документі "РСФРР", щоби хоча б формально не виглядало, що Україна – це територія Росії. Однак сам факт існування першого варіанту показово свідчить про нехтування в Москві українською радянською державністю. По-третє, згідно з цим документом "усі розпорядження М.Брюханова підлягають негайному виконанню. Усі органи та установи, усі службові особи й усі організації зобов'язані виконувати всі його вимоги"⁶². Мандат надавав власникові неосязні права під час хлібозаготівель та відправки продуктів до Росії.

Однак серед російських науковців, як уже відзначалося, поширена думка про фінансову допомогу з боку Кремля Україні в цей період. На підтвердження наводяться формальні рішення вищих органів влади РСФРР, в яких справді йдеться про надсилання коштів в Україну, навіть у період так званої "повної незалежності" УСРР, тобто до укладання воєнно-політичного союзу між УСРР та РСФРР 1 червня 1919 р. Таких рішень у згаданому нами збірнику документів справді багато. Але чи свідчить це про фінансову допомогу Кремля Україні?

Оскільки в цей час промислове виробництво зменшилося набагато суттєвіше, аніж сільськогосподарське, яке й давало основну масу надходжень, то доречно проаналізувати насамперед використання радянських грошових знаків на селі. Слід зауважити, що окрім примусової продрозкладки, більшовики іноді застосовували фінансові механізми, особливо коли примусом хліб здобути було неможливо. Наведемо лише один приклад того, чим оберталося "фінансування України" на селі. Для цього проаналізуємо записку Д.Гопнера М.Калініну від 12 березня 1919 р., в якій йдеться про "закупівлі" хліба в селян. Цікаво, що автор цілком свідомо виступає проти насильницьких дій, віддаючи перевагу пропагандистським заходам, хоча й представляє в "незалежній" УСРР Москву. Розповідаючи про такі закупівлі в Мелітопольському та Олександрівському повітах, він обурюється "непрофесійними" діями колег-заготівельників: "У названих районах селяни охоче засипають хліб по 6 руб. за пуд, але заготівельники хліба, що нахлинули, не поцікавившись ціною хліба, відразу розповсюдили на цю область тверду ціну 16 руб. 50 коп., чим викликали справжнє сум'яття в лавах селян"⁶³. Як бачимо, повпреда Кремля обурило те, що агенти заготівельних організацій запропонували тверду ціну, за яку, до речі, у Росії селяни хліб здавати не хотіли, оскільки добре знали ціну тим "грошам". Таким чином, в українських селян під машкарою закупівлі просто забирали хліб, тобто шляхом обману робили з них "добровільних" донорів більшовицької влади.

Оскільки основним джерелом грошових "доходів", за визнанням самих більшовиків, була емісія⁶⁴, то цілком можливим стає факт "фінансування" української промисловості з Москви. Так, звичайно, частину надрукованих грошових знаків Москва могла "безоплатно, тобто дарма" віддати Україні (як у відомому кінофільмі "Весілля в Малинівці" один герой говорив іншому, що, мовляв, бери гроші, а я собі ще намалюю). Але, здається, не викликає сумнівів те, що при безперестанному друкуванні грошей переваги отримає лише та сторона, в руках якої знаходиться друкарський верстат. Механізми донорства видно з наведеного вище прикладу. Справді, грошові знаки, які вже нічого не коштували в Москві, чимдалі від центру мали більшу вартість. Та й психологічно українцям важко було відмовитися від погляду на гроші як реальне мірило вартості товару. Допомігав на перших порах вішати локшину селянам на вуха й той факт, що фінансове становище Української Держави в 1918 р. було відмінним від більшовицької Росії, відтак українці до безрозмірної емісії ще не звикли. Можливо, не останню роль у

довірливому ставленні українських селян до "совзнаків" на першому етапі зіграв їх вільний обіг ще за гетьманської влади, про що йшлося вище.

У постанові ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. відзначалося, що "найголовнішим завданням в Україні є максимальне використання палива, металу, наявних заводів і майстерень, а також запасів продовольства"⁶⁵. Варто звернути увагу на вжитий термін ("використання") – про розвиток у тих обставинах не йшлося. Тобто, як зауважив С.Кульчицький, "державні органи по-хижацькому використовували ресурси, якими почали розпоряджатися, спрямовуючи їх на виготовлення "ударної" продукції й зовсім забуваючи про потреби щоденного життя"⁶⁶. У цьому ж документі наполегливо пропонувалося основні господарчі органи (так зручніше було Кремлю) перемістити з Києва до Харкова. Політбюро ЦК КП(б)У було ближче до місцевих проблем, тому пропозицію наслідилося відхилити. Однак зовсім зігнорувати настанови Кремля Київ не наважився. Відтак харківським представництвом господарських установ збільшили повноваження⁶⁷. А на закиди політбюро ЦК РКП(б) стосовно того, що асигнування, спрямовані на фінансування промисловості, не доходять до підприємств, керівники КП(б)У цілком резонно відповідали, що "головна причина – нестача коштів". Іншою причиною було названо якраз те, що ці кошти йшли не через Уккранаргосп, а іншими шляхами⁶⁸.

Незаперечним свідченням життєво важливого для Кремля донорства України є різко негативна реакція центру на спроби Києва власними силами розв'язати проблему нестачі грошових знаків. Складність із фінансуванням змусила українських компартійних керівників на засіданні політбюро 9 травня 1919 р. розглянути "Тези з питання про загальне фінансове становище"⁶⁹. Наголошуючи, що "найменша затримка в обігових коштах загрожує надзвичайно серйозними наслідками для всієї ходи революції в Україні", в політбюро ЦК КП(б)У стверджували: "В порівнянні з наслідками безгрошів'я – розладнанням народного господарства, транспорту, продовольчих операцій, землеробства, хвилюванням серед робітників та червоноармійців, недостатній мобілізації та постачання армії та ін., – потрібно відсунути на задній план самі по собі цілком слушні міркування про бажану єдність валютної системи, про неминучу при існуванні різнорідних грошових знаків спекуляцію на валюті, навіть про неминуче знецінення менш популярного знаку"⁷⁰. Тобто, навіть найбільш централізаторськи налаштовані діячі ЦК КП(б)У, серед яких головну скрипку грав Х.Раковський, були змушені враховувати економічні реалії й намагалися якось вирішити проблеми господарського життя.

Здавалося б, необхідність запровадження власних грошей в УСРР аргументувалася винятково економічними потребами, адже від цього залежало збереження радянської влади в Україні. Однак для Кремля, як у випадку з Україною, так і в разі перемоги "світової революції", пріоритетним був розвиток власної економіки. Отримати необхідні кошти для цього можна було лише у випадку централізованого керівництва підлеглими радянськими державними утвореннями. Збереження радянської влади в Україні для більшовиків не було самоціллю, оскільки у випадку її економічної самостійності та рівноправних відносин із Росією Кремль не отримав би потрібних йому економічних дивідендів. Адже мало того, що в схвалених на засіданні політбюро тезах пропонувалося створити самостійну фінансово-кредитну систему, але ще й містилося прохання дозволити, щоб "українські знаки були в обігу по всіх радянських республіках"⁷¹!

У разі дозволу такого кроку в радянській Україні могли швидко збагнути свою "донорську" роль у відносинах із Росією. А це, незважаючи на відсутність у вищому керівництві КП(б)У критичної маси українців, могло призвести до постановки питання про зниження рівня економічного визиску України. Тому пропозиції Києва були беззастережно відхилені. 22 травня 1919 р. надійшла відповідь із Москви: "ЦК РКП(б) пропонує ЦК КПУ не ставити на обговорення Українсько-

го Раднаркому фінансових рішень на зразок випуску нових знаків або обміну карбованців* (без попереднього запиту ЦК РКП, оскільки такі заходи можуть прийматися лише у **всеросійському масштабі**" (виділення моє – Г.Є.)⁷². Політбюро ЦК КП(б)У покiрливо погодилося з таким рішенням⁷³. Не коментуючи, можна лише нагадати, що на той час наркомат фінансів формально був в Україні незалежним. Окрім того, як згадувалося вище, Ташкентському відділенню Народного банку у квітні того ж таки 1919 р. вже існуюче право на випуск радянських грошових знаків було розширене. Там це було безпечно, адже Середня Азія не дотувала Росію й справді економічно залежала від Москви.

Для Кремля створювалося загрозливе становище. Удруге радянська Україна, що на папері була незалежною, порушувала питання про власну грошову систему. Причому цього разу республікою керували діячі, котрих запідозрити в симпатіях до українства було, м'яко кажучи, важко. Їхні наміри щодо запровадження власних грошей визначалися винятково економічними потребами й відповідальністю за доручену ділянку роботи. Звичайно, надавши достатнє фінансування радянському українському урядові, це питання можна було б зняти з порядку денного. Однак, по-перше, цих коштів просто не було, а, по-друге, при цьому втрачався б сам сенс захоплення України більшовиками, бо в результаті зменшення визиску вони ризикували втратити владу в самій Росії (згадаймо про постійні заклики допомогти "голодній Півночі").

Подальшого розвитку ситуації в такому напрямку можна було уникнути лише у випадку ліквідації бодай формальної державності радянської України. Це відповідало справжнім намірам більшовицького керівництва. Ба більше – з погляду управління господарським життям це було цілком логічним кроком, оскільки ліквідувало б зайві бюрократичні перепони у вигляді урядових структур УСРР. Діючи саме з таких мотивів, Л.Каменев 24 травня 1919 р. в розмові з кореспондентом газети "Правда" зауважив: "Узагалі треба злити Україну з Росією"⁷⁴. При цьому "злиття" пропонувалося як результат виконаної компартійним керівництвом України місії – більша частина України була під владою більшовиків. Тож ніяких протестів із боку компартійного українського керівництва не було, – про централізаторські налаштоване керівництво КП(б)У Москва подбала заздалегідь.

Однак навіть при такому стрімкому прямованні до об'єднання Кремль не забував, що формально ініціатива об'єднувачих процесів мала виходити з боку України. Відтак 18 травня 1919 р. саме ВУЦВК прийняв постанову про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік. У документі, зокрема, наголошувалося: "Всі матеріальні засоби ... мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру"⁷⁵. Наприкінці травня 1919 р., формально за ініціативою керівництва радянської України, при ВЦВК була створена комісія в складі Л.Каменева, Х.Раковського та наркома юстиції РСФРР Д.Курського, метою якої було дослідження питання про входження національних республік до складу Росії на правах автономій⁷⁶. Тобто, про захист УСРР як державного утворення не йшлося. Відтак, здавалося б, збувалася мрія В.Леніна про те, щоби комуністи гноблених націй вимагали "найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації"⁷⁷. Але наврод чи можна назвати керівництво КП(б)У "комуністами гноблених націй".

Вагомим кроком до ліквідації формальностей, як уже згадувалося вище, було прийняття ВЦВК РСФРР 1 червня 1919 р. постанови про воєнно-політичний союз із Україною. Згідно з документом, "керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргопси, залізниця, **фінанси, праця**)"⁷⁸. Однак цього Кремлю здалося замало. 12 червня за особистим під-

* У телеграмі ЦК РКП(б) за підписом Леніна, Крестинського та Калініна, і в рішенні ЦК КП(б)У з цього приводу обидва рази російськими буквами написано „карбованцы”, а не „рубљи”.

писом В.Леніна в Київ була відправлена телеграма такого змісту: "Чотирнадцятого червня виноситься на пленум ЦК партії питання про підпорядкування Укрнаркомпро- да у фінансовому та організаційно-політичному плані Всеросійському Компроду без опублікування про це"⁷⁹ (підкреслено в тексті телеграми – Г.Є.). Зазначимо, що серед переліку об'єднаних наркоматів від 1 червня 1919 р. наркомату продовольства не було.

Логічним продовженням декрету про воєнно-політичний союз був також проект постанови "Про організацію народного господарства в Україні", в якому наголошувалося, що "господарсько-економічне життя Російської та Української Республік регулюється та управляється одним органом – Вищою Радою Народного Господарства РСФРР". Відтак пропонувалося голову Раднаркому УСРР замінити на двох представників ВРНГ. Водночас при ВРНГ планували створити комісію "як для ліквідації Раднаркому України, так і для ліквідації місцевих органів народного господарства в Україні"⁸⁰. Та не все так сталося, як гадалося.

Розвиток подій, передусім селянські повстання в Україні, змусив більшовицьке керівництво влітку 1919 р. тимчасово відмовитися від думки про захоплення влади за межами колишньої Російської імперії. Упровадження ідеї "експорту революції", що з допомогою радянської форми незалежності спочатку так вдало виявила себе в Україні, загальмувалося при першій же спробі втілення в життя її реальної мети – викачування ресурсів, на теренах України перш за все сільськогосподарських. Оскільки саме українські селяни стали гальмом "світової революції", то, як зауважили у своєму листі до В.Леніна П.Попов, А.Зорін та Ларик (Є.Касьяненко), "віднедавна в середовищі комуністів стало немовби "гарним тоном" лаяти все в Україні, як у країні наскрізь куркульській". Автори листа намагалися довести керівництву більшовиків, що Україна відрізняється від Росії мовою, культурою, психологією, що вона має зовсім інший лад життя, зрештою, що національне питання в Україні надзвичайно міцно переплетене з класовим⁸¹. Відзначивши, що основним революційним класом в Україні є селянство, дописувачі запропонували саме це покласти в основу більшовицької політики після вигнання з України військ А.Денікіна. Далі вони підкреслювали: "Апріорна оцінка України як країни куркульської, що не здатна на самостійну революційну творчість, породжувала політику, яку інакше як колоніальною не назвеш. Україна розглядалася винятково як об'єкт для викачування матеріальних ресурсів"⁸². Як бачимо, навіть у середовищі більшовиків визрівало усвідомлення несправедливості економічного визиску України з боку Кремля. Найбільш яскраво такі настрої відбивала створена в лавах комуністичної партії восени 1919 р. група федералістів на чолі з Г.Лапчинським*, яка висувала вимогу військової й господарської самостійності України та створення української комуністичної партії, підпорядкованої лише Комінтерну.

Цей лист дійшов до адресата й справив певний вплив на В.Леніна, адже він відбивав настрої багатьох українських комуністів. Попри спротив українського компартійного керівництва в особі Х.Раковського та Д.Мануїльського, значна частина практичних пропозицій авторів цього листа була врахована Кремлем. На VIII Всеросійській конференції (2–4 грудня 1919 р.) було затверджено прийняту 21 листопада резолюцію політбюро ЦК РКП(б) "Про радянську владу в Україні". У документі відзначалося, що керівництво компартії стоїть на позиції визнання самостійності УСРР. Лівову частку резолюції присвячено мовному та селянському питанням. Зокрема, партійних працівників зобов'язували "всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури"⁸³.

Водночас хотілося б підкреслити, що в резолюції нічого не сказано про економічні стосунки радянської України з Кремлем. Деяко до розуміння ленінського бачення можна віднайти в його "Проекті тез ЦК РКП(б) про політику в Україні", зокрема таке:

* Два з трьох авторів цитованого на початку абзацу листа входили до проводу федералістів.

"Тимчасовий блок із боротьбістами для утворення центру та до з'їзду рад, при одночасному початку пропаганди повного злиття з РСФРР. Поки – самостійна Укр.ССР, у тісній федерації з РСФРР на основі 1.06.1919"⁸⁴. Таким чином, аби мати змогу в подальшому практикувати "викачування матеріальних ресурсів", В.Ленін був ладен піти на поступки в національно-культурному питанні та відступитися від найбільш неприйнятних для українців форм організації сільського господарства (відмова від "радгоспизації" країни, на якій наполягав Х.Раковський⁸⁵). Однак ані в резолюції, ані в ленінському проекті, ані навіть у його чернетках жодним словом не було згадано про можливість збільшення господарської самостійності України. Це черговий раз підкреслює те, що для більшовицької верхівки можливість безпосереднього управління економікою УСРР була найголовнішим моментом її національної політики в Україні.

У 1919 р. для В.Леніна, як і пізніше для Й.Сталіна, були вкрай небажаними й небезпечними думки, на кшталт висловлених Б.Мдівані під час обговорення питання про утворення СРСР. Тоді грузинський комуніст наголосив: "Національне питання аж ніяк не полягає в тому, як це часто, на жаль, найбільш авторитетні товариші розуміють, – у питанні про мову або культурну чи національну автономію. Для радянської влади, для комуністів, для марксистів насамперед господарська діяльність є все й усе визначає. Ми стверджуємо, що господарський момент у жодному разі не має бути виключеним із національної проблеми. Навпаки, господарський момент має наповнювати цю національну проблему, інакше нам особливо й не варто буде вивчати цю мову, якщо їй особливого розвитку не буде, нема чого цю національну культуру створювати, якщо не буде для неї економічної бази"⁸⁶ (виділення моє – Г.Є.). Дії ж Кремля саме й були спрямовані на те, аби унеможливити створення економічної бази національної культури.

Узагальнюючи все сказане вище, підкреслимо, що економічна структура будь-якої країни тісно пов'язана з її суспільно-політичним ладом. Саме в економічній царині визначаються стратегічні завдання розвитку тієї чи іншої держави. Щоб мати шанс здійснитися, ці задачі мають бути чітко усвідомлені елітою суспільства. Водночас політичні діячі повинні враховувати не лише економічні потреби своєї країни, а й чимало інших моментів. Зокрема, інтереси своїх сусідів або конкурентів, які теж намагаються реалізувати власні цілі різними методами внутрішньої та зовнішньої політики, не зупиняючись іноді навіть перед збройним конфліктом. Це добре усвідомлювало більшовицьке керівництво.

Аналіз національної політики Кремля щодо радянської України в перші два роки існування більшовицької влади переконливо показав, що незважаючи на формальну незалежність УСРР, її економіка від самого початку існування радянської України була інтегрована з російською, і навіть виступала її донором. Підкреслимо, що **визиск України значно збільшився порівняно з дореволюційним періодом**. Тобто, використовуючи марксистсько-ленінську лексику, можна сказати, що **український селянин надавав допомогу російському пролетареві**. Однак офіційно лаври "помічника" при цьому приписувалися саме останньому.

Оскільки для більшовицького керівництва економіка України була невід'ємною частиною загальноросійської, то твердження про поступ об'єднавчих процесів від військового й політичного союзу до господарського втрачає сенс. Основним мотивом при визначенні тактики своєї поведінки в Україні для очільників більшовизму були економічні потреби центру. Конкретні кроки в економічній галузі, що сприяли жорсткій централізації, мали не характер зменшення економічного суверенітету радянської України, а швидше були звичайною для тих умов практикою господарського будівництва на звільнених з-під влади ворога територіях.

У Москві добре усвідомлювали ступінь визиску України та, висловлюючись класовою термінологією, економічну залежність російських пролетарів від українських селян. Підтвердженням цього є вкрай негативна реакція Кремля на оби-

дві спроби українського радянського керівництва запропонувати створення власної валюти в республіці. У цих економічно обґрунтованих пропозиціях Москва побачила велику небезпеку для власної економіки, оскільки у випадку паралельного обігу українських і російських грошових знаків нехтування потребами України занадто впадало б у вічі.

Провід ЦК РКП(б) завжди чітко розділяв у своїй діяльності пропагандистські гасла й практичну діяльність. Набагато важче це було робити керівникам більшовиків України на місцях, оскільки доводилося ці гасла реалізовувати на практиці. Дозволивши очолити в березні 1918 р. урядові структури радянської УНР більшовикам-українцям (М.Скрипник, В.Затонський), Кремль невдовзі зрозумів свою помилку. Ці діячі прийняли гру за дійсність і відстоювали інтереси радянської УНР не лише перед Центральною Радою та кайзерівською Німеччиною, але й перед урядом РСФРР. Тому під час другого більшовицького наступу на Україну КП(б)У та уряд радянської України очолювали діячі, яких на той час годі було назвати "українськими комуністами" – це були діячі РКП(б) на території України.

Слід зауважити, що 1918–1919 рр. наміри та бачення економічних стосунків радянської України з Кремлем у керівників ЦК РКП(б) та очільників КП(б)У фактично збігалися. Основною причиною цього було те, що керівництво УСРР до певного часу просто не звертало уваги на економічні взаємини з Кремлем, оскільки актуальними були перш за все військові проблеми. Коли ж обставини змушували розв'язувати економічні проблеми, то українські пропозиції так лякали Москву, що вона всіляко намагалася їх заблокувати. Складається враження, що ЦК РКП(б) досить ретельно прораховувало ймовірні наслідки таких ініціатив, відтак і не могло погодитися на їх реалізацію. Однак це не засмучувало більшовицьких керівників в Україні, оскільки всі негаразди відходили на другий план перед реалізацією великої мети – "світової революції". Це вже пізніше, коли основними стануть господарські завдання, з'являться принципові розбіжності між українським компартійним центром і Кремлем. У перші ж два роки існування більшовицької влади лише почалося осмислення більшовиками України несправедливості існуючого типу економічних відносин УСРР із центром. Однак, за винятком групи федералістів, до усвідомлення українськими більшовиками економічної нерівноправності справа ще не дійшла. Згодом українське компартійне керівництво вимагатиме більше прав для українського уряду в площині економіки. Але про це – в іншому дослідженні.

¹ Автор погоджується з аргументацією Е.Гелнера, який підкреслював: "Людство неперворотно стало на шлях індустріального суспільства, виробнича система якого базується на постійному розвитку науки й технології. Лише це суспільство здатне забезпечити життєдіяльність нинішнього й майбутнього населення планети, гарантувати той життєвий рівень, який зараз вважається нормальним. Аграрне суспільство вже не розглядається як варіант, оскільки повернення до нього прирікає переважну більшість населення на голодну смерть, не кажучи вже про жажливі, неймовірні злидні для меншості, яка виживе" // *Гелнер Е. Нації та націоналізм / Націоналізм / Пер. з англ. – К., 2003. – С.72.* Див., також: <http://litopys.org.ua/gellner/gel05.htm>

² *Ленін В.І. Ще раз про профспілки // Його ж. Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – К., 1974. – Т.42. – С.269.*

³ *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2002. – 478 с.; Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2004. – 455 с.; Лукашевич Л.М. Україна: історико-економічний огляд. – К., 1997. – 207 с.*

⁴ *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.*

⁵ Див.: *Стоян П.К. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – К., 1963. – С.18.*

⁶ *Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР (1917–1920). – К., 1965. – С.148.*

- ⁷ Терещенко Ю.М. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917–1920). – К., 1986. – С. 37–57.
- ⁸ Там же. – С. 37, 39.
- ⁹ Церковна В.Г. Українсько-російські відносини у 1919-1922 рр.: національно-державний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002. – С.10.
- ¹⁰ Див.: Сахаєв В.Г. Роль бюджету СРСР в економічній співдружності радянських народів. – К., 1973. – С.32–33.
- ¹¹ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917–1922. Документы и материалы. – М., 1996. – 384 с.
- ¹² Там же. – С.11.
- ¹³ Верховинець І. Соціалістичне господарство СРСР як інструмент російського імперіалізму – Б.м., 1946.
- ¹⁴ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. – Париж, 1958.
- ¹⁵ Цит. за: Стебницький П.Я. Україна в економіці Росії. – Пг., 1918. – С.30. Матеріали взято з книги П.Мальцева "Україна в державному бюджеті Росії" (Лубни, 1917).
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3337. – Оп.1. – Спр.1881. – Арк.84.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 86.
- ¹⁸ Цит. за: Ветошкин М. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства. – М., 1933. – С.2.
- ¹⁹ Стебницький П.Я. Указ. соч. – С.18.
- ²⁰ Там же. – С.9-10.
- ²¹ Щадилев О. Економічна політика України. – Б.м., 1919. – С.3.
- ²² Там само. – С.2.
- ²³ Стебницький П.Я. Указ. соч. – С.9–10.
- ²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.2. – Спр.170. – Арк.8.
- ²⁵ Там само. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.189. – Арк.12.
- ²⁶ Там само. – Спр.188. – Арк.2. Див., також: Вестник Украинской Народной Республики. Орган ЦИК Всеукраинского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, Таганрогского совета рабочих депутатов. – 1918. – 30 марта.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.170. – Арк.2.
- ²⁸ Там само. – Спр.189. – Арк.7.
- ²⁹ Там само. – Спр.170. – Арк.3.
- ³⁰ Там само. – Спр.189. – Арк.4.
- ³¹ Там само. – Арк.10.
- ³² Там само. – Спр.170. – Арк.3.
- ³³ Там само. – Спр.189. – Арк.12.
- ³⁴ Там само. – Спр.173. – Арк.1.
- ³⁵ Там само. – Спр.8. – Арк.1.
- ³⁶ Там само. – Спр.173. – Арк.1.
- ³⁷ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СРСР в XX веке / Под ред. С.М.Диманштейна. – Т.3: Февраль 1917 – октябрь 1917. – М., 1930. – С.ХХVII.
- ³⁸ Там же. – С.ХХIX.
- ³⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.20.
- ⁴⁰ Кульчицький С.В. Народження радянського ладу (1917–1938) // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.14.
- ⁴¹ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы... – С.10.
- ⁴² Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.18.
- ⁴³ Мартос Б., Зозуля Я. Гроші української держави. – Мюнхен, 1972. – С.19.
- ⁴⁴ Там само. – С.17.
- ⁴⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.76.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.6.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.4.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.4–5.

- ⁴⁹ Там само. – Арк.6.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.285. – Арк.5.
- ⁵¹ Об организации южнорусского металлургического государственного треста // Экономическая политика СССР. – Т.1: Ноябрь 1917 – февраль 1921 г. / Сб. док-тов под ред. Л.А.Леонтьева. – М., 1947. – С.364.
- ⁵² Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.85.
- ⁵³ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.56.
- ⁵⁴ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.85.
- ⁵⁵ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.75.
- ⁵⁶ Там же. – С.57.
- ⁵⁷ Там же. – С.58.
- ⁵⁸ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.88.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк. 49–50.
- ⁶¹ Там само. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.13. – Арк.2. У даній справі знаходиться фотокопія документу, оригінал якого зберігається в московських архівах.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.71–72.
- ⁶⁴ Ветошкин М. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства. – М., 1933. – С.2.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.4.
- ⁶⁶ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.96.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.3.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.11. – Арк.16–19.
- ⁷⁰ Там само. – Арк.16.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Ленин В.И. Телеграмма Х.Г.Раковському // ПЗТ. – Т.50 – С.322. Фотокопію тексту телеграми з особистим підписом В.Леніна див.: ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.19. – Арк.1.
- ⁷³ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.15.
- ⁷⁴ Цит. за: Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.89.
- ⁷⁵ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матеріали. Довідник: У 2 ч. – К., 1997. – Ч.1. – С.535.
- ⁷⁶ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.89.
- ⁷⁷ Ленин В.И. ПЗТ. – Т.27. – С.434.
- ⁷⁸ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.88.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.3.
- ⁸⁰ Там само. – Спр.9. – Арк.1.
- ⁸¹ Там само. – Спр.15. – Арк.1–17.
- ⁸² Там само. – Арк.11.
- ⁸³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... – К., 1997. – Ч.1. – С.545.
- ⁸⁴ В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. – М., 2000. – С.306.
- ⁸⁵ Национальный вопрос в резолюциях съездов, конференций... – С.96.
- ⁸⁶ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года: Стенографический отчет. – М., 1968. – С.497–498.

The article reviews economic relations of soviet Ukraine with Kremlin. It underlines that economic of soviet Ukraine in 1918–1919 didn't exist separately from all-Russian. On the basis of archive sources for the first time in historiography it analyses two attempts of Ukrainian soviet government to establish own monetary unit and reasons of flat objection by Kremlin of such intentions. It is accentuated, that just because of economical collecting of Ukrainian vil-lage Kremlin was able to preserve own dictatorship in Russia and spread its power upon other regions of former Russian empire. It is underlined, that Ukrainian Bolsheviks began to realize the unfairness of unequal economic relations of soviet Ukraine with the center.

С.В.Корновенко*

РОЗРОБКА БІЛОГВАРДІЙСЬКИМИ УРЯДАМИ А.ДЕНІКІНА ТА П.ВРАНГЕЛЯ ПРОЕКТІВ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ (1919–1920 рр.)

Статтю присвячено висвітленню розробки й основних положень проектів аграрних реформ А.Денікіна та П.Врангеля. На основі історичних джерел, зокрема мемуарів, автор з'ясував головний зміст денікінських та врангелівських нововведень, запропонованих українському селу.

1919 р. у подіях революції та громадянської війни в Україні взяла участь ще одна військово-політична сила – білогвардійці. Вони мали власну позицію стосовно суспільно-політичних та соціально-економічних проблем і шляхів їх вирішення. Так, лідери білого руху суттєвого значення надавали земельному питанню, оскільки, як засвідчив досвід попередніх років революції, існував прямий зв'язок між аграрною складовою внутрішньоекономічної політики тієї чи іншої влади й ставленням до неї селянства – основного виробника матеріальних благ і найчисельнішої складової тогочасного українського суспільства.

Аналіз історіографії дозволяє констатувати, що істориків більше цікавили й цікавлять на сучасному етапі військові, суспільно-політичні, конфесійні та інші аспекти, пов'язані з білим рухом¹. Натомість менше уваги приділяється соціально-економічним аспектам, зокрема спробам білогвардійських урядів модифікувати аграрний сектор. З іншого боку, не применшуючи ролі та значення наукового доробку радянських істориків-аграрників, об'єктивно назріла необхідність доповнити, а в окремих випадках запропонувати новий погляд на ті чи інші питання. Це, зокрема, стосується й оцінки змісту аграрної політики А.Денікіна та П.Врангеля з огляду на сучасні можливості доступу до раніше закритих джерел, наприклад періодичної преси вказаного періоду. Саме це автор і ставить за мету.

На територіях України, окупованих Добровольчою армією, білогвардійці поширювали різноманітні відозви, декларації, звернення до населення, в яких повідомлялося про основні положення запланованих змін, у тому числі й на селі, роз'яснювалася сутність тих відносин, які передбачалося запровадити. Так, в одному із документів ішлося про те, що Добровольча армія ставить за мету захистити жителів сіл та містечок від сваволі більшовиків, відновити право, законність та лад. Селян і міщан переконували в тому, що білогвардійці знають ситуацію, яка склалася в економіці, а тому вважають за необхідне покращити долю народу через реформи, а не шляхом грабунку й насилля, як більшовики². Звертаючись до селян від імені лідерів білого руху, автори однієї з відозв підкреслювали, що Добровольча армія не забере в них землі, а, навпаки, залишить за ними всі землі, здобуті під час революції, і на селі запанують спокій та лад³. Аналогічні за змістом були й публікації в пресі. "Вечерние огни" писали про те, що завдання білогвардійського уряду при ставці А.Денікіна полягає в тому, щоб розробити таку земельну реформу, згідно з якою селяни могли б отримати в приватну власність землю за рахунок казенного, поміщицького землеволодіння⁴. Наскільки важливим для лідерів білого руху було вирішення аграрної проблеми, свідчить замітка І.Невича "Земля", в якій автор писав: "У країні, де 90% населення сидить на землі та годується з неї, – земельне питання набуває величезного значення... За сучасних умов земельне питання для нової влади є трагічно величчям. Від того як воно буде вирішено, залежатиме доля Росії... Задоволення потреб селян у землі – це не лише запорука перемог Добровольчої армії, це – гарантія припинення революційних експериментів"⁵.

* Корновенко Сергій Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.

Отже, земельне питання для білогвардійців, як свідчать наведені вище матеріали, стало альфою та омегою їхньої політики на селі. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П.Столипіна, що міцне селянство – опора держави: "Наша мета чітка й зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі в приватну власність"⁶.

У своїх мемуарах головнокомандувач Збройними силами Півдня Росії (далі – ЗСПР) А.Денікін згадував, що в його розумінні майбутні зміни на селі, пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися в ході революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу білих військ, створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії⁷.

Цього ж погляду дотримувався й верховний головнокомандувач адмірал О.Колчак, який свою позицію висловив у телеграмі на ім'я А.Денікіна. У ній, зокрема, ішлося про те, що на селі варто проводити політику, спрямовану на налагодження конструктивних відносин між владою та селянством. Під цим адмірал мав на увазі такі заходи з боку уряду при ставці головнокомандувача ЗСПР, які б не давали підстав говорити про відновлення білогвардійцями поміщицького землеволодіння: по-перше, закріплення в приватну власність за селянами землі в розмірах, визначених із урахуванням регіональних особливостей; по-друге, ліквідація селянського малоземелля. "Росія буде квітучою й сильною, – писав О.Колчак, – коли багатомільйонне селянство буде забезпечене повною мірою землею"⁸. Аналогічне він заявив і у розмові з кореспондентом "Зари России"⁹.

Розробка й прийняття основних напрямів аграрної політики А.Денікіна проходили в надзвичайно гострих дебатах між членами Особливої наради (білогвардійський уряд). Урешті-решт 20 березня 1919 р. було узгоджено компромісний варіант – "Декларацію", де визначалася стратегічна мета земельної реформи – відродження та розвиток сільського господарства. Для її реалізації передбачалося зміцнити дрібні та середні селянські господарства, додатково наділивши їх землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріпити за новими власниками землю в приватну власність; кредитування індивідуальних селянських господарств; закупівля державою для них необхідного насінневого фонду, реманенту. Для кожного регіону визначався розмір наділу, що залишався у власності колишніх господарів, а також порядок переходу за плату надлишків до мало- та безземельних. Крім того, окреслювалися розряди земель, що не підлягали відчуженню: козачі, надільні, угіддя високопродуктивних сільгосп підприємств¹⁰. Тим самим лідери білого руху підтвердили раніше оприлюднену власну позицію з приводу мети й шляхів проведення земельної реформи. В основі наділення селян землею лежали принципи відчуження та придбання за гроші.

"Декларація", як і взагалі вироблення засад аграрних нововведень, широко обговорювалася різними громадськими, політичними діячами та організаціями. Стосовно неї публікували в пресі як позитивні, так і критичні відгуки. Наприклад, у Києві 30 вересня 1919 р. відновило роботу Київське товариство сільськогосподарства. На порядку денному першого дня його роботи було й обговорення змісту "Декларації" та окреслення можливих шляхів проведення земельної реформи. Промовці – Б.Панченко, А.Ярошевич, К.Воблій – схвалили ідею наділення селян землею за викуп за рахунок відчуження частини казенного й поміщицького землеволодіння. У своїх виступах доповідачі звернулися до аналізу таких питань, як вартість, за якою повинна продаватися земля, доцільність збереження поміщицького землеволодіння в дореволюційних межах тощо. Зокрема, А.Ярошевич обґрунтовано довів, що поміщицькі господарства революцією пере-

творено на "пустку", тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави. К.Воблий переконав аудиторію у тому, що вартість десятини землі, яка продаватиметься, не повинна перевищувати 6–7 тис. крб. Ця ціна, на його думку, була цілком справедливою з огляду на курс карбованця на світовому ринку та купівельну спроможність селян, які пропонували за десятину до 15 тис. крб.¹¹ Критично охарактеризували основні положення "Декларації" великі землевласники, захищаючи "дворянські гнізда". Вони заснували власну організацію, яка мала "виробити практичні рекомендації щодо відновлення сільського господарства"¹². Їхню позицію підтримували "Союз відродження" та М.Родзянко (відомий колишній думський діяч), які доводили, що А.Денікін занадто поспішає, оскільки вирішувати земельне питання мають право лише Установчі збори. Запропоновані в "Декларації" положення викликали й міжнародний резонанс, зокрема зацікавленість Франції. За згодою головнокомандувача та Особливої наради до Парижа відбула делегація на чолі з професором І.Дуссаном. Під час зустрічей в Яссах та Парижі з представниками правлячих кіл Антанти члени делегації підтримали основні положення земельної реформи, зокрема те, що вона спрямована на обмеження поміщицького та казенного землеволодіння й зміцнення індивідуальних селянських господарств, відповідає аналогічним тенденціям у Франції, Румунії, Чехословаччині¹³.

Подальше опрацювання основних положень "Декларації" покладалося на земельну комісію. У цьому процесі можна умовно виділити два етапи: перший – робота земельної комісії під головуванням В.Колокольцева; другий – діяльність земельної комісії О.Билимовича – В.Чилищева.

На першому етапі активну участь у роботі комісії брали представники великого землеволодіння. Та й сам її голова – В.Колокольцев – був правим земцем, прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних сил¹⁴. Перед комісією стояла складна дилема: проводити реформу відразу й рішуче чи обмежитися напівзаходами, підготувавши ґрунт для її реалізації після закінчення громадянської війни. Джерельний матеріал дозволяє говорити про те, що В.Колокольцев обстоював другий варіант. У цьому його позиція діаметрально розходила з міркуваннями А.Денікіна, який уважав за доцільне розробити положення про зміни в землекористуванні та землеволодінні швидко, у повному обсязі¹⁵.

Не менш важливим було питання стосовно розмірів землі, що мала залишитися при відчуженні за колишніми власниками. Головнокомандувач ЗСПР наполягав на максимальному обмеженні великого поміщицького та казенного землеволодіння. Як було відзначено вище, голова земельної комісії дотримувався протилежних поглядів.

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розробки основ земельної реформи, у липні 1919 р. комісія В.Колокольцева завершила роботу. Її результати були відображені в "Земельному положенні". За цим документом, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на "звільнених" білогвардійцями українських територіях у першу чергу вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники, натомість селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни¹⁶.

Отже, запропонований земельною комісією В.Колокольцева проект аграрної реформи, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А.Денікіним меті аграрних змін, відображав інтереси правих сил, він абсолютно не враховував селянських настро-

їв, ставив під загрозу існування стабільності в тилу Добровольчої армії, а, отже, подальше її просування вглиб Росії й перемогу над більшовизмом. "Земельне положення", розроблене комісією В.Колокольцева, було відхилене головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння в дореволюційних масштабах¹⁷. Голова земельної комісії пішов у відставку, яку А.Денікін прийняв, результати роботи комісії було анульовано.

Преса, громадськість по-різному поставилися до такого розвитку подій. Поширювалися різноманітні чутки, які лише підігрівали інтерес публіки до розробки основних положень земельної реформи. У ході обговорення різних кандидатур на посаду голови земельної комісії нового скликання Особлива нарада й А.Денікін зупинилися на О.Билимовичі та В.Чиліщеві, як співголовах. Перший до свого призначення обіймав в уряді посаду начальника управління землеробства, другий – начальника управління юстиції, належав до партії кадетів. Діяльність очолюваної ними комісії ознаменувала другий період у розробці денікінської аграрної політики.

Огляд тогочасної періодики дозволяє твердити, що для широкої громадськості неабиякий інтерес мала постать О.Билимовича – університетського, громадського діяча, співробітника "Киевлянина", представника правого табору політичних сил, до якого належав і В.Колокольцев¹⁸. У зв'язку із цим висловлювалися припущення, які можна об'єднати у дві групи: перша – О.Билимович продовжить політику свого попередника; друга – відійде від вузьких класових інтересів великих землевласників і запропонує інший варіант реформи¹⁹.

Новопризначене керівництво комісії активно співпрацювало з представниками періодичної преси, викладаючи своє розуміння завдань, що перед ними стояли, основний зміст запланованих аграрних нововведень. Так, наприклад, В.Чиліщев в інтерв'ю кореспондентові "Киевской жизни" чітко окреслив ті моменти, що, на його думку, повинні міститися в доопрацьованому "Земельному положенні", а також визначив його призначення. У першу чергу, на переконання співголови земельної комісії, повинно бути однозначно вирішено, яка кількість землі та якої категорії підлягала відчуженню. По-друге, яка кількість землі та якої категорії не відчужувалась. По-третє, порядок переходу угідь від колишніх до нових власників²⁰. Дійсно, якщо проаналізувати "Земельне положення", розроблене комісією на чолі з В.Колокольцевим, то стане очевидним, що саме наведені вище пункти були його слабкими місцями, які не дозволяли повною мірою розгорнути реалізацію земельної реформи.

Були оприлюднені й інші моменти, пов'язані зі змінами в аграрному секторі. Так, зокрема, В.Чиліщев розкрив джерело фінансування реформи. Ним мав стати Державний земельний банк, утворений за рахунок злиття Селянського й Дворянського банків. Керівництво земельної комісії оновленого складу в основу земельного положення планувало покласти не примусове відчуження, як за В.Колокольцева, а добровільний перехід землі від попередніх до нових власників. Це вже був серйозний крок уперед, своєрідний прогрес на шляху вирішення земельного питання. Він засвідчив, що великі землевласники усвідомили: оберігати "дворянські гнізда" за умов, що склалися, справа безперспективна. Тому вони погодилися з тим, що в їхній власності залишиться розмір землі, необхідний для ведення господарства середніх розмірів. Також до державного земельного фонду, із якого передбачалося за гроші наділяти селян землею, мали ввійти надільні та банківські угіддя.

Поряд із цим на сторінках газет обговорювалися й інші проблеми, пов'язані з безпосереднім впливом аграрної реформи на окремі галузі економіки. Так, наприклад, проф. К.Воблий у доповіді на засіданні Київського товариства сільського господарства навів підрахунки, за якими викуп селянами надлишків поміщицьких та казенних угідь сприятиме поліпшенню ситуації на фінансовому ринку. На його переконання, 5 млрд. крб. золотом, які витратять селяни на придбання землі, вилучать у населення солідну масу паперових грошей, оздоровлять фінанси²¹.

У листопаді 1919 р. комісія О.Билимовича – В.Чиліщева завершила розробку оновленого "Земельного положення". Згідно з документом, українські губернії, що перебували під контролем ЗСПР, поділялися на п'ять категорій за принципом густонаселеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками. Розвиток високотоварних господарств здійснювався за рахунок інтенсивного господарювання, а не лише шляхом збільшення розмірів угідь. Так, зокрема, Особливою нарадою були прийняті рішення про постачання сільського господарства технікою, про закупівлю на його потреби необхідних насінневих фондів, про кредитування на 2,5 млн. крб. машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реманенті²². Угоди між новими та колишніми власниками укладалися на добровільних засадах упродовж двох років. Лише після цього розпочиналося примусове відчуження надлишків. У районах із високорозвиненою землекультурою за колишніми власниками залишалося не більше 100 дес. Ця норма зростала в місцевостях із гіршим її рівнем, але в будь-якому разі вона не могла перевищувати 400–500 дес. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, із якого розпродавалися в першу чергу тим, хто безпосередньо займався рільництвом, як правило, місцевим селянам. Розмір придбані ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою²³.

Зіставлення "Земельних положень" комісії В.Колокольцева та О.Билимовича – В.Чиліщева, дозволяє стверджувати, що останнє якісно відрізнялося від свого попередника щодо відповідності селянському прагненню володіти землею. У ньому більшою мірою йшлося не про те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землеводіння на користь одноосібних селянських господарств. Цей же проект вповні відповідав і триєдиній меті, якої планував досягти А.Денікін під час земельної реформи. Проект був підписаний головнокомандувачем, а його запровадження передбачалося відразу після звільнення від більшовиків Москви.

Отже, А.Денікін та Особлива нарада наріжним каменем внутрішньоекономічної політики вважали вирішення земельного питання. Аграрна політика, проект якої розробила земельна комісія О.Билимовича – В.Чиліщева, спрямовувалася на розвиток міцних індивідуальних селянських господарств, що розглядалися лідерами білого руху як опора влади. Ліквідувати їхнє малоземелля планувалося шляхом купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицького землеволодіння, кредитування селянських господарств, запровадження досягнень агрономії. Основний зміст запланованих заходів у сфері землеволодіння та землекористування свідчить, що вони мали прогресивний характер, відповідали інтересам середнього та заможного селянства, яке становило більшість тогочасного українського села, продовжували започатковані П.Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно потужних одноосібних селянських господарств. Їхнім ініціаторам, як і авторам, удалося відійти від вузькокласових інтересів.

Разом із тим основний зміст денікінської аграрної реформи мав і окремі прогалини. Зокрема, абсолютно не йшлося про підтримку малозаможних та незаможних селянських господарств, які перебували в набагато скрутніших умовах, ніж середньо-заможні та заможні. Обійшов білогвардійський проект увагою й майбутнє раніше створених радгоспів. Ішлося лише про зразкові та високотоварні господарства, їхню підтримку з боку уряду.

П.Врангель, як і А.Денікін, магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері вважав аграрний, не лише розробку, а й реалізацію земельної реформи. У відозвах, прокламаціях, які розкривали сутність намірів Російської армії та її командування (саме таку назву після перейменування отримала Добровольча армія – С.К.), йшлося про те, що білогвардійці борються за свободу народу, за те, щоб селянин, отримавши в приватну власність землю, яку

обробляє, займався мирною працею, за обмеження казенного та поміщицького землеволодіння²⁴. Зокрема, у зверненні до бійців Червоної армії говорилося: "Ми відновлюємо національну єдність та національне господарство, щоб господарем землі ... став сам народ ... і щоб ніхто інший, а сам він скористався тим, що дає йому рідна земля. Ви насаджуйте комуни, які дозволяють ледарям користуватися результатами праці трудівників. Ми захищаємо право власності. Будь-хто має право на те, що йому законно належить; будь-хто має право придбати чесною працею те, чого йому не вистачає. Будь-хто повинен мати право вільно користуватися тим, що здобув своїм трудом"²⁵.

Подібного змісту публікації з'являлися в пресі. Так, наприклад, "Южное слово" надрукувало заяву головнокомандувача ЗСПР П.Врангеля, в якій відзначалося, що спокій у країні стане можливим лише тоді, коли селянство отримає землю²⁶.

Барон був свідомий того, що за "специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуги та кризи" вирішити земельне питання в повному обсязі нереально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу білого руху. З іншого боку, як свідчать мемуари, зволікати з проведенням реформ на селі також не було сенсу²⁷.

На наш погляд, міркування П.Врангеля цілком адекватно відображали загальну картину настроїв селянства, що склалися на 1920 р., які коливалися між прихильністю чи то до більшовиків, чи то до білогвардійців. Якщо говорити про селян Півдня України (Таврії), то серед них сильними були симпатії до Н.Махна й запроваджених ним аграрних змін. Попри все їх цікавило одне – яким чином і скільки землі вони отримають.

Тому головнокомандувач обрав єдине правильне рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало земельне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б покращити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою в боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Не меншого значення надавалося й політичному моменту, в якому умовно можна виділити внутрішній та зовнішній аспекти. З приводу першого: справа в тому, що в населення, насамперед у селян, під впливом, з одного боку, більшовицької агітації, а, з іншого – непродуманих дій керівництва Добровольчої армії, сформувалися стереотипи негативного характеру щодо білого руху та його ідей. Усі заходи А.Денікіна, Особливої наради по реорганізації відносин землекористування та землеволодіння селянство розцінювало однозначно: як спробу відновити поміщицьке землеволодіння, відібрати землю. Ураховуючи це, П.Врангель, який намагався реанімувати ідею білого руху, його цінності та ідеали, проведенням земельної реформи прагнув похитнути вже сформовані в селян стереотипи. Тим самим, на його переконання, вирвати з рук ворогів основну пропагандистську зброю проти Російської армії – підозру у відновленні поміщицького землеволодіння, у помсті за його порушення²⁸. Один із учасників тих подій згадував: "Прагнення Врангеля опертися на селянство ... могли стати більшою небезпекою для більшовиків, ніж наші перемоги у відкритому бою"²⁹.

З приводу другого: намагання барона справити позитивне враження на іноземні кола, в яких також похитнулася віра в потенціал і можливість білого руху. Так, у розмові з В.Шульгіним (відомий громадсько-політичний діяч, публіцист періоду революції – С.К.) улітку 1920 р. генерал відверто про це говорив: "Я прагну в Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати ... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайка, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле..."³⁰.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: "...підняти, поставити на ноги

трудова, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати й залучити до охорони порядку та державності"³¹. Цим визначалась концепція вирішення головнокомандувачем ЗСПР аграрного питання, започаткована П.Столипіним і яку в роки революції в Україні намагалися продовжувати П.Скоропадський, А.Денікін. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики П.Врангеля відіграли його часті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання³².

Висвітлені бароном думки та міркування з приводу земельного питання та шляхів його вирішення викликали жваве обговорення на шпальтах газет, у громадських організаціях, політичних колах, які не були байдужими до долі селянства. Одні називали їх радикальними, близькими до соціалістичних, інші – однобокими й недостатньо повними, треті доводили їх оптимальність за умов громадянської війни (1920 р.)³³. Зокрема, представники Селянського союзу Росії у своїй декларації схвалили наміри П.Врангеля сприяти розвитку агрокультури та міцних селянських господарств³⁴.

Наказом головнокомандувача від 11 квітня 1920 р. була створена комісія з розробки аграрної реформи. В основу її роботи були покладені принципи, що містилися в наказі П.Врангеля від 8 квітня 1920 р.: 1) усі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю й належним чином оброблятися; 2) землею повинно володіти якомога ширше коло приватних власників, що можуть вкладати в неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава³⁵.

У розробці основ врангелівської аграрної політики умовно можна виділити три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Сімферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання.

До складу Ялтинської комісії ввійшли "люди справи", які мали "знання та досвід"³⁶. Цим П.Врангелю намагався, урахувавши попередню роботу комісій В.Колокольцева та О.Билимовича – В.Чилищева, проводити позапартійну політику, яка б відповідала потребам селянства в землі, дозволила б вирішити завдання, передбачені бароном. Головою комісії став Г.Глинка – колишній товариш міністра землеробства й начальника Переселенського управління. У ній працювали: генерал Левашов – голова союзу землевласників Півдня Росії (за словами очевидців – опонент земельної реформи), граф С.Апраксін – екс-губернатор Таврії, а згодом голова правої ялтинської думи, також опонент реформи; В.Налбандов – кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння; П.Зубовський – людина, яка прихильно ставилася до реформи, але не вмiла захищати свою позицію; В.Шлейфер – колишній уповноважений із землеустрою в Таврії; К.Зайцев – учений-економіст; В.Оболенський – голова губерньської земської управи³⁷. Отже, як свідчить аналіз складу комісії, головнокомандувачу не вдалося уникнути гіркого досвіду А.Денікіна в підборі кадрів. Більшість її членів не змогла відійти від інтересів тих сил, які вони представляли. Вони категорично відхилили принцип відчуження надлишків казенного та поміщицького землеволодіння, обмеживши сутність реформи сприянням селянам у придбанні землі у великих землевласників.

Порівнявши діяльність Ялтинської комісії з аналогічною розробкою основних засад земельної реформи Кабінету міністрів Криму в 1919 р., можна стверджувати, що вона була результативнішою. Підставою для такого судження є виступ С.Крима – голови тодішнього кримського уряду – від 14–15 лютого 1919 р. У ньому прем'єр-міністр, промовляючи перед делегатами крайового земсько-міського з'їзду, категорично заявив, що проводити аграрну реформу передчасно, оскільки це питання має вирішуватися в загальноросійському масштабі. Тому очолюваний ним уряд обмежився збором статистичних даних, складанням плану гідротехнічних робіт, урегулюванням орендних відносин³⁸.

Однак, ознайомившись із постановами комісії, що працювала в Ялті, генерал залишився невдоволеним. Аргументи, які висловлювали її члени на користь звуження сутності земельної реформи, він відхилив, визнавши їх слабкими. Г.Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників кримського селянства.

На цей раз вона працювала в Сімферополі 21–25, 27 квітня 1920 р. Перед початком її роботи П.Врангель у наказовій формі висловив своє побажання Г.Глинці зрушити справу з мертвої точки, не обмежуватися відписками³⁹. Попри оновленість членства "особливої комісії", між її учасниками єдність думок була відсутньою. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В.Налбандовим, uważала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Вони міркували приблизно так – із часом ситуація зміниться й у разі перемоги білих П.Врангель на власний розсуд проведе в життя земельні зміни; а у випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В.Оболенський, К.Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель⁴⁰.

Рішення, прийняті комісією в Сімферополі, за своїм змістом нагадували проект В.Колокольцева, а тому не були затвердженні П.Врангелем⁴¹. Головнокомандувач змушений був утретє змінювати склад земельної комісії. До неї ввійшли: В.Оболенський, представники селянського союзу, О.Аладьїн – екс-лідер трудовиків і думи, П.Зубовський та інші. Делегати від селянського союзу та О.Аладьїн винесли на розгляд головнокомандувача власний проект земельної реформи – справа зрушила з місця. Г.Глинка за допомогою П.Зубовського склав новий законопроект, діаметрально протилежний за своїм змістом тим, що були підготовлені в Ялті та Сімферополі. 18 травня 1920 р. на нараді начальників управлінь під головуванням П.Врангеля голова земельної комісії ознайомив присутніх із затвердженим варіантом "Закону про землю".

Відгуки на "Закон..." не забарилися. Г.Гензель відзначав, що уряду барона в короткі терміни вдалося радикально вирішити "горезвісне" земельне питання, відобразити державницьку позицію, проголосивши вікове гасло селянства про примусове відчуження поміщицької землі⁴². Інший дописувач висловив сподівання, що реформа, яка є цілком прогресивною, захищаючи принцип "землю – працюючим на ній господарям", сприятиме зміцненню держави, економіки села⁴³. І.Горов реформу П.Врангеля назвав "новим походом у народ", який був чесним, щирим, як і перші походи народників⁴⁴.

Крім хвалебних од, мали місце публікації критичного характеру. Так, один із авторів, відзначаючи позитивні риси проекту "Закону про землю", вказав і на вади. По-перше, уряд, на його думку, помилився, усунувши з процесу купівлі-продажу землі поміщиків, оскільки селяни, за звичкою, охочіше укладали угоди з ними, ніж із державою. По-друге, розрахунки по придбанню землі ускладнювалися невизначеністю вартості десятини з боку держави. По-третє, як наслідок другого, на ринку землі спостерігається ажіотаж: ціни коливаються в бік постійного зростання від 20 до 120 тис. крб. за десятину⁴⁵.

Незважаючи на ці та інші прогалини, П.Врангель підписав проект "Закону про землю" разом із іншими документами, які регламентували роботу земельних установ, перехід за викуп у власність одноосібних селянських господарств земельних угідь, відчужених у казни, поміщиків. Вони були опубліковані 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: "Повідомлення уряду із земельного питання", "Наказ про землю", "Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку й приватновласницьких земель сільсько-господарського призначення у власність господарів, що їх обробляли", "Тимчасове Положення про земельні установи".

В урядовому повідомленні роз'яснювалася сутність земельної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлювалася метою уряду П.Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, в якій він склався на момент інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку й зростання достатку, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності. Ішлося й про механізм реалізації: від колишніх власників земля відчужувалася, однак за ними зберігалися угіддя, розміри котрих, залежно від регіональних особливостей, визначалися місцевими земельним установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їх рішення. У повідомленні визначалися землі, що підлягали й не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя, придбані через Селянський поземельний банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відруби та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів. Землі, що відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу й закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельним закладами, але не могли бути меншими за норми, установлені Селянським банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавалися документи, що остаточно закріплювали право володіння землею за новими власниками після виплати всієї її вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавалися в довічну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти. У документі йшлося й про механізм сплати. Оплата за отримані угіддя вносилася новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (із кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували б меншу суму, ніж за оренду, і за 25 років ставали власниками. Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40–50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 крб., коштували близько 200–250 крб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятиразовим. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. Як ішлося у повідомленні, у розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи й комуни, уцілілі за більшовиків промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі⁴⁶.

"Наказ про землю" містив наступні положення: 1) на територіях, зайнятих білогвардійцями, із 25 травня запроваджувалися "Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку й приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли"; 2) реалізація земельної реформи покладалася на волосні та повітові земельні ради, які були тимчасовими органами, що діяли впродовж року на підставі "Тимчасового положення про земельні установи"; 3) земельні ради зобов'язувалися з особливою турботою стежити за тим, щоби земельні ділянки надавалися солдатам та їхнім родинам; 4) начальник фінансового управління мав у короткі терміни розробити й подати на затвердження головнокомандувачу пропозиції щодо розрахунків за землею⁴⁷.

"Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку й приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли" передбачали: 1) охорону землеволодіння незалежно від того, на якому праві воно засновано, кому належить; 2) повернення "займанщини", якщо це були надільні, придбані через Земельний банк,

відрубні, хутірські, церковно-монастирські, дослідні, навчальних закладів, відповідали розмірам, промислові землі; 3) передачу всіх угідь, за винятком указаних у п.2, господарям, що на них працювали або їх орендували за викуп; 4) турботу про закріплення за новими власниками угідь; 5) передачу казенних лісів у розпорядження урядових інстанцій, волосних земельних рад, які узгоджували користування ними із сільгоспотребами; 6) перехід комун у підпорядкування волосних земельних рад, які або керували їх розвитком, або влаштовували в них селян; 7) охорону радгоспів із боку уряду, який забезпечував збереження їхнього інвентарю, земель, розвиток; 8) оподаткування селян, які отримували в користування землі, грошима і натурою на користь держави. Ці надходження йдуть на погашення боргів, а також виплату компенсації колишнім власникам; 9) визначення грошових і натуральних зборів із селян за користування землею; 10) відповідальність волосних управ за виконання зобов'язань селянами перед державою, збереження й здачу надходжень до бюджету; 11) обстеження волосними земельними радами казенних і приватних господарств для з'ясування підстав землекористування, надлишків землі, необроблюваних угідь, площі орендованих, куплених, не відчужених ділянок; 12) представлення волосними земельними радами на розгляд повітових земельних рад пропозицій із приводу розподілу землі селянами, що її обробляють, для закріплення її за ними; 13) надання селянам документів, які, до їх остаточного розрахунку із державою, закріплювали за ними придбані землі; 14) визначення повноважень волосних і повітових земельних рад по проведенню землевпорядних робіт; 15) розгляд селянських скарг на дії волосних і повітових земельних рад у дво-тижневий термін повітовими земельними радами⁴⁸.

"Тимчасове положення про земельні установи" мало такий зміст: 1) визначався термін дії волосних і повітових земельних рад, губернських посередників у земельних справах та їх помічників; 2) розписувалася процедура виборів членів волосних і повітових земельних рад; 3) окреслювалося коло їх компетенції, порядок роботи⁴⁹.

Отже, є підстави твердити: 1) аграрна реформа П.Врангеля спрямовувалася на впорядкування землекористування й землеволодіння на селі; 2) за мету генерал ставив наділення селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так і галузі в цілому; 3) реформа стосувалася не лише середнього та заможного селянства. Охорона радгоспів і комун білогвардійським урядом захищала й інтереси незаможного та малозаможного селянства; 4) поміщики, колишні власники, усувалися із процедури розрахунків із селянами-займанцями. Більше того, спеціальним розпорядженням головнокомандувача ЗСПР їм заборонялося не лише повертатися в маєтки, а навіть обіймати адмінпосади в повіті, де ці маєтки розташовувалися; 5) перетворення П.Врангеля відповідали реальному стану справ у сільському господарстві, відображали інтереси практично всіх категорій селянства.

Таким чином, підсумовуючи все вищенаведене, є підстави стверджувати, що сутністю проектів земельних реформ А.Денікіна та П.Врангеля був розвиток економічно міцних індивідуальних селянських господарств, як опори держави. Абсолютно не йшлося про відновлення великого поміщицького господарства. Навпаки, за рахунок відчуження в нього за плату надлишків планувалося збільшити розміри селянських наділів. Передбачалися й широкомасштабні заходи з інтенсифікації одноосібних селянських господарств через їхнє кредитування, закупівлю реманенту, насінневих фондів тощо. Обидва земельні проекти мали прогресивний характер, певною мірою відповідаючи прагненням українського селянства володіти та користуватися землею. Вони були своєрідним продовженням ідей, запропонованих П.Столипініним на початку ХХ ст., П.Скоропадським у 1918 р., уписувалися в загальноєвропейський контекст реформування аграрного сектору.

¹ Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине. – Х., 1998. – 122 с.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 109. – 109 зв.

- ³ Там само. – Арк. 112.
- ⁴ „Социализм” и „белогвардейщина” // Вечерние огни (далі – ВО). – 4. 9. 1919. – №6.
- ⁵ Невич И. Земля // ВО. – 27. 9. 1919. – №34.
- ⁶ Обращение власти к населению // Таврический день. – 16–29.6.1919. – №2.
- ⁷ Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1994. – №4. – С.85.
- ⁸ Раскрытые карты // ВО. – 2.9.1919. – №13.
- ⁹ Чирский. Земля и воля // Заря России. – 18.9.1919. – №2.
- ¹⁰ Деникин А. Очерки русской смуты // ВИ. – 1994. – №3. – С.111.
- ¹¹ И.О. Земля – народу // ВО. – 30.9.01919. – №36.
- ¹² Защита „дворянських гнезд” // ВО. – 11.10.1919. – №36.
- ¹³ Франция и аграрный вопрос в России // ВО. – 12.10.1919. – №41.
- ¹⁴ Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь (далі – КЖ). – 29.8.1919. – №4.
- ¹⁵ Ярошевич А. Земля и деревня // КЖ. – 12.9.1919. – №4.
- ¹⁶ Деникин А. Очерки... // ВИ. – 1994. – №4. – С. 84, 85.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Назначение А.Д.Билимовича // КЖ. – 24.9.1919. – №24.
- ¹⁹ Ярошевич А. Из уроков прошлого // КЖ. – 12.10.1919. – №36.
- ²⁰ Жуков. Земельная реформа (Беседа) // Киевлянин. – 20.10.1919. – №48.
- ²¹ В обществе сельского хозяйства // КЖ. – 1.10.1919. – №30.
- ²² Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая армия // Заря России. – 17.9.1919. – №1.
- ²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. – Арк. 84, 85.
- ²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 118, 120, 134, 135.
- ²⁵ Красные офицеры и солдаты! За что вы боретесь и за что мы подняли оружие? // Родина. – 1990. – №10. – С.69.
- ²⁶ Земельный вопрос // Южное слово. – 10.1.1920. – №7.
- ²⁷ Врангель П. Воспоминания барона П.Врангеля: В 2-х тт. – Т.1. – М., 1992. – С.99.
- ²⁸ Там же. – С.75, 76.
- ²⁹ Савич Н. Закат белого движения // Москва. – 1991. – №12. – С.127.
- ³⁰ Карпенко С. Крах последнего белого диктатора. – М., 1990. – С.20.
- ³¹ Врангель П. Воспоминания... – С.100.
- ³² Генерал Врангель и крестьяне // Таврический голос (далі – ТГ). – 10.6.1920. – №248.
- ³³ Значение земельной реформы // ТГ. – 6.6.1920. – №245.
- ³⁴ Декларация учредителей Крестьянского союза России // ТГ. – 12.6.1920. – №250.
- ³⁵ Официальное сообщение Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 25.5.1920 // ТГ. – 6.6.1920. – №245.
- ³⁶ Валентинов А. Крымская эпопея // Архив русской революции: В 22-х тт. – Т.5. – М., 1991. – С.25.
- ³⁷ Оболенский В. Крым при Врангеле. – М.; Л., 1928. – С.15.
- ³⁸ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Второе крымское краевое правительство (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.) // Отечественная история. – 1998. – №1. – С.73.
- ³⁹ Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – С.146.
- ⁴⁰ Оболенский В. Крым... – С.17.
- ⁴¹ Гензель П. История земельного закона // ТГ. – 7.6.1920. – №246.
- ⁴² Его же. Земельная реформа // ТГ. – 7.6.1920. – №246.
- ⁴³ Земля и порядок // ТГ. – 9.6.1920. – №247.
- ⁴⁴ Горов И. Новый поход в народ // ТГ. – 3.9.1920. – №316.
- ⁴⁵ М. Г. Земельный закон // Время. – 24.9.1920. – №54.
- ⁴⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428. – Арк. 75–79.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 79.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 80, 81.
- ⁴⁹ Там само.

The article is devoted to working out and main points of the agrarian reform project by A.Denikin and P.Vrangel. On the basis of historical documents and memoirs the author lighted up the contents of innovations in land tenure landownership, which were planned by A.Denikin and P.Vrangel.

І.Б.Матяш, Ю.Ю.Мушка*

ДІЯЛЬНІСТЬ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР В УГОРЩИНІ (1919–1924 рр.)

У статті на підставі архівної інформації висвітлюється діяльність першого дипломатичного представництва України в Угорщині – Надзвичайної дипломатичної місії УНР (1919–1924 рр.), аналізується внесок видатних українських діячів (М.Галагана, В.Сікевича, О.Кандиби, М.Шрага та ін.) у становлення та розвиток українсько-угорських дипломатичних відносин.

Зміна історіографічної парадигми в незалежній Україні позначилася на пріоритетах дослідження історії української дипломатії. Сучасні науковці в умовах свободи історичної думки на початку 1990-х років розпочали вивчення раніше замовчуваних її періодів – зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького, розбудови вітчизняної дипломатичної служби за доби Української революції, персоналій видатних українських дипломатів. Закономірним результатом таких студій стали дисертації Д.В.Веденєєва, О.П.Дуброви, Т.В.Заруди, С.В.Варгатюка, В.В.Соловйової¹ та ін., праці С.В.Віднянського, М.С.Держалюка, М.В.Кірсенка, М.Ф.Котляра, В.М.Матвієнка, О.В.Павлюка, В.С.Сідака та ін.², видання біографічного характеру³, започаткування збірника наукових праць "Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки"⁴, наукового щорічника "Україна дипломатична"⁵, зрештою – вихід першої синтетичної праці "Нариси з історії дипломатії України"⁶ та двотомної "Української дипломатичної енциклопедії"⁷.

Однак донині в історії української дипломатії достатньо маловивчених сторінок. До таких, зокрема, належить діяльність дипломатичних представництв УНР доби Центральної Ради, Української Держави, УНР доби Директорії та ЗУНР (ЗО УНР) у зарубіжних країнах, коли "українська дипломатія зробила свої перші кроки на міжнародній арені"⁸. Серед них і Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині. У сучасних дослідженнях з історії дипломатії доби Директорії УНР про неї згадується лише в загальних студіях (Д.В.Веденєєв, В.І.Головченко, В.М.Матвієнко, О.В.Павлюк) або у контексті створення дипломатичних представництв у країнах Центральної Європи (В.В.Соловйова, О.В.Павлюк), чи в біоісторіографічних дослідженнях (Д.В.Веденєєв, Т.С.Осташко, Я.Ю.Тинченко).

Мета даної статті полягає в реконструкції на підставі нової архівної інформації діяльності Надзвичайної дипломатичної місії в Угорщині (далі – НДМ УНР в Угорщині), що дозволить заповнити лакуни й виправити неточності в сучасній історіографії.

НДМ УНР в Угорщині була створена за доби Директорії УНР, яка помітно розширила мережу заснованих урядом гетьмана П.Скоропадського українських дипломатичних представництв у зарубіжних країнах. Нова геополітична ситуація, що склалася в Європі після завершення Першої світової війни, зумовлювала, з одного боку, необхідність організації дипломатичних представництв у новоутворених країнах, де інтереси УНР були очевидні, з другого боку, – потребу підтримки зовнішньополітичного курсу Директорії країнами Антанти або радянської Росії. Проголошений у програмній декларації Директорії 14 грудня 1918 р. принцип нейтралітету не сприяв формуванню міжнародного авторитету УНР. Попри відсутність "чіткої зовнішньополітичної концепції"⁹ Директорії, упродовж першого місяця її діяльності було визначено мету – здобути міжнародне визнання й заручитися підтримкою світової спільноти в боротьбі проти більшовиків. Відтак уже в січні 1919 р. розпочалося формування нових дипломатичних місій поспіль із дипломатичними представництвами, створеними за доби Гетьманату. Голови дипломатичних представництв приз-

**Матяш Ірина Борисівна – д-р іст. наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства; Мушка Юрій Юрійович – Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорщині.*

началися Головою Директорії за поданням Ради Народних Міністрів (далі – РНМ) і мали права директорів департаментів Міністерства закордонних справ УНР¹⁰.

2 січня 1919 р. голова РНМ і одночасно міністр закордонних справ В.М.Чехівський вніс на розгляд РНМ проект, у якому поряд із вирішенням долі інших претендентів на посольські посади пропонувалося затвердити головою "надзвичайної дипломатичної місії до Венгрії" галицького громадського і політичного діяча (за фахом – лікаря), досвідченого члена австрійського парламенту, соціал-демократа Романа Яросевича¹¹. Всі кандидатури було ухвалено. Кількома днями пізніше, 10 січня 1919 р., РНМ розглядала кандидатуру досить відомого в тодішньому світі політиків соціал-демократа М.М.Галагана на посаду заступника міністра закордонних справ, ухваливши рішення перенести розгляд на наступне засідання¹². Для висунення цієї кандидатури, принаймні, було дві підстави. По-перше, В.М.Чехівський був добре обізнаний із політичною діяльністю однопартійця, а, по-друге, в умовах, коли на дипломатичні посади призначалися особи не лише без фахової освіти, а й почасти без найменшого досвіду, попередня діяльність Миколи Галагана давала підстави для сподівання на успіх. Перший дипломатичний досвід він отримав як член Українського генерального військового комітету, депутат Української Центральної Ради, очоливши у грудні 1917 р. офіційну делегацію УНР для переговорів із Південно-Східним Союзом, який об'єднував автономні утворення Кубані та Області Війська Донського, про утворення загальноросійського федеративного уряду¹³, безпосередньо проводив перемови з керівництвом кубанського крайового уряду¹⁴. Наступний етап його дипломатичної кар'єри був значно складнішим і відповідальнішим. Із "благословення" голови Української Центральної Ради М.С.Грушевського він став "першим посланником незалежної України в Румунії"¹⁵. Попри дуже обмежений термін діяльності, він встиг дещо зробити для визнання незалежності України країною призначення. Однак після приходу до влади 29 квітня 1918 р. гетьмана П.Скоропадського, згідно з рішенням партії про неможливість продовження державної служби її членами-високопосадовцями в новому уряді, вже на початку травня він залишив посольську посаду. За доби Української Держави М.М.Галаган заробляв на життя завідуванням канцелярією в Міністерстві народного здоров'я¹⁶, не полишаючи політичної діяльності (брав активну участь у підготовці приходу до влади нової політичної сили). Незабаром отримав пропозицію від В.М.Чехівського обійняти посаду голови дипломатичної місії у Великобританії, на яку відповів жартом. Мовляв, поїхав би лише "до Будапешта подивитись, як робиться революція за кордоном"¹⁷. Однак уже 16 січня 1919 р., відвідавши Міністерство закордонних справ із метою відмовитися від подібних пропозицій, він довідався від В.М.Чехівського, що "вже відбулося рішення Директорії про призначення мене головою дипломатичної місії на Угорщині. Зробив ще останню спробу уникнути цього призначення, але міністр, показуючи мені щойно одержану із канцелярії Директорії телефонограму, відповів: "З обов'язку громадянина, товаришу, мусите це виконати. Мусите коритись верховній владі України". Я скорився"¹⁸. Утім, упродовж своєї діяльності на чолі НДМ УНР в Угорщині він через різні обставини неодноразово намагався залишити цю посаду. При цьому як принциповий політик і вірний національній ідеї дипломат, Микола Галаган виконував свої функції чесно і безкомпромісно, гостро відчуваючи свою відповідальність за долю України.

Отже, саме 37-річному Миколі Галагану на чолі першого українського дипломатичного представництва в Угорщині довелося започатковувати українсько-угорські дипломатичні відносини незабаром після розпаду Австро-Угорської монархії та створення 16 листопада 1918 р. Угорської Республіки, з одного боку, та в умовах війни УНР із більшовицькою Росією, з другого. Це не лише ускладнювало його місію, але й посилювало відповідальність як представника незалежної держави, ключовим завданням якого було досягти визнання Угорщиною державної незалежності України.

Фактично НДМ УНР в Угорщині розпочала діяльність 24 січня 1919 р., коли М.М.Галаган видав наказ про те, що він "згідно з телефонограмою Директорії УНР під № 139... приступив до виконання обов'язків Голови Надзвичайної Дипломатичної Місії в Угорщині"¹⁹. Рішення Директорії про створення від 24 січня НДМ УНР в Угорщині було офіційно прийняте лише 26 січня, а опубліковано у "Віснику УНР" 7 лютого 1919 р.²⁰ Штатна чисельність місії, згідно із затвердженою 9 січня 1919 р. Директорією постановою про штати надзвичайних дипломатичних місій, розраховувалася на сім осіб (голова, радник, 2 урядовці для доручень, 2 аташе, секретар). Процес створення місії прискорювався реальністю загрози захоплення Києва більшовиками.

Можливості втручання посла у формування складу дипломатичного представництва були досить обмежені. Одним із перших претендентів до українського посольства в Угорщині став професор М.В.Птуха, досвідчений економіст і земляк М.М.Галагана. Однак це призначення, що очевидно імпонувало послу, не відбулося. Натомість до складу місії на посаду радника, яка планувалася для представника ЗУНР, було призначено ще одного земляка голови місії – 24-річного сина відомого чернігівського адвоката і громадського діяча І.Л.Шрага – М.І.Шрага. Кандидатуру молодшого Шрага, який, "тікаючи із Чернігова пішки перед наступом більшовиків прийшов до міністерства (закордонних справ – *Авт.*) і просився, щоб призначили його до якоїсь закордонної місії"²¹, сина колеги по фаху та товариша по Українській партії соціалістів-федералістів, лобював заступник міністра закордонних справ А.Д.Марголін. Аргументи на користь претендента на посаду були переконливими. Попри юний вік, Микола Шраг як представник УПСР – "партії молодих людей" (Д.Дорошенко) мав значний досвід громадсько-політичної діяльності. Він очолював редколегію партійного часопису "Боротьба", був членом Ради селянських депутатів на Чернігівщині, працював у постійній комісії для розроблення проекту статуту автономії України, був членом Президії Української Центральної Ради і заступником голови – М.С.Грушевського. М.Шраг мав навіть певний дипломатичний досвід. 26 квітня 1918 р. його було призначено представником України при урядах Іспанії, Італії та Франції з метою встановлення міждержавних стосунків, хоч часу для відповідальної роботи делегації вже не було²². Відтак "раднику Шрагові доручено було безпосереднє керування канцелярією Місії і всі справи юридично-консульського характеру"²³. На посаду аташе без консультацій із М.М.Галаганом було призначено відомого поета Олександра Олеся і невідомого Тимоша Яцкевича, а посаду урядовця обійняв співробітник Міністерства закордонних справ УНР "напівфранцуз" і знавець іноземних мов Олекса Клор, котрий працював із Миколою Галаганом у Надзвичайній дипломатичній місії в Румунії. Решта посад планувалася для представників ЗУНР із метою створення єдиного представництва унітарної держави. Серед членів місії угорською мовою ніхто не володів, тому певна надія покладалася на такі знання у майбутніх співробітників.

Напередодні від'їзду, 22 січня М.М.Галаган мав розмову із заступником держсекретаря закордонних справ ЗУНР Л.М.Цегельським, який прибув до Києва для участі в урочистому акті проголошення злуки УНР та ЗУНР. Сподіваючись з'ясувати важливі для роботи в Угорщині питання, голова місії дізнався лише, що в Будапешті є дипломатичне представництво ЗУНР та отримав рекомендацію порозумітися з урядом ЗУНР у Станіславі, куди той перемістився на початку січня 1919 р.

Як відомо, розбудова зовнішньополітичної діяльності уряду Євгена Петрушевича розпочалася у грудні 1918 р., коли він тимчасово під натиском польських військ переїхав зі Львова до Тернополя. Тоді-таки було організовано Держсекретаріат закордонних справ (держсекретаря В.Панейка призначено ще 9 листопада 1918 р.) і розпочалася підготовка до відкриття дипломатичних представництв передусім у сусідніх країнах, де ЗУНР мала очевидні інтереси. Представляти ЗУНР у Відні було доручено барону М.М.Васильку, який обирався сенатором австрійського рейхстагу та Буковинського крайового сейму, активному учаснику Брестських

мирних переговорів 1917–1918 рр., співзасновнику УНРади²⁴. Призначення "заступників" до Праги й Будапешта відбулося після консультацій Є.О.Петрушевича з президентом ЧСР Томашем Масариком та головою Уряду Угорщини Михаєм Карої. Попри територіальні претензії ЧСР та Угорщини щодо Закарпаття, уряд ЗУНР сподівався на допомогу чехів у війні з Польщею та формування спільної з Угорщиною політики щодо Румунії. Вже у грудні 1918 р. до Праги вирушив відомий буковинський громадсько-політичний діяч, один із провідних членів Союзу визволення України С.Й.Смаль-Стоцький, котрий здобув науковий ступінь доктора слов'янської філології у Віденському університеті й тривалий час (1911–1918 рр.) був депутатом австрійської Державної ради у Відні²⁵. Керувати галицькою дипломатичною місією в Будапешті за рекомендацією Л.М.Цегельського було доручено отаману УГА з досвідом служби в австро-угорській армії, сотнику Ярославу Біберовичу, який із листопада 1918 р. займався там організацією транспортування українських військовополонених, що перебували в колишній Австро-Угорщині, Італії та Балканських країнах. За дорученням УНРади з цією метою він установив контакти з угорським урядом і заснував Українську збірну станицю. За результатами візиту Є.О.Петрушевича до Будапешта він отримав статус дипломатичного представника ЗУНР в Угорщині. Після розмови з Л.М.Цегельським М.М.Галаган висунув пропозицію доручити представнику ЗУНР репрезентувати всю Україну, та у Міністерстві закордонних справ УНР її було відхилено. Натомість ідея об'єднання місій з огляду на злуку шляхом скасування окремого представництва ЗУНР потребувала "порозуміння з галицьким урядом"²⁶. Відтак шлях НДМ УНР в Угорщині до столиці країни акредитації пролягав через Станіслав.

Місія вирушила до місця призначення, не дочекавшись від уряду Угорщини згоди на її прийняття, що у свою чергу означало б дипломатичне визнання УНР. До Будапешта разом із М.Галаганом їхали радник М.Шраг та урядовець О.Клор. Призначений на посаду аташе О.Кандиба, поки що залишався в Києві, а другий аташе Т.Яцкевич до виконання своїх обов'язків взагалі не приступив.

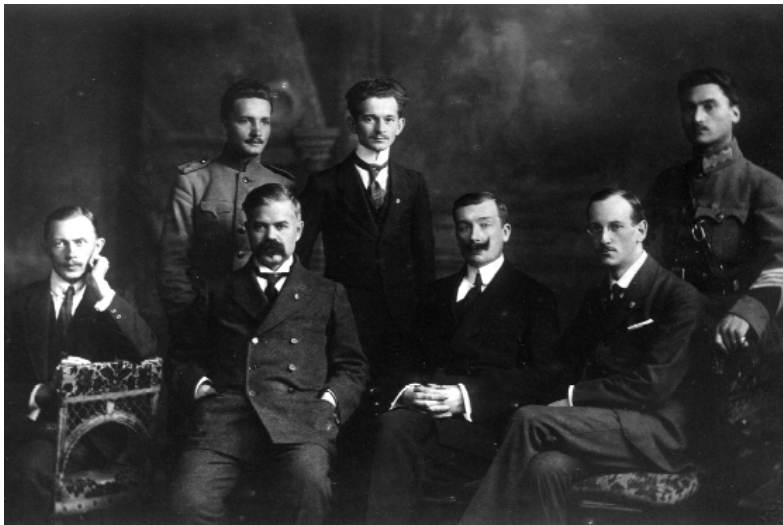
Лише 30 січня 1919 р. після вимушеного півторадобового очікування в неопалюваних вагонах у Тернополі та ризикованої подорожі Галичиною місія дісталася тимчасової столиці ЗУНР (після 22 січня – ЗО УНР). Тут під час візиту М.Галагана та М.Шрага до голови УНРади Є.Петрушевича було остаточно вирішено питання про об'єднання представництв, включення до складу єдиного представництва сотника Я.Біберовича на посаду радника місії та двох членів місії за його рекомендацією (про конкретних персон ще не йшлося). Принагідно за посередництвом представника угорського міністерства торгівлі й промисловості Макса Пінтера (за походженням – сквирського єврея), який прибув до Станіслава з метою налагодження торговельних контактів, з допомогою міністра торгівлі, одного з найвпливовіших лідерів угорської соціал-демократії – Ерньо Гарамі було вирішено питання щодо розташування місії в Будапешті.

10 лютого українські дипломати прибули до місця призначення й розташувалися в готелі "Dunapalota" на вулиці Марії-Валерії, 14. Фізично стомлені труднощами дороги, морально – відчуттям "контрасту між тим, чим ми хотіли бути, й тим, що було з нами в реальній дійсності"²⁷, вони нарешті отримали можливість відпочинку і належні умови для роботи.

Насамперед М.М.Галаган поставив за мету виконати рішення Міністерства закордонних справ УНР та УНРади щодо об'єднання з представництвом ЗУНР. Передбачаючи труднощі узгодження з Міністерством закордонних справ УНР включення до штатного розкладу місії ще однієї посади радника, він запропонував Ярославу Біберовичу обійняти вакантну посаду секретаря. Той відмовився, згодившись лише на призначення його на посаду радника. Тим самим формально відбулося об'єднання представництв УНР та ЗОУНР, і Я.Біберовичу було доручено "переведення різних торговельних переговорів, а також справи щодо захисту матеріальних інтересів громадян УНР"²⁸. Утім, надіслані М.М.Галаганом до Міністерства закордонних справ УНР клопотання щодо затвердження кандидатури Я.Біберовича на посаді другого радника місії залишилися без відповіді, оскільки тимчасовий виконувач обов'язків міністра О.М.Карпінський не відносив до своєї компетенції такі питання. Отже, офіційного підтвердження цього призначення практично не відбулося. Водно-

час Я.Біберович продовжував виконувати доручення уряду ЗО УНР, що було певною мірою логічно з огляду на федеративні засади об'єднання УНР і ЗУНР та його місію в Угорщині, але непокоїло Миколу Галаґана як прояв сепаратизму. Під час першої зустрічі галицький посол повідомив М.Галаґану, крім іншого, про перебування в Будапешті військової місії Антанти на чолі з французьким підполковником Фердинандом Віксом²⁹, відомим негативним ставленням до українців. Зважаючи на певний вплив цієї місії на формування зовнішньої політики угорського уряду, М.Галаґан вирішив із першими (неофіційними) візитами відвідати угорських соціал-демократів: міністра торгівлі Ерньо Гарамі та редактора центрального органу соціал-демократичної партії "Népszava" Даніеля Варная з метою з'ясування перспектив діяльності місії. Результати першої зустрічі, що відбулася 12 лютого, гарантували українському послу як мінімум – підтримку угорських соціал-демократів.

Уже 13 лютого голова місії відвідав угорське Міністерство закордонних справ і вручив заступнику міністра графу Імре Чаки вірчу грамоту. Процедура відбулася майже відповідно до протоколу, згідно з яким керівники дипломатичного представництва "3-го розряду" вручали вірчі грамоти міністрам закордонних справ. М.Галаґану було обіцяно надання місії всіх привілеїв дипломатичних представництв, хоч визнання "незалежної Української республіки" de jure угорський дипломат не обіцяв. В умовах, коли "жодна країна не визнала УНР де-юре"³⁰, надання місії УНР усіх дипломатичних привілеїв та імунітетів було важливе в контексті пріоритетів зовнішньої політики Директорії. 14 лютого відбулася зустріч із лідером радикальної партії, міністром без портфелю з міжнаціональних питань в уряді М.Карої, доктором Оскаром Ясі, результати якої також дозволяли сподіватися на толерантність із боку керівництва репрезентованої цим видатним громадсько-політичним діячем партії.

Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині (серпень) 1919 р., Будапешт)
Сидять: Іван Флюнт – аташе, Микита Шаповал – секретар, Микола Галаґан – голова,
Микола Шраг – радник. Стоять: Павло Ходаркевич – референт преси, Іван Стасів –
урядовець, Михайло Курчак – служник.

Найголовніша з погляду офіційного визнання місії подія сталася 22 лютого: М.Галаґана та Я.Біберовича прийняв Президент Угорщини, граф Михайл Карої. Прийняття відбулося в королівській палаті, досить урочисто, але розмова торкалася гострих питань. Ішлося, зокрема, про ймовірність поширення більшовицького руху за межі Російської імперії, необхідність визнання українським урядом Закарпаття інтегральною частиною Угорщини та можливість спільних українсько-угорських дій проти Румунії. М.Галаґану вдалося знайти вихід із ситуації. Боротьбу російських більшовиків він окреслив як порушення права народів на самовизначення, що вступає у протиріччя з шанованими М.Карої поглядами Президента США Томаса Вудро Вільсона. Водночас український посол висловив офіційну позицію Директорії щодо надання закарпатським українцям права на самовизначення через референдум, що прямо відповідало 14 пунктам Вільсона. М.М.Галаґан також запевнив Президента в існуванні спільних інтересів щодо Румунії. "З того часу, – констатував пізніше посол, – почалися дипломатичні зносини її з угорським Урядом"³¹.

Одночасно українські дипломати встановлювали контакти з представниками дипломатичного корпусу та українськими діячами культури. Зокрема було досягнуто домовленості з австрійським посланником в Угорщині бароном Гансом Кноблохом щодо видачі віз на в'їзд до Австрії громадянам з українськими паспортами, виданими українською місією. Знайомство з українським ученим Гядором Стрипським, який був радником угорського Міністерства Руської Країни і завідував "підкарпатською" частиною етнографічного музею, дало М.Галагану підстави для висновку про те, що "д-р Стрипський був би без усякого сумніву, надзвичайно корисним діячем національного відродження свого народу, коли б він активно взявся за це діло"³². Березневий візит Миколи Галагана у супроводі Гядора Стрипського до міністра Руської Країни Ореста Сабо переконали його, що той дотримується прийнятої в тодішній Угорщині офіційної концепції існування Закарпатської України лише у складі Угорщини. Утім, навіть недостатньо ефективне спілкування мало свій результат – угорська та міжнародна громадськість отримувала інформацію про незалежну Україну.

Із метою "ознайомлення угорського загалу з українським питанням і приєднання до нас угорських симпатій"³³ одразу після приїзду до Будапешта, в лютому 1919 р., було створено прес-бюро місії. На відміну від інших дипломатичних представництв (наприклад, в Австрії чи Болгарії) НДМ УНР в Угорщині не виокремлювала прес-бюро ні як самостійний відділ, ні як установу при місії. Функції "пресового референта" виконував колишній поручник Російської армії, білорус за походженням, але українець за самоусвідомленням Павло Ходаркевич, який вільно володів угорською й іншими іноземними мовами. Завдання прес-бюро полягали в реферуванні угорської преси, підготовці інформації про події в Україні та організації спеціального часопису, який незабаром став виходити в Будапешті німецькою мовою під назвою "Die Ukraine".

23 лютого до місії нарешті приєднався аташе О.І.Кандиба. Його нетривале перебування в Будапешті запам'яталося місцевій творчій інтелігенції. Доручення Миколи Галагана встановити творчі контакти з угорськими письменниками, поетами й журналістами він виконав блискуче. Однак 21 березня (у день проголошення в Угорщині диктатури пролетаріату) аташе вибув у чотириденну відпустку до Відня й до 23 квітня не повернувся до виконання своїх обов'язків. З огляду на необхідність виконання формальностей, 1 квітня його було звільнено. Як згадував пізніше Микола Галаган, "я затрудняюсь сказати, яких результатів досяг би наш поет, коли б його перебування в Будапешті та виконання функцій аташе нашої місії тривало довше, ніж це було в дійсності"³⁴.

21 березня в Угорщині відбулася зміна влади – лівий уряд Шарля Габраї проголосив Угорську Радянську Республіку. Дилема "згортати роботу місії чи залишатися" була розв'язана керівником місії на користь продовження діяльності. "Нашим обов'язком є робити своє діло при всяких обставинах", – вирішив М.Галаган³⁵.

Ключове завдання НДМ УНР в Угорщині за нового більшовицького режиму Микола Галаган визначив як спробу через посередництво угорської радянської влади припинити війну між УНР та радянською Росією. Перший візит із метою аналізу ситуації було нанесено до Комісаріату закордонних справ УРР, очолюваного Белою Куном. Посол розраховував на сприяння керівника управління пропаганди комісаріату Ерньо Пора, з яким йому довелося познайомитися за досить незвичних обставин.

У ніч з 23 на 24 березня 1919 р. у готелі "Дунапалота" в порушення всіх дипломатичних імунітетів було здійснено спробу арешту й пограбування голови місії. У своєму звіті до МЗС М.Галаган наголошував, що "арест був мотивований неіснуванням самостійної української Республіки, з одного боку, а з другого боку, тим, що я являюсь представником буржуазного правительства України, яке воює з совітською російською Республікою"³⁶. Один із нічних візитерів назвався комісаром "по русским делам" Михайловичем і намагався навіть дискутувати з Миколою Галаганом на політичні теми, вимагаючи гроші й документи місії. Послови

довелося знищити найважливіші папери. Утім, отримавши 600 000 крон, інші домагання Михайлович припинив. Це, очевидно, не узгоджувалося з проголошеними ним політичними мотивами "візиту". Взявши зобов'язання у М.Галаґана не залишати помешкання впродовж доби, Михайлович опечатав канцелярію місії. Як з'ясувалося, подібний "візит" відбувся до Ярослава Біберовича з вилученням в нього 2 млн. крон, було зроблено трус у кімнаті Миколи Шрага. Після наполегливих дзвінків пограбованих українців до Комісаріату закордонних справ УРР наступного дня Ерньо Пор особисто привіз забрані гроші, хоч у загальній сумі бракувало 228 700 крон, привласнених Михайловичем.

Інцидент у готелі склав привід для візиту українського посла до комісара з іноземних справ УРР Бели Куна. Знайомство Миколи Галаґана з особою, "яка в той час була найбільш популярною в цілій Угорщині"³⁷, відбулося у тій самій королівській палаті (щоправда, брудній і потьмянілій), де його місяць тому приймав колишній глава колишньої угорської держави. Переговори виявилися непростими з огляду на складність проблеми й невизначеність становища української місії в нових умовах. Комісар висловив припущення, що мир із "буржуазною Директорією" не цікавить радянську Росію, оскільки постала Україна радянська. Аргументи Миколи Галаґана, що базувалися на запереченні права однієї країни нав'язувати свої принципи організації державного устрою іншим та спробах Директорії забезпечити інтереси трудових мас через організацію трудових рад, не вплинули на позицію Бели Куна. Чи не єдиним позитивним результатом переговорів стало рішення про зустріч із В.К.Винниченком, кандидатуру якого, зважаючи на його ліві погляди, запропонував М.М.Галаґан у відповідь на бажання Бели Куна зустрітися з "українським самостійником, що стоїть за радянський устрій"³⁸.

Переговори Володимира Винниченка з Белою Куном відбулися незабаром у присутності українського посла та відомого книговидавця Ю.Тищенка, з яким колишній голова Директорії прибув із Відня. Угорські комуністи сподівалися на посередництво В.К.Винниченка щодо отримання військової допомоги від російських більшовиків та встановлення радянської влади в Україні, обіцяючи навзаєм допомогу "в залагодженні конфлікту" з Росією. В.К.Винниченком, за участю М.М.Галаґана, було сформульовано умови українсько-угорського порозуміння. Їх найперша вимога полягала у визнанні повної самостійності та суверенності нового державного утворення – Української Радянської Республіки – в етнографічних межах, включаючи Галицьку Україну зі Львовом по лінії Сяну та інші частини колишньої Австро-Угорщини, населені українцями. Водночас окреслювалися умови перебування військ однієї країни на території іншої, склад уряду, фінансова допомога для оборони від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Ноту було направлено до Москви. Однак відповідь надійшла від наркома закордонних справ УСРР Х.Раковського, який заперечував можливість будь-яких переговорів із В.Винниченком як "представником дрібнобуржуазної ідеології". Це перекреслювало всі сподівання на прийняття умов і підтверджувало думку Бели Куна щодо контактів радянської Росії та радянської України. Участь у цих переговорах лише додала М.Галаґану негативних характеристик у створюваному іміджі "більшовицького посла", який активно мусувався в польській та французькій пресі.

Утім, під час існування Угорської Радянської Республіки місія продовжувала виконувати свої функції. Зважаючи на одне з головних завдань дипломатичних представництв, що полягає в захисті прав та інтересів своїх громадян, Микола Галаґан домігся того, що власники українських паспортів звільнялися від спеціальних обов'язків громадян УРР. Важливість такої "перемоги" зумовлювалася тим, що згідно з угодою російського та угорського радянських урядів, громадяни цих країн користувалися під час перебування на території іншої держави ширшими правами й мали виконувати відповідні обов'язки. Відтак російським громадя-

нам загрожувала участь у примусових роботах, служба в угорській червоній армії тощо. Цього завдяки зусиллям посла могли уникнути українці.

У складних умовах суспільно-політичного життя країн задля виконання основного завдання місії М.Галаган не припиняв і ділові візити. Його знайомство з наступником Ореста Сабо – комісаром Руської Країни Августином Штефаном засвідчило незмінність офіційної позиції щодо перебування Закарпатської України у складі Угорщини на правах автономної області. Ерньо Пор незабаром запропонував стати комісаром Руської Країни самому Миколі Галагану.

Ще одним напрямом роботи місії стало продовження "пропаганди української справи", яка в умовах існування УРР була можливою лише "під покровом української комуністичної газети". До цієї справи долучилися колишні військовополонені І.Маслюк, К.Загорода, а також М.Шаповал, який невдовзі після приїзду до Будапешта у квітні встиг дати інтерв'ю газеті "Pester Lloyd", де висловив захоплення радянським ладом в Угорщині, та М.Праг, котрий "серйозно думав, що почалася світова соціальна революція"³⁹. Перше число органу "Української Комуністичної групи" – тижневика "Червона Україна" побачило світ 24 травня 1919 р. Ключовим стало четверте число тижневика. Уміщені в ньому статті "Авантюра чи трагедія" та "Дорога до порозуміння" викликали непорозуміння з радянськими колами й призвели до покарання редакторів і відсторонення їх від роботи. Та після двотижневої перерви "Червона Україна" продовжила існування. Таким чином, навіть за радянського періоду угорської історії посол УНР намагався інформувати громадськість про проблеми України.

Тому самому завданню підпорядковувалася думка про створення товариства для піднесення культурного рівня та національної свідомості українців Угорщини. Було навіть розроблено статут "Русько-українського товариства "Просвіта", членами якого зголосилися стати практично всі відомі представники української громадськості в Будапешті: Августин Штефан, Гіядор Стрипський, Євген Підгаєцький, Володимир Сікевич та ін. Однак діяльність товариства далі, ніж проведення у приміщенні місії установчих зборів, не просунулася – очевидно, з огляду на саму ідею, перспектив для реалізації якої в умовах радянської Угорщини не було.

Значно продуктивнішою була зустріч Миколи Галагана з професором щойно відкритої на історико-філософському факультеті Будапештського університету кафедри "руського язика" Шандором Бонкало. Уродженець Рахова на Закарпатті, відомий літературознавець, історик, етнограф і перекладач очолив у 1919 р. першу і єдину на той час в Угорщині кафедру української та російської мов і літератур. Важливість відкриття кафедри учений вбачав не лише в розгортанні навчальної діяльності, але й у проведенні наукових досліджень із діалектології, етнографії, культурології. Подаровані дипломатами нові видання "щодо української справи" мали допоміжне значення для викладання курсу української граматики, однак необхідних посібників та наукових праць надати кафедрі вони не мали змоги.

До середини літа становище місії в радянській Угорщині ставало дедалі напруженіше й тривожніше. Нарада послів та голів дипломатичних місій УНР, що зібралася у Відні 18–22 червня 1919 р. за головуванням міністра закордонних справ В.М.Темницького, підтвердила основний принцип зовнішньополітичного курсу Директорії – соборність та державна незалежність усіх українських земель. Відсутність запрошення на нараду змусила М.М.Галагана звернутися до міністра особисто. Як пояснив послу В.Темницький, нарада була неплановою у зв'язку з перебуванням у Відні радника делегації ЗО УНР на Паризькій мирній конференції С.Томашівського. Скориставшись згодою міністра на зустріч, М.Галаган 1 липня 1919 р. відбув до Відня "для особистого доповіді п. Міністрові про діяльність місії"⁴⁰. Під час спілкування з В.Темницьким було затверджено зміни у складі місії. Саме в той час у Будапешті зникли дві особи, про яких точилися розмови

як про "послів Раковського". Оповіті таємницею липневі події, пов'язані з убивством угорськими комуністами "послів з радянської України", поглиблювали підозри місцевої влади щодо діяльності української дипломатичної місії. До Миколи Галаґана доходили навіть чутки про можливий напад на місію та заплановане вбивство посла. Він змушений був давати численні інтерв'ю угорській пресі, пояснюючи свою непричетність до зникнення. Ускладнювалося й фінансове становище місії, на утримання штату із 4 осіб якої щомісячно передбачалося 10 700 крон, включаючи заробітну плату, кошти на відрядження та оплату помешкання⁴¹. Та й ці кошти не надходили, про що М.М.Галаґан неодноразово повідомляв МЗС УНР.

Водночас у Будапешті продовжувало діяльність галицьке представництво. Тим самим на прикладі Угорщини підтверджувалася теза В.Темницького про "дві закордонні політики" на тлі декларованої злуки ЗУНР та УНР. Покладаючи надію на те, що радянська Угорщина протримається, "поки не встановиться через Галичину зв'язок із Росією"⁴², Б.Кун запропонував Я.Біберовичу своє посередництво у переговорах між урядами ЗУНР і Радянської Росії та встановлення торговельних відносин між Східною Галичиною та Угорщиною, але Держсекретаріат ЗО УНР цю пропозицію відхилив. Так само було відмовлено командувачеві угорських військ Вілмошу Бему щодо допомоги в боротьбі проти Румунії через складнощі на українсько-польському фронті та передбачувану реакцію Антанти⁴³. Взаємна непоступливість, різні пріоритети зовнішньополітичної діяльності ЗО УНР, складнощі польсько-української війни, зміни влади в Угорщині поступово нівелювали роль "заступництва" Я.Біберовича.

Не сприяли зміцненню авторитету дипломатичного представництва ЗО УНР і непорозуміння, що виникали між Миколою Галаґаном та Ярославом Біберовичем і згодом спричинили їх розрив. Перебуваючи 19 квітня 1919 р. у Будапешті по дорозі з Відня, Є.Петрушевич доручив Я.Біберовичу представляти ЗО УНР в Угорщині на правах тимчасового повіреного, при цьому у справах цілої України – виступати спільно з М.Галаґаном. Остаточне роз'єднання місії з розподілом коштів і майна сталося 8 травня. "Сам факт розбиття й назовні ідеї соборності українських земель справив на мене сумне враження", – згадував Микола Галаґан⁴⁴. "Галицьке заступництво" отримало дві кімнати в колишньому будинку Австрії на вул. Академічній, 17. Роз'єднання не вирішило конфліктних ситуацій у стосунках керівників місій, зокрема щодо прав на представництво інтересів УНР в Угорщині, офіційних назв (бланк установи, очолюваної Я.Біберовичем, містив назву "Уповновашений Заступник Української Народної Республіки в Будапешті"⁴⁵), функцій. Міністр В.Темницький навіть висунув до Ради Народних Міністрів УНР пропозицію про об'єднання "в інтересах справи" дипломатичних місій під головуванням Я.Біберовича як людини "рухливої і діяльної", що "добре орієнтується в мадярських відносинах" з огляду на те, що "фактична потреба існування окремого представництва Західної області в Будапешті дуже мала"⁴⁶. Представник галицької інтелігенції, колишній член Бойової Управи Українських Січових Стрільців, репрезентант ЗУНР (ЗО УНР) в РНМ УНР, В.Темницький зі зрозумілих причин підтримував Я.Біберовича, тоді як М.Галаґана пропонував перевести "наприклад, до Болгарії, країни слов'янської, близької за духом і мовою"⁴⁷.

До конфлікту втягувався й керівник військово-санітарної місії УНР полковник В.В.Сікевич, відряджений згідно з наказом Головного штабу Військового міністерства УНР у лютому 1919 р. до Будапешта для створення збірної станиці для українських військовополонених. Згідно з постановою уряду Директорії від 31 травня 1919 р. "Про підлеглість Послам і Головам Дипломатичних Місій фахових місій, комісій і агентів, командированих на територію чужоземних держав", інституція, очолювана В.В.Сікевичем, мала узгоджувати з НДМ УНР свою діяльність і надавати необхідну дипломатичній установі інформацію. Однак у цьому

разі йшлося передусім про НДМ УНР в Угорщині на чолі з М.М.Галаганом. Наприкінці червня майор Я.Біберович звернувся до В.Сікевича з вимогою надати інформацію для угорського комісаріату військових справ щодо засад створення нової збірної станиці замість "галицької", що припинила діяльність 10 травня 1919 р. Пояснення було надано без зволікань. "Коли прибуваючі до Будапешту полонені, переважно галичани, не маючи куди притулитися, жебрачили по місту, – писав у відповідь на запит полковник В.Сікевич, – я прийняв усі заходи щоби відкрити хоть маленьку станицю. На це я дістав згоду від Пана посла Великої України Галагана"⁴⁸. Наголошуючи на відокремленості дипломатичних місій, він запевнив: "Зі свого боку буду просити Угорський уряд не турбувати Вас, пане, нотами в справах Великої України"⁴⁹. Голові Надзвичайної дипломатичної місії УНР довелося не лише сприяти справі організації повернення через Угорщину українських військовополонених і біженців, але й рятувати самого голову місії В.В.Сікевича та його сина, арештованих 21 червня угорськими комуністами.

1 серпня в Угорщині відбулася нова зміна влади. Угорська народна республіка проіснувала кілька днів. У так званому профспілковому уряді на чолі з соціал-демократом Дюлою Пайдлом промайнули знайомі українським дипломатам постаті: Ерньо Гарамі, Шандор Гарбаї, Петер Агоштон. Напередодні падіння народної республіки, 4 серпня, Миколі Галагану довелося поспілкуватися з міністром закордонних справ Петером Агоштоном. Той прийняв посла і вислухав із надзвичайною увагою, але висловив сумнів щодо перспектив існування уряду. Передбачення здійснилися – 6 серпня його діяльність завершилася.

Саме в той час до складу місії на посаду секретаря було прийнято Микиту Шаповала, який вважався співробітником дипломатичного представництва до жовтня (офіційно звільнений 2 листопада 1919 р.). Це призначення відбулося з метою легалізації його становища в Угорщині, а не для виконання прямих обов'язків. Однак в угорському міністерстві закордонних справ добре пам'ятали інтерв'ю М.Шаповала газеті "Pester Lloyd" і захоплення з приводу включення його до складу місії не виявляли.

У цей час 6–14 серпня 1919 р. за участю міністра закордонних справ В.Темницького у Карлсбаді відбулася друга нарада послів і голів дипломатичних місій УНР. Якщо в першій нараді не брали участь ні М.Галаган, ні Я.Біберович, то на серпневу нараду було запрошено Я.Біберовича. Микола Галаган залишився в Будапешті. На нараді обговорювалися питання організації та координації діяльності дипломатичних представництв, пріоритети зовнішньої політики УНР, її позиції в світі. Згідно з рішенням наради, змінювалися акценти в зовнішній політиці, першочергового значення набували відносини з найближчими сусідами (Польщею, Румунією, Чехословаччиною), Італією та новими державами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії (Естонією, Литвою, Латвією, Грузією)⁵⁰.

7 серпня розпочав діяльність новий, призначений уже Йосипом Габсбургом, уряд на чолі з Іштваном Фрідріхом. Постійні зміни влади та складу уряду гальмували розгортання повноцінних українсько-угорських дипломатичних відносин. Після зайняття в серпні Будапешту румунськими військами становище Надзвичайної дипломатичної місії УНР значно погіршилося. Передусім з огляду на запровадження суцільної суворої цензури було заборонено видання прес-бюро "Die Ukraine", чинилися перешкоди діяльності військово-санітарної місії, обмежувалися громадянські свободи населення, у тому числі обмін інформацією між дипломатичними представництвами УНР у Будапешті та Бухаресті. Для вирішення цих питань Микола Галаган ініціював переговори з румунським міністром Діаманді й домогся позитивного вирішення питань. Інформаційну ізоляцію було припинено, діяльність пресового бюро – продовжено (хоч бюлетень виходив зі значними лакунами і мав відповідати вимогам "не йти всупереч з інтересами Румунії, уникати критики Антанти і не ставитись вороже до поляків"⁵¹), а військовополоненим

дозволено переправлятися через зайняті румунськими військами території. У Будапешті, згідно з домовленістю Галаґана з Діаманді, знову почала виходити німецькомовна газета "Die Ukraine", окремою брошурою з'явилася угорською мовою праця О.Шульгіна "Ukrain problémak".

У вересні Я.Біберович подав вірчу грамоту міністру закордонних справ Угорщини, датовану квітнем 1919 р., тим самим остаточно підтвердивши окреме існування представництв. Вважаючи цей акт шкідливим для закордонної репрезентації ідеї державної унітарності українських земель, М.Галаґан у відповідь на запит міністра закордонних справ Угорщини Йожефа Шомшича підтвердив правомочність лише одного представництва – НДМ УНР в Угорщині.

Однак після військової поразки УНР у листопаді 1919 р. становище НДМ УНР погіршилося. М.Галаґан отримував повідомлення про скорочення штату місії спочатку до 4 (5 листопада 1919 р.), незабаром до 3 (15 листопада) штатних одиниць та зменшення платні її співробітникам (керівникам місій – на 50%, працівникам – на 15–35 %). Фінансові труднощі не в останню чергу стали причиною припинення діяльності посольства в Болгарії, місій у Греції, Данії, США, Латвії та Кавказі, консульств у Ризі, Батумі, Баку. Водночас в австрійській пресі з'явилися публікації, в яких М.Галаґана звинувачували у співробітництві з радянським урядом Угорщини. На противагу "певним колам, заінтересованим у дискредитації місії", 15 листопада 1919 р. українські дипломати склали урочисту обітницю на вірну службу Народові України і утвореній ним Українській Народній Республіці та її Верховній Владі. Закон про прийняття урочистої обітниці державними службовцями Директорії було ухвалено 13 жовтня 1919 р. Виконання його репрезентантами УНР за кордоном через складнощі в отриманні інформації значно розтягнулася в часі. День прийняття присяги в Будапешті був знаковим в історії УНР доби Директорії. Тоді спільна нарада членів Директорії та уряду УНР ухвалила рішення про скасування повноважень Ф.Швеця і А.Макаренка, які від'їжджали для проведення роботи за кордон, а "керування справами Республіки" покладалося на голову Директорії Головного отамана С.Петлюру⁵². Наступного дня Є.Петрушевич залишив Кам'янець-Подільський. Наближався остаточний розрив УНР та ЗО УНР. Утім, спричинений ним грудневий наказ "До всіх послів і голів місій", згідно з яким належало перевіряти, "наскільки співробітники Галичани лояльно відносяться до уряду і попирають його політичні заходи" й залишати таких співробітників лише на особисту відповідальність послів⁵³, для Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині не мав актуальності. У складі місії продовжували працювати галичани – І.Стасів та І.Флюнт.

28 листопада в Будапешті розпочав діяльність новий коаліційний уряд на чолі з колишнім міністром освіти Карлом Гусаром. Міністерство закордонних справ очолив граф Йожеф Шомшич. Далі частота змін урядів не уповільнилася. 1 березня до влади прийшов адмірал Міклош Горті. Деякий час міністр-президент Шандор Шімоні Шемадам виконував обов'язки міністра закордонних справ, у квітні його змінив на цій посаді граф Пал Телекі, а у вересні – граф Імре Чакі. Утім, як стверджував Микола Галаґан, "відношення до нашої дипломатичної місії збоку всіх урядів, які настали після повалення радянського уряду, було не тільки лояльне, але навіть дуже добре"⁵⁴. Проте фінансове становище місії набувало щодалі більшого напруження. Особистий візит М.Галаґана до Відня для доповіді А.Макаренку про спроби отримання 250 800 крон для її утримання на 4 місяці, як і кілька листів без відповіді, не принесли помітних змін.

Наприкінці квітня 1920 р. на тлі відчутних ускладнень на українсько-більшовицькому фронті в зарубіжній пресі почала з'являтися інформація про підписання таємного договору між "начальником" польської держави маршалом Юзефом Пілсудським та Головним отаманом військ УНР Симоном Петлюрою.

Вважаючи союз УНР із Річчю Посполитою таким, що суперечив ідеї суверенності й соборності України, у травні Микола Галаган вирушив до Відня на неофіційну нараду керівників дипломатичних представництв, щоб з'ясувати підстави правомірності такої інформації. Думки послів щодо цієї угоди були кардинально протилежними. Більшість вважала договір "політично-дипломатичним успіхом", що давав підстави для сподівання на воєнну підтримку Речі Посполитої, інші вбачали невідповідність договору в значних територіальних та економічних поступках Польщі. Микола Галаган був серед тих, хто позитивних результатів від реалізації угоди не очікував. Неофіційна нарада ухвалила відрядити К.Мацієвича, О.Шульгіна (представників більшості) та М.Галагана (від меншості) до Варшави з метою з'ясування точного змісту договору (публікації підлягав лише п. 1 Політичної конвенції) та майбутнього напрямку політики уряду УНР. Ознайомлення з допомогою радника Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі Леоніда Михайлова з текстом пакету документів Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою переконали Миколу Галагана у справедливості його оцінки договору як невідповідного для УНР. Його втілення позбавляло Україну 162 тис. кв. м. території, залишало 9 млн українців без Батьківщини, передавало управління військами й залізницею до Варшави, відновлювало права польських землевласників⁵⁵.

У Жмеринці, де уряд Директорії мав тимчасовий осідок, М.Галаган зустрівся із міністром закордонних справ А.Ніковським та Головою Директорії С.Петлюрою. Спількування з першим не залишило сумніву: подальший курс української політики тісно пов'язаний із Польщею як головним союзником. Симон Петлюра виявив більший інтерес до справ української місії в Угорщині, ніж профільний міністр. Однак сподівання українського посла на відверту розмову з Головним отаманом, колишнім однопартійцем, були марними. Вона відбулася в присутності Костя Мацієвича, який цілковито підтримував ідею договору, й нічого нового дізнатися не вдалося. У цих умовах Микола Галаган почав схилитися до думки про припинення дипломатичної кар'єри.

У серпні 1920 р. він отримав офіційне запрошення до Відня на нараду послів, де мав обговорюватися новий курс урядової політики та завдання закордонних представництв. Нарада відбулася 18–20 серпня 1920 р. за головуванням міністра закордонних справ А.Ніковського. Не змінивши своєї позиції щодо нового урядового курсу, спрямованого на найтісніше зближення з Польщею, Микола Галаган подав прохання про демісію. Відповідь із висловленням "щирої подяки від імені Уряду Української Народної Республіки за цю велику працю, яку Ви поклали в так надзвичайно важких часах на користь і добро нашої Батьківщини"⁵⁶, датована 26 серпня 1920 р., – "останній акт офіційної куртуазії"⁵⁷ (як прокоментував її М.М.Галаган) – надійшла до Будапешту лише 3 вересня. Останній наказ як голова НДМ УНР в Угорщині М.М.Галаган видав 10 вересня 1920 р., висловивши всім членам місії "щирі подяку за їх поміч і співробітництво в моїй роботі та за їх труди і службу на користь України і Українського Народу"⁵⁸.

Секретар місії Володимир Суховецький розпочав процедуру приймання-передавання справ "до прибуття нового заступника Республіки"⁵⁹. Офіційно звільнений із посади М.М.Галаган був лише 28 вересня. Понад два місяці місія залишалася без керівника, функціонуючи у складі секретаря, аташе та пресового референта. З огляду на скрутне фінансове становище згорнуло роботу прес-бюро місії, а референт прес-бюро не лише не отримував необхідної платні, але й не мав можливості придбати угорські часописи. В.Суховецький надавав звіти до МЗС, подавав необхідну іншим відомствам інформацію, не отримуючи платні й сплачуючи власним коштом за помешкання місії. 19 жовтня 1920 р. він у черговий раз звернувся до МЗС, інформуючи про отримання листа від новопризначеного міністра закордонних справ Угорщини Імре Чаки. "Лист цей, – наголошував В.Суховецький, – являючись доказом догляду дипломатичних обичаїв з боку Угорсь-

кого міністерства закордонних справ до Українського представництва, ще раз вказує на бажання скорішого приїзду нового Голови Місії⁶⁰. У новому складі місії В.Суховецький все-таки не працював, його демісію було прийнято 1 грудня 1920 р. Одночасно встановлювався і новий штатний розпис. З 1 грудня в її складі передбачалося 3 посади (голова, секретар, урядовець) із фінансуванням, крім заробітної плати, за такими статтями: канцелярські видатки, господарські непередбачувані видатки, оплата помешкання (загалом 69 000 угорських крон на місяць). Майже в той самий час припинило діяльність заступництво ЗУНР у Будапешті. 29 листопада було ухвалено рішення про його ліквідацію з 31 грудня 1920 р.

Підібрати відповідну кандидатуру на посаду голови НДМ УНР в Угорщині тоді було досить непросто. Припинення повноважень військово-санітарних місій у Центральній та Південній Європі у серпні 1920 р. та віднесення питань допомоги полоненим українцям під час їх повернення додому до компетенції Міністерства закордонних справ давало підстави для запрошення на цю посаду полковника В.В.Сікевича. Незалежно від того власну кандидатуру висунув колишній головний лікар військово-санітарної місії – доктор медицини Люцій Кобилянський⁶¹. Він звертався з проханням про призначення "хоча б до Фінляндії" безпосередньо до міністра закордонних справ А.Ніковського, мотивуючи "безнадійним становищем" і загрозою голодування його родини в Будапешті без роботи. Формуванням нового складу місії (а надалі – спрямуванням її діяльності) займався голова НДМ УНР в Швейцарії М.М.Василько, що мав із квітня 1921 р. ранг міністра і особливі повноваження. А.Ніковський доручив йому тимчасово передати керування місією Л.Кобилянському, попередивши про короткий термін такої діяльності.

Отже, з 4 по 9 грудня 1920 р. обов'язки голови НДМ УНР в Угорщині як тимчасовий повірений виконував Люцій Кобилянський. Підставою для його призначення стала плутанина в телеграмах М.Василька та А.Ніковського, де призначення Л.Кобилянського підтверджувалося раніше за призначення В.Сікевича. Утім, його перебування на цій посаді було суто формальним. Новий керівник місії встиг лише прийняти від В.Суховецького справи і майно та зробити кілька посадових призначень. За згодою з М.Васильком, у складі місії було залишено колишнього урядовця місії Івана Стасіва та секретарем місії призначено Данила Лалкова, який до того виконував обов'язки секретаря військово-санітарної місії. Замінено було навіть служника при місії – замість Михайла Курчака 4 грудня було призначено Степана Когута. Матеріальне становище місії залишалося досить скрутним, що зумовлювало пошуки нового помешкання (щоправда, після сплати боргу за листопад у розмірі 6000 крон). Тимчасовою адресою канцелярії місії став готель Британіка (Terez-korut, буд. 39, оф. 208), де раніше розташовувалася українська військово-санітарна місія.

9 грудня помилку було виправлено й головою НДМ УНР в Угорщині призначено 50-річного кадрового військового, представника старого шляхетського роду з Київщини, полковника Володимира Сікевича, який прибув до Будапешта на початку 1919 р. для організації допомоги українським військовополоненим і тісно співпрацював із М.М.Галаганом. У штаті військово-санітарної місії (згодом – відділу Українського Червоного Хреста) працювали урядовець – отаман Л.Кобилянський, комендант перехідного пункту – поручник О.Гамерський, канцеляристка – Н.Сікевич, бунчужний-хорунжий – М.Огородник. До штату НДМ УНР в Угорщині за керівництвом В.В.Сікевича увійшли, крім голови, радник д-р Люцій Кобилянський, в. о. секретаря д-р Данило Лалков. Певний час у складі місії залишався як урядовець Іван Стасів. Тобто, практично увесь склад місії було замінено співробітниками відділу Українського Червоного Хреста, що й визначило певною мірою основні напрями її діяльності надалі. Це не суперечило постанові про ліквідацію військово-санітарних місій від 11 серпня 1920 р., згідно з якою майно та кошти

місії передавалися до українських дипломатичних представництв у відповідних країнах, а урядовці військово-санітарних місій залишалися при них позаштатними співробітниками⁶². Нові призначення узгоджувалися з першими наказами Л.Кобилянського.

Як зазначав згодом полковник Сікевич, "після того, як отаман Окопенко розв'язав підлеглий йому Відділ Українського Червоного Хреста в Будапешті і звільнив його персонал на чолі з поручником Гамерським, я негайно перебрав в свої руки опіку над всіма нашими громадянами в Будапешті і при нашій Дипломатичній Місії відкрив відділ допомоги нашим громадянам"⁶³. До складу угорського відділу Українського Червоного Хреста при місії увійшли поручник Остап Гамерський та канцеляристка Наталія Сікевич (донька голови місії).

Співробітники місії активно продовжували попередню діяльність завдяки фінансовим інвестиціям для утримання "перехідного пункту" (до 1 листопада 1920 р. на Hernad utca, 3, а після 1 листопада – в бараках поблизу Центрального вокзалу) від Центрального відділу Українського Червоного Хреста (46 тис. крон) та угорського уряду (250 тис. крон). На засіданні Комітету інтернаціонального Червоного Хреста в Будапешті 17 січня 1921 р. під час обговорення проблеми опікування "бездомними жінками і дітьми різних націй, а також інтернованими" було відзначено, що лише українська місія "енергійно і регулярно"⁶⁴ звільняє і відправляє своїх співвітчизників на батьківщину. 21 лютого 1921 р. Микола Огородник здійснив спеціальну поїздку до табору інтернованих у Пілішчобі з метою з'ясування точної кількості там "горожан Української Народної Республіки". Через відсутність спеціального дозволу МВС Угорщини на відвідання табору урядовець не зміг познайомитися з умовами життя інтернованих, але завдяки толерантності керівництва табору, йому вдалося отримати необхідні відомості. Проводячи роботу гуманітарного характеру, дипломатичне представництво УНР постійно тримало під контролем моральний стан українців, що перебували у таборах інтернованих. Тут дуже обережно, але систематично під маскою благодійності "виявляли свою енергію" більшовицькі агітатори. В міру можливості співробітники місії нейтралізували їхню діяльність, повідомляючи про це МЗС.

Попри матеріальну скруту і складність політичної ситуації, українські дипломати уважно ставилися до кожного українця за кордоном, намагалися надавати співвітчизникам захист і кваліфіковану допомогу. Так, надісланий пересічному українцеві Петру Роговику місією, часопис допоміг йому відчутти дружню підтримку. "Немає слів таких, щоб дякувати за увагу, котру оказали одному із своїх людей, по тяжкій недолі закиненим на чужину, – писав він. – Дуже тяжко жилось мені (не фізично, а морально), не знаючи мови, а ще тяжче було без жодної звістки про рідний край і без своїх людей"⁶⁶.

За дорученням уряду, який на той час уже перебував у Тарнові, співробітники місії з'ясовували можливість влаштування на роботу в зарубіжних державах українських інженерів і техніків, дипломи яких визнавалися б тією державою. Однак результати не давали підстав для оптимізму. В.Сікевич повідомляв МЗС про те, що на території Угорщини у зв'язку з її перерозподілом не знаходять роботи навіть ті, хто досі працював за спеціальністю.

Важливим напрямом діяльності місії було інформування МЗС УНР про "внутрішню та міжнародну ситуацію Угорської Держави". Оскільки діяльність прес-бюро через нестачу коштів було припинено, інформаційна діяльність місії значно обмежилася і звелася до підготовки аналітичних оглядів. Полковник Сікевич систематично надсилав такі огляди та газетні добірки до МЗС. До Генерального штабу УНР направлялися звіти "відділу по військовим справам", структуровані, як правило, за такими розділами: "Військовий огляд Угорщини", "Російська еміграція", "Українська еміграція". Існування відділу було умовним з огляду на склад місії (3 особи), однак завдання виконувалися конкретні. Відтак керівни-

ку дипломатичного представництва допомагав поручник артилерії Остап Гамерський. Основне завдання В.В.Сікевича в цьому напрямку полягало в переправленні козаків через Угорщину до Румунії та на Львів. У квітні його було відраджено до Югославії з метою з'ясування дійсної кількості, становища та настроїв українських вояків, що потрапили до цієї країни, а також роз'яснення їм позицій "Положення про інструкторів українських кооперативно-робітничих організацій за кордоном" та допомоги тим, хто виявить бажання взяти участь у повстанні, в оформленні необхідних документів та перепусток. Результатом поїздки, зокрема, стало створення так званого Українського національного гуртка в Сербії, якому місія направляла книжки та надавала консультаційну допомогу.

На відміну від принципового політика М.Галаґана, кадровий військовий, що звик виконувати накази, В.Сікевич послідовно дотримувався пріоритетів зовнішньополітичної діяльності, встановлених Директорією. Він, зокрема, особливу увагу звертав на розвиток українсько-польських стосунків, підтримуючи "добрі та дружні стосунки" з посольством Речі Посполитої в Угорщині. На початку 1921 р. співробітники місії обмінювалися візитами з представниками польського посольства, а 11 квітня Л.Кобилянський та О.Гамерський привітали посла Шембека з нагоди затвердження Конституції Речі Посполитої. При цьому В.Сікевичу, однак, не вдалося домогтися безперервного видавання віз українським громадянам польською консульською установою в Будапешті.

У січні 1921 р., відповідно до вказівок Міністерства закордонних справ УНР, надісланих із грифом "таємно", місія передала до МЗС Угорщини ноту протесту проти намірів уряду Врангеля продати кораблі Чорноморського флоту. Через подібні акції Директорія намагалася ствердити своє право на залишки Чорноморського флоту, який, згідно з прийнятим ще у січні 1919 р. Законом про військовий флот УНР, вона зобов'язувалася утримувати. Тоді-таки В.Сікевич офіційно повідомив через МЗС Угорщини всі центральні угорські установи й організації про визнання Директорією незаконності всіх зобов'язань гетьмана П.Скоропадського.

Використовувалися й можливості звернення до міжнародної спільноти. Негативна відповідь Ліги Націй на спробу УНР стати повноправним членом у грудні 1920 р. зумовила потребу активізації роз'яснювальної роботи МЗС УНР. Відтак було ініційовано спільну акцію всіх урядових, політичних, громадських, культурних, жіночих та інших організацій щодо визнання Лігою Націй України як суверенної держави. До акції приєдналася НДМ УНР в Угорщині. У березні 1921 р. місія ініціювала звернення групи українців до Ради Ліги Націй із закликом визнати Україну як суверенну державу й прийняти її до Ліги Націй. Створення такої групи було, поза сумнівом, результатом цілеспрямованої роботи дипломатів. Ноту готував секретар групи – радник місії Л.Кобилянський, виходячи зі ставлення до Ліги Націй як до ефективного інструменту миротворчої діяльності. Заходи місії було підтримано в МЗС. Міністерство рекомендувало дипломатичним представництвам активно робити подібні кроки під гаслом "добути за всяку ціну признання незалежності Батьківщини і добитись прийняття її в рівноправні члени Ліги Націй"⁶⁷. Такі дії максимально узгоджувалися з позицією Голови Директорії Симона Петлюри, котрий прагнув активізувати в екзилі діяльність українських політичних сил. Він закликав використовувати будь-які можливості у виробленні заяв, меморандумів, нот із метою пропаганди української ідеї на міжнародному рівні.

20–23 жовтня в Будапешті відбулися збори Генеральної Ради Союзу Товариства Ліги Націй. Участь співробітників місії у всіх заходах, що відбувалися в рамках зборів, дала підставу В.Сікевичу констатувати, що українських делегатів приймали надзвичайно тепло та щиро.

Період головування в місії В.Сікевича збігся з перебуванням біля керма влади в Угорщині диктатора Міклоша Хорті. Ворог більшовизму, він беззастереж-

но надав усі дипломатичні привілеї представнику "нерадянської" України. Місія перебувала в Угорщині на рівних правах із дипломатичними представництвами інших країн. Не обтяжувало його роботу й з'ясування повноти повноважень із галицьким "заступництвом". Ще на початку своєї діяльності, у січні 1921 р. полковник Сікевич повідомив МЗС, що представник ЗО УНР майор Біберович залишив Будапешт. Водночас йому, як єдиному повноважному репрезентантові УНР в Угорщині, доводилося вирішувати питання, пов'язані з перебуванням в угорській столиці галичан.

1922 р. почався для Голови місії полковника Сікевича взаємними візитами до адмірала Міклоша Хорті, декана дипломатичного корпусу папського нунція, президента Ради Міністрів, усіх членів кабінету, голови Національного Зібрання Галля Гастона, представників іноземних держав в Угорщині та представників інтернаціонального і угорського Червоного Хреста⁶⁸. 27 січня В.Сікевич та Л.Кобилянський були запрошені визначним політичним діячем Угорщини Карлом Гусаром на "великий парадний бал", в якому брали участь адмірал Міклош Хорті, ерцгерцог Йосип, міністр-президент Іштван Бетлен та ін. 28 січня голова і члени дипломатичної місії на запрошення кардинала-примаса Угорщини брали участь в урочистій службі Божій та панахиді на спокій душі Папи Бенедикта XV, що відбулася в коронаційній церкві св. Матяша. Обов'язкові запрошення членів Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині на урядові заходи свідчили про визнання її офіційності та перспективу українсько-угорських стосунків на найближчий час, чому сприяв "дипломатичний такт Генерала В.Сікевича"⁶⁹. У травні 1922 р. генерал Сікевич і поручник Гамерський взяли участь в урочистому відзначенні звільнення Угорщини від турецької навали. Разом з іншими учасниками свята вони поклали вінки до пам'ятника героям, що загинули в обороні вітчизни.

Заслуги українського посла визнавали й керівники та колеги. Він користувався помітною повагою серед українських високопосадовців. Із Новим 1922 роком В.Сікевича вітали міністр закордонних справ УНР А.Ніковський, посол у Відні Гр.Сидоренко, Голова Директорії С.Петлюра, що засвідчувало оцінку діяльності місії як "тяжкої і відповідальної справи на користь Батьківщини". У серпні 1922 р. полковнику Сікевичу було присвоєно чергове звання генерал-хорунжого. Дякуючи за привітання з цією подією М.Василькові, голова місії писав: "Як і сьогодні, так і надалі я радий працювати для добра Рідного Краю"⁷⁰.

До завдань місії незмінно належала консульська діяльність. У січні 1922 р. до них додалося полагодження консульських справ щодо українців, які перебувають в Австрії⁷¹. З аналогічною пропозицією у вересні 1922 р. звернулося до В.Сікевича Консульство УНР у Данцигу, зважаючи на "гарне становище Дипломатичної місії на Угорщині, прихильне відношення угорського Уряду, а також до деякої міри не дуже добрий матеріальний стан Місії", видавати паспорти, тим самим маючи певний економічний зиск (650 німецьких марок за паспорт)⁷². Перебирання консульських обов'язків українських представництв у Австрії й Німеччині, попри обіцяне поліпшення матеріального становища НДМ УНР в Угорщині, лише ускладнило його. Прохання Місії до українського посольства в Німеччині про надання 100 паспортних бланків було переадресовано до Австрії, а Посольство УНР у Відні спромоглося надати лише 20 бланків через "брак грошових засобів"⁷³. Однак незабаром до обов'язків НДМ в Угорщині у зв'язку зі скасуванням Посольства УНР в Берліні додалася допомога в оформленні паспортів українським біженцям у Німеччині. Ставлення до роботи місії як до "надзвичайно важливої і корисної"⁷⁴ засвідчує лист Надзвичайного Посла і Уповноваженого Міністра УНР М.Василька від 25 липня 1922 р., у якому погоджується намір В.Сікевича скоротити склад місії.

Зменшення фінансування місії змусило змінити адресу помешкання й переміститися на Margitrakpart, 53, яка залишалася до кінця її діяльності й фактично стала останньою адресою місії для цього періоду. Водночас у складі місії почав

назрівати конфлікт. Як пояснював В.Сікевич у листі до М.Василька, І.Стасів розпочав комерційну діяльність і планував відкрити "контору інформації" без погодження з керівником місії. За згодою М.Василька, аташе було звільнено, хоч скорочення штату не мало сенсу через його обмеженість.

На середину 1923 р. матеріальне становище співробітників місії дещо поліпшилося. Місячне утримання Голови місії складало 12000 крон (та 7400 додатково), радника – 10000 крон (та 5000 додатково), аташе – 9450 крон, канцеляристки – 2800⁷⁵. Однак діяльність прес-бюро так і не відновилась.

Незабаром В.Сікевича було залучено до організації переїзду Голови Директорії військ УНР С.Петлюри через Будапешт і короткотермінового там перебування. Виконання цього доручення стало справою честі для генерала. Перебування Симона Петлюри в Будапешті в січні 1924 р. за прізвищем Стефана Могили як керівника прес-бюро було великою мірою забезпечене зусиллями дипломатичної місії й залишилося в пам'яті В.Сікевича як остання зустріч із харизматичним лідером Директорії.

Традиційні новорічні візити у перші дні нового 1924 р. до Глави Держави, ерцгерцога Йосипа, папського нунція та інших офіційних осіб ("щоби не забували нас") не приспала передчуття наближення кінця.

2 квітня 1924 р. генерала Сікевича було повідомлено про рішення угорського уряду припинити "на підставі політичних поглядів" діяльність української дипломатичної місії в Будапешті. Наступного дня розпочалися ліквідаційні заходи й підготовка документів для архіву. Наказ №53 від 12 травня 1924 р., виданий у Будапешті, стиль якого швидше нагадував прощальний лист, ніж офіційний документ, поставив крапку в повноваженнях місії: "Спасибі Вам, мої рідні співробітники, за Вашу безкорисну працю на славу нашої Матусі України. Дай Вам Боже щастя, будьте здорові і не покладайте Вашої роботи на боротьбу за Самостійну й незалежну Україну!"⁷⁶.

НДМ УНР в Угорщині припинила своє функціонування у числі останніх дипломатичних представництв УНР. Діяльність першої української дипломатичної установи в Угорщині (1919–1924 рр.) розгорталася у складний період історії обох держав. Політична та фінансова нестабільність, територіальні проблеми та регіональний сепаратизм як внутрішні чинники були притаманні державному життю як УНР, так і Угорщини. Однак українсько-угорські відносини на початку ХХ ст. не були обтяжені ні тогочасною дійсністю, ні історичним минулим. Попри всі зміни урядів і пріоритетів зовнішньополітичної діяльності, традиція добросусідських відносин наших держав залишалася аксіомою українсько-угорських міждержавних взаємин. Цьому в міру сил і компетенції сприяли Посли УНР – Микола Галаган (січень 1919 – серпень 1920) і Володимир Сікевич (грудень 1920 – квітень 1924), яким доля визначила започатковувати дипломатичні відносини України і Угорщини. Найвищими пріоритетами їхньої діяльності були українська ідея, захист національних інтересів, увага до українського громадянина за кордоном. Понад 5 років роботи послідовно керованої ними місії заклали надійні підвалини українсько-угорських дипломатичних відносин.

¹ *Веденєєв Д.В.* Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 197 арк.; *Заруда Т.В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 15 с.; *Дуброва О.П.* Формування державних кордонів в Україні, 1917–1925: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 202 арк.; *Варгатюк С.В.* Зовнішня політика Директорії УНР: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 165 арк.; *Соловійова В.В.* Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1999. – 180 арк. та ін.

² *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998. – 240 с.; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 373 с.; *Павлюк О.В.* ЗУНР і політика Угор-

щини // Україна в минулому. – Вип. VII. – К.; Л., 1995. – С.33–40; *Його ж.* Дипломатія злуки. До питання про об'єднання УНР і ЗУНР // Всесвіт. – 1992. – №1–2. – С.176–178; *Кірсенко М.* Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 рр.: Політико-дипломатична історія за доби становлення Чехословацької республіки. – К., 1997. – 335 с.; та ін.

³ *Тинченко Я.Ю.* Українське офіцерство: шляхи скорботи й забуття. – К. – Ч.1: Біограф.-довідкова. – С.164–167.; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX століття у постатях. – К., 2001. – 266 с.; *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах: Навч. посібник. – К., 2004. – 640 с.

⁴ Збірник наукових праць започатковано Інститутом історії України НАН України 1991 р., відповідальний редактор – д-р. іст. наук, проф. С.В.Віднянський.

⁵ Науковий щорічник засновано Історичним клубом “Планета”, Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв 2000 р., головний редактор – канд. іст. наук А.В.Денисенко.

⁶ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – 736 с.

⁷ Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. – К., 2004. – Т. 1. – 760 с.; Т. 2. – 812 с.

⁸ Нариси з історії дипломатії України. – С.314.

⁹ *Павлюк О.В.* Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. – С.314–396.

¹⁰ *Головченко В.І.* Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки (Західної Облaсті УНР) // Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 1. – С.375–378; *Матвієнко В.М.* Дипломатія УНР доби Директорії // Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 1. – С.388–391; *Матвієнко В.М.* Міністерство закордонних справ УНР доби Директорії // Українська дипломатична енциклопедія. – Т. 2. – С.111.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1065.– Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 39 зв.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 56. Порухнення питання про затвердження його кандидатури заступником міністра закордонних справ не узгоджувалося з рішенням Директорії від 9 січня 1919 р., яким було ухвалено штати НДМ УНР в Угорщині на чолі з Ґалаґаном.

¹³ *Осташко Т., Соловійова В.* Микола Ґалаґан: біографічний нарис // Микола Ґалаґан. З моїх споминів. – К., 2005. – С.21.

¹⁴ Див.: *Веденєєв Д.* Нащадок славного роду: дипломат Микола Ґалаґан // Україна дипломатична: Науковий щорічник. – К., 2004. – Вип. IV. – С.674.

¹⁵ *Ґалаґан М.* З моїх споминів. – Л., 1930. – Ч. III. – С.171; Ч.IV. – С.18.

¹⁶ *Осташко Т., Соловійова В.* Микола Ґалаґан... – С.23.

¹⁷ *Ґалаґан М.* З моїх споминів... – С.105.

¹⁸ Там само. – С.106.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1.

²⁰ Вісник УНР. – 1919. – № 4. – С.1.

²¹ *Ґалаґан М.* З моїх споминів. – С.111.

²² ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 7–8, 12.

²³ Там само. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24–29.

²⁴ *Головченко В.І.* Василько Микола Миколайович // Українська дипломатична енциклопедія. – Т. I. – С.171, 172.

²⁵ *Головченко В.І.* Смаль-Стоцький Степан Йосипович // Українська дипломатична енциклопедія... – Т. II. – С.484.

²⁶ *Ґалаґан М.* З моїх споминів. – С.109.

²⁷ Там само. – С.129.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24–29.

²⁹ Військова місія Антанти, очолювана підполковником Ф. Віксом, прибула до Будапешта 27 листопада 1918 р. для сприяння встановлення зв'язків уряду Угорщини з країнами-переможцями в Першій світовій війні. Детальніше див.: *Пушкаш А.І.* Внешня політика Венгрии (окт. 1918 – апр. 1919 г.). – М., 1981. – С.42–44.

³⁰ Нариси з історії дипломатії України. – С.346.

³¹ *Ґалаґан М.* З моїх споминів. – С.149.

³² Там само.

³³ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 156.

- ³⁴ Галаган М. З моїх споминів. – С.149.
- ³⁵ Галаган М. Там само. – С.166.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1 – Арк. 57–63.
- ³⁷ Галаган М. З моїх споминів. – С.176.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само. – С.199.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 5 зв.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 24–29.
- ⁴² Пушкаш А. Внешняя политика Венгрии. Ноябрь 1918 – апрель 1927 г. – М., 1981. – С.83.
- ⁴³ Див.: Павлюк Олександр. Зовнішня політика ЗУНР. – С.119; Його ж. ЗУРН і політика Угорщини... – С.39.
- ⁴⁴ Галаган М. З моїх споминів. – С.248.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 3.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 20.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 4.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 4 зв.
- ⁵⁰ Нариси з історії української дипломатії. – С.349.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 90.
- ⁵² Довідник з історії України. – К., 2001. – С.211.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6.
- ⁵⁴ Галаган М. З моїх споминів. – С.229.
- ⁵⁵ Див.: Веденєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – Арк. 111.
- ⁵⁶ Галаган М. З моїх споминів. – С.294.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 15 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 95. – Арк. 26.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 14 зв.
- ⁶¹ Л.Р.Кобилянський працював на посаді головного лікаря військово-санітарної місії в Будапешті під керівництвом В.В.Сікевича з 28 лютого по 31 липня 1920 р. Мав досвід роботи в українському посольстві в Туреччині й претендував, як згадує М.М.Галаган, на посаду голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Будапешті.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 16.
- ⁶³ Там само. – Арк. 19.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 2.
- ⁶⁵ Там само. – Спр. 49. – Арк. 3 зв.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 68.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4211. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 52.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 3.
- ⁶⁹ Ювілейна пам'ятка з нагоди п'ятидесятої річниці військової служби та двадцятилітньої праці для української державності його ексценції генерал-хорунжого Володимира Сікевича. – Вінніпег, 1938. – С.10.
- ⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3518. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 17.
- ⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 4456. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 209.
- ⁷² Там само. – Спр. 74. – Арк. 13 зв.
- ⁷³ Там само. – Спр. 75. – Арк. 71.
- ⁷⁴ Там само. – Спр. 73. – Арк. 36.
- ⁷⁵ Там само. – Спр. 82. – Арк. 1 зв.
- ⁷⁶ Там само. – Спр. 79. – Арк. 26.

The article on the basis of archive information sheds light upon the activity of first diplomatic representative office of Ukraine in Hungary – Diplomatic mission extraordinary of UNR (1919–1924), analyses outstanding Ukrainian figures (M.Galagan, V.Sikevych, O.Kandyba, M.Shrah and others) input in establishment and development of Ukrainian-Hungarian diplomatic relations.

М.В.Михайлюк*

НАЦИСТСЬКА ПРОПАГАНДА В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ

У статті аналізуються пропагандистські технології гітлерівців в окупованому Києві. Розкривається роль періодичної преси, листівок, інших друкованих матеріалів, кінофільмів і радіопередач в обробці свідомості місцевого населення.

Тривалий час дана тема знаходилась на периферії наукових досліджень, адже історіографія питання обмежується постановкою проблеми в монографії І.Івлева й А.Юденкова¹, а також в публікаціях М.Коваля², І.Верби³, Ю.Смілянської⁴, М.Ткаченко⁵, Ю.Войцеховського⁶ та Д.Малакова⁷. Відсутність спеціалізованих розробок із зазначеної проблеми обумовлює необхідність дослідження даної теми.

Нацистська пропаганда в столиці України проводилася в основному через періодичну пресу, радіоэфір, кіномистецтво, а також завдяки розповсюдженню дрібної друкованої продукції (листівок, брошур, плакатів) на вулицях міста, підприємствах, в освітніх закладах тощо. Її масштабний характер пояснюється застосуванням подібних методів у Німеччині, що ефективно впливали на громадську думку. Тому головною метою даної статті є з'ясування ефективності нацистських агітаційно-пропагандистських заходів в окупованому Києві.

Німці увійшли у місто 19 вересня 1941 р. До кінця жовтня військове управління здійснювалося 195-ю польовою комендатурою, яку згодом було реорганізовано в штадскомісаріат, і проводилося воно через київську міську управу. 13 жовтня 1941 р. за наказом її голови були створені районні управи м. Києва⁸. Згідно з розпорядженням штадскомісаріату, відповідальним за втілення в життя нацистської пропаганди був відділ пропаганди міської управи. До його основних функцій входили: нагляд та контроль за репертуаром українських театрів і кінотеатрів, за усіма культурно-освітніми і мистецькими організаціями, клубною роботою, радіомовленням і пресою; погодження всіх публічних доповідей, лекцій та інших виступів у Києві, що влаштовували українські організації або приватні особи; керівництво українськими торговельними закладами, які поширювали друковані матеріали; контроль за діяльністю публічних, відомчих і приватних бібліотек; здійснення цензури видань радянської доби; контроль за виданням брошур німецькою мовою про життя й культуру українського народу; затвердження всіх вивісок і оголошень у місті⁹. Відділ пропаганди складався з восьми підвідділів: загального, жіночого, позашкільної освіти, поліграфії, контролю книжок та різних друків, наочної пропаганди, радіопропаганди, плакат-бюро¹⁰.

Загальний підвідділ проводив реєстрацію всіх відвідувачів відділу пропаганди, приймав оголошення від підприємств і приватних осіб до місцевої преси, контролював продаж газет у кіосках, а також здійснював переклад вхідної і вихідної документації на німецьку й українську мови. Жіночий підвідділ здійснював загальнополітичний контроль, організовував працю жінок у місті, допомагав родинам репресованих та під час влаштування жіночих майстерень вишивок, килимарства тощо. Підвідділ позашкільної освіти організовував і контролював діяльність культурно-освітніх закладів Києва¹¹.

Контроль за розміщенням оголошень і плакатів юридичних та приватних осіб здійснювало плакат-бюро. Підвідділ поліграфії керував київськими друкарнями, вилучав із бібліотек, книгарень, клубів заборонену радянську літературу, складав списки дозволених німецькою цензурою книжок і шкільних підручників, розподіляв книжкове майно. Підвідділ контролю книжок і різних друків стежив

* Михайлюк Марина Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

за друком усіх матеріалів. Співробітники підвідділу наочної пропаганди виготовляли агітаційний матеріал, контролювали вивіски, печатки, штампи, реклами, фотомайстерні, художні й мистецькі заклади, затверджували всі художні проекти у місті¹².

Головним засобом нацистської пропаганди вважалася періодична преса. Робота редакцій періодичних видань регламентувалася розпорядженнями райхскомісара України на основі директив А.Розенберга. На початку війни райхсміністр підписав директиву щодо роботи преси і пропаганди на східних окупованих територіях, згідно з якою передбачалося видання місцевих газет під контролем райхскомісарів для того, щоб населення не залишалося без джерел інформації, оскільки це вважалося політично не вигідно. Дозвіл на видання газет залежав від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів. Право видання німецьких газет надавало міністерство східних окупованих територій на підставі пропозицій райхскомісарів. Водночас видавництва німецькомовної преси повинні були підтримувати контакти з органами НСДАП¹³.

Політично надійними видавцями та редакторами деякий час вважалися представники похідних груп ОУН, які прибули в Україну разом з німецькими військами. Вони отримали дозвіл на видання періодичної преси. Тому до середини грудня 1941 р. у Києві виходила газета "Українське слово", головним редактором якої був Іван Рогач. У виданні та його додатках "Останні новини" й "Література і мистецтво" друкувалися члени ОУН(м) – співробітники відділу пропаганди та інших відділів міської управи. Періодичні видання проводили цілеспрямовану антирадянську й антисемітську пропаганду, формували лояльність до окупаційної влади, сподівалися відродити українську історичну пам'ять, ідею незалежності. Про те, як населення сприймало публікації місцевої преси, знаходимо у праці Д.Гуменної: "...Газета! Її хапають, жадібно читають, але одночасно і розчаровуються. Нічого в ній на запити й сподівання оцих усіх нема, а все майже те саме, що й тут від кожного почуєш.., – пригадувала вона. – ...Писалося ще про Київську Русь, вікінгів-варягів і князів – хоробрих завойовників, а це київську публіку в ці дні мало проймало. Точилися вже інші розмови... Кияни хотіли знати, які будуть порядки, що це воно за націонал-соціалізм, як буде з мешканцями, з крамницями, з колгоспами. Хто в уряді?"¹⁴.

Загалом населення не довіряло емігрантам, оскільки вони прийшли разом з німцями і працювали під "німецьким крилом"¹⁵. Перестала довіряти націоналістам і окупаційна влада, якій пропаганда ідеї відродження незалежності України була не потрібна. Саме тому вище керівництво прийняло рішення про припинення їх роботи. Масові арешти закінчилися стратою лідерів мельниківського проводу ОУН. "Чистка" органів місцевого управління істотно вплинула на роботу київської преси. Газета "Українське слово" була перейменована на "Нове українське слово" ("НУС"), а "Останні новини" стали російськомовним понеділковим виданням "Последние новости". Місце головного редактора зайняв професор київського університету Костянтин Штепа. "Нове українське слово" продовжувало основну антирадянську і пронімецьку лінію газети, проте ідея незалежності України вже ніколи не з'явилася на сторінках окупаційного видання. Вона була замінена висвітленням історичної і культурної спадщини українського народу. Головне місце займали публікації на тему історичного обґрунтування давніх україно-німецьких зв'язків. Отже, цитата Д.Малакова про те, що "ідеологічна спрямованість аж скакала в очі"¹⁶, знаходить своє підтвердження.

Однак архівні матеріали свідчать, що газети не мали потрібного ідеологічного впливу на мешканців Києва, а виконували суто інформаційні функції. Підтвердження цього знаходимо у Д.Гуменної та звітах агентів радянських спецслужб. Зокрема Д.Гуменна зазначала, що газета "НУС" сприймалась як німець-

ка, писана українською мовою, з вираженням "плазунським тоном"¹⁷, а її пропагандистську мету читачі розуміли так: "...Вселити зневіру [людей] в себе, в свої сили, впоїти безвольність і рабську покору та повну надію, що все хороше нам принесуть як не "старші брати", то "визволителі", "вчителі"..."¹⁸. Агент радянських спецслужб "Гайовий" доповідав, що "взимку 1942 р. у Києві був великий попит на газети..., спричинений зацікавленістю городян зведеннями воєнних дій"¹⁹, а його колега М.Заровна у звіті від 25 вересня 1942 р. також констатувала, що "за газетами завжди була черга, але читали їх критично, з власними коментарями"²⁰. Звичайно, пропагандистські публікації місцевої преси сприймалися читачами по-різному, оскільки суспільство умовно поділялося на прихильників і противників "нової влади", а також тих, хто займав нейтральну позицію. Позиція останніх чітко відображена у праці Д.Гуменної: "Деякі крутяться, мов дзига, між комунізмом та націонал-соціалізмом і ні сюди, ні туди не пристають..."²¹.

Після заборони легальної діяльності українських націоналістів відділ пропаганди був реорганізований у сектор інформації при відділі освіти та культури, а з 1943 р. знову був розгорнутий у відділ пропаганди київської міської управи. З акта керівника сектору інформації Ю.Кандіва, складеного 20 липня 1942 р., відомо, що, згідно з наказом штадскомісаріату м. Києва, завдання сектору інформації були дещо розширені й полягали у роз'ясненні структури органів і заходів окупаційної влади, збиранні відомостей про реакцію пересічних громадян на пропагандистські акції німецької влади, про роботу міських установ. За сектором інформації залишилися контроль за пресою, перевірка змісту афіш, оголошень, вивісок, грамплатівок, книжок, програм концертів і публічних виступів, діяльності громадських товариств, збереження книжкових фондів²². Сектор мав двох художників, які писали пропагандистські лозунги, малювали карикатури і плакати антисемітського, антирадянського і пронімецького змісту. Зокрема художник М.Борисенко* намалював плакати "Земля під чоботом єврея", "Молодь із радісним обличчям добровільно їде до Німеччини". Влітку 1943 р. під час відправки робітників до Німеччини співробітники відділу пропаганди на вокзалі "Київ-Пасажирський" роздавали їм агітаційно-пропагандистську літературу і вітали квітами²³.

Кампанія з вербування робочої сили займала одне з головних місць в агітаційно-пропагандистській роботі нацистів, яка проводилася силами органів місцевого управління через ЗМІ.

Вербування робітників пройшло два етапи. На першому (весна–літо 1942 р.) – пропаганда була ефективною, оскільки населення ще не володіло достовірною інформацією про умови життя і роботи в Німеччині, тому в більшості випадків воно проходило добровільно. На другому етапі (з осені 1942 р. до кінця окупаційного режиму) вербування стало примусовим, оскільки ускладнювалося посиленою контрпропагандою партизан, розповідями остарбайтерів, які поверталися додому хворими, і листами тих, хто ще перебував у райху.

Відділ інформації при кожній районній управі мав своїх представників, які відповідали за проведення і контроль над усіма пропагандистськими заходами у своєму районі. Зокрема інформаційна секція Залізничного району навесні 1942 р. займалася підготовкою альбому і каталогів про популяризацію культури й побуту німецького суспільства, а також підготовкою святкування 1 Травня. Джерелом інформації для створення альбому та каталогу стали пропагандистські публікації газети "НУС", які були поділені за тематикою, що передбачала ознайомлення киян із життям і творчістю німецьких учених, композиторів, письменників, із громадськими організаціями, промисловістю та сільським господарством Німеччини, а головне – з героїзмом непереможної німецької армії. Тому для полегшен-

* Борисенко Микола Софронівич – військовополонений, співробітник відділу пропаганди (сектору інформації). Після звільнення Києва працював художником у редакції газети "Київська правда".

ня пошуку цієї інформації секцією була передбачена робота з каталогізації матеріалів київської газети²⁴.

Свідчення друкарки відділу пропаганди київської міської управи Л.Коваленко доповнюють картину роботи даної структури та її підрозділів. "Матеріали, які мені доводилося друкувати в кабінеті заступника голови відділу при зачинених дверях, – пояснювала вона, – це були зведення інспекторів районних управ Києва, які щоденно повідомляли про політичні настрої населення, розмови співробітників райуправи або приватних осіб, різні чутки і події, що сталися у місті..."²⁵. В обов'язки районних інспекторів інформації входив також нагляд за наявністю пропагандистської продукції на вулицях району, читання лекцій антирадянського спрямування й агітація на роботу в Німеччину на міських підприємствах, написання статей у газету "НУС" і розповсюдження антирадянської літератури. Зібрані відділом пропаганди матеріали направлялися в штадскомісаріат. Співробітники сектору інформації, як і попередній склад, друкувалися в місцевій пресі. Так, статті антирадянського змісту писали керівник сектору Юрій Кандієв, його заступник Всеволод Гречко, інспектор Центрального району м. Києва Наталія Фон-Бунге та ін. Матеріали, що надходили від громадян і співробітників органів місцевого управління у сектор інформації для розміщення в газеті "НУС" корегував Шостенко²⁶.

Одночасно з україно- і російськомовною періодикою у Києві друкувалося кілька німецьких видань, що було передбачено директивою А.Розенберга. Їх виданням опікувалося "Німецьке видавничо-друкарське товариство України" з обмеженою відповідальністю (Deutsche Verlags und Druckereigesellschaft Ukraine m. b. H.). Зокрема у Києві та Луцьку виходила центральна газета райхскомісаріату "Deutsche Ukraine-Zeitung". Друкований орган Е.Коха мав формат і обсяг удвічі більший за україномовні видання. Один його номер в Україні можна було придбати за 2 крб., у райху – за 20 пфенігів. Передплата на газету в Україні оформлялася безпосередньо у видавництві та в німецьких відділеннях зв'язку. У Німеччині передплату приймали всі поштові установи. Отже, німецька газета України розповсюджувалася не лише в Україні, а і в райху. Тому теоретично ознайомитись із ситуацією в Україні міг будь-який громадянин райху, навіть остарбайтери, які володіли німецькою мовою.

Оформлення передплати не стосувалося київської штадскомендатури, оскільки у травні 1942 р. вона мала отримати з редакції 3 примірники газети безплатно. Проте постачання відбувалося нерегулярно²⁷. Київське відділення газети "Deutsche Ukraine-Zeitung" друкувало розпорядження штадтскомісаріату, начальника поліції безпеки і СД, а також приймало заявки від німецьких організацій та установ, що працювали в Україні.

Окупаційна німецька газета "Deutsches Nachrichtenblatt" почала виходити в Києві з 26 жовтня 1941 р., двічі на тиждень, спочатку на двох, а з третього номера на чотирьох сторінках. Німецьке видання мало власну інформаційну службу, кореспонденти якої відвідували різні куточки України, їздили у відрядження до Західної Європи.

Спеціально для потреб вермахту в Києві здійснювався друк фронтових періодичних видань "Der Sieg" ("Перемога") та "Raube und Rad" ("Гусениця і колесо"). Крім того, у місті реалізовувалася преса, що надходила з Німеччини. Про це повідомила у квітні 1942 р. російськомовна газета "Последние новости": "Кіоск німецької літератури ... відкрився біля оперного театру. Продає берлінські, мюнхенські, гамбурзькі, кельнські журнали, а також газети "Ангрифф" і "Фелькішер беобахтер"..."²⁸. Подібні кіоски стояли біля стадіону "Динамо", на початку Великої Житомирської і на розі Нестеровської вулиць. Продавали часописи "Дер адлер", "Ді вохе", "Берлінер ілюстрірте цайтунг" та ін.

* Ініціали не встановлені.

Загалом німецька періодика була спрямована на проведення антирадянської й антисемітської пропаганди, не забуваючи про підтримку воєнно-політичних здобутків нацистського керівництва та його союзників. Зокрема представник айнцапштабу Розенберґа в Україні Паффен підготував матеріал на тему: "Як жили радянські євреї". Те, що "єврейська" тематика стала однією із провідних сюжетних ліній, пояснюється тим, що нацисти прагнули здобути моральну підтримку акцій, спрямованих на "остаточне вирішення єврейського питання" й підсилити антирадянські настрої населення ідеологемою про злочини більшовиків.

Доставку газет райха для військовослужбовців організував відділ пропаганди Верховного командування вермахту через представництво у Львові. Проте, згідно зі змістом доповідної записки начальника польової комендатури Білої Церкви від 11 лютого 1942 р., відомо, що німецька преса надходила нерегулярно внаслідок незадовільної роботи польової пошти, попри те, що на київському вокзалі штадскомендатурою був облаштований читальний зал²⁹.

Нацистська пропаганда не обмежувалася впливом періодичної преси на городян і "нових господарів", а поєднувалася з роботою міської радіомережі. Відновлення роботи радіовузла було пов'язано з тим, що більшість населення не мала радіоприймачів, адже дозвіл на прослуховування радіопередач отримували лише політично надійні особи. Так, з архівних матеріалів відомо, що мали право не здавати радіоприймачі (але обов'язково реєструвати у місцевій комендатурі) співробітники відділу пропаганди київської міської управи. Зокрема право слухати радіо отримала літературний інспектор Ц.Й.Кучевська-Дегтяр³⁰. Водночас на звернення лікаря Кирилівської лікарні І.А.Созанського за подібним дозволом (користуватися радіоприймачем "Чемпіон") 24 жовтня 1941 р. була накладена резолюція голови відділу пропаганди – "Не маєте права"³¹.

Київське управління радіомовлення було створено 17 грудня 1941 р. і підпорядковувалося відділу пропаганди київської міської управи. Управління отримало всю матеріально-технічну базу радянської радіотрансляційної мережі й українського радіокомітету. Директором було призначено О.Петровського³². У його обов'язки входили особистий контроль за політичним змістом радіомовлення, фінансовими ресурсами підприємства, добір кадрів. У положенні Управління радіомовлення визначалися такі завдання: проведення українською мовою "антикомінтернівської та антижидо-більшовицької пропаганди засобами радіо"; проведення пропаганди ідей нової Європи, провідної ролі німецького народу у створенні нового ладу і співучасті українського народу у цій роботі; організація по радіо народно-виховних, літературних, музичних та інших передач, які б сприяли культурному розвитку населення та його відпочинку; розбудова і подальший розвиток технічної бази радіомовлення.

Тематичний план радіопрограм передбачав: повідомлення Верховного командування німецьких та союзних військ; оголошення відозв і розпоряджень окупаційних властей, об'яв міської управи; огляди місцевої преси; трансляцію релігійних богослужінь, вистав, концертів класичної західноєвропейської та української музики, українських народних пісень. Планувалася також передача реклами й оголошень приватного характеру, дозволені цензурою. Основний зміст діяльності Управління радіомовлення полягав у збільшенні провідникової мережі, кількості абонентів, а також проведення власного мовлення і ретрансляції програм німецьких радіостанцій³³.

Гітлер, вивчаючи питання проведення радіопропаганди на східних окупованих територіях у березні 1942 р., радив передавати по радіо для місцевого населення те, що йому необхідно, – музику в необмеженій кількості. У квітні, повертаючись до розмови, він пояснив свою думку: "Якщо росіяни, українці... навчаються читати і писати, нам це тільки нашкодить. Адже більш здібні туземці змо-

жуть прилучитися до деяких історичних знань, а значить, і зможуть засвоїти політичні ідеї, які в будь-якому випадку будуть спрямовані проти нас. Було б краще встановити у кожному селі репродуктор, подавати людям новини і розважати їх, замість того, щоб надавати їм можливість самостійно засвоювати політичні, наукові й інші знання. Тільки, щоб нікому в голову не прийшло розповідати по радіо підкореним народам про їх історію; музика, музика, нічого, крім музики. Адже весела музика пробуджує в людях трудовий ентузіазм. І якщо люди можуть собі дозволити танцювати до упаду, то це, наскільки нам відомо, широко віталосся під час [радянської] системи”³⁴.

Як на практиці реалізовувалися побажання Гітлера, а також основні положення київського Управління радіомовлення можна дізнатися зі спогадів Д.Малакова. “Слухали міську радіоточку з певним упередженням, – пише він. Крім останніх вістей і оголошень, по радіо передавалися німецькі марші, німецька народна музика, німецькі шлягери “Лілі Марлен” та “Розамунда”, українські пісні. ...Місцеві радіожурналісти добирали виключно нейтральні, деполітизовані пісні й мелодії надто близькі настроям населення. Ось хоча б знамениті українські “Дивлюсь я на небо” та “Повій, вітре, на Україну”. Виконувалася по радіо тоді маловідома українська пісня “Гуцулка Ксеня”, що прийшла з Галичини під назвою “Гуцульське танго”. Репертуар “нейтральних” пісень був невеличкий, але ж то все було рідне, своє, непідвладне ворогові. ...Січень. Порожня безлюдна Володимирська вулиця. А з вуличного гучномовця линуть чарівні звуки вальсу Йоганна Штрауса “Казки Віденського лісу”³⁵.

З доповідної записки завідуючого радіосекцією при відділі пропаганди до голови відділу А.Шекерика відомо, що під час відступу радянської влади загинули усі нотні й літературні фонди, велика фільмотека і фонд грамплатівок радіокомітету. Тому керівник радіосекції просив передати у розпорядження київського Управління радіомовлення грамплатівки, літературні й нотні зібрання приватних бібліотек осіб, що евакуювалися на початку війни³⁶.

Доповідь старшого інспектора політвідділу Київського обласного управління міліції НКВС М.Заровної про становище в окупованому Києві доповнює спогади Д.Малакова. У доповіді, зокрема, зазначалося, що у Києві більшість радіопередач проводилася німецькою мовою і лише кілька українською. На думку М.Заровної, радіопередачі були дуже пригнічені й нудні, населення їх не слухало, а зі злобою плювало. У радіоновинах німці оголошували про відправку робітників до Німеччини, про покарання за поширення чуток. Узимку, зокрема, передавали: “Розповсюдилися чутки про те, що нібито непереможна німецька армія відступає, і нібито радянські війська близько. Ці чутки розповсюджують жидо-більшовицькі покидьки, які ще не встигли виїхати, але, запевняємо киян, що і їх буде скоро знищено”³⁷.

Під сферу впливу нацистської пропаганди потрапив і кінематограф, який зарекомендував себе як ефективний пропагандистський засіб у Німеччині. Відповідальними за проведення кінопропаганди на східних окупованих територіях було ОКВ і створене в листопаді 1941 р. центральне фільмооб'єднання “Схід” (Zentral-filmgesellschaft Ost – ZFO). Філії (дочірні підприємства або товариства з обмеженою відповідальністю) ZFO розташовувалися в Ризі – “Остланд-фільм” (Ostland Film G.m.b.H) та Києві – “Україне-фільм” (Ukraine Film G.m.b.H). Керівництво установами здійснювали німці, а рядовими виконавцями були місцеві жителі. Співробітники фільмооб'єднання “Остланд-фільм” відзняли на чорно-білу плівку кадри із життя східних окупованих територій, що нині зберігаються в ЦДАВО України. Зокрема на кадрах № 39 і 44 можна побачити Київ початку листопада 1942 р. – Софіївський собор та руїни міських вулиць³⁸.

Відновленням роботи київських кінотеатрів та обслуговуванням населення кінопродукцією українських і закордонних кінокомпаній займалася контора кіно-

фікації на чолі з К.Мудрак, що була створена при відділі мистецтв міської управи³⁹. Станом на 12 листопада 1941 р., майже усі київські кінотеатри були підготовлені до експлуатації, проте роботу ще не розпочали і зарплату працівники теж не отримували⁴⁰. Однак відомо, що уже на початку травня 1942 р. у місті працювало 5 кінотеатрів, ще 2 готували до роботи і 1 чекав капітального ремонту. Кінотехнічних фабрик, які виготовляли проекційну та знімальну апаратуру, не було. Знаходилася лише майстерня по ремонту проекційної апаратури, але вона не працювала внаслідок вивезення устаткування. Також не працювали дві кіностудії з виробництва художніх фільмів і кінохроніки, обладнання й апаратура яких були також евакуйовані влітку 1941 р.⁴¹ Кінотеатри обкладалися податком на розваги. Так, восени 1941 р. київські кінотеатри повинні були сплачувати 20% валового збору, на відміну від Полтави, де на початку 1942 р. податок становив до 30% вартості вхідних квитків⁴².

Переможну ходу "визволителів" демонструвала німецька хроніка. Зокрема зміст однієї з численних "вохеншау" та її пропагандистський вплив на населення яскраво передано у спогадах Д.Малакова: "Перед фільмами йшов кіножурнал-хроніка. Починалося бравурним маршем, орлом зі свастикою, а далі пишномовним словом: грандіозні успіхи вермахту на всіх театрах воєнних дій, велика перемога на морі, нові перемоги на Сході, немічність і безпорадність ворогів рейху... Та наш глядач давно вже був навчений дивитись і читати поміж рядків"⁴³.

В іншому кіножурналі було показано зайнятий німцями Новоросійськ, блокаду Ленінграда і героїчні сюжети боротьби за Сталінград. Як зазначав один з агентів радянських спецслужб: "Добір картин, незважаючи на те що вони належать до картин легкого жанру, і побудову кіножурналів змонтовано неглупо. Звичайного глядача вони переконували у тому, що більшовики більше не повернуться і що з життям в умовах окупації необхідно змиритися. Цією агітацією вони створювали для міських мешканців настрої примирення, хоча щоденна дійсність, приниження, голод, рабська, практично неоплачувана, праця – говорили протилежно"⁴⁴.

Крім хроніки, нацисти великого значення надавали демонстрації кінофільмів ідеологічного спрямування, зокрема, антибільшовицького й антипольського змісту. Так, у лютому 1942 р. київським глядачам показали німецький фільм з українським перекладом "Останній раунд", де йшлося про стосунки боксера зі своїм промоутером-росіянином, який завдав йому неприємностей, але боксер знайшов у собі сили продовжити спортивне життя у формі тренерської діяльності⁴⁵. Пропагандистська мета була очевидною – пояснити глядачам, що більшовикам не вдасться зламати німецький дух і бажання перемоги. Київські працівники кіно під керівництвом голови кіносекції відділу мистецтв професора Нікітіна пішли ще далі, адже у квітні 1942 р. сфотографували руїни Києва і демонстрували їх під назвою "Варварська діяльність більшовиків"⁴⁶. Отже, справа рук радянських саперів була використана владою з ідеологічною метою.

Водночас ідеологічних сюжетів було замало, оскільки у київських кінотеатрах ішли переважно любовно-пригодницькі стрічки: "Любов та математика", "Сім років невдач", "Троянди в Тиролі", "Парубоцький рай", "Веселі волоцюги", "Віденські історії", "Його найкращий приятель", "Остання Рунда" тощо⁴⁷.

Найбільш популярними серед глядачів були фільми про любов "Після розлучки", "Запрошуємо до танців" і "На все життя". Зокрема сюжет останньої картини, демонстрація якої відбулась у вересні 1942 р. у київському кінотеатрі "Оріон", тримав глядачів у напруженні весь фільм, адже розповідав про пару закоханих, яких доля розлучила на десятки років і знову звела у похилому віці. Драматизму додала сцена зустрічі батька із сином, про існування якого він навіть не здогадувався⁴⁸.

Фільм про героїзм офіцера австрійської армії часів правління імператриці Марії-Терезії на початку грудня 1942 р. можна було переглянути в кінотеатрі

"Ліра". Мужність головного героя Тренка під час ризикованої шпигунської операції з викрадення карт про розташування ворожих військ призвела до того, що його Батьківщина виграла війну з французами⁴⁹. Історичний фільм "Пандур Тренк" був показаний солдатам вермахту і киянам не випадково, адже намагався морально підтримати німецьку армію, що в той період зазнавала величезних втрат під Сталінградом.

Про реальний стан кінопропаганди у м. Києві дізнаємося з повідомлення начальника поліції безпеки і СД від 1 жовтня 1942 р. У ньому зазначалося, що після зайняття міста німецькими військами, починаючи із зими, майже в усіх придатних для експлуатації кінотеатрах почали демонструвати фільми. Щонеділі у Києві показували два нових фільми. Однак вибір їх був незадовільний, адже майже всі кінострічки були однотипними, до того ж іноді український текст був спотворений і не відповідав змісту. Часто показували любовні комедії. За півроку було показано лише два "хороших фільми", ймовірно, художніх та один – суто науковий. Більшість же фільмів загалом не справляли ніякого агітаційного впливу на глядача. Тому у звіті висловлювалася рекомендація демонструвати насамперед антибільшовицькі фільми, які б показували "закулісне життя радянської системи", зокрема на такі теми: голод в Україні 1932–1933 рр.; терор НКВС; єврейське панування в СРСР.

Німецька хроніка, наголошувалось у звіті, викликала у публіки деякий інтерес. Частина глядачів приходила лише на хроніку, а не на художні фільми. Однак і тут траплялися недоліки. Зокрема хроніка демонструвалася зі значним запізненням через потребу перекладу з німецької на українську мову. При показі боїв і руйнувань, як зазначав автор звіту, "не можна забувати, що більшій частині тутешнього населення багато населених пунктів дороги і близькі, так що погляд на руйнування викликає поганий настрій, а іноді показують і недостовірні дані"⁵⁰. Як приклад, шеф служби безпеки наводив кадри зруйнованого Ростова, хоча насправді було знищено лише головну вулицю і прилеглі до неї квартали, та наполягав на потребі демонстрації кадрів не лише зруйнованих, а й уцілілих частин міста. Це сприяло б піднесенню настрою глядачів, адже багато людей виходило з кіносеансу у пригніченому стані. Його думку поділяв відділ пропаганди вермахту, що теж констатував поганий вплив кіножурналів на психологічний стан глядачів, оскільки вони демонстрували вбитих радянських солдатів⁵¹.

Таємна доповідь агента радянських спецслужб "Гайового" про становище в окупованому Києві від 5 травня 1943 р. підтверджує і доповнює згадане повідомлення. Із неї дізнаємося, що в кінотеатрах справді демонстрували винятково німецькі кінофільми легкого жанру і кіножурнали, в яких показували успіхи "великої непереможної німецької армії і як легко і миттєво вона завдає поразки більшовикам"⁵². Д.Малаков також зазначав, що фільми демонструвалися переважно німецькі, розважально-пригодницькі, але з помітним політичним підтекстом. Популярний фільм тих часів "Індійська гробниця" непомітно мав привчити до думки: Індія, тоді ще британська колонія, повинна стати німецькою. Проте фраза Гітлера з мемуарів Отто Штрассера заперечує подібну думку: "Жодна країна, крім Британії, не здатна керувати Індією. Індуси мене не цікавлять"⁵³.

Незначний вплив кінопропаганди фіксував В.Магунія. У підсумковому аналітичному звіті про досвід роботи на посаді генерального комісара Київського округу 31 травня 1944 р. він із сумом писав: "Нічого доброго не можу сказати на адресу пропаганди засобами кіно. В основному демонструвалися, виходячи з фінансових міркувань, халтурні фільми, які могли викликати у глядачів все що завгодно, але не симпатії до нас. На жаль, це було часто. Фільми, присвячені питанням культури, і навчальні картини використовувалися дуже рідко"⁵⁴.

Про стан німецької пропаганди засобами дрібної друкованої продукції також відомо з оперативного звіту В.Магунії. У ньому мова йшла про те, що з

1 січня по 31 липня 1942 р. у Києві було виготовлено 250 тис. плакатів, 400 тис. листівок, 125 тис. відозв і наказів. Матеріал пропаганди для знову зайнятих областей перебував на стадії підготовки. Питання про його випуск на місцях було ще не вирішено, тому генеральний комісар чекав додаткову поставку з Берліна⁵⁵. Німецькі плакати були вивішені в Києві на стендах, стінах та парканах, там, де нещодавно майоріли радянські карикатури про "Гітлера-бандита, морда якого буде бита". Подібна пропаганда сприймалася людьми з прикритим нерозумінням. Вони дивилися на фотомонтажі на зразок "Як добре живеться робітникові в Німеччині", сподіваючись на щось подібне в Україні, але читаючи підпис "Завдяки мудрому проводові Адольфа Гітлера", – відвертали носи⁵⁶.

У повідомленні служби безпеки Києва від 1 жовтня 1942 р. пояснювалися причини неефективності плакатної пропаганди в цілому: "За час більшовицького господарювання плакати набридли населенню, що воно взагалі їх не помічає. Крім цього, підозрюють, що плакати частково випускаються тими ж людьми, які займалися цим у радянські часи. Схожість в ескізах і у випущених уже плакатах значна, що вони взагалі не викликають ніякого ефекту, з яким потрібно рахуватися. Самі по собі плакати – непоганий засіб пропаганди, але їх пропагандистську роль уже так використали за советів, що вони тепер не мають ніякого впливу. В останні дні вересня міська адміністрація Києва отримала від міського комісаріату нові матеріали пропаганди. Під час огляду цих матеріалів виявилось, що у 6 тисячах маленький шрифтом російською мовою і тільки 1,5 тисячі українською мовою"⁵⁷.

Текст одного українського плакату, що був випущений тисячним тиражем, мав багато мовних помилок і західноукраїнських діалектів. Інший український плакат накладом у 100 примірників був спрямований проти спекулянтів, оскільки показував спекулянта, який сидить на мішку з хлібом за ціною 500 крб. Цей плакат смішив населення, тому що хліб у вільній торгівлі коштував набагато більше. Крім того, надійшов плакат, який був призначений для селян Вітебської області. Таким чином, укладач звіту робив правильний висновок про те, що переданий київській міській управі пропагандистський матеріал нікуди не годився. Друкована пропаганда повинна була розширитися за рахунок книжок, брошур і журналів. Потреба у новій літературі була великою, оскільки населення нічого не знало про господарське, політичне, історичне і світоглядне обличчя Європи. Єдина література, що збереглася, – це була стара російська література, тому попит на книжки Альбрехта "Людські долі в підвалах ГПУ" українською мовою і "Сталінська сила" був дуже великий. Як зазначав укладач звіту, населення прийняло їх як цікаву і правдиву літературу, тому вважав, що такого роду література повинна якнайбільше розповсюджуватись, адже вона могла протидіяти більшовицькій пропаганді. Крім того, великим недоліком він вважав незначне використання усної пропаганди, до якої радянський народ уже звик. "Не можна ні в якому разі забувати, – писав укладач повідомлення, – що совети привчили народ до того, що кожне важливе питання виносилося на зібрання або на доповідь, і що цей метод мав великий успіх"⁵⁸. Усна пропаганда мала місце. Проводили її співробітники відділу пропаганди і місцеві "добровольці". Агітація останніх, на кшталт "грузинський нальотчик, бандит" населенням сприймалася критично⁵⁹.

Для популяризації ідеї звільнення Києва від "жидо-більшовицького гніту", а також для посилення антибільшовицької пропаганди навесні 1942 р., на основі розпорядження штадскомісаріату, було організовано Музей-архів переходової доби, який підпорядковувався відділу культури й освіти міської управи. У положенні про музей зазначалося, що він був науково-дослідною установою при київській міській управі із власною фотолабораторією й художньою студією. Штатних співробітників у ньому налічувалося понад 12 осіб, посади яких затверджувалися відділом кадрів міської управи. Згідно з наказом голови міста від 26 березня 1942 р. установу очо-

лив професор О.Оглоблин, а до співпраці залучили директора Центрального архіву давніх актів проф. Н.Полонську-Василенко, проф. С.М.Драгоманова, проф. К.Штепу, директора Музею археології проф. П.Курінного, директора історичного архіву В.Міяковського, проф. С.Грушевського, проф. І.Маргілевського, проф. С.Гілярова та інших науковців⁶⁰.

Мета створення музею-архіву полягала у доведенні "всесвітньо-історичного значення боротьби великого німецького народу під проводом фюрера Адольфа Гітлера, героїчна армія якого визволила українську столицю від більшовицького гніту"⁶¹. Пропагандистська робота Музею-архіву переходової доби передбачала проведення різноманітних виставок. Перша виставка під назвою "Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва" відкрилася 15 липня 1942 р. і складалася з 17 стендів та 16 вітрин. Загалом на ній було представлено 700 експонатів. Руйнація більшовиками Києво-Печерської лаври була продемонстрована матеріалами, що були надані айнзацштабом Розенберґа через шефа лаврських музеїв пана Клейна, а також добровільним наданням матеріалів від співробітників музею та мешканців міста⁶².

Однак, згідно зі звітом, О.Оглоблин був незадоволений поганим відвідуванням виставки, адже з 15 по 31 липня 1942 р. на ній побувало лише 326 осіб. Це при тому, що ним були вжиті різні заходи з метою широкого оповіщення населення міста через пресу, особисті запрошення керівників як німецьких, так і українських установ м. Києва⁶³. Відкриття другої виставки на тему "Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя" було заплановано на 19 вересня 1942 р., тобто в річницю німецької окупації міста⁶⁴. Проте точно не відомо, де і коли це відбулося. Про відкриття другої виставки зазначено у статті М.Ковалю⁶⁵, хоча в архівних матеріалах ідеться лише про її підготовку, пошук вільного приміщення і про проблеми з постачанням електрики.

Причини закриття музею дослідники М.Коваль та І.Верба вбачають у негативному ставленні німецького командування до його діяльності, оскільки переважна більшість експонатів ілюструвала процес відбудови столиці українськими установами⁶⁶. На думку автора статті, причини закриття музею все ж таки криються в неефективності пропагандистської роботи першої виставки, яка паплюжила радянську владу і, можливо, в потребі скорочення персоналу задля відправки до Німеччини.

Одним із поширених методів пропаганди було використання мешканців окупованої території, які прихильно ставилися до окупаційної влади, для популяризації німецької культурної спадщини і способу життя, завдяки організації поїздок до Німеччини.

Нацистська пропаганда була спрямована не лише на доросле населення, а й на підростаюче покоління. У тимчасових положеннях про загальну школу, складених керівником відділу культури та освіти київської міської управи, пояснювалося, що загальна школа ставила перед собою мету виховати у дітей чесність, любов до українського народу та дружбу до великого німецького народу і його фюрера. Учням розповідали, що Німеччина буде "новий порядок" в Європі, звільнила український народ від більшовизму, тому він має бути за це вдячний і працею довести свою вдячність. Навчальні плани для чотирирічної школи передбачали вивчення Закону Божого (в г/о "Київ" предмет заборонено навесні 1943 р.), вітчизнознавства, української й німецької мов, арифметики, загальної літератури, а також фізкультури, ручної праці і співів. Викладання російської мови заборонялося⁶⁷.

Нацистська пропаганда в системі шкільної освіти виявилася неефективною з низки причин. На початку окупації більшість шкіл були не готові до роботи, оскільки під час військових дій вони були пошкоджені вибухами; шкільні приміщення окупаційна влада використовувала під шпиталі, склади, приватні фірми; у школах забирали запаси палива і передавалися у розпорядження військових комендатур; частину шкіл було пограбовано: крали меблі, шкільне приладдя тощо⁶⁸.

Під час окупації робота загальних шкіл була відновлена. Однак залишалася проблема постачання палива, електроенергії, харчування; не вистачало коштів на ремонт комунікацій: сантехніки, водогону і даху. Деякі школи працювали не у власному приміщенні, а займали кімнати інших шкіл (тобто працювали в дві зміни) або приміщення дитячих садків. Крім того, виявилось, що в Берліні не встигли підготувати підручники і методичні матеріали з навчальних дисциплін, а окупаційна влада не спромоглася забезпечити школи журналами, зошитами й олівцями. Учителі не дочекалися програм зі співів, фізичних вправ, малювання і ручної праці, тому викладання цих предметів було поставлено під загрозу. Зі шкільних бібліотек масово вилучалася радянська література, крім творів дореволюційних класиків, зокрема, праці К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Й.Сталіна, Ламарка, Руссо, Ч.Дарвіна та їх послідовників, оскільки вони "перекручували факти, не показували реальної дійсності, а навпаки, її прикрашували"⁶⁹.

У 1942 і 1943 рр. навчальний рік у київських школах розпочався навесні і тривав до осені, у зв'язку з неможливістю дітей ходити до школи у зимовий час через відсутність теплої одягу та взуття. Однак запропонований окупаційною владою літній період навчання мав свої недоліки, адже батьки сподівалися на допомогу дітей під час проведення польових робіт, у домашньому господарстві, а також для торгівлі на вулицях і базарах⁷⁰.

Київські учителі змушені були складати букварі, писати слова, речення, навіть уривки оповідань і вивішувати їх у класі для читання. Проте були й такі, хто цим не переймався. Зокрема вчителька початкових класів Данилевська користувалася на уроці радянським букварем, це при тому, що існувала заборона на використання радянських матеріалів у навчальному процесі. На уроках читання замість підручників використовувалися також публікації газети "Нове українське слово", "Кобзар" Т.Шевченка, календар на 1943 р. "Чорноземний край" та різна художня література⁷¹, що мало сприяло вихованню в учнів ненависті до радянської влади.

Усі освітні заклади отримали розроблену програму з нової дисципліни "Вітчизнознавство" – комплекс відомостей із географії, природознавства, краєзнавства й історії, яка була затверджена генеральним комісаром. У програмі зазначалося, що українські землі раніше були під безпосереднім впливом німецьких племен [готів – *Авт.*], тому український народ має з німцями історично обумовлені спільні інтереси. Підкреслювалися дружні україно-німецькі зв'язки. Навчальний план був складений шкільним відділом при генеральному комісаріаті, а потім був розісланий відділам освіти районних управ. Розділ "Наші друзі й вороги" був розрахований лише на 6 годин, тому не міг дати потрібного антирадянського й пронимецького ідеологічного впливу на дітей. Як зазначав у звіті керівник секції шкіл і культури Шевченківського району м. Києва Б.Полницький, "цю тему школи не встигнуть проробити, бо її поставлено на кінець курсу. Такий стан є великим політичним мінусом у навчально-виховній роботі київських шкіл. На мою думку, весь матеріал із вітчизнознавства потрібно посилити бойовим антижидо-більшовицьким змістом, ...оскільки політичне виховання учнів поки що порожнє місце в праці наших шкіл. Весь дидактичний матеріал з усіх дисциплін позбавлений будь-якого політичного змісту, немає дитячої літератури (газет і журналів), дитячих організацій на зразок німецьких та італійських шкіл. ...Аполітичне навчання і виховання в наших школах є колосальною політичною помилкою"⁷².

Б.Полницький також констатував факт позбавлення гострої ненависті до жидо-більшовизму в київських учителів, адже серед них не було виявлено антирадянськи налаштованих осіб. Українською мовою вчителі розмовляли лише на уроках, а на перервах між собою користувалися російською. Учні брали з них приклад, тому на перервах і на вулиці можна було почути російську мову, якою розмовляли навіть ті діти, які вдома спілкувалися суто українською⁷³.

Підрахунки по 11 народних школах м. Києва показують, що найбільша кількість учителів були українцями, 1898 р. народження, а середній педагогічний

стаж становив 15 років. Незважаючи на те, що формування особистості більшості педагогічних працівників проходило в дорадянський період, педагогічний стаж напрацьовувався в системі радянської освіти, тому не дивно, що серед них не було виявлено ярих противників радянської влади.

Незадовільний стан нацистської пропаганди в школах періоду окупації можна пояснити тим, що керівництво навчальних закладів не надто переймалося навчально-виховним процесом, не відвідувало уроки, не турбувалося про прикрашення класів наочною нацистською атрибутикою. Керівник відділу культури й освіти київської міської управи І.Солодовник у наказі від 22 червня 1942 р. із цього приводу зазначав: "Частина вчителів недостатньо готується до проведення уроків. Чимало вчителів звертаються з проханням про надання їм відпусток без поважних для цього причин. Дехто з учителів ще й досі користується у школі радянськими підручниками, що є абсолютно неприпустимим. Окремі школи ще й досі не прикрашені портретами, картинами, плакатами..."⁷⁴. Проте за півтора місяці ситуація не змінилася на краще. У наказі від 8 серпня 1942 р. він констатував: "Я відвідав школу №18 Богданівського району. Школа вражає повною відсутністю гасел, плакатів, хоча тексти затверджених штадскомісаріатом гасел у директора є... У шкільному приміщенні і в окремих кімнатах й досі висять деякі навчальні настінні матеріали, вивіски, оголошення, розклад занять, що залишилися від колишньої радянської школи і писані російською мовою..."⁷⁵.

Лише в окремих школах можна було побачити портрети Гітлера, фотознімки, які зображували фюрера в ролі "друга дітей", життя німецьких дітей і робітників, а також пропагандистські гасла та плакати, які затверджувалися штадскомісаріатом, а постачались у школи відділом пропаганди через відділ культури й освіти київської міської управи⁷⁶. Самі гасла практично не мали специфіки в ідеологічному навантаженні на підростаюче покоління, а передбачали звернення до всього українського народу. Розповсюджена тема нацистських відозв зводилася до однієї тези "Працюй, адже це необхідно фюреру і Німеччині". З 11 гасел, які отримала, наприклад, Куренівська районна управа м. Києва, лише 4 були безпосередньо звернуті до школярів. Вони закликали їх до навчання і переконували в тому, що школа загартовує волю, виховує дисципліну та любов до праці. Проте у звіті керівника секції шкіл і культури району "Київ-Центр" Г.Пархоменко за 1942/1943 рр. зазначалося: "Політичне виховання більшості шкіл району мало дуже незначне місце. Директори у своїх річних звітах навіть і не згадують про це – школи № 8, 15, 21, 35 і 45. Директори решти шкіл повідомляють, що дітям подавалися елементи сучасного політичного життя і роль Великої Німеччини в побудові Нової Європи. Дітям прищеплювалася любов до своєї Батьківщини, яка, за проводом Німеччини та її фюрера, займе відповідне місце у Новій Європі. Гасла та плакати у класних приміщеннях відбивали політичний зміст уроків, виховували у дітей почуття ненависті до юдо-більшовизму. Агітаційна література і плакати в школах, як правило, зосереджені десь в одному місці на вітринах..."⁷⁷.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити певні узагальнення:

- культивация образу непереможної німецької армії рухнула після зупинки вермахту під Москвою й остаточно підтвердила свою хибність під Сталінградом;
- ідеологічний вплив засобами періодичних видань був слабкий;
- радіопропаганда виявилася малоефективною внаслідок надання переваги музичним, а не політико-ідеологічним передачам, відсутності у переважній більшості населення радіоприймачів;
- кінопропаганда була неспроможною впливати належним чином на населення, адже йому демонстрували переважно розважально-пригодницькі кінострічки, які не мали істотного пропагандистського навантаження; у прокаті не вистачало фільмів, у яких популяризувалися б кращі сторони життя німецького народу і викривалися недоліки більшовицького режиму в Україні, населення цікавилася здебільшого воєнною хронікою, а не художніми фільмами;

– пропаганда засобами дрібної друкованої продукції не сприймалася киянами, оскільки значна частина плакатів надходила з райху із мовними помилками, не відповідала соціально-економічній ситуації й нагадувала радянські агітаційно-пропагандистські матеріали;

– пропагандистська робота Музею-архіву переходової доби не влаштувала окупаційну владу внаслідок низького відвідування населенням першої виставки;

– система шкільної освіти потребувала значної реорганізації, оскільки не могла забезпечити належного політичного виховання учнів з огляду на недосконалість навчальних програм і аполітичність більшості педагогічних працівників.

Таким чином, нацистська пропаганда у Києві, попри її масштабний характер, виявилася в цілому неефективною. Населення окупованої України в основній своїй масі залишалося індиферентним і нелояльним до "нового порядку", оскільки реальний стан справ не відповідав пропагандистським обіцянкам і деклараціям нацистів.

¹ *Иевлев И.А., Юденков А.Ф.* Оружием контрпропаганды: советская пропаганда среди населения на оккупированной территории СССР. 1941–1944. – М., 1988. – 277 с.

² *Коваль М.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1992. – № 2. – С. 25–32. *Його ж.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Там само. – 1993. – № 9. – С. 13–28. *Його ж.* Доля української культури за „нового порядку” (1941–1944 рр.) // Там само. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38.

³ *Верба І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. – К., 1999. – 383 с.

⁴ *Смилянская Ю.* История одной редакции («Украинское слово» и «Новое украинское слово») // «Тень Холокоста». Сборник научных статей второй международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия». – М., 1998. – С. 137–139.

⁵ *Ткаченко М.* Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941–1944 рр. // *Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”.* – К., 2001. – № 11. – С. 122–132.

⁶ *Войцеховський Ю.* Київ в роки війни // *Історія в школі.* – 2002. – № 10. – С. 39–48; № 11–12. – С. 60–72.

⁷ *Малаков Д.* Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002. – 316 с.; *Його ж.* Київ у війні 1941–1945 років // *Історія в школах України.* – 2004. – № 9–10. – С. 59–63.

⁸ *Державний архів Київської області (далі – ДАКО).* – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 53–57.

⁹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 8, 11, 12, 16.

¹⁰ Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 3.

¹¹ Там само. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 28–30.

¹² Там само. – Арк. 31–33.

¹³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 66, 67.

¹⁴ *Гуменна Д.* Хрещатий Яр (Київ 1941–1943): Роман-хроніка. – К., 2001. – С. 135.

¹⁵ Там само. – С. 198, 214.

¹⁶ *Малаков Д.* Оті два роки... у Києві при німцях. – С. 220, 221.

¹⁷ *Гуменна Д.* Зазнач. праця. – С. 230.

¹⁸ Там само. – С. 241–242.

¹⁹ Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб. – Київ; Львів, 2003. – С. 339.

²⁰ Там само. – С. 286.

²¹ *Гуменна Д.* Зазнач. праця. – С. 186.

²² ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 2.

²³ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 66846 фп. – Арк. 28, 33, 34, 38.

²⁴ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 122. – Арк. 10, 11.

²⁵ ДА СБУ. – Спр. 66846 фп. – Арк. 10.

²⁶ Там само. – Арк. 24–29.

²⁷ ДАКО. – Ф. Р-2353. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 61.

²⁸ *Матусовський В.* Киоск немецкой литературы // *Последние новости.* – 1942. – 6 апреля.

²⁹ ДАКО. – Ф. Р-2353. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 85, 86; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 3, 144.

- ³⁰ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 213. – Арк. 65, 322.
- ³¹ Там само. – Спр. 9. – Арк. 22.
- ³² Там само. – Ф. Р-2422. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 2.
- ³³ Там само. – Арк. 10–14.
- ³⁴ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993. – С. 96, 198, 199.
- ³⁵ Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – С. 150, 151.
- ³⁶ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 127.
- ³⁷ Київ у дні нацистської навали... – С. 277.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 10, 20.
- ³⁹ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 13. – Спр. 176. – Арк. 3–5.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 33. – Арк. 1–4.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 32. – Арк. 5, 6.
- ⁴² ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 22.
- ⁴³ Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – С. 192–194.
- ⁴⁴ Київ у дні нацистської навали... – С. 330.
- ⁴⁵ Костецький І. Велетень з обпеченими м'язами // Вінницькі вісті. – 1942. – 26 лютого.
- ⁴⁶ Київ у дні нацистської навали... – С. 330.
- ⁴⁷ ДАКО. – Ф. Р-2421. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 4.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 89. – Арк. 21.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 30, 33.
- ⁵⁰ Михайлюк М. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – 2005. – Вип. 8. – С. 292.
- ⁵¹ Там само. – С. 293.
- ⁵² Київ у дні нацистської навали... – С. 329.
- ⁵³ Михайлюк М. Зазнач. праця. – С. 296–297.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 364.
- ⁵⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 132. – Арк. 60.
- ⁵⁶ Гуменна Д. Зазнач. праця. – С. 133, 134.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 132. – Арк. 74.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 75, 76.
- ⁵⁹ Гуменна Д. Зазнач. праця. – С. 134.
- ⁶⁰ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Спр. 2. – Арк. 17.
- ⁶¹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 1, 2.
- ⁶² Там само. – Арк. 11–13; Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1, 4–7; Спр. 30. – Арк. 17.
- ⁶³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 23–24.
- ⁶⁴ Там само. – Спр. 1. – Арк. 17зв–18.
- ⁶⁵ Коваль М. Доля української культури за “нового порядку”. – С. 33.
- ⁶⁶ Там само. – С. 33; Верба І. Зазнач. праця. – С. 259.
- ⁶⁷ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 56. – Арк. 7, 33; Спр. 111. – Арк. 8; ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74843 фп. – Арк. 54, 72.
- ⁶⁸ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 9. – Арк. 1–4.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 2; Спр. 56. – Арк. 8.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 58. – Арк. 25 зв.
- ⁷¹ Там само. – Арк. 10, 24, 27.
- ⁷² Там само. – Арк. 11, 13.
- ⁷³ Там само. – Арк. 5, 6.
- ⁷⁴ Там само. – Спр. 81. – Арк. 95–96.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 146.
- ⁷⁶ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74843 фп. – Арк. 53, 54.
- ⁷⁷ Там само. – Спр. 72382 фп. – Арк. 16, 17.

The article analyses propagandistic technologies of Hitlerites in occupied Kiev. It reveals the role of periodic press, leaflets and other printed materials, films and radio transmissions in handling the consciousness of local inhabitants.

О.О.Заплотинська*

"ФОРМАЛІЗМ ЧИ НОВАТОРСТВО?": ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ НОНКОНФОРМІЗМ В ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ 1960–1970-х рр. В УКРАЇНІ

Стаття присвячена проблемі інтелектуального нонконформізму в Україні в офіційному дискурсі – текстах преси, документах ідеологічних відділів партії, дискусіях творчих спілок 1960–1970-х рр. Автор, досліджуючи, як влада сигналізувала своє ставлення до явища нонконформізму, розкриває процеси творення у 1960–1970-х рр. офіційного міфу навколо творчої інтелігенції залежно від ідеологічного контексту.

Політична мова певного історичного періоду завжди формує звичний для сучасника словник, дискурс якого є результатом рефлексій, поточних подій, що їх переживають мовці в актуальному історичному часі. Тому мова епохи, як парадигма бачення світу, властива певній особистості, групі чи соціуму, або як особливе використання її для вираження стійких психоідеологічних установок¹, є матеріалом для глибокого і комплексного дослідження конкретного історичного явища у сукупності політико-ідеологічних, соціокультурних, лінгвістичних факторів.

Серед значної кількості досліджень суспільно-політичного та культурного розвитку українського суспільства 1960–1970-х рр., проблем дисидентства, шістдесятництва, масиву історичної, літературознавчої й мистецтвознавчої літератури досить мало праць, що стосуються безпосередньо дискурсивного аналізу текстів даного історичного проміжку часу. З-поміж низки досліджень феноменів офіційних та альтернативних дискурсів (які здебільшого зосереджені на вивченні епохи на макрорівні²) варто відзначити монографію О.Зарецького, в якій автор, окрім суто теоретичних аспектів функціонування офіційного й альтернативного дискурсів, зосереджується на контекстуальних його аспектах – ідеологічному та етнокультурному³. Проте виникнення й існування у літературно-мистецькому просторі 1960–1970-х рр. нонконформізму породило не тільки альтернативний дискурс, а й специфічний офіційний – влада у відкритих публікаціях чи обговореннях сигналізувала про свої інтереси та ідеологічні позиції щодо того чи іншого культурного явища. Тому дискурсивний аналіз офіційних текстів (газет, журналів, обговорень і дискусій у творчих спілках), а також таємних на той час архівних документів 1960–1970-х рр. дає змогу реконструювати процеси творення офіційного міфу навколо нонконформістської творчої інтелігенції, механізми "гlorифікації" й "демонізації" нонконформістів залежно від ідеологічного контексту.

Нонконформізм у пресі 1960–1970-х рр.

XX з'їзд КПРС та суспільно-політичні зміни, що відбулися одразу після нього викликали нові для радянського культурного життя явища. В літературне й мистецьке середовище ввійшло молоде покоління новаторів-нонконформістів, яке активно сприйняло атмосферу змін, переосмислення цінностей як заклик до перебудови творчості.

Здавалося б, нічого радикально нового не відбувалося. Відхід від принципів соцреалізму у художній сфері в кінці 1950-х та на початку 1960-х рр. був досить помірним, залучення попереднього художнього досвіду, тим більше, світової мистецької спадщини, обмеженим. Але поява на сторінках преси публікацій молодих письменників⁴ привернула увагу літературних критиків (і не лише літературних) та читачів. Ю.Ганжуров, вивчаючи українську періодику часів "хрущовської

* Заплотинська Олена Олександрівна – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

відлиги", відзначав сталу тенденцію збільшення у пресі "персоніфікованих" рецензій на твори молодих письменників, які меншою мірою хибували на декларативні судження, відрізнялися більшою конкретністю й глибиною літературознавчих досліджень, містили думки про сутність їх творчості, що полягала у відступі від фальші в зображенні радянської дійсності⁵.

Так, прозаїк В.Дрозд відзначався критиками за "сплав глибоких психологічних характеристик з виразною формою", Є.Гуцало – за "хороші відкриття в буденному житті", критики І.Дзюба та І.Світличний – за "змістовність, сміливість суджень, свіжість думок і поглядів"⁶, "молода поезія" у цілому – за "нові обрії, нове бачення світу"⁷, "щедре засвоєння традицій вітчизняної й світової класики", "активну вольову напругу"⁸ тощо.

Інформація про творчість молодих з'являлася найчастіше в контексті дискусій про новаторство. Саме воно, "інакшість" були основною причиною, що викликала численні обговорення. Автор статті у "Вечірньому Києві" невеличким сюжетом надзвичайно влучно охарактеризував явище нової генерації митців: "На Хрещатику біля книжкової розкладки – натовп. Жваво розбирають збірочку молодого поета. Питаємо в жінки, яка вже тримає в руках книжку: "Що, цікаво пише?" – Вона знизує плечима: "В усякому разі, не так, як усі"⁹".

Новини про новаторів з'являлися в пресі у супроводі як позитивних характеристик ("відхід від тріскучих, псевдокрасивих віршів", "розрив із канонізованими прийомами", "своєрідність підходу", "бажання відтворити новий світ"¹⁰, так і критичних: "аморальні хвороби росту"¹¹, "заумна мова", "нахил до вишуканості", "абстрактні асоціації", які, щоправда, на початку 1960-х рр. ще не містили відверто негативного змісту й були радше дружніми, аніж ворожими). Звичайно, експериментаторів від літератури та мистецтва критикували, але м'яко, "по-батьківськи", нібито їх помилки були не ідеологічного характеру (глибоко продумані й умисні), а лише механічні – просте переймання прийомів письменників капіталістичного світу: "...Ми хочемо бачити наших молодих літераторів, молодих марксистів, а не просто наслідувачів Хемінгуея, Белля, Ремарка"¹².

Офіційно новаторство ніби і віталось, але з окремими застереженнями та лише в рамках дозволеного методу художньої творчості. Власне, до 1962 р. відверто негативні реакції на творчість молодих одразу вважались такими, що "не відзначаються переконливістю, доброзичливістю і кваліфікованістю"¹³, або, як у випадку із статтею М.Шеремета в "Літературній газеті", коли поетичні новинки були названі "чотирикутним колесом – воно на вигляд оригінальне, а поїдеш – душу розтрусисш"¹⁴, викликали відверте заперечення¹⁵. Так, заклики до "творчої скромності" характеризувались як "орієнтація на епігонське животіння, творчий застій", а причину заперечення новаторів пояснювали опором "молодому, здоровому, талановитому" "сірого", "посереднього", "художньо-інертного"¹⁶.

У характеристиках молоді генерації митців загалом переважали мало не поетичні мотиви. Так, у головному ідеологічному журналі "Коммунист" на початку 1960-х їх називали "загоном наймолодших", що "вже в перших своїх виступах вирізнялися свіжим голосом, самобутністю і різноманітністю інтонацій", "молодими паростками радянської літератури", що "активно утверджують нове, привнесене в наше життя ХХ і ХХІІ з'їздами, в тому числі й рішуче викриття всіх наслідків культу особи"¹⁷. Появу подібних оцінок та відносно м'якої й обережної критики ідеологічних помилок¹⁸ на сторінках цього журналу можна розцінювати як реакцію на публікації західної преси про "сердитих молодих людей", що займають "критичні позиції" щодо радянської дійсності. Тому при характеристиці нового покоління митців вселяю підкреслювалося, що, можливо, "на Заході у молодих людей є всі підстави сердитися на ті суспільні відносини, в яких вони живуть", але "у нас цього не може бути. Для цього немає ніяких економічних, соціальних і політичних підстав"¹⁹.

Різкий поворот у ставленні до нонконформістської творчої інтелігенції на сторінках преси намітився вже на початку 1963 р., після зустрічей партійного керівництва з творчою інтелігенцією 17 грудня 1962 р. Одразу значно поменшало суто літературо- й мистецтвознавчої критики на творчість молодих письменників і художників, натомість збільшилася кількість "голосів з народу". Майже цілковита відсутність професійно написаних критичних матеріалів, де б спеціалістами аргументовано доводилися "відхилення", в яких звинувачувалися "модерністи", підмінялася примітивно-лайливими характеристиками. Наприклад, автор одного такого відгуку ніяк не міг втямити задуму художника І.Литовченка, втіленого у мозаїчному панно ресторану "Хрещатик". Йому (вчителю за фахом) "стало моторошно від таких картин". Автор іншого відгуку, особливо не піклуючись про необхідність індивідуального вирішення теми у будь-якому творі мистецтва, стверджував: "Треба втратити рештки сумління, щоби переводити у мозаїку свої тоскні недоноски, одні з яких повторюють абстракціоністські шедеври, інші – відтворюють мозаїчною смальтою паперові аплікації, що їх ліплять малята у дитсадках"²⁰. Це був, очевидно, втомлений дорогою пасажир (йдеться саме про оформлення приміщення автовокзалу в Києві художниками А.Рибачук та В.Мельниченком), звиклий довіряти тому, що пишеться у пресі, більше, ніж власному досвіду.

Метою газетних і журнальних публікацій такого типу було показати, що "негативні" явища, які побачив М. Хрущов на виставці у Москві, загалом для України не є поширеним явищем²¹. Виокремлювалася група творчої інтелігенції переважно молодого покоління, "ідейно непідготовлена", яка нібито проявляє "безглузде "джентльменство" на шкоду принциповості", не вмюючи гідно протистояти "відвертій брехливості західних вояжерів"²². Перед читачами вони тепер поставали як "нестійкі люди, які піймалися на гачок отруйного фарисейства", "люди посереднього обдарування, неглибокої освіти, позбавлені життєвого досвіду і політичного гарту"²³, літератори та митці, в творчості яких "почали з'являтися настрої, чужі нашій культурі"²⁴. З часом образи доповнювалися й іншими характеристиками, почерпнутими, очевидно, з газетних шпальт 1930-х рр. "Вони знову виповзають на поверхню, – зазначалося у газеті "Комсомольское знамя", – нахабно, самовпевнено, претензійно. Вони відростили борідки, деякі придбали пенсне в золотій оправі, а колір шкіри на їх обличчях набув загадково блілого відтінку"²⁵. Так, наприкінці 1960-х рр., подібно до того, як у 1930-х пропагандою вимальовувався негативний образ інтелігента – художника, письменника чи науковця, який веде мало не паразитичний спосіб життя і, користуючись працею народу, чи то від ледарства, чи від надміру ситого життя або від незрозумілого потягу до слави будь-яким шляхом²⁶ стає в опозицію.

Формування такого образу легко прослідкувати на прикладі публікацій про критика І.Дзюбу, що користувався особливою популярністю у другій половині 1960-х рр. Попри той факт, що він був однією з ключових особистостей інтелектуального нонконформізму й неодноразово привертав до себе увагу партійних функціонерів, безпосередньою причиною нової хвилі цькувань стала поява у виданнях української діаспори помилкової інформації про арешт І.Дзюби та його ув'язнення в 1966 р.²⁷ Після безрезультатних "виховних" розмов з критиком і його відмови написати гнівну відповідь "буржуазним націоналістам" й явного небажання застосовувати до І.Дзюби репресивних заходів через можливість міжнародного розголосу власті вдалися до іншого способу. У серпні – вересні 1969 р. виходять одразу дві статті: перша – в "Літературній Україні" за підписом Л.Дмитерка²⁸, наступна – у газеті "Молодь України"²⁹ за підписом групи письменників та комсомольських журналістів. У ЦК ЛКСМУ вирішили, що оскільки більшість своїх виступів І.Дзюба розраховує на молодь, то й сказати своє слово про критика і його політичні позиції повинні саме молоді письменники та журналісти (були такі, що й відмовилися поставити підпис, – Чайковський та Близнаць, правда,

одразу постало питання про можливість їх подальшого перебування на керівних посадах³⁰.

Після змалювання зловісного фону ("каламутні хвилі антирадянських передач", "емігрантські націоналістичні смітники"), що символізував "злиденне і безрадісне" перебування частини українців у діаспорі, й щасливого життя в Спілці письменників УРСР, урочистого пленуму ЦК ЛКСМУ, присвяченого 50-річчю комсомолу України, автор однієї із статей Л.Дмитерко, не вдаючись до глибокого аналізу причин, показав "падіння" І.Дзюби, "віддалення його від розуміння національного питання" та його "дезертирство" з рядів чесних радянських громадян³¹.

Якщо "Літературна Україна" не була газетою широких мас, а здебільшого інтелігенції й тексти промов ідеологічних працівників із приводу "відхилень", які хоч і виходили мільйонними тиражами³², але залишали байдужим пересічного читача, то на такий випадок існували більш популярні та улюблені у "народі" часописи. На Україні таким виданням був сатиричний журнал "Перець" – тиражний рекордсмен серед українських часописів. Й якщо в містах більше читали московський "Крокодил", то у містечках та селах України "стосик зачитаних "Перців", як і газета "Сільські вісті", був невід'ємною частиною хатнього інтер'єру"³³. Саме цей журнал був використаний для критики І.Дзюби. Автор статті (Осадчий В. – очевидно, псевдонім) змалював таку собі ідилічну картину, як одягнений "по останній моді", "чубатий і вкрай не вдячний за все" І.Дзюба щоранку повз київські каштани крокує до Академії наук. Змальовувався образ невдоволеного молодика, якому "не подобається метод соцреалізму", котрого "не влаштовує наш радянський спосіб життя", приправлений не зовсім літературними "перлами" на зразок: "капосне жабеня", "недоумок", "носа почав копилити". Дісталось й "лихим жабам чорноротим", і "зачуханим націоналістичним часописам, що квапляють на покидьковому папері смердючі опуси та дописи". А щоб читач не сумнівався в тому, що Дзюба заслуговує й жорсткішого покарання, автор поряд з прізвищем критика ввів прізвища Петлюри, Бандери, а з останніми особливо церемонитися не слід. У свідомості масового читача, в якого підстав не вірити улюбленому журналу, де так влучно висміювалися різні негативні явища, що так чи інакше торкалися кожного, – хабарництво, алкоголізм, бюрократія, не було, мав відклястися доволі непривабливий образ І.Дзюби і йому подібних³⁴.

Але чи завжди цей прийом спрацьовував та чи міг він спрацьовувати у 1960-х рр.?

Картину сприйняття населенням розгрому виставки в "Манежі" й робіт художників-нонконформістів продемонстрував на основі опитувань Ю.Аксютін. Провівши анкетування у 1998–1999 рр. сучасників подій 1962–1963 рр., дослідник зробив висновок, що в стосунках "влада – інтелігенція" судження розділилися порівну³⁵. Частина населення була на стороні молодих художників, поділяючи їх прагнення на творче самовизначення, інша – поділяла офіційний погляд на даний конфлікт. Проте процент тих, хто міг висловити хоча б якоесь ставлення до виставки, не сягав навіть половини опитаних. Звичайно, це можна пояснити віддаленістю в часі події, що була темою анкетування, з іншого боку, – значна частина населення питаннями мистецького життя цікавилася дуже мало. Однак, користуючись даним опитуванням, можна також припустити, що певна частина радянських громадян усе ж "фільтрувала" офіційні тексти. Це підтверджується і архівними документами. Так, у доповідній записці ЦК КПУ за 1972 р. повідомлялося про "окремих представників інтелігенції", які "розглядають публікацію в республіканській пресі матеріалів, що викривають підступність українських націоналістів, як звичайний пропагандистський спектакль"³⁶.

Для періоду 1966–1969 рр. характерне збільшення кількості критичних матеріалів, які продукувалися не на основі літературної цінності твору, а залежно від ступеня "покаяння" автора після "виховних" заходів. Так, в опублікованій

у травневому номері журналу "Вітчизна" за 1969 р. поемі І.Драча "Початок Уїтмена" критик В. Брюгген писав про "народження нового поета". Такий висновок він зробив на основі того, що у цьому творі "вже не знайдемо слів-загадок, які терзають безсилу уяву читача", а весь попередній літературний досвід І.Драча з легкої руки критика названо "дитячим одягом поета"³⁷. Подібний досвід після прийняття 7 січня 1969 р. постанови секретаріату ЦК КПРС "Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури й мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуару" стане характерним для 1970-х рр., коли поява творів і рецензій на них або окремим виданням, або на сторінках журналів чи газет стане наслідком компромісу письменника з владою чи якогось щасливого випадку³⁸.

Нонконформізм у дискусіях творчих спілок 1960-х рр.

Аналіз архівних документів творчих спілок й ідеологічного відділу ЦК КПУ дає більш широку картину внутрішніх літературно-мистецьких дискусій із приводу нонконформістських пошуків молодішої генерації митців.

Сприйняття нонконформізму молодих у 1960-х рр. було різним – від повного неприйняття до спроб зрозуміти творчі пошуки письменників та художників їхніми старшими колегами. Оскільки поява нонконформістської молоді найперше була помітна в літературній сфері, то і найбільше дискусій точилося саме у Спілці письменників України.

Так, 10 листопада 1961 р. в СП УРСР відбулося спільне засідання секції критики й поезії, присвячене обговоренню творчості молодих. Л.Новиченко відзначив, що останнє ще кілька років тому не могло відбутися з тієї простої причини, що більшість книг були "поетично-грамотними" та "благообразними" і не давали приводу до дискусії³⁹. Загалом, незважаючи на незначні зауваження декого з письменників про "надуманість" поезії, "неприродні метафори" й "незрозумілість"⁴⁰, Спілка письменників з цікавістю сприйняла нове поповнення: "Молодь, що з'явилась, є цікавим явищем"⁴¹; "молоді поети – люди значної культури"⁴² тощо.

П.Воронько, вітаючи молодих письменників на засіданні III пленуму правління СП УРСР у січні 1962 р., сказав: "Я думаю, що більшість на це (творчість молодих письменників – З.О.) дивиться так: прекрасно, що появилися люди з свіжими, хорошими голосами, розумні, добре підготовлені в літературному відношенні". Що ж до так званої "несхожості" поет, як і більшість його колег, був упевнений у тому, що "з часом все це виправиться"⁴³.

Спілка художників України на появу творчої молоді реагувала стриманіше. У "Довідці про розвиток українського образотворчого мистецтва за період з 1951 по 1960 рік" міститься інформація, що "поряд із справжніми картинами на теми "вічної дружби" (написання такої картини було свідченням відданості художника офіційній системі цінностей, хоча б зовнішньої) в частини молодих художників проявилась тенденція до "захоплення модерністичними теоріями"⁴⁴. У дискусіях про новаторів переважали характеристики: "Натуралізм, як і формалізм, є ворожими радянським мистецьким методам", "пасивне ставлення до сучасності"⁴⁵ тощо. Проте в СХ УРСР також існувала, щоправда, значно менша, ніж у Спілці письменників, підтримка молодих новаторів. Так, І.Врона на творчій бесіді з питань образотворчого мистецтва 9 квітня 1962 р., високо оцінивши дерзання й сміливість творчої молоді, закликав Спілку її "всіляко стимулювати і вітати, а не затискувати, гримаючи на художника, залякуючи буржуазними впливами"⁴⁶.

Варто зазначити, що однією з проблем, тісно пов'язаних із зародженням нонконформізму та безпосередньо ставленням старшого покоління до цього явища, був так званий "конфлікт поколінь". І те, як ревно представники літературно-мистецького істеблішменту відхрещувалися від наявності в спілках такої

проблеми (визнання конфлікту неминуче означало поразку творчого методу, який представляли досвідчені митці), є ще одним доказом явного нерозуміння старшим поколінням молодшого на ґрунті його творчого новаторства й громадянської позиції. Та й молоді літератори і художники не приховували свого "суворого ставлення" до попередників, яким, за висловом І.Драча, "у недавньому минулому ампутували то серце, то голову і які раді дихнути тепер на повні груди, та грудна клітка не дозволяє"⁴⁷. Цим він пояснював і виправдовував орієнтацію своїх колег на мистецький спадок західної культури, а не існуючої, радянської, натякаючи на колишню нещирість та тогочасну обережність старших товаришів.

Спектр причин появи нової генерації творчої молоді й непорозуміння між поколіннями був досить широким – від звинувачень на адресу "буржуазної культури" до вдумливого аналізу суспільно-політичних процесів у країні після XX з'їзду КПРС. Дискурсивний аналіз текстів обговорень і творчих дискусій у спілках письменників та художників дозволяє виокремити три основних групи зазначених причин. Перша – нонконформізм розглядався як цілком закономірне явище в радянській літературі й мистецтві: "Прилив молодих сил – своєрідна реакція в літературному житті на те знаменне і визначальне, що йде у нас під знаком XX з'їзду КПРС"⁴⁸. Друга – сприйняття західної культури й надмірна свобода письменників і художників. Так, на VI пленумі СХ УРСР (20 жовтня 1960 р.) прозвучав закид про "естетський характер робіт" деяких художників та про те, що це "зло" з'явилося після сприйняття молоддю західної культури⁴⁹. Художник Писаренко Л.О. (будучи твердо переконаним, що можливість вільного "винаходження" не може видаватися за мистецтво) на партійному зібранні членів Спілки художників 22 червня 1960 р. заявив, що новаторство молодих митців має наслідком не що інше, як "аполітичність і відірваність від колективу"⁵⁰. Третя – суперечності у вихованні молоді, що проявилися після XX з'їзду. Так, Д.Павличко, роздумуючи над творчими проблемами останньої, на III пленумі правління СП УРСР висловив думку про те, що причинами появи "розчарованої, песимістично настроєної молоді" (яку для письменників уособлювали І.Драч, І.Дзюба, Є.Гуцало й ін.) стали не впливи буржуазної культури та "ходіння в вузьких штанах", а неправильне виховання. "Що знає молодь про ту землю, на якій вона живе?", – ставив він запитання й сам же на нього відповідав: "Майже нічого не знає... Молоді письменники позбавлені можливості прочитати, зокрема, раннього В.Винниченка, тоді як твори І.Буніна і Б.Пастернака з'являються у продажу і користуються постійним попитом. Чи не зневага це до самих себе?"⁵¹. Схожі запитання ставив перед художниками й мистецтвознавцями І.Врона, відстоюючи необхідність знайомити молодь із творчістю всесвітньо відомого монументаліста М.Бойчука⁵². Г.Яблонська запропонувала організувати виставку для молодих митців і дискусію про їх творчість⁵³.

Підтримка молодих митців їх старшими колегами була не тільки словесною. Ідеологічний відділ ЦК КПУ був занепокоєний такими художниками старшого покоління, як Г.Яблонська, Г.Меліхов, С.Григор'єв, котрі "багато зробили в свій час, але зараз відійшли від життя, замкнулися у своїй творчості, обмежили її пошуками форми на шкоду проблематиці та змісту"⁵⁴. Г.Яблонська (яка "відійшла від творів узагальнюючого епічного звучання") звинувачувалася в тому, що "стала натхненником формалістичних пошуків не тільки серед певної частини молоді, але і деяких художників середнього покоління"⁵⁵.

У 1962 р. поблажливе ставлення до представників молоді генерації літературно-мистецького нонконформізму почало змінюватися. В доповідній записці ЦК КПУ "Про стан справ у Спілці художників України" від 21 листопада 1962 р. повідомлялося про молодих митців Києва, які у своїй творчості "схильні до новаторства, а насправді займаються формотворчістю"⁵⁶. Очевидним ставало, що поняття "новатор, новаторство" в офіційному дискурсі набувало нового, негатив-

ного відтінку й вважалось наслідком "недостатньої теоретичної підготовки і ідейної загартованості" та "повторенням формалістичних засобів, що мали місце у мистецтві 20-х років", або абстракціонізму⁵⁷. Радянське мистецтво дедалі частіше протиставлялося "псевдоноваторству, модерністичному штукарству, занепадницькому буржуазному модернізму, міщанству"⁵⁸.

Після розгрому М.Хрущовим виставки в Манежі 2 грудня 1962 р. й зустрічей партійного керівництва з творчою інтелігенцією тон дискусій в Україні навколо нонконформістів набув гострого політико-ідеологічного забарвлення. Такий поворот у культурній політиці був викликаний представниками консервативних сил у ЦК КПУ і творчих спілках, незадоволених реформаторськими тенденціями, зокрема в сфері культури. Дивна зацікавленість генерального секретаря виставкою у Манежі (який за рік до останньої там же заявив, що нічого в живопису не розуміє й розбиратися в мистецтві – справа самих художників та спеціалістів) не була випадковою. Безпосередніми організаторами перегляду виставки абстракціоністів стали секретар ЦК КПРС М.Суслов і перший секретар СХ РРФСР В.Серов. Розглядаючи її, спочатку М.Хрущов особливої негативної реакції на модерністські твори не виявляв, аж поки за справу не взялися В.Серов, почавши жонглювати якимись астрономічними сумами щодо вартості полотен (а насправді, купленими за безцінь), та М.Суслов, розвиваючи тему "мазні" та "потвор, яких навмисно малюють художники", того, що потрібно і що не потрібно радянському народу⁵⁹. Хоча на кінець 1962 р. останній був відсторонений від керівництва ідеологічною комісією, його роль в організації цькування письменників та художників і формуванні відповідного дискурсу у пресі була чи не найбільшою.

Бурхлива реакція М.Хрущова викликала ряд зустрічей керівництва партії з художньою інтелігенцією (17 грудня 1962 р. і 2–8 березня 1963 р.). Республіканська нарада з творчою інтелігенцією 8–9 квітня 1963 р. остаточно, згідно з новою культурно-політичною лінією, розставила акценти над проблемою новаторства й експериментаторства у творчості молодих художників та письменників.

Основною подією зустрічі стала доповідь секретаря ЦК КПУ А.Д.Скаби, побудована на протиставленні дихотомій "темрява – світло". "Світле мистецтво соцреалізму" протиставлялося "брудним прийомам деяких літераторів і митців"⁶⁰. Радянська культура в цілому та література й мистецтво зокрема у доповіді супроводжувалася набором епітетів та характеристик: "принцип соцреалізму", "ідейна чистота літератури", "партійність", марксистсько-ленінська позиція", "твори, що несуть радість", "життєстверджуючі комуністичні ідеї", "безмежна відданість Комуністичній партії і радянському народові", "твори, що випромінюють життєдайну силу і зміцнюють віру трудящих усього світу в щасливе майбутнє", "всебічний розвиток творчих індивідуальностей", "відтворення героїки комуністичного будівництва", "правдиве відображення комуністичних відносин у суспільстві". На противагу "світлому" в літературно-мистецькому житті протиставлялася темна сторона культурного життя: бажання декого "у вузьких обивательських цілях використати оздоровлення в країні після XX з'їзду партії", "вилити відро дьогтю у скарбницю соціалістичної культури", "споглядання дійсності через чорні окуляри", "копирсання на задвірках і витягування на світ божий того, що відкидається нами з шляху поступу", "замазування дьогтем". Новаторство в доповіді оголошувалось "ідеологічною диверсією", а новатори називалися людьми, що "спотикаються і збиваються з ноги, підсліпкувато споглядають титанічну творчу діяльність нашого суспільства", авторами, які "спираються на ходулі критиканства", "загрузли в трясовині формалізму, бездушних абстракцій". Твори новаторів – "безпросвітна убогість, безвір'я у свій народ"⁶¹.

Характерна доповідь не тільки протиставленням "темного світлому", а й відсутністю відверто негативної персоніфікованої критики молодих новаторів.

Визнавалося, що "молодь принесла немало хорошого, свіжого, вона оновлює образні засоби, розширює тематику художньої творчості", "твори її інтелектуально наснажені", "останній притаманне почуття новаторства", новобранці мистецьких загонів не можуть нас не радувати", "поетичні збірки В.Коломійця, В.Коротича, В.Симоненка пройняті мажорними життєстверджуючими акордами, наснажені любов'ю до партії і народу", "своїми кращими віршами Л.Костенко, І.Драч, М.Вінграновський оспівують велич трудових звершень нашого сучасника"⁶². Тих, хто найбільше "провинився", А.Д.Скаба назвав "псевдоноваторами": "Не кажу формалісти*, щоб не прилип до них цей ярлик, а вони – люди не безнадійні"⁶³. Перерахування в загальних словах помилок молодих ("надмірне захоплення формальними пошуками на шкоду глибині і доступності змісту", "нігілістичне ставлення до реалістичних традицій вітчизняного мистецтва") могло свідчити або про відсутність важких прорахунків в ідеологічному житті, або про бажання показати все таким чином, що масштаби інакодумства не такі вже й значні, а так звані "новатори" – всього лише "блукаючі душі", котрі збилися зі шляху "революційних традицій" на манівці "буржуазної ідеології". Останнє було відповіддю "емігрантським націоналістичним колам", які нібито "приписують" деяким молодим поетам "опозиційність до радянської дійсності" чи, "посилаючись на їх твори, підтверджують тезу про нежиттєвість методу соцреалізму"⁶⁴.

В творчих спілках, а особливо партійних комітетах останніх запанувало очікування наступних кроків новаторів, від яких мало залежати надалі їх майбутнє. Щире каяття у вигляді "робітничого" оповідання чи вірша і – безперешкодна публікація, поїздки за кордон тощо, в іншому разі – багаторічне та часто безплідне оббивання порогів видавництва зі своїми збірками або квартирні виставки й животіння за відсутності якихось легалізованих прибутків.

Згодом, починаючи з 1964 р., нонконформістська творча інтелігенція, якій "принципова партійна критика та ідейно-виховна робота парторганізацій" не допомогли зрозуміти "хибність" своїх літературних позицій, стала об'єктом більш жорсткої й здебільшого персоніфікованої критики. Зокрема В.Некрасов переслідувався за абсурдний із точки зору сучасної людини "гріх" – перебування "осторонь літературно-громадського життя республіки"⁶⁵, І.Драч звинувачувався у "перебуванні в полоні формалістичних шукань", а І.Дзюба – за "націоналістичні збочення"⁶⁶, художники-монументалісти – за "серйозні ідейно-художні зриви"⁶⁷. На засіданнях партійних комітетів творчих спілок, ЦК ЛКСМУ, ідеологічному відділі ЦК КПУ дедалі частіше розглядалися твори і поведінка молодих авторів на предмет їх лояльності та ідеологічної вірності справі Комуністичної партії.

Певний прорив вільної думки відбувся на V з'їзді СП УРСР, коли О.Гончар, натякаючи на гоніння нонконформістської молоді, репресії й заборону друкуватися, відкрито заявив, що "не можна засуджувати митця лише за те, що його творча індивідуальність схильна виявляти себе в асоціативних художніх структурах"⁶⁸. Адже для розвинутої літератури цілком природно, що у ній взаємодіють різні художні напрямки, уподобання і стилеві течії, естетичні захоплення. Відповідаючи на звинувачення в "штучності" новаторських пошуків, письменник наголосив, "що всі нові художні прийоми – не штучно вигадані. Вони з'являються як природний, може, навіть інтуїтивний вияв творчої індивідуальності митця, його темпераменту, світовідчуття..."⁶⁹. Виступ голови Спілки письменників був чи не останнім відголосом вільних дискусій про новаторство. Надалі ця тема була закрита, оскільки панівною стала концепція, розвинута партійними ідеологами про "антирадянську діяльність" (після переходу частини творчої інтелігенції до активного правозахисту) та в зв'язку з цим "художню недосконалість, формалістичне штукарство"⁷⁰ будь-яких новаторських пошуків.

* *Формалізм* – збірний термін, яким радянські ідеологи користувалися для характеристики мистецьких напрямків ХХ ст. Уживався з укр. негативним значенням.

Нонконформізм у дискурсі 1970-х рр.

На початку 1970-х рр. знову розгорілася дискусія в творчих спілках (особливо у СХ УРСР) із приводу так званого "інтелектуального" мистецтва і його представників. Якщо, звичайно, дискусією можна назвати поодинокі, здебільшого особистісні рефлексії окремих діячів культури на процеси, що незалежно від них розвивалися в мистецтві. Ніяких подібних до тих обговорень, що проводилися на початку 1960-х рр. на сторінках преси або у творчих спілках, на публіку не виносилися. Нонконформізм став явищем, яке відверто ігнорували, проголошуючи дифірамби на користь "небаченого до цього часу розвитку радянського мистецтва". Але й опір соцреалізму міцнішав, проникаючи через всі можливі щарини до глядача, читача чи слухача.

Словесні виступи 1970-х рр. щодо нонконформізму відзначалися переважанням відверто ворожих, войовничих характеристик. Він відтепер кваліфікувався як "стилізаторство", "невизначеність ідейної позиції", "невиразність", "строкаті барви", "незрілість задумів, пасивність", з якими треба вести "принципову боротьбу", "посилити виховну роботу"⁷¹. Мистецтво, що пропонувало "ці інтелектуали", проголошувалося таким, що "своєю одноплановістю та схематизмом здатне пробудити у глядача лише нудьгу, а не натхнення"⁷², а теорії, які вони пропагували (не без допомоги "буржуазної пропаганди", звичайно), – "реалізм без берегів", "дегероїзація", "деідеологізація", – "болотом безідейної формотворчості"⁷³. Альтернативних суджень не висловлювалося. Хіба що обережні. Мовляв, "суб'єктивізм деяких керівників Міністерства культури і СХ УРСР примушує художників бути обережними, рівними, однаковими, "прохідними". Це призводило до нівелювання таланту, байдужості, інертності – "звідси іде манірність", бо "молоді люди кидаються то до одного джерела, то до другого"⁷⁴. Практично на цьому дискусії про нонконформістську молодь припинилися. Та й, власне, це було закономірно, бо після прийняття постанови ЦК КПУ "Про роботу творчих спілок по вихованню молодих літераторів і митців" (грудень 1971 р.) та постанов ЦК КПРС "Про літературно-художню критику" (21 січня 1972 р.) й "Про роботу з творчою молоддю" (21 жовтня 1976 р.), активного залучення молодих митців до теоретичного навчання в системі партійної освіти⁷⁵ передбачалося, що будь-які прояви "формалізму" повинні зникнути, а якщо ні – то можна їх не помічати та не говорити про них уголос, а зробити так, що ці явища не будуть помітні й іншим. Особливо після появи нового жанру рецензій – "закритих", коли твори, що не вписувалися в ідеологічний контекст, просто не потрапляли до читача навіть опосередкованим способом, через критичну рецензію. Тому і висловлювання про інакодумство у мистецтві та літературі завуальовувалися формулюваннями на зразок: "Окремі твори одеських і львівських майстрів продемонстрували небажання відгукнутись на актуальні проблеми сучасності"⁷⁶.

У Спілці письменників УРСР літературний нонконформізм, яким означилися 1960-ті рр., шістдесятництво, оголосили "лихоманкою, яку свого часу намагалася внести певна група, що її очолював І.Дзюба", "неправильним курсом у літературі"⁷⁷, а боротьбу з будь-якими проявами нонконформізму називали "великою роботою" "по оздоровленню громадської атмосфери" в творчих спілках.

"Популярними" у 1970-х рр. стали висловлювання офіційного дискурсу: "ідейна, ідеологічна боротьба", "ідеологічний фронт", "ідейний розгром", які мали відображати мілітаризованість суспільної свідомості та войовничий характер радянської ідеології, що відчувала себе в стані постійної війни як із зовнішніми "агентами" буржуазної культури, так і з "внутрішніми", "ідейно-нестійкими" елементами.

Отже, численні обговорення на сторінках української радянської преси й у творчих організаціях нонконформістської літературно-мистецької інтелігенції свідчать про неабиякий резонанс цього явища в українському інтелектуальному просторі.

Спостереження за динамікою процесів в ідеологічній сфері 1960-х рр. дає змогу зробити висновок про двоїстість характеру офіційного дискурсу. З одного боку, офіційна дискусія 1960-х рр. відображала курс партійної політики щодо нових явищ у літературі та мистецтві й рефлексії з приводу боротьби з "ідеологічними помилками" окремих представників інтелігенції, тобто була віддзеркаленням позицій ідеологічного істеблшменту. А з іншого, – офіційний дискурс сам безпосередньо впливав на формування ідеологічної лінії.

Це легко прослідкувати, визначивши "критичні точки" для нонконформізму в 1960–1970-х рр.: 1962 р. – розгром виставки у Манежі та зустрічі з творчою інтелігенцією, "театральні" виступи М.Хрущова, Л.Львчова й республіканських керівників проти формалістів; 1965–1966 рр. – арешти серед нонконформістської інтелігенції, 1968–1969 рр. – посилення ідеологічної боротьби після чехословацьких подій, продукування великої кількості ідеологічних постанов і майже повне обмеження можливостей для вільної творчості – своєрідний трамплін до наступної акції – репресій 1972 р. Кожний із періодів зі своїм політико-ідеологічним підтекстом формував певний дискурс (тексти промов, постанов ЦК КПРС та ЦК КПУ, матеріали з'їздів), який спрямовувався в "маси". У свою чергу відбувалася зворотна реакція – "маси", відгукнувшись на офіційний дискурс, формували на його основі свій власний – зокрема кампанії листів простих робітників, які обурювалися "формалістичними писаннями" нонконформістів-новаторів. "Голос народу" і численні різного ґатунку публікації в пресі, починаючи від районної, закінчуючи центральною, спровоковані "генеральною лінією", легітимізували подальші, більш жорсткі кроки щодо інтелектуального нонконформізму.

Так, якщо офіційний дискурс початку 1960-х рр. – це в основному позитивні рецензії й захоплені відгуки на творчість молодих письменників та художників, конструктивні дискусії, то у 1962–1963-х тональність його різко змінюється. Професійні підходи до літературної й мистецької критики підмінюються набором ідеологічних кліше і прийомами, характерними для "ждановщини" або практики 1930-х рр. ("коли людей розстрілювали на газетних та журнальних шпальтах", а характеристики використовувалися такі, що, за висловом журналістів В.Скочок, В.Чорновола й Л.Шереметева, "якщо двом бабам, які лаються за межу, забракне висловів, вони можуть сміливо збагачувати свій лексикон, передплативши "Перець" або "Літературну Україну"⁷⁸).

Характерним для дискурсивної практики 1960-х рр. є паралельне функціонування двох термінів, що застосовувалися до нонконформістів, – "псевдоноватори" і "формалісти". Останній вживався, як правило, "анонімно" та виконував функцію своєрідного аргю для висловлення крайнього незадоволення нонконформістською творчістю й поведінкою митців. "Формалістичні твори", "формалістичні шукання" – таке непряме застосування терміна, що офіційно вживався для характеристики "буржуазної" культури, мав певне політико-ідеологічне забарвлення. Натомість "псевдоноватори" звучало якщо не по-батьківськи доброзичливо, то, принаймні, давало можливість визнати свої "помилки".

Починаючи з 1963 р., творчі дискусії у спілках із приводу нонконформістів стають дедалі більшою рідкістю, а висловлювання з приводу їх "відхилень" набувають безапеляційного тону. Літературно-мистецька критика втрачає характер професійної, стаючи "образливо-особистісною" (як правило, визначні письменники і художники уникали "поливання брудом" молодих, цим професійно займалися ті, за висловом В.Коротича, "кому зараз стало дуже погано жити, хто зрозумів, що на одному ура-патріотизмі далеко не поїдеш"⁷⁹).

Офіційні тексти другої половини 1960-х рр. відображали повернення консервативних тенденцій у політичному й культурному житті країни. В пресі запанувала нав'язлива риторика про боротьбу з формалізмом та формалістами з націона-

лістичним відтінком. Представники літературно-мистецького нонконформізму поставали в офіційному дискурсі кінця 1960-х рр. втіленням чи не найбільшого для радянського суспільства зла. А оскільки преса для більшості населення була не тільки основним джерелом інформації про політичні, міжнародні, культурні процеси, а водночас могутнім засобом впливу на суспільну свідомість, тому так активно саме в ній формувався негативний образ мистецької інтелігенції, особливо тієї, що прагнула новаторських підходів у творчості.

У 1970-х рр. поняття "новатори" набуває відверто негативного відтінку, використовуючись для означення інтелігенції, яку "імперіалістичному Заходу" вдалося збити з "вірних" ідеологічних позицій. А надалі майже повністю виходить із ужитку, що пояснюється не стільки зникненням нонконформістських явищ, скільки бажанням приховати їх від громадськості, яка у 1970-х рр. реагувала лише на розкритиковану продукцію, сподіваючись знайти альтернативу соціалістичним літературі й мистецтву.

¹ Культура и культурология: Словарь. – М., 2003. – С. 297.

² Зокрема *Вайль П., Геніс А.* 60-е. Мир советского человека. – М., 2001. – 368 с.; *Вилєнський Ю.* Виктор Некрасов. Портрет жизни. – К., 2001. – 288 с.; *Горинь Б.* Опанас Заливаха. Вибір шляху. – К., 1995. – 24 с.; *Жулинський М.* Українська інтелігенція періоду Хрущовської "відлиги" // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали "круглого" столу. – К., 1997. – С. 19–35; *Льницький М.* Драма без катарсису: Сторінки історії літературного життя Львова другої половини XX століття. Кн.2. – Л., 2003. – 256 с.; *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995. – 224 с.; *Коцюбинська М.* "Зафіксоване і нетлінне": Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – 229 с. тощо.

³ *Зарецький О.* Офіційний та альтернативний дискурси. 1950 – 80-ті роки в УРСР. – К., 2003. – 260 с.

⁴ Зокрема в журналі "Вітчизна" на початку 1960-х р. публікувалися твори І. Драча (1960. – №3. – С.131–134; 1961. – №10. – С.68–70), М. Вінграновського (1961. – №4. – С.86–89; №10. – С.65–67), В. Коротича (1961. – №10. – С. 71–73), Є. Гуцала (1964. – №9. – С.89–95) тощо.

⁵ *Ганжуров Ю.* Чорно-біла "відлига" у дзеркалі преси (газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України 1956–1964 рр.). – К., 1999. – С.110.

⁶ *Гринько Д.* Плем'я молоде, літературне // Радянська Україна. – 1962. – 23 травня.

⁷ *Бойчак І.* На пульсі епохи // Дніпро. – 1962. – №12. – С.135.

⁸ Свіжі лави // Літературна газета. – 1961. – 17 листопада.

⁹ *Гринько М.* Молодість, талант і штуркарство // Вечірній Київ. – 1962. – 27 лютого.

¹⁰ Там само.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 5379. – Арк. 10.

¹² *Гринько Д.* Плем'я молоде, літературне.

¹³ Так у "Літературній газеті" охарактеризували виступ І.Вилегжаніна на спільному засіданні секції критики і поезії СП УРСР, присвяченому обговоренню творчості молодих 10 листопада 1961 р. / За глибоку думку, за яскраве слово! // Літературна газета. – 1961. – 17 листопада.

¹⁴ *Шермет М.* Непросте і штучне бути гарним не може // Літературна газета. – 1961. – 14 листопада.

¹⁵ У тому ж номері, що і стаття М.Шермета, було опубліковано редакційну статтю на захист молоді генерации письменників / Нове життя нового прагне слова // Літературна газета. – 1961. – 14 листопада; *Бойчак І.* На пульсі епохи // Дніпро. – 1962. – №12. – С. 134–152.

¹⁶ *Бойчак І.* Вказ. праця. – С. 141.

¹⁷ *Кожєвников В.* Молодые силы нашей литературы // Коммунист. – 1962. – №17. – С.74.

¹⁸ Зокрема у статті: *Йогансон Б.* Заметки художника // Коммунист. – 1960. – №8. – С. 80.

¹⁹ *Кожєвников В.* Указ. соч.

²⁰ На рівень вимог народу // Літературна Україна. – 1963. – 11 січня.

²¹ Уникнути критики "доморощених формалістів" було неможливо, визнати, що їх багато, – небезпечно. Тому у критичних відгуках широко використовувалася формула на

зразок: "...Трапляються випадки, коли окремі молоді люди відступають від комуністичних, ідейних принципів. Хоча такі випадки дуже нечасті"/ *Ростов Н.* Битая карта // Молодой коммунист. – 1963. – №11. – С.31.

²² *Ростов Н.* Указ. соч. – С. 32.

²³ *Збанацький Ю.* Бути ідейним бійцем за велику справу партії // *Комуніст України.* – 1963. – №5. – С. 46.

²⁴ *Маланчук В.* Партійна організація і творча інтелігенція // *Комуніст України.* – 1963. – №6. – С. 54.

²⁵ *Пекаровский М.* Свобода творчества? Нет, – шарлатанство! // *Комсомольское знамя.* – 1962. – 19 декабря

²⁶ *Чабанівський М.* Увага: розмова про найголовніше // *Літературна Україна.* – 1963. – 8 січня. Автор статті, натякаючи на І. Драча, писав, що той "день і ніч мудрує над віршем, якого б ніхто не міг втямити", бо дуже хотів, не гребуючи естетичними смаками народу, щоб про нього "говорили усі".

²⁷ *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К., 1995. – С.65.

²⁸ *Дмитерко Л.* Місце в бою // *Літературна Україна.* – 1969. – 5 серпня.

²⁹ У духовній еміграції // *Молодь України.* – 1969. – 9 вересня.

³⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.183. – Арк. 97.

³¹ *Дмитерко Л.* Вказ. праця.

³² В 1963 р. масовим тиражем вийшла брошура секретаря ЦК КПРС Л. Ф. Ільчова "Мистецтво належить народові" з текстами промов, виголошеними на зустрічі керівників партії та уряду з діячами літератури і мистецтва 17 грудня 1962 р. та на засіданнях ідеологічної комісії при ЦК КПРС.

³³ Нариси української популярної культури. – К., 1998. – С.199.

³⁴ *Осадчий В.* Про містера Стецька і великомученицьке жабеня // *Перець.* – 1966. – вересень (№17).

³⁵ *Аксютин Ю.* Хрущевская "оттепель" и общественные настроения в СССР в 1953 – 1964 гг. – М., 2004. – С. 400.

³⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 698. – Арк. 9.

³⁷ *Брюгген В.* Сім поезій і один фрагмент // *Літературна Україна.* – 1969. – 25 липня.

³⁸ Так, збірка поезій Ірини Жиленко "Автопортрет у червоному" після численних поневірянь вийшла на межі 1971–1972 рр. лише через те, що директор видавництва "Радянський письменник" А. Мороз збирався іти з посади, не дуже потерпаючи за свою "особисту відповідальність"/ *Жиленко І.* Homo feriens // *Сучасність.* – 2002. – №4. – С.130.

³⁹ За глибоку думку, за яскраве слово! // *Літературна газета.* – 1961. – 17 листопада.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). – Ф. 590. – Оп.1. – Спр.481. – Арк. 6.

⁴⁴ Там само. – Ф. 581. – Оп.1. – Спр.810. – Арк.7.

⁴⁵ Там само. – Спр.952. – Арк.35, 38.

⁴⁶ Там само. – Спр. 968. – Арк. 20.

⁴⁷ Там само. – Ф. 590. – Оп.1. – Спр. 693. – Арк. 149.

⁴⁸ Свіжі лави // *Літературна газета.* – 1961. – 17 листопада.

⁴⁹ ЦДАМЛМ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 819. – Арк. 27.

⁵⁰ Там само. – Спр. 970. – Арк. 6.

⁵¹ Там само. – Спр. 481. – Арк. 159–160.

⁵² Там само. – Спр. 970. – Арк. 45.

⁵³ Там само. – Арк. 24.

⁵⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1942. – Арк. 17.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. – Арк. 58.

⁵⁷ Там само. – Арк. 16.

⁵⁸ Третьому з'їздові художників України // *Радянська Україна.* – 1962. – 19 квітня.

⁵⁹ *Белютин Э.* Хрущев и Манеж // *Дружба народов.* – 1990. – № 1. – С. 139.

⁶⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 8154.

- ⁶¹ Там само. – Арк. 51, 52.
⁶² Там само. – Арк. 62, 66.
⁶³ Там само. – Арк. 53. Слова стосувалися художників В.Мельниченка та А.Рибачук.
⁶⁴ Там само. – Спр. 2404. – Арк. 10.
⁶⁵ Там само. – Арк. 9.
⁶⁶ Там само. – Арк. 10.
⁶⁷ ЦДАМЛМ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 1123. – Арк. 30.
⁶⁸ Там само. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 630. – Арк. 84.
⁶⁹ Там само. – Арк. 85.
⁷⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 3688. – Арк. 19.
⁷¹ ЦДАМЛМ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 1588. – Арк. 4.
⁷² Там само. – Арк. 25.
⁷³ Там само. – Спр. 1768. – Арк. 26.
⁷⁴ Там само. – Спр. 1574. – Арк. 113.
⁷⁵ Там само. – Спр. 1762. – Арк. 5.
⁷⁶ Там само. – Спр. 2118. – Арк. 179.
⁷⁷ Там само. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 930. – Арк. 166.
⁷⁸ Лихо з розуму. – Б.м., б.р. – С.309, 314.
⁷⁹ Коротич В. Нам іти далі // Зміна. – 1962. – №11. – С.14.

The article is devoted to the problem of Ukrainian intellectual nonconformity in the official discourse – in the texts of press, documents of ideological departments of Communist Party and in the discussions' of Writers' and Artists' Unions.

І.А.Коляда*

КОЗАЦЬКИЙ РОМАНТИК Д.І.ЯВОРНИЦЬКИЙ

У статті на основі широкого фактичного матеріалу висвітлено основні віхи життя та діяльності видатного вченого Д.І.Яворницького, розкрито найяскравіші риси його особистості як патріота України, невтомного науковця.

"Марнота усе! Наймарніша марнота – марнота усе! Яка користь людині в усім її труді, який вона робить під сонцем? Немає нічого нового під сонцем! Покоління відходить, і покоління приходить, а земля вічно стоїть!.." (Книга Еклезіяста).

Доля його не пестила, та попри заборони, утиски й цькування з боку російських і радянських "гасителів правди і мысли", не зважаючи на матеріальні нестатки, роки поневірянь, але при підтримці незрадливих друзів, він творив справу свого життя.

Історик і фольклорист, письменник і археолог, етнограф і мовознавець, музейний діяч і дослідник літератури – "козацький романтик" – Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940 рр.) належав до тих самобутніх талантів, що принесли власну долю на вівтар свого народу.

Плодом наполегливих наукових пошуків і самовідданої праці стали численні статті й монографії вченого (понад 200 назв), передусім його тритомна "Історія запорізьких козаків" (1892–1897 рр.) – унікальне явище в історичній науці, а також низка фундаментальних досліджень і збірок документів ("Сборник материалов для истории запорожских козаків" (1888 р.), "Запорожье в остатках старины и преданиях народа" (1888 р., у 2-х ч.), "Очерки по истории запорожских козаків и Новороссийского края" (1889 р.), "Публичные лекции по археологии России" (1890 р.), "Источники для истории запорожских козаків" (1903 р., у 2-х т.)). На літературному терені Д.Яворницький виступив на початку 1900-х рр. уже як відомий учений і авторитет у галузі історії українського козацтва. Першим значним

* Коляда Ігор Анатолійович – канд. іст. наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

його художнім твором була опублікована в журналі "Киевская старина" (1901 р.) повість "Наша доля – Божа воля", яка започаткувала літературне десятиріччя (1901–1911 рр.) в житті історика. Згодом з'являються інші твори (повісті "За чужий гріх" (1907 р.), "Де люде – там і лихо" (1911 р.), "Поміж панами. Малюнки з життя" (1911 р.), поетична збірка "Вечірні зорі" (1910 р.), а також низка оповідань). Як лексикограф він зібрав близько 60 тис. слів, записав понад 3 тис. українських народних пісень, дослідив як археолог майже 1000 могил¹.

Історичний доробок Д.І.Яворницького відіграв велику роль у розвитку національної історіографії козацтва. До спадщини вченого зверталися й звертатимуться дослідники, адже вона містить багато цінного фактичного матеріалу й досі не втратила наукового значення.

Це був учений із широким колом інтересів, але в центрі його уваги була історія Запоріжжя, в яке він був просто по-юнацькому закоханий. Д.Яворницький доводив, що козацтво в Україні започаткували міщани й селяни, які втікали від утисків польських та литовських феодалів на окраїні держави, селилися біля Черкас, Канева. "Це був протест більшості, протест маси, невдоволеної насильством з боку меншості"², "себто протест супроти панства, різних підпанків та багачів-дуків, які скрізь позахоплювали землі та права й не давали по-людські жити простому людові"³. Саме це й було першою причиною появи в Україні козацтва, – констатує вчений.

Але й у Придніпров'ї втікачів знаходили феодалі. Вільнолюбці змушені були рухатися далі "у вільний степ, починаючи від р.Орелі й р.Кінських Вод, де не було ані пана, ані орендаря". Народ "утворив там своєрідну республіку, так званий Запорізький Кіш із осередком його – Січею". Виникненню козацтва сприяла також необхідність оборони від татарських набігів.

У визначенні причини утворення козацтва Дмитро Іванович ішов шляхом своїх попередників, зокрема В.Антоновича, вплив поглядів якого добачається у висвітленні Д.Яворницьким ранньої історії Січі. Історик також уважав, що появі козацтва саме в Україні сприяли психолого-етнографічні особливості української народності, "якій із огляду на самий історичний розвиток була притаманна така форм громадського устрою, як козацька община". А зміцніле козацтво, за образним виразом М.Костомарова, "розлило цей дух по всій Україні". Полемізуючи з С.Соловйовим, який уважав козацтво реакційною щодо держави організацією, а козаків – гультьями, неробами та розбійниками, Д.І.Яворницький писав: "А хіба війна, війна безперервна, війна, повна тривоги, війна в страшних умовах – хіба це не подвиг? Хіба це не труд?"⁴.

Учений підкреслював, що "община низових козаків склалась не відразу, а поступово, і число її послідовно збільшувалося різними людьми, невдоволеними існуючими в польсько-литовській державі порядками, які шукали вихід зі свого тяжкого становища". Хто ж заснував цю вільну громаду? "Тут були ті, хто з-під пана втікав, тут були й кривджені, які не мали шматка хліба насущного для прожитку, тут були всі, хто натерпівся від тяглих повинностей, усі скривджені й принижені за свою віру й народність, усі, хто зазнав тортур за людські права"⁵.

За Д.Яворницьким, Січ стала центром тяжіння для скривджених різних національностей – усі тут знаходили притулок. "У Січі можна було зустріти різні народності, либонь з усього світу вихідців – українців, поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, татар, турків. Але головний відсоток прибулих на Січ давала, звичайно, Україна". Аналоги козацької громади як втілення ідеї рівності й братерства можна відшукати в світовому історичному процесі – це вільна християнська республіка, за яку боролися французькі й англійські селяни, таборити, німецькі повстанці 1525 р. й, урешті, українські селяни⁶. "Запорізька община, – писав Д.Яворницький, – доходила до повного ідеалу рівності, невідомого ні в стародавньому світі, ні в середні, ні в нові часи; пануюче тут начало рівноправності простежується скрізь: під час загальних зборів, в

обранні військової старшини, у січовому управлінні, в управлінні паланками, в усіх запорозьких школах, під час спільної трапези, поділу майна й у приватному житті по куренях”⁷. Із таким висновком довго не могли погодитися офіційні історики.

”Дмитро Іванович Яворницький – одна з найсвоєрідніших постатей і один із найцільніших характерів, які я зустрічав на своєму небідному на цікаві зустрічі шляху. Бачу його й нині перед собою, мов живого, – а скільки ж то часу минуло відтоді, як мені пощастило з ним познайомитись! Мов живого згадують його й усі сучасники, що з ним хоч раз на віку зустрічалися. Тільки люди справжньої талановитості справляють завжди таке враження: вічно живих”⁸.

Щоб глибше зрозуміти вченого, з’ясувати витоки його історичних поглядів, треба знати біографію дослідника, познайомитися з головними етапами формування його поглядів на історію козацтва.

Народився Дмитро Іванович Яворницький 25 жовтня 1855 р. в селі Сонцівці Харківського повіту Харківської губернії (нині – с. Борисівка, Харківська обл.). Його батько походив із збіднілого дворянського роду, був сільським псаломщиком і дяком, мати – звичайна селянка.

”Як я був малий, то мені покійний батько читав ”Тараса Бульбу”; ми лежали на печі, у маленькій хатинці, і німіли од восторга над запорожцями. ”Ех, пишная фігура!...” А як дочитали до того місця, де Бульбу вішають, сльози, дитські сльози, градом котились у мене з очей”, – згадував згодом у листі до Я.Новицького Дмитро Іванович⁹. Мабуть, ці враження дитинства й визначили долю майбутнього вченого.

Початкову освіту Дмитрик здобув у рідному селі. Потім навчався в Харкові: спочатку в повітовому училищі, далі протягом трьох років – у духовній семінарії, але не закінчивши її, 1877 р. вступає на історико-філологічний факультет Харківського університету. Тут йому поталанило на вчителів. Найбільший вплив на юнака справили лекції й науково-громадська діяльність учених-філологів О.О.Потебні й М.Ф.Сумцова. У 1881 р., по закінченню Харківського університету, як обдарований студент був залишений позаштатним стипендіатом на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання. Допитливий юнак рішуче відхилив запропоновану йому тему з загальної російської історії й повністю зосередився на дослідженні овіяної легендами Запорізької Січі, яка стала для вченого ”трагедией моей жизни, печалью моей души”. Цей учинок викликав невдоволення серед професорів кафедри, надто тих, що їх студенти називали ”лжецами науки”. А попечитель Харківського округу генерал-лейтенант Максимович цинічно заявив молодому дослідникові: ”Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію”¹⁰.

Історія козацтва полонила його розум і серце на все життя. Протягом 1881–1882 рр. він написав працю ”Виникнення й устрій запорізького коша”. У ці ж роки почалися мандрівки на Запоріжжя, аби зібрати історичні, археологічні, фольклорно-етнографічні, топографічні матеріали. Про свої враження від мандрівок козацькими шляхами він розповідав під час публічних лекцій, які користувалися великим успіхом, а також на шпальтах газет Катеринослава та новоутвореного часопису ”Киевская старина”, де 1883 р. була опублікована одна з перших його статей про життя запорожців. Кожна подорож додавала унікальних експонатів до його зібрання археологічних знахідок і історичних старожитностей. У серпні 1884 р. колекцію Д.І.Яворницького було визнано однією з кращих на VI археологічному з’їзді в Одесі. Копітку дослідницьку роботу, щоправда, дуже гальмував брак коштів – доводилося працювати ще вчителем історії в Харківській жіночій гімназії Н.Я.Григорцевич, а також давати приватні уроки. Матеріальні нестатки ще можна було якось стерпіти, а от наступ реакційних сил на українську культуру і її діячів (Емський указ 1876 р.) завдав йому величезних прикрощів. На Д.І.Яворницького начіплюють ярлик ”українофіла” й ”сепаратиста”. Як до цього поставився молодий учений, свідчать рядки з його листа до полтавського

вчителя Г.І.Маркевича (4 жовтня 1884 р.): "Якби Ви знали, як я люблю своє Запорозжя і його сердешних сіромах?! Усе готовий залишити, з усім готовий розлучитися, лише б тільки одна моя нога могла стояти на священній для мене землі! ... Але що з того? Невже я сепаратист? І не думав, і не думаю бути сепаратистом"¹¹.

Позбавлений можливості працювати в Харківському університеті, та й узагалі спокійно жити в Україні, він 1885 р. опиняється в Санкт-Петербурзі. Відірваний від січових степів, Д.І.Яворницький переживає тяжку душевну кризу. І лише його велика працелюбність дає розраду. Викладацька робота в різних навчальних закладах імперської столиці (Миколаївський сирітський інститут шляхетних дівчат, приватна гімназія Стоюниної, театральне училище) не заважає науковим студіям. У петербурзький період життя він опублікував чимало робіт, присвячених історії запорізьких козаків ("Острів Хортиця на річці Дніпрі" та ін.). Як учений, Д.І.Яворницький прагнув відтворити життя козацтва в усіх його виявах – не лише військово-політичних, а й культурно-психологічних та морально-побутових. Дослідник "непременно хотел представить себе, в возможной полноте, и всю внутреннюю жизнь их: внутренняя жизнь народа даёт возможность познать дух его, его умственные и нравственные силы, его способность или неспособность к культуре, наконец, его оригинальность и самостоятельность"¹². Такий широкий погляд на завдання історичної науки вимагав знань із археології, етнографії, топографії, орієнталістики й пошуків нових способів їх утілення, що неминуче підводило вченого до перехідних між історіографією й художньо-етнографічним життєписом форм відтворення історичної дійсності. Так з'явилися поняття "історик-художник" і "художня історія".

Саме таким дослідником, в якому "щасливо з'єдналися глибокомислений історик і історик-художник", Д.І.Яворницький уважав М.І.Костомарова, з яким він особисто познайомився за кілька місяців до смерті, на його квартирі, коли приїхав до Петербурга на короткий час попрацювати в архівах. М.І.Костомаров справив на Дмитра Івановича незабутнє враження. На його думку, він передусім "історик духовного розвитку, духовного життя свого народу", історик, який "уніс і невідступно проводив у всіх своїх працях ідею народної історії". Імовірно, саме з костомарівською ідеєю "народної історії" тісно пов'язувалася ідея "художньої історії" Д.І.Яворницького.

Продовжуючи традицію свого вчителя, Дмитро Іванович історично достовірно змальовує типи гетьманів, старшини, магнатів. Юрія Хмельницького дослідник показав маріонеткою в руках старшини, безвільною людиною, усі лиха якої зумовлювалися власною нерішучістю й безпорадністю. Інтриганом, діячем, який "відзначався до високої міри рисами людини підступної, хитрої й непевної", виступає Іван Брюховецький. Викривальну характеристику дає історик "відомому своєю пихою, срібллюбцю й стяжателю" Іванові Самойловичу. Позитивно оцінено П.Сагайдачного, Б.Хмельницького, І.Сірка та С.Палія.

Доволі близькими до історичної правди виглядають політичні портрети Костя Гордієнка та Івана Мазепи. Хоча, загиснутий в прокрустове ложе великодержавницької цензури, учений віддав данину й прокльонам на адресу гетьмана та кошового, що утвердилися в російській історіографії. Позначився й вплив не завжди справедливих оцінок М.І.Костомарова. Історіософська критика по-різному сприймала метод дослідження Яворницького-історика: від цілком позитивних оцінок до повного заперечення й відмови в науковості.

У лютому 1886 р. шанувальники української поезії в Петербурзі відзначали 25-річчя з дня смерті Т.Г.Шевченка. Тоді відбулося знайомство Д.І.Яворницького з російським художником І.Ю.Рєпіним, який протягом 1878–1891 рр. працював над відомою картиною "Запорозжці пишуть листа турецькому султанові". Зі знайомства виросла велика дружба, що тривала 45 років. Д.І.Яворницький щиро допомагав І.Ю.Рєпину увічнити одну зі славних сторінок історії України, глибше вив-

чити життя, звичаї свого народу. Із кожною поїздкою Д.І.Яворницького праця над картиною поновлювалася. Із особливою любов'ю згадував Дмитро Іванович перший ескіз "Запорожців". Саме цей закінчений олійний ескіз І.Ю.Рєпін у 1887 р. подарував своєму другові. Учений надавав допомогу не лише в доборі історичного матеріалу, козацьких старожитностей, а й позував для образу писаря. Для основних постатей моделями слугували переважно знайомі, але в картині І.Ю.Рєпін переробляв портретні етюди, підпорядковуючи їх загальному задумові. Так, для образу Сірка позував генерал М.Драгомиров (виходець із України, широко освічений, цікавився українським мистецтвом); для Тараса Бульби – професор Петербурзької консерваторії О.Рубець (український музикант, збирач народних пісень) та російський письменник В.Гіляровський; для осавула – артист Ф.Стравінський (родом із Чернігівщини); для січового судді – В.Тарновський; для козака, що поклав руку на плече сусіда – художник Я.Цюнглінський; для синів Тараса Бульби – Остапа (з пов'язкою на голові) й Андрія (в круглій шапці) – художник М.Кузнецов і син В.Тарновського. Два діди ввійшли в картину з етюдів 1880 р.: той, що сидить біля судді, змальований на пристані в Олександрівську, а той, що показує рукою на Туреччину – качанівський кучер. На другому плані ліворуч козак із палицею віддалено нагадує портрети Шиянів.

На картині зображено й самого Д.І.Яворницького в образі січового писаря. Це – одна з центральних постатей картини. Лукава усмішка писаря пробігає по всьому обличчю, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямочки довкола щільно стулених губ. Із усього видно, що це чоловік хитрий, як-то кажуть, сам собі на умі. Писар добре чує дотепи й дошкульні слова, які лунають звідусіль, але він не квапиться переносити їх на папір. Так І.Ю.Рєпін увічнив свого побратима. Слава картини облетіла всю Росію; захоплювалися нею й за кордоном, на виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені, Стокгольмі. Художник був щасливий. 25 жовтня 1892 р. він писав до Д.І.Яворницького: "Дорогий Дмитре Івановичу! "Запорожців" моїх три дні тому купив цар. Ура!" (картину придбав Олександр III за 35 тис. руб.). Дружба Д.І.Яворницького з І.Ю.Рєпіним тривала до самої смерті останнього¹³.

1887 р. "Беда, братику, случилась большая: обвинен в неблагонадежности и удален со службы, – писав Дмитро Іванович Я.Новицькому з Петербурга 12 вересня 1887 р., дізнавшись про зміст секретного листа міністра освіти Делянова до попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу з пропозицією позбавлення його права читати лекції. – Циркуляры разосланы по всем учебным округам с воспрещением принимать меня где бы то ни было. За что, и сам не знаю; говорят, впрочем, о каком-то доносе из Харькова или из Киева. Что делать, пока ничего и не приберу. Положение под конец может быть ужасным. В случае крайности, уеду куда-нибудь в хутор. Но опять что там делать? Пока живу на паях: в трёх комнатах четыре человека и усиленно работаю над своим "Запорожьем". Кажется, эту осень удастся таки напечатать. Это меня пока и держит в П [етербурге]. Вот, братику, удар так удар! [...] И что это за бедствия валятся на мою голову? Верись, брат, отупел я как-то от этого горя; даже не возмущаюсь, а так, махнул рукой, да и шабаш. Будь что будет, а хуже того, что есть, не будет"¹⁴.

1888 р. – Петербурзький цензурний комітет і Головне управління в справах друку ухвалили спільне рішення – заборонити видання праці Д.І.Яворницького "Запорожье в остатках старины и преданиях народа". А 1891 р. грянув новий грім: міністерський циркуляр категорично забороняв йому викладати в навчальних закладах Росії через "тенденційний прояс в лекціях антипатії до московської історії й уряду та пристрасть до історії Малоросії"¹⁵. Царська адміністрація запропонувала Д.І.Яворницькому поїхати на три роки в Ташкент чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі Туркестану для археологічних досліджень у Середній Азії. По суті, це було заслання (1892–1895 рр.). Сам Д.І.Яворницький

згодом писав: "Висланий із Петербурґа, я пробув у Середній Азії три роки"¹⁶. За наказом від 5 квітня 1892 р. йому довелося вирушити в трирічне "відрядження" на посаду молодшого чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі для історико-топографічного вивчення краю. І цей час він використав в інтересах науки. У засланні Д.І.Яворницький виявив себе справжнім професіоналом-краєзнавцем. Позбавлений можливості продовжувати дослідження улюбленого Запоріжжя, він весь свій хист спрямував на вивчення життя й побуту народів Середньої Азії, опублікувавши чимало статей із місцевої історії, створивши унікальну працю "Путівник по Середній Азії від Баку до Ташкента в археологічному та історичному плані", що мала велике значення у вивченні Закаспійського й Туркестанського країв (за неї Д.І.Яворницького було нагороджено орденом Станіслава III ступеня й орденом Бухарської золотої зірки III ступеня). У травні 1893 р. Д.І.Яворницький переїжджає з Ташкента до Самарканда, де бере найактивнішу участь у заснуванні Самаркандського історичного музею (саме він першим порушив на шпальтах місцевої газети "Окраина" питання про створення цього закладу). У Середній Азії триває робота Д.І.Яворницького над науковими працями, присвяченими українському козацтву. 1894 р. побачила світ його монографія "Іван Дмитрович Сірко – славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків". До виданого ще 1892 р. I тому "Історії запорізьких козаків" додався II том. Наприкінці заслання вченому вдалося декілька разів відвідати московські архіви, що значно полегшило роботу над III томом "Історії" (вийшов 1897 р.). 5 квітня 1895 р. закінчилося середньоазіатське відрядження Д.І.Яворницького й він при першій можливості переїжджає до Варшави, де плідно працює в архівах. Улітку 1896 р. знайомиться зі старожитностями Чернігівщини, а восени того ж року за сприяння В.О.Ключевського влаштовується на посаду приват-доцента Московського університету, де викладає археологію та історію козацтва. 1900 р. в Москві з'явилося доповнене й перероблене друге видання I тому "Історії запорізьких козаків". Саме цю книгу Д.І.Яворницький представив як дисертацію на здобуття вченого звання магістра російської історії. Захист відбувся 29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету. Магістерський диплом учений отримав 27 лютого 1902 р. Наступного року побачила світ фундаментальна праця Д.І.Яворницького "Джерела для "Історії запорізьких козаків"" – двотомна збірка архівних документів. Вивчаючи козацтво, Д.І.Яворницький побував у Туреччині, бачив могилу Роксолани, місця невідомих ринків, Семибаштовий замок, з якого було скинуто на залізний гак засновника Запорізької Січі Дмитра Байду-Вишневецького. Ще раніше, у квітні 1887 р., учений відвідав Соловецькі острови, зібрав цінні матеріали про останнього кошового Петра Калнишевського, уклонився він і могилі гетьмана П.Дорошенка під Москвою.

Працюючи в Москві, Дмитро Іванович щороку приїздив в Україну для наукових пошуків, він мріяв оселитися в рідних краях назавжди. "Якби мене Господь виніс ... куди-небудь у Запоріжжя, у хуторець біля Дніпрових порогів, то я був би найщасливішим у світі чоловіком". Серед українських міст, де можна було б плідно працювати, Д.І.Яворницький вирізняв Катеринослав. "Якби можна було приліпитися мені чим-небудь, чи там писарем, чи там членом яким у городі Катеринославі, – умер би й не пішов би геть з нього", – писав він Я.П.Новицькому¹⁷.

Ці слова виявилися пророчими, бо несподівано знайшлася цікава робота в цьому придніпровському місті. 1902 р. Катеринославська губернска земська управа та Наукове товариство запросили Д.І.Яворницького очолити крайовий Історико-археологічний музей, організований у пам'ять померлого 1890 р. Олександра Поля (відомого колекціонера та археолога, який мешкав у Катеринославі). Колекцію О.Поля Д.І.Яворницький добре знав, свого часу він рішуче виступав проти загрози вивезення всіх 5 тисяч експонатів за кордон, радив на основі колек-

ції О.Поля створити місцевий музей. І от розпочався новий важливий етап у житті вченого – він із великим ентузіазмом узявся до музейної роботи. З 1905 р. Д.І.Яворницький постійно мешкає в Катеринославі. Того ж року було збудоване приміщення музею. Протягом багатьох років Д.І.Яворницький плекав ідею побудови нового просторого музейного корпусу – він особисто привіз із Єгипту проект такої споруди за зразком Каїрського музею, її почали зводити 1912 р., але на заваді стали Перша світова та громадянська війни. Будівля тривалий час стояла без даху, а численні експонати, кількість яких завдяки турботам Д.І.Яворницького та очолюваного ним колективу досягла 85 тис., тулилися в старому приміщенні. Музей для Дмитра Івановича був не просто місцем служби – він тут священнодіяв.

І в роки революційних потрясінь цей "запорізький характерник" (як його називав М.Рильський) стояв на захисті свого дітища. "Коли настав тяжкий час війни, я стояв на сторожі музею, нікуди не виїздив із міста, а зберігав дорожочинні наукові матеріали, щоби повністю передати їх наступному поколінню. Я пережив усі страхоття бандитизму махновщини, не раз мені погрожували розстрілом, а я все-таки залишався оберігати свій музей" – писав Д.І.Яворницький у листі до Наркомату освіти УРСР¹⁸.

Музейну діяльність історик успішно поєднував із викладацькою – його було обрано професором Катеринославського університету (пізніше – інституту народної освіти), на кафедрі історії місцевого краю й Запоріжжя. У 1923–1924 рр. він одночасно завідував Катеринославським губернським архівним управлінням, постійно виступав із лекціями.

У час, коли почалося спорудження Дніпрогесу в Державному видавництві України виникла ідея видати ґрунтовну працю про місцевості, які назавжди зникнуть під хвилями штучного водосховища. Держвидав звернувся до видатного знавця Запоріжжя академіка Д.І.Яворницького з проханням скласти альбом Дніпрових порогів із історичною розвідкою про цю територію. Дмитро Іванович неодноразово долав бурхливі пороги на човні, кілька разів ламав собі руки, але знову й знову вирушав у ризиковане плавання. Д.І.Яворницький керував Дніпропетровською археологічною експедицією, що мала на меті врятувати від затоплення цінні реліквії запорізького козацтва, Київської Русі, античного світу й найдавніших періодів історії людства. Лише протягом 1927–1929 рр. було зареєстровано 36936 речей із розкопок, списано понад сотню щоденників, зроблено більше тисячі світлин. Наслідком цієї самовідданої праці стало видання в Харкові 1928 р. щедро ілюстрованого географічно-історичного нарису Д.І.Яворницького "Дніпрові пороги", який є видатним досягненням української краєзнавчої літератури.

У цей час (1929 р.) Д.І.Яворницький був обраний академіком АН України, членом-кореспондентом якої був з 1924 р. "Я тепер маю всі звання вченої людини, аж до обрання академіком. Але на греця воно мені все те? Краще мені було б, якби я був чабаном, дідом на баштані або ж на пасіці, аби б тільки надо мною не було стелі й був би я веселий... Я живий, але тільки тілом, а не духом. А як я працював для своєї дорогої України", – писав він І.Ю.Рєпіну 3 жовтня 1925 р.¹⁹

Настали 1930-ті рр.: закривалися видавництва й журнали, обмежувалось і спотворювалось вивчення історії України, твори академіка не публікувалися, наукові установи, які він очолював, були ліквідовані, у "справі СВУ" були заарештовані найближчі співробітники.

"27 августа 1933 г. была напечатана в газете "Зоря" статья А.Горба под заголовком "Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (Про роботу історико-археологічного музею)", в которой я обвинялся в целом ряде тяжких преступлений: национализме, буржуазной идеологии, в сосредоточивании в музее классово-враждебного элемента и др. ... 27 сентября 1933 г. явились ко мне в дом трое представителей от местного Наробраза и двое от Р.К. милиции и объявили мне,

что с 28 августа я уволен из музея приказом т. Затонского, и начали переписывать, а потом и забрали вещи "музейного характера", не только действительно принадлежащие музею..., но и некоторые лично мне с давних времён принадлежащие вещи...", – писав Д.І.Яворницький у петиції до обласних партійних органів із приводу незаконного й несправедливого звільнення з роботи в музеї²⁰.

Його, який віддав музеєві понад сорок років свого життя, "вичистили з музею як контру". "Коли більшовики вигнали Дмитра Івановича з музею, він казав мені: "Чому нас не пускають у Грецію, був би я в афінському музеї. Ну, хоча б сторожем, але в музеї! Я колись добре знав грецьку й латину. В університеті, на екзамені перекладав одразу, мав завжди "5", – згадувала дружина Дмитра Івановича С.Д.Яворницька²¹.

"Після того, як Дмитрові Івановичу довелося залишити музей, він дуже журився: не спав, нудьгував, уболівав за своїм дітищем. Яюсь пізнього вечора вчений навідався до музею – провідати сторожа, діда М.Білого. Ішов не з порожніми руками: приніс йому вечерю. Вони довго сиділи біля музею, згадували колишні роки, події, розмовляли, як рівний із рівним. І ось тут, сидячи на лавочці, Д.Яворницький поділився з дідусем Михайлом заповітним: "Ось що, Михайле, я хотів тобі сказати, – присунувся вчений до сторожа. – Чую, полишають сили, слабну, уже близько смерть. Ох, роки, роки, що ви творите! Так ти, Михайле, запам'ятай моє прохання: як помру, так отут мене, коло музею, на Дикому Полі поховайте. Посадіть біля могили два явори, а на плиті зробіть напис "Тут лежить Яворницький"! От і все. Не забудеш?!".

Так, у 88-річному віці Дмитро Іванович став вигнанцем на своїй рідній землі. Що робити? Спершу він подумав: "Якщо мене переслідують, зневажають, виганяють із музею, то, мабуть, я тут зайвий! Згадав лист від князя Львова, який радив йому кинути все та тікати за кордон. Як це – тікати?! Від кого тікати? Від своїх запорожців, від козацької вольності, від свого куреня? Е, ні! Який же я тоді історик прославленого Запоріжжя? А що скажуть мої нащадки, мої сучасники, які звали мене "запорізьким батьком"? Отакий, скажуть, наш батько, зрікся своїх синів, своїх лицарів і чимдуж гайнув за кордон! Знаю, не один у скрутний час опинився на чужині, а потім слізьми заливався. Он мін побратим Репін кинув свою землю, перейшов до Фінляндії, а потім стужився за Батьківщиною: пензель із рук випадав, отак і не завершив картину "Запорізький гопак". А чому? Чужа земля, на ній про запоріжців нічого не створиш! Так от, лишуся тут, у своєму курені, аж до самої смерті. Усе знесу, усе переживу, усе перетерплю, а землю козацьку не покину. Вірю, настане кращий час, правда все-таки візьме гору!"²². І він не помилився – правда прийшла, хоча й пізно, по його смерті.

* * *

У похилому віці, тяжко хворий учений залишився без моральної підтримки, без учнів, однодумців, без улюбленої праці. Його школу було фактично розгромлено. Не здійснилася при житті і його мрія про новий корпус історико-археологічного музею. Байдужість призначеної зверху адміністрації призвела до того, що будівлю передали зв'язківцям, які розмістили тут свою контору. Основним місцем його роботи став власний будинок у нагірній частині міста (зараз майдан Шевченка, 5).

В останні роки життя Д.І.Яворницький напружено збирав та впорядковував багатющий народознавчий матеріал – фольклорний, етнографічний і лексичний. Ще 1920 р. в Катеринославі вийшов I том його "Словника української мови" (а всього він зібрав 55 тис. слів). Цю титанічну роботу обірвала смерть 5 серпня 1940 р.

Ім'я академіка тривалий час було фактично забуте в українській науці. У наш час твори Д.І.Яворницького поступово приходять до читача. Так, у Львові й

Києві перевидано "Історію запорізького козацтва", у часописі "Донбас" та в дніпропетровському видавництві "Промінь" з'явилася ілюстрація про легендарного козацького ватажка І.Сірка. 3 листопада 1988 р. в Дніпропетровську врочисто відкрито меморіальний будинок-музей академіка.

1989 р. президія АН УРСР, "ураховуючи велике наукове та культурне значення багатой і різнобічної творчої спадщини академіка АН УРСР Д.І.Яворницького", ухвалила видати вибрані праці у 20-ти томах. Сьогодні це видання починає виходити у світ.

Де ті імперії з їхніми ярликами ("українофіл", "мазепинець", "сепаратист", "український буржуазний націоналіст")? Їх немає. А подвижник науки, про якого ми й у ХХІ ст. можемо справедливо говорити "працею звеличений", залишився нескореним!

І сьогодні "ліхтарі", засвічені Д.І.Яворницьким, як відзначає сучасна дослідниця С.В.Абросимова²³, освітлюють шлях тим, хто продовжує його традиції, примножує наукове та духовне надбання українського народу, а творча спадщина академіка успішно працює на пробудження історичної пам'яті українців.

¹ Олійник-Шубравська М. Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорозжя // *Яворницький Д.* Запорозжя. – К., 1995. – С. 5.

² Вступна лекція Д.Яворницького про значення українського козацтва // УІЖ. – 1968. – №7. – С. 118–127.

³ *Яворницький Д.* Запорозжці перед судом історії. Історичний нарис // НБУ ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 1. – №22031. – С. 3.

⁴ *Еварницький Д.* История запорожских козаков. – М., 1900. – Т. 1. – С. 5.

⁵ Указ. соч. – Т. 2. – С. 178.

⁶ Там же.

⁷ Там же. – Т. 2. – С. 179.

⁸ *Рильський М.* Запорозький характерник // *Шаповал І.* В пошуках скарбів. – К., 1963. – С. 3.

⁹ 50 листів Д.Яворницького до Я.Новицького // *Наука і суспільство.* – 1988. – №11. – С. 49.

¹⁰ *Авчинников А.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий: К 30-летию литературно-ученой деятельности. – Екатеринбург, 1914. – С. 15–16.

¹¹ Лист Д.Яворницького до Г.Маркевича від 4 жовтня 1884 р. // *Радянське літературознавство.* – 1963. – №6. – С. 106.

¹² *Еварницький Д.* По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 1.

¹³ *Шаповал І.* Репін і Яворницький // *Київська старовина.* – 1994. – №5. – С. 53–57.

¹⁴ 50 листів Д.Яворницького до Я.Новицького. – С. 51.

¹⁵ *Олійник-Шубравська М.* Вказ. праця. – С. 19.

¹⁶ *Ситник А.* Слово про „Запорозького Характерника” (Д.І.Яворницький) // *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).* – К., 1991. – С. 155.

¹⁷ 50 листів Д.Яворницького до Я.Новицького. – С. 52.

¹⁸ *Шаповал І.* Заповіт // *Київська старовина.* – 1996. – №1. – С. 41.

¹⁹ *Його ж.* Репін і Яворницький // Там само. – 1994. – №5. – С. 57.

²⁰ *Скупейко Л.* Художня проза Д.І.Яворницького // Там само. – 1996. – №1. – С. 20.

²¹ Спогади дружини Д.Яворницького // Там само. – 1996. – №1. – С. 44.

²² *Шаповал І.* Репін і Яворницький // Там само. – 1994. – №5. – С. 57.

²³ *Абросимова С.В.* Енциклопедист козащини // УІЖ. – 2005. – №4. – С. 40.

The article on the basis of a wide factual material reviews main milestones of life and work of outstanding scientist D.I.Javornyts'kyi, highlights the brightest patterns of his personality as the patriot of Ukraine, tireless scientist.

Н.О.Терентьєва*

"ФІЛІКІ ЕТЕРІЯ" ТА ЙОГО РОЛЬ У ГРЕЦЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУХОВІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У статті досліджено передумови виникнення, цілі й завдання, складності в діяльності таємного грецького товариства "Філікі етерія", а також висвітлено роль цієї організації в контексті національно-визвольного руху балканських народів.

Яскраву сторінку в історію боротьби грецького народу проти османського панування вписала діяльність таємного товариства "Філікі етерія" ("Дружне товариство"), яке було організаційним і політико-ідеологічним центром підготовки революції 1821–1829 рр. Деякі питання, пов'язані з ним, і сьогодні викликають суперечки й сумніви. Тому актуально висвітлити невідомі сторінки діяльності товариства та його окремих лідерів, розкрити особливості визвольного руху грецького народу за незалежність.

Історіографія національно-визвольної боротьби останнього проти османського панування свідчить про те, що дослідники неодноразово зверталися до висвітлення різних аспектів діяльності товариства "Філікі етерія", яке було засновано в Одесі. Автором першої історичної праці про функціонування таємної організації став учасник національно-визвольної боротьби грецького народу І.Філімонос¹. У ній він використав документи, котрі йому були відомі як секретарю видатного діяча грецької революції Дімітріоса Іпсіланті. Спираючись на свідчення, отримані безпосередньо від етеристів, І.Філімонос уперше опублікував деякі документи про організаційну структуру товариства.

Внаслідок революції 1843 р. Греція вступила на шлях конституційного розвитку, змінилася політична обстановка в країні, було виявлено нові архівні документи, і перед істориками відкрилася можливість більш детально висвітлити діяльність "Філікі етерії" у підготовці національно-визвольної революції 1821–1829 рр. Друга історична праця І.Філімоноса "Нарис грецької революції" була опублікована в чотирьох томах². Він доповнив книгу новими фактами, ввів у науковий обіг матеріали центрального архіву "Філікі етерії" й документи, що зберігалися в особистих архівах учасників революції та їхніх нащадків. Це фундаментальне видання і сьогодні становить велику цінність для дослідників національно-визвольного руху грецького народу проти османського панування.

В 50-ті рр. ХІХ ст. у Греції розгорнулася гостра дискусія щодо ролі таємної організації "Філікі етерія" в національно-визвольній революції 1821–1829 рр. У Лондоні було опубліковано книгу консервативного грецького політичного діяча, англофіла С.Трікупіса "Історія грецького повстання"³, де автор охарактеризував роль товариства в підготовці революції як незначну, а її керівника Олександра Іпсіланті висвітлював негативно. Не можна погодитися й із твердженням американського історика Т. Стояновича про те, що після 1819 р. керівництво "Філікі етерії" стало консервативним і "дерадикалізувалося"⁴. Фактично прихід до керівництва нею Олександра Іпсіланті в 1821 р. означав перемогу її революційного крила.

У 70-х рр. ХХ ст. було зроблено спроби відповідного аналізу деяких аспектів національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування в праці Т.Гріцопулоса "Історіографія боротьби"⁵ й статті Е.Протопсалтіса "Повстання 1821-го р. та історіографія питання"⁶. Перший бібліографічний покажчик праць, що висвітлюють події революції 1821–1829 рр., був складений С.Фомопулосом⁷ і опублікований у 1971 р. Через три роки історик підготував та видав друге, доповнене видання, а в 1987 р. – значно перероблене, третє видання бібліографічного покажчика⁸. 1991 р. вийшло ще й доповнення до останнього⁹.

* Терентьєва Наталія Олексіївна – канд. іст. наук, зав. відділом "Кабінет українсько-грецьких відносин" Інституту історії України НАНУ.

Історія "Філікі етерії" тісно пов'язана з Росією. Таємна організація грецьких патріотів виникла на її території, й тут відбувалося вербування нових членів останньої. Створення та діяльність "Товариства" у Росії пояснювалися її політикою "заступництва" за православне населення Балкан. Питання формування грецького визвольного руху і події революції 1821–1829 рр. займають певне місце в дослідженнях О.Б.Шпаро¹⁰, І.Ф.Юви¹¹, А.В.Фадєєва¹², І.С.Достян¹³ та інших російських істориків. Деяким аспектам визвольного руху греків присвячено працю О.Місюрович¹⁴.

Стаття румунського історика Н. Камаріно "Організація і структура "Філікі етерії" у Росії напередодні 1821 р."¹⁵ охоплює період від заснування грецького таємного товариства до обрання О.Іпсіланті головою його. Автор зазначив, що умови для діяльності організації в Росії були сприятливими. Він пояснює свою думку значним інтересом у широких колах громадськості країни ходом боротьби за національне визволення грецького й інших балканських народів. Н. Камаріно підкреслив, що якщо в останній майже всі греки, які там мешкали, були членами товариства, то на той же час в Австрії, де теж перебувала велика їх кількість, далеко не всі вступили до "Філікі етерії", оскільки побоювалися, аби з ними не сталося те ж саме, що й з Рігасом Велестінлісом і його соратниками, які були арештовані, видані туркам та страчені. В праці Н.Камаріно приділив увагу складному й запутаному питанню про відносини І.Каподістрії з членами "Філікі етерії" та зокрема його переговорах з Е. Ксантосом.

Питання етеристського руху займають значне місце в дослідженнях і російського історика Г. Л. Арша¹⁶. Великий інтерес являють праці, в яких він висвітлює діяльність державного діяча Греції й Росії, першого президента незалежної Грецької держави І. Каподістрії¹⁷.

Значний інтерес для вчених становить дослідження грецького історика Елені Кукку "Іоанніс Каподістрія: людина, дипломат. 1800–1828 рр."¹⁸ Через сім років вийшла у світ стаття дослідниці – "Іоанніс Каподістрія – міністр закордонних справ Росії"¹⁹. Вона містила аналіз неопублікованих документів, знайдених автором в архівах Греції й інших країн Європи. Е. Кукку зробила висновок, що якби І.Каподістрія не відмовився від керівництва таємним товариством, то це стало б дипломатичною помилкою, яка могла принести Греції великі проблеми. В разі згоди І.Каподістрії очолити організацію йому треба було б відмовитися від посади міністра закордонних справ Росії. Але залишаючись на ній, він мав більше можливостей допомогти визвольній боротьбі греків. Міністр одним із перших дізнавався про ворожі рішення європейських урядів щодо них та своєчасно вживав необхідних заходів для скасування останніх. І.Каподістрія, по можливості, інформував патріотів про таємні чи явні акції проти Греції. Автор вважав, як і багато грецьких істориків, що він намагався використовувати російську політику в інтересах власної країни. Коли ж І.Каподістрія зрозумів, що не вдасться втілити свої ідеї у життя, то залишив посаду міністра закордонних справ Росії та повернувся до Греції, щоб очолити боротьбу за незалежність своєї батьківщини²⁰.

Для дослідників значний інтерес становлять розділи про діяльність "Філікі етерії" в фундаментальній праці К.Вакалопулоса "Історія нового еллінізму"²¹. Окремі аспекти діяльності відомого етериста Георгіоса Лассаніса²² й зв'язки товариства із сербами та болгарами²³ висвітлено в працях С.Пападопулоса. Дослідження К.Папулідіса присвячені діяльності греків у Росії в ХІХ – на початку ХХ ст.²⁴ Серед них цікавою є праця про грецьке повстання 1821 р.²⁵, а також стаття, яка висвітлювала діяльність петербурзького етериста Апостолоса Клендоса²⁶.

Українські історики також зверталися до теми національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування. У монографії Н.О.Терентєвої "Греки в Україні"²⁷ один із розділів присвячено таємному товариству "Філікі етерія", статті А.В.Гедьо висвітлюють окремі аспекти діяльності І.Каподістрії²⁸.

Тривалий час одним із найбільш інформативних і достовірних джерел діяльності організації були спогади Е. Ксантоса – одного з засновників "Філікі етерії", опубліковані у 1845 р.²⁹ 1997 р. в Греції надруковане видання "Архів Еммануїла Ксантоса" у трьох томах³⁰. Документи, опубліковані в цьому збірнику, є цінним джерелом для дослідження історії національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування й центру підготовки революції.

Фундаментальна публікація "Зовнішня політика Росії XIX – початку XX століття: документи російського Міністерства закордонних справ"³¹ містить дипломатичні джерела, які відбивають основні події у Південно-Східній Європі. Важливе місце в збірнику займають матеріали про відносини Росії з Османською імперією і західними державами у зв'язку з грецькою національно-визвольною революцією. Інтерес становить публікація документа "Історичний огляд виникнення та етапів діяльності Етерії, складений на підставі свідчень, повідомлених князем А. Ханджері, графом Булгарі, неогоціантами С.Мавро, Барбі й ін.". Він свідчить про негативне ставлення його авторів до діяльності таємної грецької організації, про існуючі розбіжності в рядах її членів. Деякі висновки у цьому документі були спростовані дослідниками після відкриття та опублікування нових архівних матеріалів про діяльність етеристів.

Для дослідження умов, в яких діяла "Філікі етерія" у Росії, й ставлення до неї місцевої влади і громадськості важливими є такі праці: збірник документів про діяльність товариства, виданий С.Сакеларіосом³², збірник матеріалів з австрійських архівів, присвячений повстанню 1821 р. й опублікований Г.Лаіосом³³, спільна праця російських та грецьких істориків "Музей "Філікі етерія"³⁴.

Кінець XVIII – початок XIX ст. в історії людства ознаменувався буржуазно-демократичними революціями у Північній Америці й Франції, які викликали до життя просвітницькі ідеї. Принципи цих ідей визначали політичний та соціально-економічний розвиток більшості країн світу. Поява у балканських провінціях Османської імперії власного класу буржуазії, котрий прагнув мати політичні права й гарантії, визначила новий етап соціально-економічного та ідеологічного розвитку суспільства. Ставлення офіційної влади до того чи іншого міллету (національно-релігійної громади) перестало відповідати соціально-економічним реаліям. Прогресивні тенденції в суспільно-політичному житті сприяли зокрема створенню грецької нації, впливали на формування її національної самосвідомості. Важливим фактором, що вплинув на зростання визвольного руху греків, стали ідеї Великої французької революції (1789–1794 рр.).

Наприкінці XVIII ст. сформувалася політична й ідеологічна основа грецького національно-визвольного руху, з'явилися його перші революційні організації. Широке поширення зокрема отримали таємні політичні товариства під назвою "етерія". Вони поєднували переважно представників середніх верств населення, були організовані як у Греції, так і в тих європейських країнах, де існувала відповідна численна діаспора та соціально-політичні умови для їх діяльності були сприятливими.

Важливим кроком для розширення грецького національно-просвітницького руху стало заснування у Північній Італії товариства "Етерія" (1806 р.), Парижі – організації "Готель грецької мови" (1809 р.), Бухаресті – "Літературного товариства" (1810 р.), Афінах – "Товариства прихильників муз" (1813 р.). Діяльність цих організацій офіційно обмежувалася просвітницькою програмою вивчення давньо-грецької культури і наданням фінансової допомоги студентам, які були греками за походженням. Крім цих легально проголошених, товариства мали й таємні завдання. Члени організацій проводили збір коштів та зброї для майбутнього виступу.

Необхідно підкреслити, що в перші десятиліття після визволення Греції довкола ролі тих чи інших особистостей "Філікі етерії" на сторінках преси точилася гостра дискусія. Деякі історики й учасники подій вважали, що революцію

підготувало це таємне грецьке товариство, але вони не знали імен його засновників і характеру діяльності останнього. Дехто з дослідників помилково ототожнював "Філікі етерію" з іншими організаціями – "Товариством прихильників муз", створеним в Афінах³⁵, та організацією під тією ж назвою, заснованою у Відні (1817 р.)³⁶.

Грецький історик І. Філімонос у праці "Історичні документи про "Філікі етерію"³⁷ використав як джерело спогади П. Анагностопулоса, котрий спробував піддати сумніву факт перебування Е. Ксантоса в Одесі 1814 р. і його участь у створенні таємного товариства. Дослідник зауважив, що засновниками його були П. Анагностопулос, Н. Скуфас й А. Цакалов. Крім того, він назвав лише кілька імен етеристів та деякі аспекти діяльності організації. Це було зрозуміло, оскільки в рік виходу у світ книги І. Філімоноса відбувся процес над героєм війни за незалежність Греції, генералом Т. Колокотронісом, який, за безпідставним обвинуваченням, був засуджений до страти. В атмосфері підозр історик боявся піддати репресіям учасників етеристського руху і замовчував імена його учасників, дотримувався обережності при висвітленні діяльності товариства "Філікі етерія". Таку точку зору поділяв також російський історик Г. Л. Арш.³⁸ У своїй наступній праці "Нарис про грецьку революцію" І. Філімонос³⁹ виправив помилки, яких припустився при викладі подій, пов'язаних із створенням таємної патріотичної організації. Зокрема він назвав Е. Ксантоса серед трьох перших керівників "Філікі етерії", відводячи П. Анагностопулосу другорядне значення. Факт перебування Е. Ксантоса в Одесі 1814 р. підтверджує також незалежне джерело – справа з Державного архіву Одеської області про зарахування його 6 (18) листопада 1814 р. до купецтва 3-ї гільдії⁴⁰.

Серед греків не було єдності у поглядах на спосіб досягнення історичної мети – визволення від турецького панування. В національно-визвольному русі різко позначилися поміркований (просвітницький) та радикальний напрямки.

Прихильники першого з них на шляху досягнення незалежності вважали, що для утворення сильної держави з єдиною православною вірою було необхідне "поліпшення і поширення освіти шляхом відкриття шкіл на Сході, де жили греки й християни." Вони підкреслювали, "що можна досягти незалежності та правильно розпорядитися завойованою волею лише за умови виходу нації зі стану дикости, в яку греків занурило османське ярмо"⁴¹.

Представники поміркованого напрями також вважали, що формуванню національної самосвідомості буде сприяти не тільки відкриття шкіл, а й видання книг грецькою мовою, навчання молоді у кращих європейських університетах. Доля багатьох діячів новогрецького просвітництва була пов'язана з Україною. Частиною національного просвітительського руху стала діяльність Грецького комерційного училища, відкритого в Одесі у 1817 р. О. І. Сеньківський відзначав, що "Одеса стала важливим центром у вивченні наук грецьких"⁴². Серед викладачів цього навчального закладу були відомі педагоги і вчені: Костянтин Вардалахос, Георгій Геннадіос, Іван Маркіс, Іван Стамелопулос, Михайло Казотіс, Георгій Аргілопулос, Костянтин Андреадіс, Георгій Іслініатіс, Георгій Лассаніс, Сінодіс Пападімітріу, Сергій Містакіс, Георгій Клевоулос та ін.⁴³

Одним із видатних лідерів поміркованого напрями був просвітитель Адамантіс Кораїс (1748–1783 р.). Проф. М. Дмитрієвський писав, що він, "перебуваючи і за межами своєї батьківщини, подібно добродійному світилу, яке далеко простирає промені свої, світло навчання свого розливає на всю Грецію"⁴⁴. Грецький історик Д. Цаконас так охарактеризував А. Кораїса: "Це був ідеальний тип освіченого грека перед революцією 1821 року: розумний, освічений, досвідчений"⁴⁵. Просвітник відкидав шлях збройної боротьби, яку вважав насильницькою, називав несправедливою й безрозсудною. Політичні погляди А. Кораїса були співзвучні поглядам тієї частини буржуазії, яка бажала визволення Греції, однак боялася революційних дій народу. Французький дипломат Ф. Пуркуавіль, який перебував

на початку XIX ст. у країні, свідчив про те, що "заможні грецькі купці Леванта та судновласники о.Ідра закликали народ до спокою і терпіння, стверджуючи, що турків потрібно перемогти не зброєю, а перевагою в багатствах та знаннях. Однак народ, задавлений великими податками, залишався глухим до цих закликів"⁴⁶.

Один із засновників таємної організації "Філікі етерія" Е. Ксантос писав у своїх спогадах: "Багато моїх співвітчизників й іноземців дотримувались і дотримуються хибної думки, що грецька нація не була достатньо освіченою для того, щоб отримати незалежність. Вони вважали, що грекам слід було спочатку стати освіченими та зачекати більш сприятливого випадку. Але хіба нація могла бути освіченою, коли вона перебувала під нелюдською тиранією й варварським ярмом?". Е.Ксантос підкреслював закономірність національно-визвольного повстання. Він писав, що "іспанці, швейцарці, голландці та інші народи, які звільнилися раніше від іноземного панування, були не більше освіченими, ніж греки першої половини дев'ятнадцятого століття"⁴⁷.

Радикали, яскравим представником яких був Рігас Велестінліс⁴⁸, вважали, що визволення Греції можна домогтися тільки шляхом збройного повстання. У 1796–1797 рр. він заснував у Відні таємне товариство "Етерія", метою якого було звільнення останньої й інших балканських країн від османського ярма. Заклики Французької Республіки до боротьби з тиранією знаходили гарячий відгук у серцях греків. "Краще одна година вільного життя, ніж сорок років в'язниці та рабства" – ці рядки "Воєнного гімну" Рігаса Велестінліса характеризували вільнолюбний дух народу, його ненависть до гноблення і деспотизму.

Практична програма визволення Греції самим її народом вимагала чіткої організації, дисципліни, мужності й революційної сміливості. 1814 р. в Одесі, наслідуючи радикальні ідеї Рігаса Велестінліса, три грецьких патріоти Ніколаос Скуфас, Еммануїл Ксантос та Афанасіос Цакалов заснували таємну революційну організацію загальнонаціонального масштабу, яка стала ідеологічним й організаційним центром підготовки повстання проти османського панування.

Українське місто Одеса ввійшло в історію національно-визвольної боротьби грецького народу як центр, де виникла його патріотична організація, котра почала підготовку повстання. Невипадково щодо Одеси складалася думка як про "грецьке місто", де вже у 1807 р. було 12 грецьких купців першої гільдії (серед них – Г.Теохарідіс, М.А.Капаріс, Ф.Кусіс, І.А.Маргуліс, Маврос та Ко, С.І.Балтаріс, М.Н.Маврокордатос, І.Т.Філіппідіс)⁴⁹. 1808 р. населення міста становило 12,5 тис. осіб⁵⁰. Мешканці Одеси були в основному вихідцями з країн Західної Європи й Азії⁵¹. Іноземні купці – представники різних народів – були добре знайомі із середземноморською торгівлею. Значну групу їх становили греки. Як зазначала російський історик О.Дружиніна, "роль грецьких купців у чорноморській торгівлі була винятково великою"⁵². Судновласники підтримували тісні зв'язки зі своєю батьківщиною, частина товарів вивозилася на судах, що їм належали. Одеські купці-греки встановили торговельні відносини із своїми співвітчизниками, які мешкали у різних районах Османської імперії. В 1814 р. населення Одеси становило вже 25 тис. осіб. У місті були побудовані та почали функціонувати порт, карантин, таможня, банк, комерційний суд, біржа, театр, шпиталь, храми, виховні й освітні заклади, 2 тис. житлових будинків⁵³.

Вигідне географічне положення на чорноморському узбережжі сприяло перетворенню Одеси на центр торговельних контактів Російської імперії із зовнішнім світом. Порт поступово ставав головним пунктом ввозу і вивозу промислових товарів та сільськогосподарської продукції. Воєнні дії на заході обмежували можливості для вкладання капіталів, тому європейські купці спрямували свій інтерес на схід, до чорноморських регіонів⁵⁴. Греки активно виступали в ролі посередників між Росією і Західною Європою, а також деякими районами Азії та

Африки. У 1808–1809 рр. Німеччина та Італія, не маючи можливості торгувати з Константинополем морем, відправляли значну частину товарів через Одесу. В 1813 р. оборот міської торгівлі досяг 25 млн крб.⁵⁵ Вартість експорту з Одеського порту зросла у період з 1804 по 1813 рр. майже в чотири рази⁵⁶.

Палка любов до пригнобленого й страждаючого на своїй батьківщині народу, готовність віддати всі свої сили заради його визволення, ненависть до турецької тиранії та прагнення до свободи об'єднувало засновників таємної організації Ніколаоса Скуфаса, Еммануїла Ксантоса й Афанасіоса Цакалова і стало основою їх переконань. Ще не знайдені документи, які свідчать про те, кому першому належала ідея створення товариства "Філікі етерія". В своїх мемуарах Е.Ксантос писав, що він запропонував заснувати останнє, але ж уточнив, що саме Н.Скуфас був першим, хто письмово презентував структуру цієї організації⁵⁷. На думку багатьох істориків, заснування цього таємного товариства відбулося внаслідок колективних зусиль. Не підлягає сумніву те, що кожен із засновників вніс посильний внесок у його структуру: А.Цакалов – досвід діяльності паризького "Готелю грецької мови", Е.Ксантос – відомості про символіку та ритуали масонських лож, Н. Скуфас – хист талановитого й мудрого організатора⁵⁸.

Відомо, що, починаючи з травня 1814 р., Е.Ксантос, Н.Скуфас і А.Цакалов часто зустрічалися, обговорюючи тогочасний стан Греції й страждання її народу від турецької тиранії. Під час цих зустрічей, як згадував пізніше Е. Ксантос, вони вирішили об'єднати в таємній організації "всіх впливових та відважних співвітчизників, щоб зробити те, чого вони так довго чекали від милосердя християнських государів"⁵⁹. Розробка організаційної структури товариства тривала більше чотирьох місяців і завершилась у вересні 1814 р. Після цього Н. Скуфас та А. Цакалов виїхали до Москви, де перебували впродовж місяця й продовжували обговорення і внесення змін до структури останнього. Там же вони вирішили дати назву організації – "Філікі етерія".

Структура її будувалася на досвіді таємних західноєвропейських товариств. У ній простежувався значний вплив організаційних принципів, які використовувалися карбонаріями та масонами. Відповідно до рівня освіти й особистого внеску у діяльність "Філікі етерії" всі члени товариства розподілялися на ступені, які мали умовні назви. Це були "побратими", "рекомендовані", "ієреї" та "пастирі". 1818 р. додатково введено до структури організації три нових ступені: "архіпастирі", "посвячені" й "начальники посвячених".

Вербування до "Філікі етерії" здійснювалося в індивідуальному порядку. Початковим етапом для всіх членів товариства були дві найнижчі ступені. Неписьменні патріоти вступали до організації, одержуючи ступінь "побратима". Той, хто вступив до неї, для здійснення обряду посвячення зобов'язувався дотримуватися конспірації та мусив дати так звану "малу клятву": "Заприсягаюся в ім'я правди і справедливості перед найвищим створінням, що, жертвуючи самим своїм життям та терплячи найжорстокіші тортури, буду тримати в секреті у найширшому значенні цього слова таємницю, в яку я буду посвячений. Зобов'язуюся давати правдиву відповідь на все, про що мене можуть запитати"⁶⁰. Письменні особи з народу приймалися до товариства, отримуючи ступінь "рекомендованого". Основу організації становила середня ланка – "ієреї". Ця назва надавалася освіченим людям й особам з визначеним суспільним статусом. Вони мали право залучати до організації співвітчизників і давати їм ступінь "ієрей", "побратим" або "рекомендований". Запроваджені після 1818 р. ступені "архіпастирі", "посвячені" та "начальники посвячених" надавалися тільки керівним органом товариства – "Вищою владою", яка спочатку складалася з трьох, а потім – з 10 членів. Ступені "посвячені" й "начальники посвячених" надавалися виключно військовим.

Нижчі ступені – "побратими" і "рекомендовані" – були інформовані не в повному обсязі про структуру організації. Їм була відома назва товариства, до

якого вони входили, й те, що організація, членами котрої стали, піклується про благо нації. Останні були впевнені, що до складу цього товариства входять заможні та впливові люди. Такі відомості навмисно розповсюджувалися керівництвом "Філікі етерії", що полегшувало вербування нових членів. "Побратими" і "рекомендовані" могли знати тільки етеристів, які належали до того ж ступеня, що й вони самі, а також тільки того "іерея", котрий прийняв їх у члени "Філікі етерії".

"Іереї" були краще поінформовані про її цілі. Вони знали, що ця таємна революційна організація була створена з метою визволення Греції від іноземного рабства, але погано уявляли її реальні сили і можливості. "Іереї" не мав права вступати в прямий контакт із членами "Вищої влади". Він міг здійснювати останній з ними тільки через особу, що прийняла його до товариства⁶¹.

Конспірація пронизувала "Філікі етерію" знизу догори. Засновники організації оточили "Вищу владу" такою таємністю, що можна було припустити, що до її складу входили найбільш впливові й відомі люди того часу. Ніхто не мав права розпитувати про тих, які належали до цього органу, не знав керівників "Філікі етерії" та місце перебування останніх. Інструкції, що надходили від них, не мали підписів, місця відправлення. На них ставився тільки умовний ініціал того "іерея" чи "пастиря", на кого вони були розраховані. Всі члени товариства зобов'язувалися беззаперечно виконувати накази "Вищої влади"⁶².

Складалося враження, що той, хто хотів дізнатися про таємницю керівництва організації, ризикував життям. Поширювалися чутки про можливу участь російського царя в керівництві товариством. Завдяки таємниці, яка добре зберігалася й охоронялася, а також створеному навколо "Вищої влади" ореолу могутності "Філікі етерія" стала досить впливовою вже з перших місяців свого існування.

Діяльність товариства можна умовно поділити на три етапи. Обставини створення "Філікі етерії" у 1814 р. та перші два роки її діяльності становлять одне з малодосліджених місць в історії цієї революційної організації.

Перший етап її діяльності почався восени 1814 р., коли було засноване таємне товариство у м. Одесі, й закінчився в липні 1818 р., коли керівництво "Філікі етерії" перенесло свій штаб до Константинополя. Протягом цього періоду основні напрями діяльності організації спрямовувалися, головним чином, на вербування нових членів і навчання їх підпільній роботі для боротьби проти османського панування.

Одним із завдань таємного товариства було залучення до патріотичної діяльності греків, що мешкали за кордоном. Заможні греки – члени "Філікі етерії" – могли б надати фінансову допомогу організації. Тому її керівництво звернулося до грецьких купців, які жили у Москві, з проханням стати членами товариства. Етеристи сподівалися, що приклад московських купців, які вступили б до нього, наслідують одеські греки та капітани грецьких торгових суден. Враховуючи величезний вплив церкви на грецьке суспільство, організатори намагалися залучити до участі в організації також духовенство. Однак багато з його представників сприйняли пропозиції етеристів із недовірою⁶³. Купці теж були обережними й не висловлювали бажання стати членами товариства.

Засновники "Філікі етерії" проаналізували ситуацію та дійшли висновку, що необхідно залучити до членства в організацію прикажчиків і дрібних торговців, які мешкали за кордоном та були зацікавлені у поширенні своєї торгівлі на Балканах, де розгорталася боротьба за створення незалежних держав і проявлялася тенденція до появи національних ринків⁶⁴. Упродовж 1814–1816 рр. керівництво товариства визначило регіони, де його представники активно почали вести роботу по залученню нових членів та збору коштів із метою підготовки збройного повстання в Греції. Зростання кількості членів "Філікі етерії" відбувалося за рахунок вступу до неї середнього купецтва, дрібних торговців, що мешкали у закордонних грецьких колоніях.

На початку 1817 р., коли балканські народи Османської імперії почали підніматися на боротьбу проти турецького панування, етеристи встановили контакти з керівником визвольного руху Болгарії Хаджіміхалісом, вождем сербів Кара-Георгієм, румунським національним героєм Тудором Владимиреску, деякими албанськими воєначальниками, які служили в охороні князів Валахії й Молдови. Наприкінці 1817 р. Н.Скуфас і П.Анагностопулос завербували до організації багатьох грецьких капітанів, які прибули до Росії⁶⁵.

Другий етап розвитку діяльності "Філікі етерії" охопив період із липня 1818 р. по квітень 1820 р., коли штаб її діяв у Константинополі*. В той період значно збільшилася загальна кількість членів товариства, вдосконалювалася його структура, поширилися зони дії ефорій (відділень) "Філікі етерії" в Росії, Османській імперії й на Балканах, було створено нові групи патріотів у різних містах Європи, в Єгипті та інших країнах, де мешкали греки.

Необхідно зазначити, що багато офіцерів грецького походження служили у російській армії й отримали генеральські чини (О.Іпсіланті, Е.Пападопуло, І.Горголі). Етеристи намагалися використовувати патріотизм греків, які працювали в російському державному апараті. Серед них І.Каподістрія, К.Родофінікі, А.Псаро, Г.Моценіго та інші обіймали важливі державні посади в дипломатичних представництвах Росії. Після 1774 р. багато консульських посад у країнах Леванту займали греки за походженням⁶⁶. Етеристи працювали також на посадах секретарів і перекладачів російських дипломатичних місій в Османській імперії⁶⁷. Один з учасників боротьби за визволення згадував, що величезним благом, яке Росія подарувала Греції, було те, що, починаючи з 1818 р., посаду її консула у Туреччині займали греки – члени "Філікі етерії".

В окремих випадках службовці російських консульств (греки за походженням) надавали допомогу етеристам. Вони робили все можливе, щоб залучити до членів таємної організації своїх співвітчизників, оскільки вірили, що Росія допомагає визвольній боротьбі їх народу⁶⁸. Наприклад, за офіційною вказівкою російської влади, Г. Левендіс врятував таємне листування "Філікі етерії", загублене з необережності одним з її керівників. 1816 р. начальник петербурзької поліції генерал І. Горголі припинив справу проти етериста Х.Перревоса, який брав активну участь у діяльності "Філікі етерії"⁶⁹.

В період 1817–1818 рр. Н.Скуфас, А.Цакалов, Анагностарос, П.Анагностопулос, А.Коміксапулос та Г.Дікаїс завербували до товариства близько 300 осіб. Серед них були переважно купці, вчителі, священнослужителі й військові. Більша частина з них була представлена вихідцями з Епіру і Пелопоннесу.

Серед загальної кількості членів організації 21 етерист завербував 409 осіб – за професією торговців, військових, лікарів, вчителів та духовних осіб⁷⁰. У квітні 1818 р. з Одеси керівництво товариства переїхало до Константинополя. Вербування до "Філікі етерії" продовжувалося в Петербурзі, Києві, Ніжині, Миколаєві, Кишиневі, Ізмаїлі, Херсоні, Севастополі, Таганрозі й інших містах Російської імперії. У той період більшу частину нових етеристів становили купці. До організації був прийнятий зокрема купець із центрального Пелопоннесу Панайотіс Секеріс, який мав торгові підприємства в Константинополі, Москві та інших містах Росії. Після вступу до товариства він одразу ж перерахував 10 тис. крб на потреби "Філікі етерії"⁷¹.

В листі від 20 квітня 1818 р., відправленому Е.Ксантосу до Константинополя⁷², А.Цакалов писав про зустріч з А.Газісом і митрополитом Унгарії Ігнатієм. У ньому йшлося про надання фінансової допомоги для діяльності "Філікі етерії". Н.Скуфас, Е.Ксантос та П.Секеріс постійно вели листування з приводу стану справ у товаристві. Наприклад, у листі від 22 вересня 1818 р., адресованому Пан-
* Після завоювання міста турками у 1453 р. він був перейменований та отримав назву «Стамбул».

айотісу Секерісу й Панайотісу Анагностопулосу, А.Цакалов запропонував введення нових правил взаємовідносин між членами "Філікі етерії". Після перенесення центру організації до Константинополя, за новими правилами, поведінку етеристів було регламентовано: всі члени товариства мали діяти на свій розсуд заради загального результату, але їх дії повинні бути спрямовані на благо "Філікі етерії". В цьому листі зазначалося, що члени організації зобов'язуються при використанні коштів товариства інформувати про свої дії, що ніхто не мав права тримати гроші в себе і витратити їх на свій розсуд. У документі підкреслювалося, що тільки Е.Ксантос мав право під час зустрічі з І. Каподістрією проінформувати його про склад керівництва організації та кількість її членів⁷³.

На фоні політичного й культурного розвитку на Балканах відбулися зміни у внутрішньому житті Константинопольського патріаршества і православної церкви. З поширенням ідей новогрецького Просвітництва представники духовенства почали активніше брати участь у політичній та культурній діяльності. Багато з них були провідниками національно-визвольних ідей, молилися в церквах Богу, щоб він допоміг укріпити віру греків у перемогу їх боротьби проти османського панування. Нерідко під час проповіді замість того, щоб закликати до покори існуючій владі, духівники спонукали прихожан до протидії останній. Деякі священники стали членами організації "Філікі етерія". Так, у 1819 р. в товариство вступили: Хрісанф Монемвасійський, Прокопій Керницький, Герман Христіанопольський, Феодор Вресфенський, Григорій Мефонський, Данило Трипільський⁷⁴.

У різних містах Росії були засновані благодійні фонди для підтримки боротьби греків. Так, у Москві створено "Грецьку торгову фірму друзів музики", в Одесі – "Грецьку благодійну фірму". З початком революції всі ці фонди об'єдналися в єдину національну касу, яка виділяла кошти для збройного повстання за незалежність. Секретар Константинопольської патріархії Г.Автонідіс і упорядник видання словника грецької мови Н. Логадіс активно працювали над збором грошей. Турки не здогадувалися про справжню ціль збору коштів – на допомогу національно-визвольній боротьбі греків.

Восени 1819 р. серед впливових осіб, посвячених у члени "Філікі етерії", були: Асімакіс Фотілас, Г.Сісініс, Пан. Заріфопулос, Іоанніс та Хар. Перукаси, А.Нотарос, Д. і Пан. Заїміси, Аф. Канокаріс, Пан. Крєватас, Карнелос Деліянїс, Емануїл Папас, М. та Пан. Ботасіси й Хаджаніколаос, Ап. Апостоулу, Г.Спандаліс, Неоф. Дукас та ін.⁷⁵ У списку етеристів імена заможних грецьких купців, братів Зосимів відсутні, хоча грецький історик І. Філімонос згадує, що один із них – Зоїс – був членом таємної організації "Філікі етерії". Називають його і деякі інші джерела⁷⁶. Історик К.Вакалопулос опублікував список епірського відділення цього товариства, котре налічувало 94 члени, серед яких за номером 32 є прізвище одного із Зосимів. Тут згадується Зоїс – вихідець з Янніни (с. Граммєно). Цей список не значиться в офіційних документах, але він є в опублікованих матеріалах організації⁷⁷.

Підтвердженням того, що брати не були членами "Філікі етерії", свідчать два неопублікованих листи митрополита Угровлахії Ігнатіоса⁷⁸. Вони датовані 10 (22) липня 1821 р. й відправлені через Зосимів греками, які мешкали у Росії. В цих листах митрополит офіційно заявив, що не належить до "Філікі етерії" та не схвалює діяльності організації, що була спрямована на підготовку збройного повстання. Відкриті листи подібного змісту не могли бути відправлені російським грекам через братів, якби останні були етеристами. Однак з їх змісту можна зробити висновки, що Зосими перераховували значні кошти на підтримку повстанського руху у дунайських князівствах. Це означає, що хоча вони і не були офіційно членами "Філікі етерії", але, як грецькі патріоти, допомагали цьому товариству матеріально⁷⁹. Відомі листи, де митрополит Ігнатіос просив братів і місцевих купців про фінансову допомогу для поширення революційної діяльності на епірських

землях⁸⁰. Так, в одному з них православний ієрарх висловив подяку Зосимам за матеріальну підтримку й просив надіслати повстанцям для боротьби проти турків зброю: рушниці, гармати, порох та кулі⁸¹.

Третій етап розвитку таємної організації охоплює період із квітня 1820 р. до березня 1821 р., коли "Філікі етерія" безпосередньо проводила підготовку до початку збройного повстання. Товариство об'єднало у своїх рядах широкі верстви грецького населення і стало могутньою організацією, здатною почати останнє, яке й очолив Олександр Іпсіланті. В 1820 р. серед членів товариства "Філікі етерії" були клефти* та арматолі**, дворяни⁸², моряки, учителі, лікарі, студенти, священники⁸³ та інші особи.

Греки, які вступали до лав таємної організації, хотіли знати, хто входить до членів товариства. Після смерті Н.Скуфаса дуже гостро постало питання про голову керівництва "Філікі етерії". Ніколаос Іпсіланті стверджував, що ґрунтовно обговорювалися пропозиції щодо двох кандидатур: Олександра Іпсіланті й Іоанніса Каподістрії⁸⁴. Однак І.Філімонос ставить це твердження під сумнів⁸⁵. Керівництво віддало перевагу особистості І.Каподістрії. Факти свідчать про те, що якщо члени керівного комітету таємного товариства знали про бажання О.Іпсіланті допомогти національно-визвольній боротьбі своєю особистою участю, то вони, безсумнівно, доручили б Е.Ксантосу прийняти таку впливову та поважну особу до складу "Вищої влади". Однак останній не мав такого доручення. Під час перебування в Бессарабії він, імовірно, отримав якісь повідомлення про готовність О.Іпсіланті активно взяти участь у боротьбі за визволення Греції⁸⁶. За свідченнями Ніколаоса Іпсіланті, Е.Ксантос, перебуваючи в Києві проїздом до Петербурга, намагався зустрітись з ним, однак зустріч не відбулася через його хворобу. На початку січня 1820 р. він виїхав до Петербурга для переговорів з І.Каподістрією. У своїх спогадах Е.Ксантос стверджував, що відкрив останньому всю систему "Філікі етерії", назвав імена її керівників і т.д. Однак такі твердження викликають сумніви. Після того як він не тільки відмовився ввійти до складу таємного товариства, а й проявив негативне ставлення до його діяльності, Е.Ксантос навряд чи міг довірити йому важливі таємниці "Філікі етерії".

І.Каподістрія дав негативну відповідь на запитання Е.Ксантоса про те, чи зможуть греки розраховувати на допомогу з боку царя в тому разі, якщо вони здійнять спробу збройним шляхом досягти визволення своєї країни. За словами І.Каподістрії, "ніколи подібний захід не отримав би згоди з боку імператорського двору та що у будь-якому разі він був би розцінений як безрозсудливий". Ці дуже важливі слова про позицію російського царя Олександра І в разі початку збройного повстання у Греції відсутні в спогадах Е.Ксантоса. Їх наводить у своїй неопублікованій записці про "Філікі етерію" князь Ханджері, посилаючись при цьому на самого Е. Ксантоса, з яким він зустрічався у квітні 1821 р. в Одесі⁸⁷. Отже, його місія залучити до керівництва товариством І.Каподістрію виявилася безрезультатною. У Петербурзі він переконався в небажанні останнього брати участь у діяльності організації. Тому Е.Ксантос запропонував "Вищій владі" кандидатуру О.Іпсіланті.

Після відмови І.Каподістрії очолити "Філікі етерію" члени товариства вирішили залучити Олександра до керівництва організацією. В квітні 1820 р. Е.Ксантос мав зустріч із ним у Петербурзі. О.Іпсіланті знав про таємну організацію греків, оскільки його брати були членами "Філікі етерії". Ніколаос вступив до організації 1818 р. в Кишиневі. Посвятителем став родич цієї родини, чиновник

* Клефт – з грецької мови «крадій». Однак це слово використовувалося в значенні бунтівника, повстанця. Для грецького селянина клефт був захисником проти насильства паші, бея й кодзабаса. Клефтами були ті, хто вільне життя й навіть смерть вважали за краще, ніж рабство. Вони організовували партизанські загони, які боролися проти турецького ярма.

** Арматол – з італійської мови «озброєний» – мав назву клефт, який служив в османському війську, виконував функції внутрішньої охорони держави. Іноді турки використовували арматолів у боротьбі з клефтами, однак це було небезпечно. Коли арматолі не знаходили порозуміння з османською владою, то вони переходили на бік клефтів.

російського посольства в Константинополі Г.Катаказі, який був етеристським "апостолом" у Росії. 1819 р. Ніколаос посвятив у члени товариства свого брата Георгіоса, а той на початку 1820 р. – Дімітріоса Іпсіланті⁸⁸.

Е.Ксантос вважав за необхідне порадитися з впливовими етеристами І. Маносом і П. Іпітісом, які перебували в той час у Петербурзі, стосовно особистості О.Іпсіланті як керівника товариства. Він знав, що заради свободи грецького народу Олександр був готовий звільнитися з російської військової служби і навіть пожертвувати життям. Е.Ксантос обговорив з етеристами бажання О.Іпсіланті допомогти діяльності "Філікі етерії" та його попередню згоду очолити таємну грецьку організацію. На зустрічі наступного дня Е.Ксантос запропонував О.Іпсіланті стати керівником товариства. Через день відбулася ще одна зустріч двох патріотів, на якій Олександр дав свою згоду вступити до лав "Філікі етерії"⁸⁹.

Для того щоб очолити організацію, О. Іпсіланті необхідно було стати членом "Філікі етерії". Він дав письмове зобов'язання про своє бажання слугувати справі визволення Греції від османського панування. У Петербурзі 12 (24) квітня 1820 р. був складений спеціальний акт про прийняття останнім верховного керівництва "Філікі етерією", в якому зазначалося, що відповідно до раніше прийнятого рішення члени товариства детально розглянули питання про вибір його керівника та визнали "генеральним інспектором грецької організації" князя Олександра Іпсіланті. Очоливши "Філікі етерію", він вибрав псевдонім "Добрий", а для листування використовував літери "А.Р"⁹⁰. До його повноважень входив контроль і прийняття рішень з усіх питань, які він вважав важливими, корисними й необхідними для товариства. Гарантією та забезпеченням прийнятих рішень слугували підписи Олександра Іпсіланті, Іоанніса Маноса, Еммануїла Ксантоса⁹¹.

Після підписання акта останній, в якого знаходилися список членів організації з їхніми умовними підписами і печатка "Вищої влади", направив шифровані листи впливовим етеристам, які проживали у Константинополі, континентальній Греції, на Іонічних островах, Архіпелазі й Пелопоннесі. В листах повідомлялося, що "Вища влада" призначила Олександра Іпсіланті генеральним інспектором "Філікі етерії", до якого слід звертатися з усіх питань діяльності товариства і виконувати всі його накази⁹².

У листах, з якими етеристи відправилися до різних міст Османської імперії, Росії та грецьких закордонних колоній, містилися не тільки інструкції з підготовки повстання, а й принципові політичні рекомендації керівництва "Філікі етерії". В цих документах голова товариства О.Іпсіланті підкреслював, що "Греція може і повинна звільнитися від османського панування власними силами, без іноземного втручання"⁹³. Його переконання засновувалися не тільки на вірі у безмежні можливості грецького народу, а й на об'єктивному аналізі політичного та економічного стану його земель. Він бачив, що за останні десятиріччя в греків з'явилися нові матеріальні й духовні сили внаслідок економічного розвитку країни та особливо розквіту судноплавства. О.Іпсіланті розумів значення цієї важливої галузі тодішньої економіки країни, а у морях вбачав надію нації⁹⁴. В спеціальному зверненні до "Відважних моряків Греції" він закликав їх спорядити якнайшвидше свої кораблі зброєю і боеприпасами. А.Газісу⁹⁵, який на той час перебував у Греції, було доручено об'їхати острови й приморські райони країни, закликаючи мешканців прискорити підготовку флоту.

На початок повстання 1821 р. серед загальної кількості членів "Філікі етерії" уродженці Пелопоннесу становили – 37,2 %, Егейських островів – 14,6 %, Іонічних островів – 12,3 %, Епіру – 10,5 %, Фессалії – 6,2 %, Константинополя – 5,4 %, континентальної Греції – 3,9 %, Малої Азії – 2,9 %, Македонії – 2,3 %⁹⁶. До складу цієї організації входили представники всіх верств грецького суспільства.

В додатку до першого тому праці "Нарис грецької революції"⁹⁷ І.Філімонос опублікував список етеристів, що включає 692 прізвища. Більш точний список

членів "Філікі етерії" був опублікований В.Мексісом у 1837 р.⁹⁸ Матеріал для складання нового списку грецький історик знайшов у неопублікованому особистому архіві відомого етериста П.Секеріса. Через 20 років після того документи з цього архіву були опубліковані І.Мелетопулу⁹⁹. Згідно із загальним списком, який склав Джордж Франгос на підставі відомих опублікованих архівних джерел та власних досліджень, членами організації були 1093 особи. Майже половину з них (479 особи, або 44%) становили комерсанти. Серед них були купці, комерційні службовці, капітани й судновласники¹⁰⁰. Багато заможних грецьких купців, як члени цієї організації, сприяли створенню матеріальної бази для підготовки повстання. Маючи в своєму розпорядженні значний капітал, вони надавали фінансову допомогу освітянським і культурно-просвітницьким закладам¹⁰¹, допомагали отримати освіту молоді й тим самим наближували інтелектуальне відродження греків як одного з головних факторів розвитку національної самосвідомості.

Повстання етеристів під керівництвом О.Іпсіланті запалило іскру революції. Як тільки звістка про перші успіхи останньої дійшла до грецьких земель, ніяка сила нездатна була стримати народ від загальнонаціонального повстання, яке переросло у національно-визвольну революцію. На чолі повсталих греків, як правило, стояли етеристи. Кодзабаси* та заможні судновласники з грецьких островів зрозуміли, що утримати народ від повстання не вдалося. Вони вирішили також взяти участь у ньому. Деякою мірою турецька влада змусила їх зробити такий крок. У квітні 1821 р. по всій Османській імперії прокотилася хвиля погромів і вбивств грецького населення. Були страчені деякі впливові фанаріоти**. В Стамбулі на воротах свого палацу був повішений 84-літній константинопольський патріарх Григорій V, незважаючи на те, що він, за наказом султана, піддав анафемі Олександра Іпсіланті. Верхи грецького суспільства, примкнувши до збройної боротьби проти османського панування, зуміли відтіснити етеристів від керівництва повстанням. Етеристські лідери, які вийшли, головним чином, із середовища греків, що проживали за кордоном, не змогли протистояти впливовим та заможним кодзабасам і судновласникам, у руках яких знаходилися ключові позиції політичного й економічного життя Греції.

"Філікі етерія" як загальнонаціональна організація фактично припинила своє існування навесні 1821 р. З моменту початку повстання в дунайських князівствах етеристський рух втратив єдиний центр і розколовся на окремі осередки, які продовжували діяти протягом усього року.

Етеристи намагалися активізувати роботу у самій Греції. 20 червня 1821 р. в порт острова Ідра прибув корабель, на борту якого знаходився Дімітріос Іпсіланті – представник генерального інспектора "Вищої влади" й головнокомандуючого грецькими силами у дунайських князівствах О.Іпсіланті. Брат керівника "Філікі етерії" здійснив важкий та небезпечний шлях. Він проїхав через австрійську територію під вигаданим ім'ям А.Состопопулоса – "слуги" грецького купця-етериста П.Анагностопулоса. Його прибуття до Греції було радісно зустрінуте народом і значно зміцнило позиції етеристів. Дімітріос Іпсіланті підписував усі документи як представник генерального інспектора "Вищої влади". Він був призначений головнокомандувачем військ Західної Греції. Виникли умови, коли військо та політичне керівництво повстанням знову могло б перейти до етеристів. Такий розвиток подій стурбував кодзабасів, під загрозою виявилися їхні привілеї й впливи. Земельні магнати Пелопоннесу поспішили укласти союз із заможними судновласниками Егейських островів. Це об'єднання було спрямоване на зменшення

* Кодзабаси – грецькі землевласники, які в період турецького панування були чиновниками місцевого самоврядування.

** Фанаріоти завдячують своєю назвою місцевості Фанар (район маяка в м.Константинополь). Саме там проживала більшість християнського населення османської столиці й знаходилася резиденція православного патріарха. Серед фанаріотів, головним чином, були етнічні греки. Проте серед них іноді траплялися нащадки елінізованих італійських, румунських та албанських родин.

впливу етеристів. Із метою боротьби проти Дімітріоса Іпсіланті та його однодумців кодзабаси і судновласники використовували у своїх інтересах впливового політика-фанаріота Олександра Маврокордато, який прибув до Греції. В ході боротьби за політичне керівництво грецькою революцією етеристи були змушені відійти від нього.

Значний вклад у підготовку національно-визвольної боротьби свого народу проти османського ярма внесли греки Одеси. 72 грецьких купці міста перерахували на діяльність "Філікі етерії" 18 750 руб., 170 грошей* та 25 форинтів. Серед них Феодорос Родоканакіс, який пожертвував "Філікі етерії" 800 руб.; Матвій Маврокордатос – 600 руб.; М.Петрококкінос, Антоніос Янопулос, Хрістофорос Діпортіс – по 350 руб. кожен; Ф.Аніан – 600 руб.¹⁰² О. Іпсіланті в своєму листі від 18 березня 1821 р. висловив подяку грецьким купцям за фінансову допомогу, виділивши серед них Д.Інглезі, який пожертвував найбільшу суму коштів.

У другому десятиріччі ХІХ ст. одеська грецька громада посіла перше місце серед інших не тільки за своєю чисельністю (1,5 тис. осіб.), а й національно-патріотичною активністю. Торгові рейси, постійні візити друзів і родичів давали місцевим грекам можливість бути інформованими про події, що відбувалися на їхній батьківщині. Заможні грецькі переселенці жертвували нажиті капітали на створення шкіл та лікарень, друкування книг рідною мовою й інші патріотичні цілі. Вони гаряче співчували стражданням своїх братів і сестер, що залишалися під владою османів.

Протягом 1821 р. центр етеристського руху продовжував діяти в Одесі – там, де він був створений. Його правонаступником стала Одеська ефорія (відділення) "Філікі етерії". Її заснування стало одним із заходів, що проводилися з метою вдосконалення структури таємного товариства. Ефорія мала свої осередки в інших містах Росії та керувала їх діяльністю. Основною метою останньої була організація відправки військового спорядження й інших видів допомоги для армії О.Іпсіланті та повсталих на грецьких землях, які на той час входили до складу Османської імперії. Одеською ефорією керували чотири грецькі купці: Іоанн Амвросіу, Ілля Манесі, Олександр Кумбарі й Олександр Мавро.

Ця організація "мала такі великі витрати, що їх може витримати тільки державна казна"¹⁰³. Документи свідчать, що вона керувала діяльністю інших ефорій в Росії**, організувала відправку підкріплення для армії безпосередньо в Греції. Активно діяла також Московська ефорія. До неї входили два члени керівного органу "Філікі етерії" ("Вищої влади"): Андоніс Комізопуло і Микола Падзіматіс. Ефорії, створені в закордонних грецьких громадах, визнали Одеську своїм головним органом.

У жовтні 1821 р. керівництво Одеської ефорії вирішило відправити в європейські столиці делегацію, до складу якої входили впливові греки, які мешкали за кордоном. Основна мета цієї поїздки полягала в тому, щоб привернути увагу європейської спільноти до тяжкого становища греків й об'єднати зусилля закордонних співвітчизників та філеллінів*** у боротьбі за визволення Греції від османського панування¹⁰⁴.

Протягом усієї кампанії в Молдові й Валахії російські етеристи підтримували зв'язки з повстанцями, нелегально відправляли їм значні суми коштів, озброєння, нових волонтерів. Ця багатобічна допомога була важливим джерелом поповнення людських і матеріальних ресурсів повстанської армії. Без такої допомоги грецькі повстанці не змогли б чотири місяці вести військові операції в обох князівствах.

Після поразки повстання більше ніж 3 тис. колишніх солдатів армії О. Іпсіланті розсіялися по Південній Росії, жили у нужді й бідували. Серед них було

* 1 тис. руб. = 5 тис. грошей.

** Після початку повстання ефорії фактично перетворилися з таємних товариств в органи самоврядування грецьких громад Росії.

*** Філелліни – прихильники греків, які своєю особистою участю допомагали їм під час повстання.

багато хворих і поранених. Каси південноросійських ефорій "Філікі етерії" були порожніми, оскільки протягом чотирьох місяців вони фінансували повстання в Молдові та Валахії. Необхідною була нова мобілізація грошових ресурсів грецьких громад Росії.

Умови в останній були сприятливими для поживлення діяльності етеристських ефорій. Патріотичні почуття греків посилювало особисте спілкування із співвітчизниками – учасниками боротьби у дунайських князівствах і біженцями з Османської імперії. Особливо це відчувалося в Одесі, куди прибула їх основна маса, зокрема учасники повстання О.Іпсіланті – етеристи Г.Маню та Н.Скуфас, члени стамбульської ефорії С.Маврос, К.Кумбаріс, І.Барбіс та П.Секеріс. Їх приїзд надихнув багатьох одеських етеристів. Сподівання представників місцевої влади на те, що поразка О.Іпсіланті призупинить діяльність їх у Росії, не виправдалися.

Через місяць після неї у Молдові й Валахії вони зробили важливий крок, який відкрив останній етап в історії етеристського руху у Росії¹⁰⁵. Одеська ефорія "Філікі етерії" була перейменована. На загальних зборах місцевих греків, що відбулися восени 1821 р., вона отримала назву "Одеське грецьке філантропічне товариство". У зборах взяли участь 76 представників одеських греків і біженців з Османської імперії. Основною діяльністю цієї організації було надання матеріальної допомоги біженцям з імперії. Незважаючи на свою філантропічну вивіску, це товариство було політичною організацією, яка продовжувала патріотичну діяльність "Філікі етерії". В статуті товариства вказувалося: "У цей критичний момент для нації ми, греки, жителі Одеси, які не брали безпосередньої участі в збройній боротьбі за свободу, вважаємо себе учасниками цієї боротьби"¹⁰⁶. Незабаром було прийняте рішення про перетворення "Одеського грецького філантропічного товариства" на "Грецьке філантропічне товариство".

Останнє проводило активну роботу, спрямовану на допомогу своїм співвітчизникам та розвиток національної освіти. З перших днів свого існування товариство звернулося до грецьких общин Ізмаїла, Євпаторії, Севастополя, Балаклави, Дубоссар, Москви, Петербурга, Варшави, Пізи, Ліворно, Трієста, Амстердама із закликом зібрати гроші для грецьких біженців з Османської імперії та для повстанців, які служили в армії О.Іпсіланті, врятувалися після поразки і після цього проживали в Одесі й Кишиневі. Частина зібраних коштів товариство планувало використати для закупівлі військового спорядження¹⁰⁷.

Найбільший відгук створення "Грецького філантропічного товариства" знайшло у відповідних громадах Бессарабії. 29 серпня (10 вересня) 1821 р. ізмаїльські греки та філлелліни зібралися в будинку Іоанніса Георгандопулоса. Вони заслухали лист одеських ефорів про створення цієї організації та ухвалили: 1) створити в Ізмаїлі нову ефорію у складі Ніколаоса Харітоса, Іоанніса Георгандопулоса, Георгіоса Пападопулоса й Аоранасіоса Папаятолулоса; 2) затвердити, що ефорія повинна діяти за прикладом і зразком одеської ефорії, підпорядкуватися їй і виконувати її вказівки"¹⁰⁸. В Ізмаїлі був проведений збір грошових пожертв. Із зібраних коштів було видано по 15 курушів* кожному колишньому солдату армії О.Іпсіланті, як перебував у місті. Керівну роль одеської ефорії визнали також ефорії Рені й Кишинєва. Ця організація діяла короткий термін, але домоглася значних успіхів в об'єднанні ефорій "Філікі етерії" й координації їх патріотичної діяльності.

26 грудня 1821 р. (7 січня 1822 р.) "Грецьке філантропічне товариство" було розпущено одеськими властями. Його керівникам запропоновано оголосити біженцям із Молдови та Валахії, які знаходилися в Одесі, що відтепер вони повинні звертатися по допомогу в російську урядову комісію з розподілу пожертв. Одеські ефори підкорилися цьому розпорядженню. Вони негайно відправили циркулярний лист ефоріям Таганрога, Москви, Кишинєва, Рені, Ізмаїла, Феодосії, в якому повідомили про ліквідацію "Грецького філантропічного товариства" і припинення

* 1 руб. асигнаціями = 14 курушів.

листування з ним¹⁰⁹. Необхідно зазначити, що й після цього грецькі патріоти продовжували допомагати визвольній боротьбі свого народу.

Щоденна небезпечна та важка праця етеристів підготувала грецьку національно-визвольну революцію 1821–1829 рр. "Філікі етерія" була центром підготовки останньої, яка звільнила Грецію від ланцюгів майже чотиривікового іноземного рабства. Таємна патріотична організація виникла у народному середовищі й стала символом волелюбного духу і демократичних традицій грецького народу. Емблемою "Філікі етерії", накресленою на її прапорі, був Фенікс. Подібно до цього легендарного птаха, що воскресав у вогні, Еллада відродилася з попелу та руїн.

Боротьба грецького народу проти османського панування стала предметом пильної уваги й захоплення всіх передових людей того часу. Він порвав ланцюги важкого рабства та завоював незалежність. За умовами Адріанопольського мирного договору, підписаного Росією і Туреччиною 14 вересня 1829 р., було визнано автономію Греції, а 24 квітня 1830 р. – її незалежність.

Грецька національно-визвольна революція 1821–1829 рр. була однією із значущих подій історії ХІХ ст. Успішне завершення боротьби народу Греції за незалежність ослабило реакційні сили Європи та посилило прагнення поневолених народів до визволення. Багато етеристів героїчно загинули на полі бою, не доживши до того часу, коли їх батьківщина стала незалежною, але їх патріотичний подвиг і революційна мужність назавжди залишилися в пам'яті народу.

¹ Ціліймннт Й. Дпкмйпн йуфпсйкпн ресй фзт Цйлікзт Ефбісебт. – Нбхрлібй, 1834.

² Ціліймннт Й. Дпкмйпн ресй Елзнікзт Ербнбуфбуешт. – Ен Бизнбй, 1859. – Фпм. 1–4.

³ Фейкхрст У. Йуфсйб фзт Елзнікзт Ербнбуфбуешт. – Лпхдйпнн, 1853–1857.

⁴ Stoianovich T. The Conquering Balkan Orthodox Merchant // The Journal of Economic History. – 1960. – Vol. XX. – No. 2. – P. 308.

⁵ Гксйфурпхлх Ф.Б. Йуфсйпгсбйб фпх Бгшпнт // Мнзмпухнз. – Фпм. 3. – 1970. – У. 33–253.

⁶ Рсйфпйблфзт Е. Г. З ербнбуфбуйт фпх 1821 кбй з ресз бхфзт йуфсйпгсбйб // ЕЕЦУРБ. Рес. В'. – Ф. 24. – 1973–1974. – У.264–281.

⁷ Ицмтрплт У. Елзнікзт вйвльпгсбйб ресй фзт ербнбуфбуешт фпх 1821. 1821–1971. – Бизнбй, 1971. – 36 у.

⁸ Ицмтрплт У. Вйвльпгсбйб фзт ербнбуфбуешт фпх 21 Бхфпелз есб 1821–1986. – Бизнбй, 1987. – 380 у.

⁹ Рспуизкз уфзн екдпуз фпх 1987. Мефб рбсбсфзмбфпт дзмпуехмбфшн ресйпдйкпх фхрпх. – Бизнбй, 1991. – 285 у.

¹⁰ Шпаро О.В. Освобождение Греции и Россия. – М., 1965.

¹¹ Иова И.Ф. Южные декабристы и греческое национально-освободительное движение. – Кишинев, 1963.

¹² Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х годов ХІХ в. – М., 1958.

¹³ Достян И.С. Россия и балканский вопрос. – М., 1972.

¹⁴ Мисюревич. Восстань, о Греция, восстань! – Симферополь, 2000.

¹⁵ Samarino N. Despre organizarea si activitatea Eteriei in Rusia inainte de rascoala din 1821 // Studii si materiale de istorie moderna. – 1960. – Vol. II. – P. 73–104.

¹⁶ Ари Г.Л. Этеристское движение в России: Освободительная борьба греческого народа в начале ХІХ в. и русско-греческие связи. – М., 1970; *Его же*. Историография «Филики этерии» // Новая и новейшая история. – 1964. – № 3; *Его же*. Деятельность «Филики этерии» в России в период восстания Ипсиланти // Новая и новейшая история. – 1969. – № 2; *Его же*. Русское правительство и «Филики этерия» в 1820–1821 гг. // Etudes balkan. – 1969. – № 1; *Его же*. Из ранней истории греческого общества «Филики этерии» // Балканский исторический сборник. – Кишинев, 1970. – Вып.2; *Его же*. «Дело Галатиса»: Неопубликованные документы к истории «Филики этерии» // Балканские исследования. – Международные отношения на Балканах. – Вып.1; *Его же*. Тайное общество «Филики этерия». – М., 1958; Ари Г.Л., Пятигорский Г.М. Некоторые вопросы истории «Филики этерии» в свете новых данных советских архивов // Балканские исследования. – Вып. 11. – Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (ХІХ–ХХ вв.). – М., 1989. – С. 24–42.

¹⁷ Ари Г.Л. Иоанн Каподистрия в России // Вопросы истории. – 1976. – № 5. – С. 49–65; И.Каподистрия и греческое национально-освободительное движение. – М., 1976.

¹⁸ Кпхккх Е. Йшбннт Кбрпдйуфсйбт п бншпрт – п дйрпшмбфзт. 1800–1828. – Бизнб, 1991.

¹⁹ Кпхккх Е. Йшбннт Кбрпдйуфсйбт п елзнібт хрпхспт фшн еошфсйкшн фзт Сшйбт // Чйліб чспніб елзнітмх – Спуйбу. – Бизнбй, 1998. – У.117–122.

²⁰ Бсчейпн Кбрпдйуфсйб Б'. Керкхсб, 1974; Записка графа Иоанна Каподистрии о его служебной деятельности // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1865. – Т. 3. – С.241–242.

²¹ Вобкптрпхлт Б. Йуфсйб фпх Непх Елзніумпх. – Йеуублпнйкз, 1980. Фпм. Е'. – У.63–130; Вобкптрпхлт Б. Ухмвпз уфзн йуфсйб кбй псбншз фзт Цйлікзт Ефбісейбт // Елзнікб. – 1952. – Фпм. 12. – Фехч. 1.

²² Рбрбптрпхлт У. Гешсгйт Лбуубнзт, п Кпжбнйфзт бгшнйуфзт кбй лпгйт (1773–1870). – Йеуублпнйкз, 1977.

²³ Рбрбптрпхлт У. Фп «Учедйпн Генйкпн» фзт Цйлікзт Ефбісейбт кбй пй ербцет ме фпхт Уесвпху // Ухнесгбуйт Елзнікб кбй Уесвпх кбфб фпхт брелхнесфйкпхт бшнет, 1804–1830. – Йеуублпнйкз, 1979.

²⁴ Рбрпхлйдзт К. К. Пй Елзнет фзт Пдзуупх. Йеуублпнйкз, 1999; Рбрпхлйдзт К. К. Фб месйкпхт бгншпфпхт

кбй гнщупфхт Едлзнет уфз Сщуйб кбфб фп 18п кбй 19п бйщнб // Вблбкбщкз Вйвлйпгсбщбй. Рбсбсфзб. – Фпм. ЙЙЙ. – Йеуублпнйкз (ЙМЧБ). – 1976. – У. 217–226.

²⁵ *Рбрхлйдэт К. К.* З Сщуйб кбй з Еллзнькз Ербнбуфбуз фпх 1821–1822. Ме бщпсмз фзн рспуцбфз дзмпуейх-уз еггсбщн брп фб Бсчейб Ежщфсейкзт Рплйфйкзт фзт Сщуйбт // Вблбкбщкз Ухммейкфб. – 1983. – Нп. 2. – У. 185–203.

²⁶ *Рбрхлйдэт К. К.* Неб уфлйчейб гйб фпн Цйлькп Брпуфлп Кленфп // Еллзнькб. – 1977–1978. – Ф. 30.

²⁷ *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XXвв.). – К., 1999. – С. 244–261.

²⁸ *Гедде А.В.* Деятельность И.Каподистрии в свете внешней политики Российской империи первой четверти XIX в. // Новый Часовой. – Санкт-Петербург, 2004. – №15–16. – С.291–299; *Гедьо А.* Иоанн Каподистрия // Подвижники і меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 238–250.

²⁹ *Обнишх Е.* Брпмзммпнехмбфб ресей фзт Цйлькзт Ефбйсейбт // Брпмзммпнехмбфб бгщнйуфщн фпх 21.– Бйщнбй, 1945.

³⁰ Бсчейп Еммбпнхлз Обнишх. – Фпм. 1–3. – Бйщнбй, 1997.

³¹ Внешняя политика России XIX–начала XX века: документы российского министерства иностранных дел. – М., 1985. – Серия вторая 1815–1830 гг. – Том шестой (четырнадцатый) – Январь 1825 г. – Декабрь 1826 г.

³² *Убкеллбсйтт У.* Цйлькз Ефбйсейб. – Ен Пдзууш, 1909.

³³ *Лбйтт Г.* Бнекщфет ерйуфллет кбй еггсбщн фпх 1821. – Бйщнбй, 1958.

³⁴ Музей “Філікі етерія”. – Одеса, 1994.

³⁵ *Rouqueville F.* Histoire de гйгйпйгратіоn de la Grèce. – Т. 1. – Bruxelles, 1825.

³⁶ *Ккхкх Ел.* З Цйлькпхупт Ефбйсейб фзт Вйеннзт. – Бйщнбй, 1958.

³⁷ *Цйлькпнптт Й.* Дпкймйпн йуфпсйкпн ресей фзт Цйлькзт Ефбйсейбт. – Нбхрлйбй, 1834.

³⁸ *Арш Г.Л.* Историография «Филики этерии». – С.53–54.

³⁹ *Цйлькпнптт Й.* Дпкймйпн йуфпсйкпн ресей фзт ЕллзнькЮт ЕрбнбуфБуещт. – БйЮнбй, 1859. – Фпм. Б.

⁴⁰ Державний архів Одеської області. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.346. – Арк.18.

⁴¹ *Ццфбккх Ц.* (Чсхубнпнрхлх). Брпмзммпнехмбфб ресей фзт Еллзнькзт ЕрбнбуфБуещт. – Бйщнбй, 1971. – Фпм. Б'. – У. 25.

⁴² *Арш Г.Л.* Греческое коммерческое училище Одессы в 1817–1830 гг. // Балканские исследования. – Вып.10. – М., 1987. – С.10.

⁴³ *Терентьева Н.* Греки в Украине: прошлое и настоящее. – К., 1999. – С.220.

⁴⁴ *Дмитриевский М.* Взор на нынешнее состояние Греции. – М., 1806. – С.47–48.

⁴⁵ *Фубкбйтт Д.* Йуфпсйб фзт непеллзкз лпгпфчнйбт. – Бйщнбй, 1881. – 292 г.

⁴⁶ *Rouqueville F.* Histoire de la гйгйпйгратіоn de la Grèce. – Т. 1. – Paris, 1825. –Р. 367.

⁴⁷ *Обнишх Е.* Брпмзммпнехмбфб ресей фзт Цйлькзт Ефбйсейбт // Брпмзммпнехмбфб бгщнйуфщн фпх 21. – Бйщнбй, 1956. – Фпм. 9. – У. 162–163.

⁴⁸ Рігас Велестінліс (бл. 1757–1798) народився у Фессалії, в невеликому місті Велестінон, звідки і виникло його прізвище. У стародавні часи недалеко від цього містечка знаходилося місто Фери. Тому прихильники античної традиції називають його Фереосом. Він себе називав Рігас Велестінліс Фессалос, був автором політичної та ідеологічної програм національно-визвольного руху, розвивав ідею рівності й братерства всіх балканських народів, створення на Балканському півострові та в Малій Азії унітарної демократичної держави (Грецька Республіка). У 1797 р. був заарештований австрійською поліцією, виданий турецькій владі й страчений.

⁴⁹ *Рбрхлйдэт К. К.* Гхсп брп фзн пйкпнпмйкз дсбуфзрйпфзбт прйдменщн Едлзщн уфз Сщуйб кбфб фб феле фпх 19 бй // Вблбкбщкз Вйвлйпгсбщбй. Рбсбсфзб. – Фпм. VII. – 1978. – Йеуублпнйкз (ЙМЧБ), 1982. – У. 99–116.

⁵⁰ *Арш Г.Л.* Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX в. // Советская этнография. – 1969. – № 3. – С. 85–89.

⁵¹ *Герлігі П.* Одеса. Історія міста 1794–1914. – К., 1999. – С. 9.

⁵² *Дружинина Е.* Южная Украина 1800–1825гг. – М., 1970. – С.257.

⁵³ Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С. 32.

⁵⁴ *Hagemester J.* Report on the Commerce of the Porte of New Russia, Moldavia and Wallachia Made to the Russian Government in 1835. – London, 1846. – P.5.

⁵⁵ Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895. – С. 179.

⁵⁶ *Morton E.* Travels in Russia and a Residence at St.Petersburg and Odessa in the Years 1827–1829. – London, 1830. – P.257.

⁵⁷ The movement for Greek Independence 1770–1821. A collection of documents. – London, 1972. – P.184.

⁵⁸ *Мазаракіс-Еніан І. К.* “Філікі етерія” // Музей “Філікі етерія”. – Одеса, 1994. – С. 72.

⁵⁹ *Обнишх Е.* Брпмзммпнехмбфб ресей фзт Цйлькзт Ефбйсейбт. Брпмзммпнехмбфб бгщнйуфщн фпх 21. – Бйщнбй, 1845. – Фпм. 9. – У. 141.

⁶⁰ *Влхсбт Ф.* Цйлькй Ефбйсейб. – Бйщнбй, 1959. – У. 31.

⁶¹ *Арш Г. Л.* Тайное общество «Филики этерия». – М., 1965. – С. 59.

⁶² Там же. – С. 36.

⁶³ *Арш Г. Л.* Этеристское движение в России... – С. 73.

⁶⁴ З ербнбуфбуз фпх ейчуйенб. – Бйщнбй, 1981; *Frangos G.* The Philiki Etairia: a Premature National Goalition// The struggle for Greek Independence Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence (Editor R.Clog). – London, 1973.

⁶⁵ *Арш Г. Л.* Указ. соч. – С. 202.

⁶⁶ *Batalden S.* Eugenios Voulgaris in Russia. 1771 – 1806. – New York, 1982. – P. 95.

- ⁶⁷ Цілімніт Й. Дпкймїпн Йуфпсїкпн ресї фзт Еллзїкїт Ербїбуфбуещт. – Бїзнїб, 1859. – Фпм. Б. – У. 39, 388, 389, 391, 404, 407.
- ⁶⁸ Цїфбчпх Ц. (Чсхубїдпрпхлпх) Брпмїзмпнхмбфб ресї фзт Еллзїкїт Ербїбуфбуехт. – Фпм. Б. – Бїзнїб, 1971. – У.16.
- ⁶⁹ Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – С. 253.
- ⁷⁰ Йуфпсїб фпх Еллзїкпх Еїнпхт. – Фпм.ЙБ. – Бїзнб, 1975. – У. 432.
- ⁷¹ Мазаракїс-Енїан І. К. “Фїлїкї Етерїя” // Музей “Фїлїкї етерїя”. – С. 79 – 80.
- ⁷² Бсчейп Еммбїпхлз Обнїпх. – Бїзнб, 1997. – Фпм. 1. – У. 11-12.
- ⁷³ Рспфїцїблфз Е. З. Цїлїкз Ефбїсейб: Бїбмнзуфїкпн фехчпт ерї фз 150 ефзсїдз. – Бїзнїб, 1964. – У. 259.
- ⁷⁴ Згїннїк Е. Роль православной церкви в национально-освободительном движении греческого народа против османского владычества // Роль науки, релїгїї та суспїльства у формуваннї моральної особистостї. – Донецьк, 2003. – С.106.
- ⁷⁵ Мазаракїс-Енїан І. К. Вказ. праця. – С. 84–85.
- ⁷⁶ Непт Кїпхбспт. – 1965. – Нп. 3. – У. 100–102.
- ⁷⁷ Воблпрпхлпт Кнупфбїфїнпт. Йуфпсїб фпх Впсейпх Еллзїпумпх: Зрейспт. – Йеуублпнїкз, 1992.
- ⁷⁸ Ігнатїос – іерарх з о. Лесбоса, митрополит Унгрівлахїї (1810–1812). Восени 1815 р. через політїчну обстановку, яка склалася внаслідок діяльності австрїйської полїцїї, переїхав до італїйського мїста Піза. Був посвячений у члени «Фїлїкї етерїї». Після приїзду А. Цакалова до Пізи у вереснї 1819 р. став членом «Незрїмої влади». Після закінчення росїйсько-турецької вїйни (1806–1812) був змушений залишити дунайські князївства та виїхати до Відня, де продовжив свою духовну діяльність.
- ⁷⁹ Терентьева Олена. Грецькї купці Зосїми: просвітницька та благодїйна діяльність. – К., 2003. – С. 130.
- ⁸⁰ Элефтерия Николаиду. Эпирские эмигранты в России в XIX в. и их вклад в развитие Эпира // Балканские исследования. – Вып. 11. – Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX – XX вв.). – М., 1989. – С. 125.
- ⁸¹ Морозов О. Брати Зосїми // Греки в Нїжинї. – Нїжин, 2000. – С. 26.
- ⁸² Меоб В. Пї Цїлїкпї. – БїЮнб, 1937. – У. 12.
- ⁸³ Йуфпсїб фпх Еллзїкпх Еїнпхт. – Фпм.ЙБ. – Бїзнб, 1975. – У. 430.
- ⁸⁴ Memoires du prince Nicolas Ipsilanti. Athens (s. a.) – P. 42–43.
- ⁸⁵ Там само. – P. 65–66.
- ⁸⁶ Там само. – P. 70.
- ⁸⁷ Арш Г.Л. Указ. соч. –С. 235–236.
- ⁸⁸ Арш Г.Л. Тайное общество «Филики этерия», 1965. – С.78–79.
- ⁸⁹ Там же. – 1965. – С. 80.
- ⁹⁰ Пятигорский Г. М. Одесская эфория “Филики Этерия” // Сб. Историческое краеведение Одесщины. – Вып. 3. – Одесса, 1992. – С. 41 – 44.
- ⁹¹ Кпсдбфп. Йуфпсїб фзт нещфсзт Еллбдбт. – Бїзнб, 1957. – Фпм.2. – У. 78.
- ⁹² Арш Г.Л. Там же. – 1965. – С. 80–81.
- ⁹³ Цїлїмнїт Й. Цїлїкз Ефбїсейб. – Бїзнїб, 1834. – У. 289–290.
- ⁹⁴ Рспфїцїблфз Е. З. Цїлїкз Ефбїсейб: Бїбмнзуфїкпн фехчпт ерї фз 150 ефзсїдз. – Бїзнїб, 1964. – У. 267.
- ⁹⁵ Анфїмїс Газїс – видатний грецький учений і просвітитель. Був близько знайомий з І.Каподїстрією. Їх знайомство почалося в 1811 р., коли І.Каподїстрія працював у росїйському посольствї у Віднї, а А.Газїс був священником місцевої грецької церкви.
- ⁹⁶ Йуфпсїб фпх Еллзїкпх Еїнпхт. – Фпм.ЙБ. – Бїзнб, 1975.– У. 429.
- ⁹⁷ Цїлімніт Й. Дпкймїпн ресї Еллзїкїт Ербїбуфбуещт. – Ен Бїзнїб, 1859. – Фпм. 1–4.
- ⁹⁸ Меобт В. Пї Цїлїкпї Кбфблпгпт фїн мелшн фзт Цїлїкїт Ефбїсейбт ек фпх Бсчейпх Уекесз. – Бїзнїб, 1937.
- ⁹⁹ Мелефрпхлпх Й.Б. З Цїлїкз Ефбїсейб. Бсчейпн Р.Уекесз. – Бїзнб, 1967.
- ¹⁰⁰ Frangos G. The Philiki Etairia: a Premature National Coalition // The struggle for Greek Independence Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence (Editor R. Clogg). – London, 1973. – P.87–88.
- ¹⁰¹ Гедесїн М. З рнхмбфїкз кїнззїт фпх Генпхт кбфб фпх ІЗ кїб ЙИ бїшнб// Ечдпфїкз цспнфїдб Блзт Бгтелпх, Цїлїррїт Злїпх. – Бїзнб, 1976. – У.143.
- ¹⁰² Бхзфїдїт Кнупфбт. Іспдщїпт Рблпх Спдїкбнбкзт. – Пдзуупх, 2004. – У. 29.
- ¹⁰³ Арш Г.Л. Историография «Филики этерия». – С.63.
- ¹⁰⁴ William St. Clair. That Greece Might Still be Free. – London, 1972. – P. 356–357.
- ¹⁰⁵ Арш Г. Л. Этеристское движение в России. – С. 332–333.
- ¹⁰⁶ Августидис К. Г. Прогрессивная греческая эмиграция (первая треть XIX в.). – К., 1987. – С. 28.
- ¹⁰⁷ Терентьева Н. Грецьке таємне товариство “Фїлїкї етерїя” – К., 2004. – С.256.
- ¹⁰⁸ Убкеллбсїпт У. Цїлїкз Ефбїсейб. – Ен Пдзууц, 1909. – У. 212–214.
- ¹⁰⁹ Убкеллбсїпт У. Цїлїкз Ефбїсейб. – Ен Пдзууц, 1909. – У. 269.

The article analyzes the conditions of foundation of Greek secret patriotic organization Filiki Eteria, its aims, the stages of its activities and describes the role of this organization for the national liberation movement against Osman yoke.

МЕТОДОЛОГІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.Г.Космина*

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ М.ДАНИЛЕВСЬКОГО Й МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

У статті аналізуються методологічний, семантичний та прагматичний аспекти теорії культурно-історичних типів М.Данилевського. Автор доходить висновку, що методологічний базис цієї теорії є хитким і лише частково прийнятним для поглибленого дослідження історії цивілізацій.

В останні півтора десятиріччя в Україні й інших пострадянських країнах соціально-гуманітарні науки, передусім історична, зіткнулися з низкою серйозних викликів. Серед них – необхідність розробки нової методологічної парадигми замість жорсткої марксистської формаційної схеми, якій вони раніше були підпорядковані¹, переосмислення справжнього місця указаних країн в культурно-цивілізаційній (як і економічній та геополітичній) структурі світу та в її історії – завдання, ускладнене загостренням міжцивілізаційних суперечностей у добу глобалізації².

Пошук відповідей на ці виклики підштовхує історичну науку до глибокого цивілізаційного аналізу історичного процесу, а в галузі методології – до заміни формаційного підходу більш широким і менш ідеологізованим цивілізаційним підходом до історії. Останній розроблявся у філософії історії, головним чином у двох варіантах інтерпретації всесвітньої історії: однолінійному (тобто як односпрямованого, лінійно-стадіального розвитку світу, близько до формаційної схеми) та полілінійному (як різноспрямованого розвитку локальних цивілізацій). Концепції локальних цивілізацій багато в чому визначили зміст так званої "некласичної" або "нелінійної" філософії історії, що швидко розвивалася з другої половини ХІХ ст. У числі розробників найбільш ґрунтовних із них називають М.Я.Данилевського (1822–1885), О.Шпенглера (1880–1936), А.Д.Тойнбі (1889–1975).

Зазвичай їхні концепції докладно розглядаються в підручниках з філософії історії, філософії культури, інших соціально-гуманітарних дисциплін. Пальму першості автори незмінно віддають російському біологові й соціологові М. Данилевському, який у книзі "Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому" (1869) обґрунтував свою теорію культурно-історичних типів, що заклала традицію наукового аналізу всіх локальних цивілізацій, включно з європейською, як рівноцінних об'єктів дослідження³. Пізніше цим же шляхом пішли О.Шпенглер і А.Тойнбі. Український історик і філософ Ю.Павленко відзначає, що "вперше у своїй філософсько-історичній повноті концепція локальних цивілізацій постає в М.Я.Данилевського"⁴. І.Бойченко також визнає, що "мультицивілізаційний підхід" до історії був "уперше системно розроблений Данилевським"⁵.

Та найбільший інтерес до творчості Данилевського спостерігається сьогодні в Росії, де створено Інститут слов'янських досліджень ім. М.Я.Данилевського, виходить багато наукових статей, захищаються дисертації, публікуються монографії⁶. Його філософсько-історичну теорію автори оцінюють зазвичай дуже високо.

Серед цих оцінок увагу привертає твердження Б.Балуева, що книга Данилевського стала зовсім новим словом у методології історії⁷. Ця думка цікава не лише в контексті пошуку в історичній науці нової методологічної парадигми, яка остаточно й досі ще не сформована, а й з погляду непростой проблеми поєднання філософії історії та методології історії. На думку Л.Зашкільняка, перша з них є

* Космина Віталій Григорович – канд. іст. наук, доцент Запорізького національного університету.

розумовим конструюванням гіпотетичних моделей змісту і способу розгортання людського буття, тоді як друга намагається за мірками наукознавства "вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, що повинні допомогти історіку свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань"⁸. Тож очевидно, що та чи інша філософсько-історична концепція може закласти підвалини нової методології в дослідженні історії, якщо, по-перше, не буде спекулятивною (умоглядною) і враховуватиме специфіку історичної науки – той самий "рух від джерел до наукових знань", а по-друге – здобуде підтримку наукового співтовариства істориків або хоча б його частини. Це б означало досліджену свого часу Т.Куном зміну наукових парадигм або наукову революцію⁹.

А теорії культурно-історичних типів інколи й приписується роль такої революції саме в історичній науці. Російський філософ і публіцист М.Страхов у 1886 р. писав, що книга Данилевського містить "нову теорію загальної історії", прагне внести в науку історії переверот, подібний внесенню природної системи в науки, де раніше панувала система штучна¹⁰. Відомий історик К.Бестужев-Рюмін також указував, що книга остаточно внесла природну систему в історію, і досить категорично стверджував: "А природна система тільки одна, тому що двох істин бути не може"¹¹.

Проте помітної переорієнтації історичної науки, зокрема в Росії, на нову парадигму так і не сталося. Той же Б.Балуєв з досадою визнає цей факт: "Чи оцінили сучасники гідно працю М.Я.Данилевського? Чи зрозуміли вони, що перед ними наукове відкриття, або, принаймні, нове слово в історичній науці? На жаль, маємо констатувати, що лише деякі з сучасників по достоїнству оцінили книгу"¹². Такого ж висновку доходять і інші автори¹³. Власне, їй віддавали належне переважно слов'янофіли (причому, не всі з них) і здебільшого з ідеологічних мотивів. Передусім на ідейно-політичні, а вже потім на історіософські аспекти "Росії і Європи" звертали увагу і її критики. Книга, що протягом 1869 р. друкувалася в журналі "Зоря", а в 1871 р. вийшла окремим виданням, наступного разу була видана лише в 1888 р., після чого, щоправда, була перевидана в 1889 і 1895 р. Тільки у ХХ ст. вона була надрукована в західних країнах, а перевидана в Росії – в 1991 і 1995 рр. Проте й серед сучасних публікацій аналітичного характеру, до яких долучаються представники різних наукових галузей, ми не зустрічаємо праць, присвячених вивченню спеціального історико-методологічного потенціалу книги, що диктує необхідність спеціального дослідження на цю тему.

У даній статті якраз і ставиться мета з'ясувати, як співвідносяться філософсько-історична концепція М.Данилевського й методологія історії, чи справді перша створювала нову, цивілізаційну парадигму для другої, чим пояснюється відносно "прохолодне" ставлення до неї з боку істориків у ХІХ і більшій частині ХХ ст. А в науково-методологічному плані орієнтиром для нас буде теорія наукових революцій Т.Куна.

Ключовим у цій теорії є поняття "парадигма" (грець. – "взірець") – загально-визнане наукове досягнення, яке протягом певного часу дає науковій спільноті модель постановки проблем і їх розв'язання. Парадигма, яку Т.Кун ще називав "дисциплінарною матрицею", включає в себе визнані й узгоджені теорії, закони, системи понять, форми й правила наукової діяльності, технічні засоби, переконання, цінності, що в сукупності формують у науковій спільноті цілком певне бачення світу й самих наукових проблем, які їй належить розв'язувати.

Становлення тієї чи іншої наукової дисципліни починається з первісного накопичення фонду емпіричних фактів, які взагалі "лежать на поверхні" і фіксуються лише в процесі практичної діяльності людей. На певному етапі знову ж таки якісь практичні інтереси викликають потребу в осмисленні фактів, їхньому впорядкуванні. Тоді й з'являється теорія, яка пояснює факти й указує шляхи їх поглибленого дослідження для отримання практичної користі. Якщо процес дос-

лідження дає очікувані результати, то він стає парадигмою, що формує навколо себе наукову спільноту, "джерелом методів, проблемних ситуацій і стандартів розв'язання", і визначає особливості нової науки, зміст підручників і підготовки майбутніх фахівців з даної дисципліни¹⁴.

На основі такої парадигми наука може довго розвиватися кумулятивним шляхом, нагромаджуючи успіхи, постійно розширюючи межі наукового знання й уточнюючи саму парадигму. Та може настати час, коли традиційна парадигма виявляється безсилою в поясненні нового, "аномального" для неї, але значущого для даної наукової галузі явища, коли усвідомлюється, що "природа якимсь чином порушила навіяні парадигмою очікування, що спрямовують розвиток нормальної науки"¹⁵. Виникає криза "нормальної науки" й уже усталеної для наукової спільноти "картини світу". Тоді ведеться пошук нових теорій, аж поки одна з них не доведе свою спроможність дати життя новій парадигмі з відповідним "переформатуванням" змісту й напрямку подальшого розвитку науки. А надалі період нормального розвитку може знову змінитися науковою революцією.

Тож спочатку окреслимо, в якому стані перебувала історична наука на час публікації книги Данилевського "Росія і Європа". Окремого теоретичного обґрунтування своєї методології вона ще не мала, а історичними називались узагалі науки про суспільство. Проте в Західній Європі, а за її зразком і в Росії, вже сформувалася певна традиція історіописання, яка може розглядатися як парадигма. У концептуальному плані в ній панувала європоцентристська схема єдиного поступу людства: стародавній світ – середні віки – нові часи, філософськи осмислена в дусі геґельянства або позитивізму. Методологія базувалася передусім на історичному методі, стандарти якого були розроблені німецькою історичною школою (Л. фон Ранке та ін.). Він вимагав ретельної реконструкції змінюваних у часі історичних явищ, причому лише на основі фактів, отриманих із критичної інтерпретації джерел. Історіографія зазвичай зосереджувала увагу на політичній історії, найкраще забезпеченій джерелами, і прагматично підносила державний устрій та політичні режими своїх країн. Шляхи розвитку історичної науки в Росії й західних країнах принципово не відрізнялися. Хіба що, скажімо, німецька історіографія схилялася більше до індивідуалізації подій та ідіографізму, а російська – не цуралася пошуку "закономірностей"¹⁶. Компаративістика була в пошані здебільшого серед слов'янофілів, що прагнули протиставити Росію Європі.

Слід відзначити, що норми, які сформувалися в XIX ст., багато в чому збереглися і в сучасній, значно більш зрілій, історичній науці. Не останню роль у цьому відіграє сама специфіка історичного знання. Виступаючи формою соціальної пам'яті, воно ніколи не втрапить самостійного значення й на власне емпіричному, тобто нетеоретизованому, рівні.

Данилевський же, не будучи істориком, не був обтяженим традицією, що існувала в цій науці – іти до тих чи інших теоретичних узагальнень від сукупності досліджених історичних фактів. Проте для нього, досвідченого вченого-натураліста, була професійним заняттям сама наука з усім її парадигмальним характером і відповідним світоглядом. Водночас, як прихильник слов'янофільства, захоплювався історією, особливо російською та європейською. Такі різнобічні пізнавальні інтереси вкупі з публіцистичним запалом і громадсько-політичною активністю Данилевського (за належність до групи М.Петрашевського його навіть заарештовували й вислали з Петербурґа), вочевидь, і створили ту емоційну й інтелектуальну підкладку, на якій зросла оригінальна історіософська праця. Варто додати, що й книгу він писав у 1865–1868 рр. у Криму, де ще не загоїлися рани від програної Росією Кримської війни 1853–1856 рр.

З урахуванням особливостей книги, тієї обставини, що вона не є власне історичною, філософською чи соціологічною працею, а також неординарності самого

автора, найбільш продуктивна характеристика його теорії й методу можлива за основними напрямками семіотичного аналізу – синтактикою, семантикою й прагматикою.

В авторському синтаксисі цілком певно простежується романтична стратегія. Уже на початку книги¹⁷ її центральною темою Данилевський проголошує пошук справжніх причин недружнього, навіть ворожого, "загального настрою" європейців щодо Росії, що різко проявився напередодні й під час Кримської війни¹⁸. Композиція твору побудована так, що в перших главах демонструються численні прояви цього антагонізму, далі теоретично й історично обґрунтовується його неминучість, показується загострення в XIX ст. боротьби слов'янського світу з Європою й, нарешті, дається оптимістична картина майбутнього утвердження слов'янства як найдосконалішого культурно-історичного типу. Водночас доволі складним і заплутаним є авторський стиль¹⁹. Тому в працях і К.Бестужева-Рюміна, і М.Страхова, і сучасних дослідників багато місця відводиться системному викладові змісту книги та його тлумаченню.

Докладніше зупинимось на найсуттєвішому для нас семантичному аспекті теорії Данилевського. В основі його семантики лежить органіцизм – методологія пояснення соціальних явищ через аналогію з живим організмом. Це було природно для нього як біолога, особливо якщо врахувати популярність органічної теорії суспільства серед слов'янофілів. Для нього локальні цивілізації – це не що інше, як культурно-історичні типи розвитку, котрі він і проголошує найвищими історичними одиницями (с.103). Самі ж ці типи є прямою аналогією видів у рослинному й тваринному світі, причому в додарвінівському їх тлумаченні, як самотніх і практично незмінних за внутрішнім змістом ("типом організації"). Він переконаний, що "форми історичного життя людства, як форми рослинного й тваринного світу, як форми людського мистецтва ... не тільки змінюються й удосконалюються за віком, але ще й різноманітяться за культурно-історичними типами". Звідси – визначення цих типів як "самостійних, своєрідних планів релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, одним словом, історичного розвитку" (с.85).

За Данилевським, "ці культурно-історичні типи, або самотні цивілізації, розташовані в хронологічному порядку, суть: 1) єгипетський; 2) китайський; 3) асирійсько-вавилонно-фінікійський, халдейський або давньосемітичний; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейський; 7) грецький; 8) римський; 9) ново-семітичний або арабський; 10) германо-романський або європейський. До них ще можна зарахувати два американських типи: мексиканський і перуанський, що загинули насильницькою смертю й не встигли успішно здійснити свій розвиток" (с.88).

Такий перелік і хронологія типів дуже нагадують поширену на той час схему зміни всесвітньо-історичних народів, філософськи обґрунтовану ще Г.В.Ф.Гегелем. Характерно, що Данилевський, наділивши ці народи статусом самотніх культурно-історичних типів, тільки їх проголошує позитивними діячами в історії людства, що своїм розвитком зробили внесок у "загальну скарбницю". Решта ж народів – це або тимчасові феномени-руйнівники, негативні діячі людства, або ж етнографічний матеріал, "як би неорганічна речовина, що входить до складу історичних організмів – культурно-історичних типів" (с.88–89).

Проте перейнявши деякі зовнішні ознаки гегелівської схеми, Данилевський беззастережно відкинув її глибинну суть і фактично замінив новою схемою. У розвитку й зміні культурно-історичних типів він побачив не цілісну, логічно вибудовану всесвітню історію, а різні історії, причому настільки різні, що вони не можуть розглядатися як єдиний процес еволюції людства. Це дозволяло проводити їхній соціологічний аналіз як начебто одночасно існуючих, а в їхній самотійній історії, що має свій початок і свій кінець, шукати паралелі, повторення тощо.

Результатом узагальнень дещо схожих фактів в історії цивілізацій стали постульовані Данилевським п'ять "законів історичного розвитку". Вони констатують: 1) лінгвістичну спорідненість народів, що утворюють культурно-історичний

тип; 2) необхідність політичної незалежності цих народів як умови зародження й розвитку цивілізації; 3) неможливість передачі начал цивілізації одного культурно-історичного типу народам іншого типу; 4) благотворність впливу на цивілізацію розмаїтості етнографічних елементів, що складають тип; 5) відносну короткочасність в історії культурно-історичних типів періоду їх "цвітіння й плодоношення" (с.91–92).

Методологічно важливим є пояснення до третього закону: ані "пересадження" цивілізаційних начал (шляхом колонізації), ані їх штучне "прищеплення" не забезпечать приживання в чужій цивілізації. Вони тільки загрожуватимуть її виживанню. Єдино можливим способом благотворного цивілізаційного впливу є "грунтове удобрення", коли цивілізація, зберігаючи власну самобутність, вільно переймає й засвоює деякі чужі здобутки в природничих науках, техніці, промисловості, мистецтвах. Але запозичення не можуть торкатися сфери народного життя та наук про людину й суспільство, які, очевидно, прямо пов'язані з цивілізаційними началами, хоча зміст останніх Данилевський не розкриває (с.93–101).

На біологічних аналогіях будується й п'ятий закон. Культурно-історичні типи уподібнюються багаторічним одноплідним рослинам, в яких період цвітіння й плодоношення є коротким і виснажує раз і назавжди їхню життєву силу. Розвиваючи свої міркування, автор визначає чотири періоди життя культурно-історичних типів: 1) етнографічний або утворювальний, що триває багато тисячоліть (дитинство); 2) державний (юність); 3) цивілізаційний, тривалістю від 4 до 6 століть (зрілість); 4) час вичерпання творчих сил, апатії самовдоволення чи апатії відчаю (старість), після якого народ може стати етнографічним матеріалом для чужого культурно-історичного типу. Перші три періоди він розглядає як своєрідні еквіваленти давньої, середньої та нової історії в розвитку кожного типу окремо.

Отже, термін "цивілізація", що в перших главах книги є тільки синонімом поняття "культурно-історичний тип", набуває значення "періоду цвітіння й плодоношення" в історії типу. У цей період народи "виявляють переважно свою духовну діяльність у всіх тих напрямках, для котрих є запоруки в їхній духовній природі не лише відносно науки та мистецтва, а й у практичному здійсненні своїх ідеалів правди, свободи, суспільного благоустрою й особистого добробуту" (с.104). Втрачена в державний період давня племінна воля тепер замінюється "правильною свободою" (с.112).

Бачення цивілізації як певного ідеалу було характерним і для більшості європоцентристських лінійно-стадіальних схем історії XVIII – початку XIX ст. (просвітники, Гегель та ін.)²⁰ Однак європейські філософи трактували цей ідеал як єдиний для всього людства, а його поступовим утіленням уважали саме Європу. Данилевський же знаходить, що свого часу ідеалу реально досягав кожен культурно-історичний тип, але ідеал він мав унікальний, той, що відповідав особливостям типу і означав доведення до довершеності якоїсь зі сторін людської творчості, закладених в "ідеї людства".

Зауваживши, що ані людина, ані (за аналогією з нею) цивілізація не можуть прогресувати безкінечно ні в одній, ні, тим більше, в усіх відразу сферах діяльності, Данилевський робить два принципові висновки. Перший: усі цивілізації, як і результативність їх діяльності, скінченні, і нові культурно-історичні типи мають "освоювати" інші поприща для своєї творчості – ті, до яких вони здатні за своїми психічними особливостями. Другий: прогрес "полягає не в тому, щоб іти все в одному напрямі (в такому разі він швидко б припинився), а в тому, щоб виходити все поле, що становить поприще історичної діяльності людства, у всіх напрямках" (с.109).

Виходить, що людство нікуди не прямує, а просто існує, накопичуючи різноманітність²¹, як це, на думку Данилевського, властиво й рослинному, і тваринному світові. Проте цій органічній картині світу суперечать і хронологічна послідовність цивілізацій, і "перехід від більш примітивних до більш досконалих цивілізацій"²², і виокремлення серед них групи спадкоємних культурно-історичних типів – єгипетського,

ассирійсько-вавилонно-фінікійського, грецького, римського, єврейського та європейського. На відміну від типів відокремлених (китайського, індійського), вони передавали один одному плоди своєї діяльності, поповнюючи "загальну скарбницю", і, урешті-решт, отримали надприродний і вічний дар християнства (с.88).

Причини подібних суперечностей у теорії Данилевського, як і стислості та плутаності в її викладі, довільного підбору фактів, котрими вона "ілюструється", стануть для нас більш зрозумілими, коли ми звернемось до її третього, прагматичного, аспекту. Автором рухало зовсім не прагнення створити нову теорію історичного процесу саму по собі, наприклад для потреб історичної науки. Метою було обґрунтування неминучого торжества слов'янського культурно-історичного типу та цивілізаційного домінування Росії. Адже він і саме існування цього типу виводить із указаних п'яти "емпіричних законів" та аналогій з іншими типами.

Якщо слов'яни – це одне із семи лінгвістичних сімейств "арійської раси", а п'ять із них (індійці, перси, греки, римляни, германці) уже створили свої культурно-історичні типи, то "вся історична аналогія говорить, отожд, що й слов'яни подібно до своїх старших на шляху розвитку арійських братів, можуть і повинні утворити свою самобутню цивілізацію" (с.124–125). Якщо найбільший зі слов'янських народів – російський – протягом багатьох століть зберігає незалежність і зміцнює державність, то, за аналогією з іншими типами, слов'яни стоять на порозі створення власної цивілізації. Якщо "прищеплення" чужих цивілізаційних засад неможливе й загрожує існуванню приймаючої цивілізації, то Росії слід якомога швидше "вилікуватися" від занесеної Петром I "хвороби європейничання" (мавпування з Європи). Якщо дуже корисним для цивілізації є етнографічне розмаїття, то слід вітати зростання Російської імперії та русифікацію підкорених народів і прагнути до створення під егідою Росії могутньої всеслов'янської федерації, попередньо звільнивши слов'янські народи від турецького й австрійського володарювання. Якщо період розквіту цивілізації є коротким, то домінування Заходу вже завершується й незабаром настане доба "цвітіння й плодоношення" молодого слов'янського культурно-історичного типу, а з нею – і його цивілізаційне лідерство.

У ракурсі методології історії було б дуже пізнавальним простежити різнобічне практичне застосування теорії при порівняльному аналізі слов'янської й германо-романської цивілізацій та характеристик їх народів, якому автор присвячує декілька глав. Але й тут панує голий прагматизм. Замість розкриття відповідних "планів" історичного розвитку народів ми зустрічаємо їх жорстке протиставлення на основі пошуку крайніх протилежних точок в їхніх характеристиках. У главі "Відмінності в психічному ладі" автор оголошує саме "насильництво" постійною, суттєвою спільною рисою національного характеру всіх германо-романських народів, основою "будови розуму, почуття й волі", що виявилась в усій їхній історичній діяльності, і на "доказ" цього добирає історичні факти.

Він свідомий того, що "насильництво" є тільки крайнім проявом індивідуалізму, дійсно властивого західним європейцям. Проте аналіз германо-романського типу він базує не на цій структуроутворюючій, ідеологічно нейтральній категорії індивідуалізму, а на емоційно й морально навантаженому, оціночному (переважно негативному) понятті насильництва. У нього й інші поняття набувають оціночного характеру: "надмірно розвинене почуття особистості", "надмірне почуття власної гідності", "надмірно розвинений індивідуалізм", "безмежна, нічим не зменшувана свобода" (с.179).

Цілком логічно, що й слов'янський тип, який у нього представлений російським етносом, він характеризує через оціночні (але вже переважно позитивні) категорії, під які "підводить" дібрані факти: "терпимість", "внутрішня моральна свідомість", "перевага загальнонародного російського елемента над особистим" (с. 187, 195, 197).

У главі "Відмінності віросповідні" увага акцентується на розбіжностях в окремих церковних догматах. Їхній розгляд лише з православного погляду логічно приводить до проголошення католицизму й протестантизму неправдивими віросповіданнями, а православ'я – істинним, і до висновків про духовне нездоров'я європейських народів і духовне здоров'я російського.

Досить своєрідно зіставляються й "школи виховання" залежно від держави, через які пройшли європейці та росіяни на шляху від племінної волі до громадянської свободи (глава "Відмінності в ході історичного виховання"). Данилевський по суті відтворює концепцію О.Тьєррі про походження європейських держав, класів і класової боротьби із завоювання, але підводить її під власні узагальнення. Мовляв, народи Римської імперії, опинившись під владою завойовників-феодалів, втратили права на землю й боролися переважно за особисті, індивідуальні свободи. "Вони відвоювали в повному обсязі свої особисті права від своїх завойовників, проте земля залишилася під владою цих останніх; а ця суперечність неминуче веде до такого зіткнення, котре загрожує загальною загибеллю й руйнуванням" (с. 253).

На відміну від європейців, росіяни отримали "правильне історичне виховання". Форми залежності народу від державної влади не породжували непримирених суперечностей із нею, а лише збільшували їхню єдність і взаємодовіру. Причинами цього були: нечисленність прикликаних для державотворення варягів, що фактично "розчинилися" в слов'янстві; спільне потерпання князівської влади й народу від зовнішнього (ординського) данництва; порівняна легкість нещодавно ліквідованого кріпацтва; збереження общинного землеволодіння. Данилевський був упевнений, що російський народ "цілковито підготовлений до прийняття громадянської свободи замість племінної волі", а "його політичні вимоги, або, краще сказати, надії, найвищою мірою помірковані" (с. 262). Отож, він і оцінку західної культури будував "на консервативно-романтичній ремінісценції традиційних форм спілкування, поведінки й цінностей російського суспільства та культури"²³.

"Оптимістичний" погляд на минуле слов'янського культурно-історичного типу й Росії цілком логічно переходить у Данилевського в оптимізм щодо їхнього недалекого майбутнього. Тлом для таких висновків служить класифікація попередніх типів за їхніми досягненнями в чотирьох загальних категоріях культурної діяльності: а) релігійній; б) власне культурній (науковій, художній або промисловій); в) політичній; г) суспільно-економічній. На думку Данилевського, в єгипетській, китайській, вавилонській, індійській, іранській цивілізаціях, які він називає первинними, ці сфери діяльності не були ще відокремлені одна від одної. У трьох наступних, одноосновних, розвиток лише однієї сторони діяльності досяг найвищого рівня досконалості: у єврейській – релігійної, у грецькій – власне культурної (художньо-естетичної), у римській – політичної. Германо-романський тип є вже двоосновним, бо має небувалі досягнення у двох сферах – політичній та власне культурній (науковій і промисловій).

І ось тепер, мовляв, молодий слов'янсько-російський тип – з його долею богообраного хранителя "релігійної істини – православ'я", із його небаченою політичною гармонією (шанобливою покірністю народу владі, і, відтак, – неможливістю будь-яких революцій), з його "правильним" суспільно-економічним ладом, заснованим на общинному землеволодінні, з його ще не розкритим до кінця власне культурним потенціалом, – має всі задатки для того, щоби стати "першим повним чотирьохосновним культурно-історичним типом" і першим, що дасть "задовільний розв'язок суспільно-економічного завдання" (с. 480–508).

Те, що в європейській філософії історії розглядалося як ознаки відсталості Росії чи навіть її нездатності до самостійного культурного розвитку, у слов'яно-філській схемі Данилевського перетворюється ледь не на "вселюдський ідеал", зразок для наслідування людством, щонайменше в найближчі століття. Об'єктив-

но Данилевський недалеко відійшов від лінійно-стадіальних концепцій історії й, здається, просто переробив гегелівську схему "на російський лад", поставивши на вершину світової еволюції Росію замість Пруссії.

Але прагматичний аспект його книги не вичерпувався підведенням під російське слов'янофільство ґрунтовної теоретичної бази, створенням, за висловом М.Страхова, "катехісису слов'янофільства"²⁴. Він прагнув підняти в росіян почуття патріотизму, який, утім, розумів досить вузько – як захист російської "самобутності" й активну протидію західним впливам, зокрема в галузі "історичних і суспільних наук". Простежується й намагання всіляко посилювати суспільну лояльність до самодержавства як начебто породження російської "народності" та єдиного її хранителя.

Та найбільш рельєфно проступає його намір схилити уряд і громадськість до рішучої боротьби (із Заходом і Туреччиною) за встановлення російського контролю над Балканами та Константинополем, який, за задумом Данилевського, мав стати столицею великої всеслов'янської федерації. Він і в інших працях наполягав на тому, що розв'язання горезвісного "східного питання" є передумовою майбутнього торжества слов'янства. "Східне питання.., – писав він у 1877 р., – є величезний історичний процес, закладений ще в часи давніх Греції та Риму, – процес щодо того, чи повинне слов'янське плем'я ... залишатися тільки нікчемним придатком, так би мовити, прихвоснем Європи, чи ж, у свою чергу, здобути світодержавне значення й накласти відбиток на цілий період історії"²⁵. Тому І.Іонов правий, коли стверджує: "Теорія цивілізацій була для Данилевського ідеологічним інструментом, за допомогою якого вчений обґрунтовував право Російської імперії на реванш у східному питанні та загарбання Константинополя"²⁶.

Оригінальні семантика й прагматика теорії Данилевського та досить суперечливе їх поєднання диктують необхідність прискіпливіше проаналізувати його авторський метод із погляду методології історії.

Філософсько-історична концепція Данилевського формувалася під великим впливом позитивізму. Він по суті ототожнював історичний процес із природним і в інтерпретації історії застосовував методи природничих наук. Але в нього, ученого-біолога, і позитивізм мав відповідний відтінок – органіцистський. А це, у поєднанні з його релігійністю й політичними переконаннями, змушувало шукати додаткових підпорок для своєї теорії в ідеалізмі, зокрема, у тій його версії, яка була найближчою до позитивізму й започаткована філософією І.Канта.

Як відомо, Кант розрізняв внутрішню, духовну, суть речей ("речей у собі"), яку вважав пізнаванною хіба що для метафізики, але не для науки, і їхні зовнішні прояви, феномени, що можуть дослідним шляхом вивчатися самі по собі, безвідносно до суті речей. Виявлені при цьому впорядкованість і регулярність феноменів або фактів, трактуються як закони природи. Їх відкриттям, установленням повторюваності й порядку природних феноменів якраз і займаються природничі науки. А для них, за Кантом, природою є все, що можна спостерігати ззовні як феномени, у тому числі факти історії. Пізніше позитивісти цим і обмежились, відмовившись від "метафізичного" заглиблення в суть історичних явищ.

Але Кант усе-таки визнавав, що в будові й формах життєдіяльності живих організмів, а ще більше – в людській історії, присутня певна доцільність, яку він називав планом природи. Хоч наука й не може однозначно довести існування такого телеологічного "плану" ("ідеї"), учені змушені діяти так, ніби він існує. Кант дав філософську ("метафізичну") інтерпретацію внутрішньої телеології природи. Мету існування живих організмів він бачив у самому їх існуванні, тоді як мету наділеної розумом людини – ще й у невпинному прогресі людської раціональності (інтелекту, моральної свободи), можливого тільки в рамках універсальної історії людства²⁷.

Ідею людської історії як єдиного процесу зростання свободи, розвинену в XIX ст. Гегелем і гегельянцями, Данилевський відкинув. Проте на озброєння взяв дві інші

ідеї, що логічно випливали з кантівської філософії історії. Одна з них – імпліцитно позитивістська: історична наука має справу з історичними фактами як природними феноменами. Друга – імпліцитно метафізична: історичний процес є здійсненням певних планів природи (історії).

Він навіть не пробує аналізувати глибинний зміст історичних фактів. Питання про факт-джерело, яким так опікувався історизм, Данилевським узагалі не розглядається. Для нього факти дійсності вже самі по собі є фактами науки, якщо вони виявлені й приведені в якусь систему. Ця система може бути штучною, якщо предмети і явища групуються за виразною, але несуттєвою ознакою, або природною, якщо факти групуються відповідно до їх природної спорідненості. Природна система є остаточною для науки й "висвітлює всі її факти" (с. 78). Подальша зміна парадигм, як її в ХХ ст. обґрунтував Кун, для російського вченого неможлива.

Із такою ж категоричністю він "вносить" природну систему і в історію. На його переконання, явища що в історії, що в природничих науках мають групуватися за морфологічним (формотворчим) принципом. Але тут його позитивізм відступає перед метафізикою, адже вказаним принципом є не що інше, як "ідеальне в природі" (с. 158). Звідси в нього такі однотипні категорії як "ідея рослини", "ідея тварини", "ідея людини", "ідея слов'янства", "план історичного розвитку". Р.Дж.Коллінгвуд ще в Канта помічав таке зближення історії й природничих наук, такий паралелізм у тлумаченні планів природи й законів природи, що це тільки спотворювало обидві галузі знання²⁸. Данилевський же по суті методологічно отожднює історію й біологію. Основою для цього слугує поширення на історію органічної теорії, а підставою для універсалізації останньої – все та ж концепція "плану природи". Та якщо в Канта це була тільки умовність, метафора, то в Данилевського вона набуває трансцендентного значення. Він у всьому бачить "безпосередню дію божественного Промислу", унаслідок чого "і стрункий порядок природи є непогрішним, і історія є непогрішною" (с. 214). При цьому ідею Канта про єдиний для всього людства план природи (план історії) він відкидає й заводить мову про різні "плани розвитку" для окремих груп народів і, відповідно, про різні культурно-історичні типи.

Після такого метафізичного отожднення історії з біологією зникала необхідність створювати природну систему історичної науки з аналізу самих історичних фактів. Названу систему Данилевський просто переносив із біології й уже згідно з нею перегруповував і "впорядковував" відомі науці факти. Він заявляв, що й відшукання та перелік культурно-історичних типів "не становить жодного утруднення, позаяк вони загальновідомі" (с. 88).

Він справді бачив усю невідповідність між дійсними фактами історії і європоцентристською лінійно-стадіальною схемою пояснення історичного процесу. Тому його прагнення побудувати історичну теорію на врахуванні реального культурно-цивілізаційного різноманіття світу було цілком виправданим. Проте загальнотеоретичний фундамент для неї закладався хиткий, оскільки формувалася з різнорідних, у чомусь навіть взаемовиключних, конструктивних елементів: позитивізму й метафізичних ідей, історизму й організму, апеляції до фактів і відмови від їх пошуку та аналізу. Із неї Данилевський не виводив навіть свої "закони історичного розвитку". Він їх постулював за зразком законів біології й аргументував дібраними фактами з порівняльної історії цивілізацій. А взагалі під законами наук про людину та суспільство він розумів "просто часте повторення явищ, для якого ми не можемо придумати навіть гіпотетичного пояснення" (с. 437).

Філософський еkleктизм теорії культурно-історичних типів значною мірою знецінював її в очах професійних істориків, які не мали змоги наповнити конкретно-історичним матеріалом метафори "план", "ідея", "організм" тощо. Цього, однак, не можна стверджувати стосовно дослідницьких методів Данилевського, адже методи можуть мати й самостійну цінність для історичної науки, без

прив'язки до певної теорії. Пропоновані вченим методи впливали переважно з позитивістської дослідницької традиції. Але їх декларування й практичне застосування в книзі "Росія і Європа" не завжди збігалися.

Метод аналогії. Він використовувався найчастіше, і на ґрунті прихильності автора до органіцизму набув ледь не універсального значення. Аналогія проводилась між розвитком природничих наук і розвитком історії, між рослинним або тваринним світом і людством, між видами в живій природі й культурно-історичними типами, між життям окремої людини й життям цивілізації тощо. Для історії, яку Данилевський уважав, як і біологію, порівняльною наукою, може бути цікавою його методика порівняння різних культурно-історичних типів: оскільки вони проходять однакові (гомологічні) стадії життя, то малодосліджений чи молодий культурно-історичний тип можна зіставити з типом дослідженим, що вже завершив свій життєвий цикл, і, за принципом аналогії, точно визначити, в якому періоді життя він перебуває в той чи інший час (с. 87). У такий спосіб Данилевський, власне, і "визначав" майбутнє Росії та слов'янства. Водночас надмірність аналогій із біологією призводила до фактичного ігнорування специфіки історії, зокрема, універсального характеру людської раціональності, на який вказували й Кант, і Гегель. Характерно, що, заперечуючи запозичення в чужій цивілізації "всього, що відноситься до пізнання людини й суспільства", Данилевський сам активно застосовував теорії і методи європейської науки.

Метод типології. Він був тісно пов'язаний із попереднім, бо теж ґрунтувався на морфологічному принципі. Але в природній системі історії йому відводилась центральна роль як засобів розрізнення культурно-історичних типів. При типології явищ Данилевський закликав ураховувати всі їхні ознаки. Культурно-історичний тип він визначав на основі сукупності характеристик ("категорій"): особливостей релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього розвитку. Проте цього, досить продуктивного, підходу до типології не продемонстрував і у власній типологізації вказував на єдину, зовнішню, ознаку – мовну спорідненість народів ("лінгвістичне сімейство"). Хоча так і залишилось незрозумілим, чому германо-романський тип об'єднує дві різні мовні групи – германську й романську²⁹.

Водночас Данилевський не виключав зв'язку між мовою (мовною групою) й психологією: "Якби в племені не виробилась особливість психічного складу, то яким би чином могли виникнути настільки суттєві відмінності в логічній побудові мов?" (с. 107). Але йому бракувало матеріалів етнопсихолінгвістики, яка тільки зароджувалася. Він лише відзначив її майбутню велику евристичну значущість: "Порівняльна філологія могла б слугувати підмурівком для порівняльної психології племен, якби хто встиг прочитати у відмінностях ґраматичних форм відмінності в психологічних процесах та в поглядах на світ, від яких перші дістали свій початок" (с. 107–108).

Генетичний метод. Його застосування мало б забезпечити аналіз розвитку культурно-історичного типу в рамках, окреслених типологією та біологічною аналогією (періоди життя типу як історичного організму). Цей розвиток починається в етнографічний період, коли культурно-історичне плем'я вже виділилося зі споріднених з ним племен і "збирається запас сил для майбутньої свідомої діяльності, закладаються ті особливості в будові розуму, почуття й волі, які становлять всю оригінальність племені". Ці особливості "виражаються в мові (що виробляється в цей довгий період часу), у міфічному світогляді, в епічних переказах, в основних формах побуту, тобто в ставленні як до зовнішньої природи, так і до себе подібних" (с. 107). Останні зауваження імпліцитно вказують на джерела, з яких можна почерпнути матеріал для аналізу змісту самобутнього типу, хоча сам Данилевський до джерел не звертався.

У визначенні ж рушійних сил історичного розвитку Данилевський зупинився на роздоріжжі між телеологічним і природно-історичним, точніше історико-

географічним, їх тлумаченням. З одного боку, він визнавав якусь "початкову причину" психологічних особливостей племен, хоч і не розкрив її. Також стверджував, що в етнографічний період "несвідомим чином заготовлюється матеріал і закладаються підвалини майбутньої діяльності", а в державний – "народи пригтовляють, так би мовити, місце для своєї діяльності, будують державу й огорожують свою політичну незалежність", хоч це й означає для них утрату більшої чи меншої частини первісної племінної волі (с. 107, 111–112). З іншого боку, – заявляв, що племена не становлять генетично самобутніх одиниць, а тільки протягом тисячоліть стали самобутніми, здобувши й характеристичний зовнішній облік, і особливий психічний лад (с. 122). При цьому відзначав вплив на формування характеру етносу природних умов, особливо лісу, який створював не замалі, але й не завеликі труднощі для життєдіяльності племені (с. 189–230). А вже перехід до державності зумовлювався, на його погляд, зовнішніми поштовхами – зіткненнями з іншими народами, що збуджувало усвідомлення народом своєї самобутності й спричинювало спільну діяльність у певному напрямі. Нові поштовхи з часом викликали перехід до цивілізації. Таким чином, скептичне ставлення Данилевського до історизму звузило можливості генетичного методу, а результати його застосування зробило суперечливими.

Системний підхід. Системний метод, що сьогодні є ключовим у дослідженні цивілізацій, у XIX ст. був ще недостатньо розроблений. На систему дивилися спрощено, однобоко. Зазвичай в її властивостях як цілого бачили тільки поєднання властивостей її складників, і не помічали нових, інтегративних властивостей, що виникають унаслідок взаємодії цих елементів. Це обумовило й методологічну хиткість системного підходу Данилевського. Запроваджена ним категорія "природна система" призначалася не для вивчення системи явищ як єдиного цілого, а лише для розмежування ("систематизації") явищ за морфологічним принципом. Він рішуче заперечував існування "загальнолюдського" й визнавав лише "вселюдське" як суму характеристик усіх народів, що складають людство. А коли й демонстрував зразки системного аналізу, наприклад, історичної ситуації в Європі в XV–XVI ст., то причини взаємовпливу подій убачав не в їхньому системному зв'язку, а в "плані світодержавного промислу" (с. 311–312).

Точно так і наведена вище сукупність характерних рис цивілізації зовні постає як система. Але насправді це тільки "плани" телеологічної "спрямованості розвитку", зв'язок між якими автор не простежує, а конкретне зіставлення слов'янського та германо-романського типів проводить лише за трьома критеріями: психічним ладом народів, їхнім віросповіданням та "історичним вихованням". Тому дослідники справедливо вказують, що конкретне застосування теорії "виявилось набагато біднішим, ніж вихідна концепція"³⁰. Та й названі фактори не становлять цілісної системи. Релігія не є хоча б рівноцінним психічному ладові культуротворчим чинником, як це прийнято в сучасних теоріях цивілізацій. Данилевський не досліджує впливу християнства на свідомість і діяльність людей, суспільне життя, художню культуру тощо. Водночас, на його думку, народний характер може спотворити саму релігію, якщо йому не відповідає її ідеал (германо-романські народи), або смиренно прийняти її, якщо така відповідність є (російський народ). Останнє імпліцитно вказує на богообраність народу.

Методологічне підпорядкування релігії психологічному типові народів і часте звернення вченого до питань народності й національності дає І. Галактіонову підстави стверджувати, що взагалі "теорія культурно-історичних типів Данилевського – цільне, системне вчення про нації, їх сутність, походження, ознаки та закони"³¹. Це, звичайно, перебільшення, адже ототожнення культурно-історичного типу з нацією, якщо й виявляє себе, то, передусім, у главах, присвячених Росії. Проте це також цікава проблема, оскільки вона торкається й українського народу.

Як російський великодержавник, Данилевський не має жодного сумніву в тому, що, приєднавши визволені з-під Польщі українські землі, Росія лише "повернула своє", що великороси й малороси (українці), попри відмінності в говорах, становлять один, російський, народ (с. 103). Однак їхні історичні образи постають у нього доволі несхожими, коли він обґрунтовує так званий "закон збереження історичних сил". Так, Південно-Західна Русь (Подніпров'я та Прикарпаття) під впливом Візантії розвинула активну релігійну, політичну й культурну діяльність у ті часи, коли на Північному Сході (Суздаль і Москва) в умовах глухої лісової країни продовжувалось "тихе, здебільшого ще племінне, етнографічне життя", русифікувалися фінські племена й цим накопичувався "сильний запас російської сили". Згодом Південно-Західну Русь зламали внутрішні й зовнішні бурі, вона опинилась під владою Литви й Польщі, а зміцніла за цей час Москва стала, мовляв, "збиральницею землі руської" (с. 437–440). Виходить, що українці й росіяни мали відмінне етно-племінне коріння, отримали різне "історичне виховання", а якщо врахувати закиди Данилевського київському духівництву, яке "заразилось духом католицької нетерпимості" (с. 188), та феномен уніатства, то й – неодакнове культурно-релігійне "виховання". За всіма трьома "розрядами", за якими вчений зіставляв характери народів, це такі етноси різні, хоч і споріднені. Не випадково ж він і об'єднання незалежної Малоросії з Росією за часів Б.Хмельницького пояснює лише "глибоким політичним тактом" малоруського племені (с.484).

У цілому ж спрощені уявлення Данилевського про системність та фактична її підміна типологією вели до руйнування базових принципів самої історичної науки. Адже, за його логікою, в історії Росії споконвіку російські явища й тенденції були органічно несумісними з тими, що їй "прищепив" Петро I, синтез одних і других був неможливий, а значить, розуміти й вивчати їх можна було тільки окремо. У результаті системно єдина історія країни логічно розпадалася щонайменше на два потоки подій, на дві історії – "свою" та "чужу, прищеплену". На цьому тлі непослідовною, у свою чергу, виглядала відмова Данилевського (очевидно, продиктована його прагматизмом) бачити більш природні відмінності в історії російського й українського народів.

Підсумовуючи історико-методологічний аналіз теорії Данилевського, знову звернемось до міркувань Куна з приводу наукових революцій. Він зазначає, що коли "з'являється на світ новий кандидат в парадигму, учені чинитимуть опір його прийняттю, поки не будуть переконані, що задоволені дві найважливіших умови. По-перше, новий кандидат має, очевидно, розв'язувати якусь спірну й у цілому усвідомлену проблему, котра не може бути розв'язана в жоден інший спосіб. По-друге, нова парадигма повинна обіцяти збереження реальної спроможності вирішення проблем, яка накопичилась у науці завдяки попереднім парадигмам. Новизна заради новизни не є метою науки"³².

Що стосується першої умови, то слід зауважити, що потреба в перегляді однолінійної європоцентристської схеми історичного розвитку в ХІХ ст. не усвідомлювалась більшістю істориків та філософів ані в Західній Європі, ані в Росії, де сама історична наука мала європейське коріння й антиєвропейські потуги слов'янофілів наражалися на гостру критику з боку західників, що чисельно переважали. Та проблема перегляду вже назріла, і Данилевський вдався до радикальної заміни старої схеми новою, полілінійною. Однак його філософсько-історична (і соціологічна) концепція культурно-історичних типів, як продукт свого часу, формувалась із наявних тоді, досить різnorodних, теоретичних компонентів, скріплених (для певності) органіцистською аналогією. Тому спроби надати їй логічної завершеності й доказовості до кінця не вдалися, зокрема й через прагматичну панславістську спрямованість самої книги. Завдання побудувати прийнятну для історичної науки багатолінійну модель історії вчений поставив, але не вирішив³³.

Ще меншою мірою виконувалась друга умова. Теорія Данилевського намітила комплекс методів і способів аналізу фактів згідно з новим баченням історії. Але автор

застосовував їх непослідовно, суперечливо, інколи в спотвореному вигляді – від надлишковості аналогій до перекрученої системності. Дослідницькі методи в тому вигляді, в якому їх використовував Данилевський, не лише не створювали більш ефективної методології історії, а й заводили в глухий кут розв'язання традиційних для історіографії проблем, як це видно на прикладі історії Росії. У спільноті істориків прихильники історизму не приймали соціологічного позитивізму Данилевського, прихильники позитивізму – його телеології й метафізики, ті й інші разом – органіцизму.

Таким чином, теорія Данилевського наскільки повертала історичну науку обличчям до реальностей історії, настільки ж позбавляла її власного реального ґрунту. Наслідком був скепсис істориків відносно гносеологічної спроможності цієї теорії.

Сучасна, постнекласична, наука, озброєна соціологією знання, з більшим розумінням ставиться до подібних філософсько-історичних концепцій. Але для неї занадто архаїчною є така теоретична скріпа теорії Данилевського, як органіцизм. За умов його заміни надійнішим методологічним "вузлом" та врахування методологічних здобутків великих теорій цивілізацій ХХ ст., передусім О.Шпенглера й А.Тойнбі, багато елементів теорії Данилевського можуть цілком прислужитися для формування методології цивілізаційного аналізу історичного процесу.

¹ Див.: *Реснт О.П.* Деякі проблеми історії України ХІХ–ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С. 3.

² Аналіз цих суперечностей у середині 1990-х рр. дав С.Гантінгтон (див.: *Хантінгтон С.* Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – №1; *Его же.* Столкновение цивилизаций. – М., 2003).

³ Раніше дещо схожу концепцію, щоправда, з європоцентристським підтекстом, виклав німецький історик Г.Рюккерт у додатку до "Підручника світової історії в органічному викладі" (1857). Проте ця книга пройшла непоміченою навіть у Німеччині, де її автора й досі не визнано за оригінального вченого (див.: *Ионов И.Н., Хачатурян В.М.* Теория цивилизаций от античности до конца XIX века. – СПб., 2002. – С. 361).

⁴ *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – К., 1996. – С.105.

⁵ *Бойченко І.В.* Філософія історії: Підручник. – К., 2000. – С. 274.

⁶ Див., наприклад: *Авдеева Л.Р.* Русские мыслители: Ап.А.Григорьев, Н.Я.Данилевский, Н.Н.Страхов. – М., 1992; *Бажов С.И.* Философия истории Н.Я.Данилевского. – М., 1997; *Балуев Б.П.* Споры о судьбах России: Н.Я.Данилевский и его книга "Россия и Европа". – М., 1999 та ін.

⁷ *Балуев Б.П.* Указ. соч. – С. 70.

⁸ *Заицький Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 7.

⁹ Див.: *Кун Т.* Структура научных революций: Сб. / Пер. с англ. – М., 2003.

¹⁰ *Страхов Н.Н.* О книге Н.Я.Данилевского "Россия и Европа" // *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. – М., 1991. – С. 513.

¹¹ *Бестужев-Рюмин К.Н.* Теория культурно-исторических типов // *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – СПб., 1995. – С. 462.

¹² *Балуев Б.П.* Указ. соч. – С.70.

¹³ *Нугманова Н.А.* Н.Я.Данилевский о всемирно-историческом процессе // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1997. – №2. – С. 45–46; *Шевляков А.И.* Книга Н.Я.Данилевского "Россия и Европа" в полемике 80-х годов XIX века // Социологические исследования. – 1998. – №12. – С. 127.

¹⁴ *Кун Т.* Указ. соч. – С. 39–42, 160.

¹⁵ Там же. – С. 89.

¹⁶ Див.: *Бон Т.* Историзм в России? О состоянии русской исторической науки в XIX столетии // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 124–127.

¹⁷ Див.: *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. – М., 1991. – С. 7 (далі в тексті всі виноски даються на це видання із зазначенням сторінки в дужках).

¹⁸ Сучасний німецький дослідник Л.Люкс також визнає спалах ворожості, але пояснює його передусім психологічними чинниками – відчуттям занепаду Заходу і його

суспільних інституцій, особливо внаслідок революції 1848 р., і страхом перед могутністю Росії, де лунали месіанські й панславістські заклики (див.: Люкс Л. Россия между Западом и Востоком. – М., 1993. – С. 25–34).

¹⁹ Ще К.Бестужев-Рюмін відзначав дуже незручну для читача структуру матеріалу, коли логіка думок і фактів розривається численними аналогіями, відступами, авторськими міркуваннями тощо (див.: Бестужев-Рюмин К.Н. Указ. соч. – С. 461).

²⁰ Іонов І.Н., Хачатурян В.М. Указ. соч. – С.369–371.

²¹ Авдеева Л.Р. Указ. соч. – С. 82.

²² Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. – СПб., 1997. – С. 382.

²³ Социологическая мысль в России: Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Л., 1978. – С. 241.

²⁴ Страхов Н.Н. Указ. соч. – С. 510.

²⁵ Данилевский Н.Я. Горе победителям. Политические статьи. – М., 1998. – С. 54.

²⁶ Іонов І.Н. Империя и цивилизация (Идеи и догадки Н. Данилевского в сравнительно-историческом освещении) // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 112.

²⁷ Див.: Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980. – С. 92–93, 100.

²⁸ Там же. – С. 93–94.

²⁹ Павленко Ю.В. Назв. праця. – С. 106; Хачатурян В.М. Теория культурно-исторических типов Н.Данилевского: логика и противоречия // Общественные науки и современность. – 2003. – №2. – С. 104.

³⁰ Хачатурян В.М. Указ. соч. – С. 107.

³¹ Галактионов А. Органическая теория как методология социологической концепции Н.Я.Данилевского в книге “Россия и Европа” // Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – СПб., 1995. – С. XIX.

³² Кун Т. Указ. соч. – С. 252.

³³ Іонов І.Н. Указ. соч. – С. 111.

The article deals with the analysis of methodological, semantic and pragmatic aspects of the theory of cultural – historical types of N.Danilevsky. The author comes to the conclusion that the methodological basis of this theory is rather shaky and only be acceptable partially for in-depth research of a history of civilizations.

М.Г.Палієнко*

АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСХОВИЩАХ (ПЕРЕМІЩЕННЯ, ОПРАЦЮВАННЯ, ВИКОРИСТАННЯ)

У статті досліджено проблему переміщення архівних колекцій української еміграції з країн Європи до СРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в повоєнний період, встановлено основні етапи передачі сформованих фондів і колекцій до архівів України й Росії, визначено сучасні місця їх зберігання.

Однією з важливих і недостатньо вивчених проблем української політичної та культурної історії ХХ ст. є дослідження процесу заснування й розвитку архівно-музейних центрів української політичної еміграції в країнах Європи, формування й переміщення українських документальних колекцій за кордоном, їх доля під час Другої світової війни та в повоєнний період.

Особливої актуальності дана проблема набуває тому, що документальні зібрання української еміграції є надзвичайно цінним джерелом не тільки для вивчення її діяльності, а й для дослідження подій Першої світової війни, державотворчих процесів в Україні періоду визвольних змагань 1917–1920 рр., окремих

* Палієнко Марина Геннадіївна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

аспектів військової, культурної, церковної історії, а також життя, наукової та творчої спадщини багатьох громадсько-політичних, військових, церковних і культурних діячів України першої половини ХХ ст. (М.Грушевського, С.Петлюри, Д.Дорошенка, В.Винниченка, В.Липинського, О.Лотоцького, А.Шептицького, І.Огієнка, І.Горбачевського, Д.Антоновича, С.Русової, М.Шаповала, С.Шелухіна, Н.Полонської-Василенко, В.Петріва та ін.).

Виникнення українських музейно-архівних і бібліотечних установ у центрах осідку української міжвоєнної еміграції (Польща, Чехословаччина, Австрія, Франція) було обумовлено необхідністю збирання й збереження значного масиву документів та історичних пам'яток – як тих, що були вивезені урядовцями й приватними особами з українських теренів, так і тих, які утворилися внаслідок діяльності дипломатичних місій УНР, ЗУНР та Української Держави, функціонування таборів українських військовополонених та інтернованих у країнах Центральної й Західної Європи. Згодом до них долучилися матеріали численних громадсько-політичних, культурних, освітніх і наукових інституцій та організацій української еміграції.

У 1920–1930-х рр. в Європі з ініціативи представників різних громадсько-політичних і культурних кіл української еміграції розгорнули діяльність такі пам'яткоохоронні осередки, як Головний військово-історичний музей-архів армії УНР та Музей-архів визволення України (обидва – у Тарнові, Польща), Український національний музей-архів при Українському громадському комітеті в ЧСР, Музей визвольної боротьби України, Український історичний кабінет при МЗС ЧСР (усі – в Празі), Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Великі документальні колекції Директорії УНР були зосереджені на теренах Польщі (спочатку в Тарнові й Ченстохові, а згодом у Кракові та Варшаві), натомість архів уряду ЗУНР зберігався у Відні. Під час Другої світової війни архівами української еміграції спочатку зацікавилися спецслужби III райху, а згодом – радянської контррозвідки, унаслідок чого відбулося переміщення документальних зібрань із теренів одних країн до інших. На завершальному етапі війни та в повоєнні роки значна кількість документів українських емігрантських архівів була перевезена до СРСР і сконцентрована в спецховищах українських і частково російських архівів.

В українській і зарубіжній історіографії архівні зібрання української еміграції міжвоєнного періоду одержали умовну назву "Празький український архів", оскільки найбільші осередки функціонували в Празі, і саме звідти були перевезені в Україну найзначніші документальні комплекси. Однак слід ураховувати той факт, що подібного єдиного "архіву української еміграції" ніколи не існувало, а до сформованих у радянських таємних відділах "спецфондів" було включено джерела не тільки "празького", а й іншого походження (документи з Кракова, Відня, Парижа та ін.).

Аналіз публікацій із даної проблеми свідчить про те, що впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. архіви української еміграції привертала увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Важливе значення для постановки проблеми мала публікація Л.Лозенко "Празький український архів: історія і сьогодення"¹, в якій здійснено короткий огляд історії Українського історичного кабінету (УІК) у Празі та Музею визвольної боротьби України (МВБУ), охарактеризовано важливі аспекти переміщення цих колекцій із Чехословаччини до УРСР. Вагомий внесок у дослідження проблеми переміщення українських архівів під час Другої світової війни та в повоєнний період належить відомій американській дослідниці Патриції Кеннеді Грімсвед. Учена здійснила копітку й широкомасштабну пошуково-аналітичну роботу в архівах Німеччини, Росії, України та Білорусі, результати якої знайшли відображення в монографії "Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції"² і статтях, опублікованих на сторінках "Harvard Ukrainian Studies"³.

Наприкінці 2005 р. в Києві вийшла книга П.К.Грімстед ""Празькі архіви" у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної україніки"⁴, що є перекладом дев'ятого розділу зазначеної вище англомовної монографії. У праці розглянуто останні роки діяльності Українського історичного кабінету та Російського закордонного історичного архіву в Празі, висвітлено окремі аспекти вивезення архівної україніки з Праги до Києва та Москви, опрацювання її в спецвідділах радянських архівів. На жаль, в українському перекладі побачила світ лише незначна частина фундаментальної монографії П.К.Грімстед, основний же масив українського видання становлять документальні додатки, а саме: факсимільно відтворені тексти документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Російської Федерації й фотодокументи із Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного.

Високо оцінюючи працю П.К.Грімстед, не можемо не погодитися з головою Державного комітету архівів України, який у післямові до видання відзначив, що "звичайно, автору на всі питання не вдалося відповісти. Багато нюансів лишається нез'ясованими. Отже, є поле діяльності й для майбутніх дослідників"⁵.

Що стосується історії створення й діяльності українських архівних осередків в Європі в міжвоєнний період, то вона знайшла відображення в низці конкретно-історичних досліджень М.Мушинки, М.Палієнко, Г.Савченка та І.Срібняка, С.Заремби, у тому числі з історії Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР⁶, Музею визвольної боротьби України⁷, Українського національного музею-архіву в Празі⁸, Українського історичного кабінету⁹. У кількох статтях у загальних рисах охарактеризовано процес переміщення празьких колекцій до СРСР у післявоєнний період та місця їх сучасного зберігання¹⁰.

Однак досі лишається не введеною до широкого суспільного та наукового обігу інформація джерел таємного архівного діловодства, яка висвітлює основні етапи перевезення радянськими спецслужбами архівів української еміграції з теренів європейських країн і характеризує діяльність особливого відділу таємних фондів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві з їх систематизації, упорядкування, опрацювання й організації використання в оперативно-чекістських цілях.

Метою даного дослідження є систематизація й аналіз комплексу джерел, які торкаються історії переміщення архівних зібрань української еміграції з європейських країн до СРСР у повоєнний період; характеристика методів і принципів опрацювання документів "еміграційного" походження працівниками спецвідділів радянських архівів; актуалізація інформації про сучасні місця зберігання цих документальних комплексів, визначення перспектив їх подальшого використання.

Джерельною основою дослідження є документи офіційного походження, які зберігаються у фонді 14 (описи 2, 7) – Архівне управління Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР, м. Київ (згодом – Архівне управління Міністерства внутрішніх справ УРСР, м. Київ; Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, м. Київ) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та у фонді 4703 (опис 2) – Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, який має номенклатурний номер ЦДАВО України, але зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі – ЦДІАК України). Зокрема до 7-го опису фонду 14 ЦДАВО України внесено справи таємного діловодства Архівного управління за 1942–1970 рр., що характеризують його діяльність у даний період. Загалом опис включає 947 таємних справ за 1942–1970 рр., які систематизовані за структурно-хронологічною ознакою. До опису 2-го фонду 4703 ЦДІАК України внесено справи постійно зберігання внутрішнього діловодства архіву за 1945–1993 рр.

За своєю типологією та видовими ознаками представлені в зазначених фондах матеріали становлять: 1) таємні директивні документи (накази, циркуляри,

розпорядження) НКВС (МВС) СРСР та УРСР, Ради Міністрів УРСР, Головного архівного управління СРСР про організацію розшуку, перевезення, опрацювання та використання документів в оперативно-чекістських цілях; 2) офіційне листування керівників Архівного управління з Міністерством внутрішніх справ УРСР, Міністерством закордонних справ УРСР, Головним архівним управлінням МВС СРСР про передачу документів іншим державам; 3) матеріали про повернення в Україну документів, вивезених нацистами, та комплектування документальними матеріалами архівів УРСР (ці справи включають також інформацію про переміщення архівів української еміграції, які були утворені на теренах європейських країн); 4) акти, списки фондів та інші матеріали про місцезнаходження й передачу архівних фондів; 5) плани й звіти про роботу архівних органів УРСР із використання документальних матеріалів в оперативних, військових і наукових цілях; 6) списки фондів особливого відділу таємних фондів. Аналіз цих документів дає можливість дослідити дії радянських спецслужб щодо пошуку, виявлення й перевезення емігрантських архівів до СРСР, визначити домінанту політику органів радянської влади щодо їх зберігання та використання, відтворити процес опрацювання матеріалів еміграції в таємних відділах архівів України.

Як уже відзначалося, під час Другої світової війни відбулося масштабне переміщення документальних і культурних цінностей різних європейських народів, яке значною мірою стосувалося й архівів української політичної еміграції¹¹. Архівні й бібліотечні колекції розглядалися німецькою владою як важливі джерела, які доцільно використовувати в розвідувальних та ідеологічних цілях. Із метою пограбування культурних цінностей європейських народів у 1940 р. нацистами був створений оперативний штаб райхслайтера А.Розенберґа (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – ERR), який складався з управління штабу в Берліні та мережі відділів, зондеркоманд і зондерштабів на місцях. Серед головних завдань штабу були розшук та відбір матеріалів для так званої "східної бібліотеки" А.Розенберґа (Ostbucherei Rosenberg)¹², а також опрацювання матеріалів із метою підготовки аналітично-інформативних праць із питань більшовизму, масонства, іудаїзму для створеної в Німеччині Центральної бібліотеки Вищої школи¹³. Однак на завершальному етапі війни аналогічні завдання почали виконувати органи радянської держбезпеки, які розгорнули широкомасштабну діяльність не тільки із повернення до СРСР вивезених нацистами пам'яток, але й із вилучення та перевезення документальних, музейних і книжкових колекцій російської й української еміграції з метою їх подальшого використання в "оперативно-чекістських цілях".

У 1944–1945 рр. у ході реорганізації ЦДІА УРСР у м. Києві, поряд з іншими відділами, було створено відділ таємних фондів та особливий відділ таємних фондів. Перший забезпечував зберігання документів дореволюційних фондів (органів царської поліції, жандармського управління, суду), другий – документів органів німецької окупаційної влади, що діяли на території України, матеріалів української "буржуазно-націоналістичної" еміграції, організацій таємного діловодства. Основними завданнями цих відділів у період їх створення були: а) комплектування, облік і зберігання документів; б) науково-технічне опрацювання документів; в) створення до них науково-довідкового апарату; г) науково-оперативна розробка документів; д) використання документів, як відзначалось у тогочасній документації, в "оперативно-чекістських цілях".

2 жовтня 1944 р. було видано наказ НКВС-НКДБ СРСР "Про поліпшення роботи з використання секретних матеріалів державних архівів в агентурно-оперативній роботі". Згідно з цим наказом архівні органи УРСР проводили заходи, спрямовані на посилення "зв'язку та тісного ділового контакту з оперативними органами, надання їм допомоги науково-оперативними орієнтовками", розробкою матеріалів в оперативних цілях¹⁴.

Звичайною практикою стала діяльність спеціальних груп працівників держбезпеки, які здійснювали роботу з пошуку документальних збірок на зайнятих радянськими військами територіях різних європейських держав. Особливе зацікавлення цих груп викликали архіви російської й української політичної еміграції, що пояснювалося послідовною боротьбою її представників проти більшовицького режиму в Росії й Україні. Навесні 1945 р. ці групи проводили активну роботу на теренах Польщі та Чехословаччини. Уже 12 березня 1945 р. заступник відділу держархівів УНКВС по Львівській області старший лейтенант держбезпеки Г.П.Некlesa у своєму рапорті до начальника облдержархіву УНКВС по Львівській області Політкіна повідомляв про розшук вивезених нацистами зі Львова до с.Тинець (Польща) документальних матеріалів Львівського облдержархіву та Львівського архіву давніх актів, серед яких були епістолярії Шептицьких, кілька скринь із пергаментними дипломами за 1234–1798 рр., картами й планами. Г.Некlesa висловлював припущення, що ці матеріали можуть зберігатись у м. Опава (Тропау) на території Чехословаччини. Крім того, у рапорті йшлося, що "за наявними даними, у Кракові зберігаються документи Петлюри українською мовою за 1918–1922 рр., зміст і кількість яких встановити неможливо, оскільки вони знаходяться у розпорядженні СМЕРШ 4-го Українського фронту, який не дає про них жодних відомостей"¹⁵.

З огляду на політичне значення документів і можливість їх використання в оперативних цілях у справу втрутився начальник управління держархівами НКВС УРСР капітан держбезпеки В.Гудзенко, який 29 березня 1945 р. звернувся з доповідною запискою до начальника Головного архівного управління (ГАУ) НКВС СРСР комісара держбезпеки І.Никитинського. У ній він просив ужити заходів щодо передачі цих документів "архівним органам НКВС УРСР через Головне управління контррозвідки СМЕРШ НКО СРСР"¹⁶. Відповідь на це звернення за підписом начальника відділу комплектування ГАУ НКВС СРСР Голубцова надійшла тільки 8 травня 1945 р. У ній повідомлялося, що ці документи передані в розпорядження Управління НКВС по Львівській області¹⁷.

Після цього В.Гудзенко 26 травня звернувся до начальника Управління НКВС по Львівській області Грушка з проханням прискорити відправку до Києва документальних матеріалів із Кракова¹⁸. 31 травня Гудзенко листовно повідомив І.Никитинського, що з Кракова та його околиць (с.Тинець) доставлено шість вагонів документальних матеріалів, вивезених під час війни нацистами зі Львівського архіву давніх актів. Крім того, до Львова також прибув один вагон документальних матеріалів "петлюрівської Директорії та її міністерств". За наказом народного комісара внутрішніх справ УРСР В.Рясного ці документи мали передати на зберігання до Центрального архіву Жовтневої революції в м. Києві¹⁹.

11 червня 1945 р. на ім'я В.Гудзенка надійшов лист від директора облдержархіву НКВС УРСР Львівської області Копчуна, в якому повідомлялося, що до Києва відправлені "документальні матеріали українських контрреволюційних урядів періоду 1917–1927 рр. у кількості 18 фондів обсягом 6234 од. зб. – 560 зв'язок"²⁰. Серед фондів, які передавалися зі Львова до Києва, були: Державна канцелярія, Військове міністерство, Міністерство земельних справ, Міністерство фінансів, Міністерство народного господарства, Міністерство закордонних справ, Міністерство праці, Міністерство пошт і телеграфу, Міністерство культів, Міністерство друку та пропаганди, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Товариство Червоного Хреста, Міністерство шляхів сполучення, Рада Міністрів, Міністерство освіти, Департамент державного контролю, Міністерство юстиції Директорії УНР.

Факт передачі архівних документів Директорії УНР був зафіксований у звітній доповіді про роботу Управління державними архівами НКВС УРСР за 1945 р., де в розділі "Комплектування, облік та експертиза цінності державного архівного фонду УРСР" відзначалося, що "за сприяння контррозвідки СМЕРШ 4-го Укра-

їнського фронту повернуті з Кракова й передані в Центральний архів Жовтневої революції (Київ) документальні матеріали українських контрреволюційних урядів 1917–1927 рр. у кількості 18-ти фондів і 6234 од. зб."²¹

Особливу увагу радянських спецслужб привертала також емігрантські архіви в Чехословаччині. Відразу ж після вступу до Праги радянських військ туди прибув начальник Головархіву СРСР І.Никитинський, якому вдалося досягти домовленості про передачу Російського закордонного історичного архіву (далі – РЗІА) до Москви, що було оформлено як дарунок чехословацького уряду АН СРСР²².

3 травня 1945 р. народному комісару внутрішніх справ СРСР генеральному комісару держбезпеки Л.П.Берії було надіслано телефонограму народного комісара внутрішніх справ УРСР, комісара держбезпеки 3 рангу В.С.Рясного, яка торкалася організації заходів щодо повернення архівних матеріалів, вивезених німцями під час війни з України, а також перевезення до УРСР архівів української еміграції з Праги та Берліна. Між іншим, у ній наголошувалося на тому, що спецслужбам відомі організації українських націоналістів у Берліні, Празі й інших містах, "в яких скупчено величезну кількість документів, що мають науковий та оперативний інтерес" (азначалося, що в їх розпорядженні є назви й адреси цих установ). В.Рясний звертався до Л.Берії з проханням надати дозвіл на відрядження до Німеччини й Чехословаччини групи працівників архівних органів НКВС УРСР "з метою розшуку та повернення документів в Україну"²³.

10 травня вже було визначено персональний склад групи (заступник начальника Архівного управління НКВС УРСР капітан держбезпеки П.І.Павлюк, начальник Центрального фотокіноархіву УРСР капітан держбезпеки Г.С.Пшеничний, директор Рівненського облдержархіву О.Й.Куц, начальник архівного відділу УНКВС Київської області капітан держбезпеки І.П.Олійник, заступник начальника архівного відділу УНКВС Львівської області старший лейтенант держбезпеки Г.П.Неклес)²⁴.

Важливе значення для реконструкції перебігу "оперативно-пошукової" роботи українських архівістів має доповідна записка П.Павлюка начальнику Архівного управління НКВС УРСР В.Гудзенку від 9 серпня 1945 р.²⁵ У ній, зокрема, відзначалося, що група з розшуку та повернення документальних матеріалів, вивезених німецькими окупантами з України, прибула до Чехословаччини 12 червня 1945 р. У м. Опава в результаті пошукових операцій членами групи було виявлено місця зберігання документів Львівського та Миколаївського обласних державних архівів, Київського архіву давніх актів, Ризького та Мінського центральних архівів. 19 липня всі документи були зведені до пакгаузу залізничної станції. Того ж дня П.Павлюк із Г.Неклесом виїхали до Праги, де зв'язалися з радянським посольством, комендатурою та місцевими архівними органами з метою розшуку матеріалів.

25 липня вони розпочали пошукову акцію в Празі, намагаючись віднайти місця зберігання як документів, вивезених німцями із СРСР, так і документів української еміграції. Невдовзі ними було виявлено документи Українського вільного університету та видавництва Українського національного об'єднання, які вони відразу ж завантажили у вагон. Вони відвідали також м. Подебради, яке знаходилося за 52 км від Праги, де виявили документи Української господарської академії. Однак найбільше зацікавлення пошукової групи викликало зібрання Українського історичного кабінету, яке вони знайшли в архіві МВС ЧСР. Питання про передачу цього зібрання було порушено перед чехословацьким урядом радянським послом В.Зоріним. Унаслідок тривалих переговорів уряд ЧСР 14 серпня 1945 р. прийняв рішення про передачу УРСР "на доказ дружніх стосунків наших народів, які є тепер близькими сусідами, української частини так званого Празького російського архіву"²⁶.

Водночас уряд ЧСР визначив певні умови передачі документів, які були сформульовані в спеціальному меморандумі міністра закордонних справ Чехословаччи-

ни В.Клементіса послу СРСР В.Зоріну від 22 серпня 1945 р. Зокрема В.Клементіс наголошував на тому, що "при передачі має залишитися в силі умова, згідно з якою "Російський архів" передавався АН СРСР, тобто, що Український центральний архів представляє Чехословаччині фотокопії документів, що передаються, і що цей архів буде знаходитися в Києві в Українському центральному архіві як самостійний відділ під назвою "Працький український архів". Окрім того, міністр підкреслював ту обставину, що "предмети з названого архіву, які є, безсумнівно, власністю Чехословацького державного архіву, можуть бути передані безпосередньо, але предмети, які є його депозитом, – після з'ясування юридичних для цього передумов"²⁷.

25 серпня 1945 р. посол СРСР В.Зорін надіслав міністру внутрішніх справ ЧСР В.Носеку листа, в якому повідомляв, що всі правові норми, які випливають із обов'язків, що були взяті на себе архівом міністерства внутрішніх справ ЧСР щодо приватних осіб при прийнятті від них на зберігання документів до українського та російського закордонних архівів, будуть виконані радянськими органами, які перебирають архіви, тому "всі претензії приватних осіб, пов'язані із зазначеними депозитами, слід надсилати до радянських органів"²⁸. В.Носек направив директору архіву МВС ЧСР професору В.Боровичці розпорядження про передачу радянському уряду матеріалів, що перебували на депозитному зберіганні в українському та російському закордонних архівах, оскільки радянська сторона зобов'язалася погодити питання з власниками депозитів із тим, щоб чеська сторона не мала в цьому плані жодних юридичних проблем²⁹.

Отже, документальне зібрання Українського історичного кабінету було передано чехословацьким урядом УРСР та оформлено "дарчим актом" від 30 серпня 1945 р. в Празі³⁰. 4 вересня 1945 р. відбулася врочиста передача архіву в приміщенні архіву міністерства внутрішніх справ ЧСР. На церемонії передачі були присутні з чеського боку – міністр внутрішніх справ В.Носек, міністр освіти З.Неєдли, міністр інформації В.Копецький, директор архіву МВС ЧСР професор Й.Боровичка, спеціальний радник архіву МВС ЧСР д-р В.Пешак, завідуючий Українським історичним кабінетом М.Балаш, з українського боку – посол СРСР у Чехословаччині В.Зорін, політичний радник посольства І.Чичаєв, заступник начальника АУ НКВС УРСР капітан П.Павлюк та директор Центрального кінофотофоноархіву УРСР капітан Г.Пшеничний. Про передачу архіву докладно інформував голову РНК УРСР М.Хрущова та Л.Берію 25 вересня 1945 р. народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Рясний³¹, відзначаючи, що чеська сторона погодилася на це після проведення "тривалих і наполегливих переговорів".

Л.Лозенко, посилаючись на те, що в акті про передачу зазначалися лише інвентарні номери документів, які мали деякі пропуски, робила припущення, що передавалася не вся, а лише частина збірки Українського історичного кабінету³². Проведений нами аналіз змісту інвентарних книг та описів матеріалів, які передавалися, свідчить про те, що передачі підлягала саме документальна колекція УІК. У Празі ж залишалися книжкове та пресове зібрання УІК, а сам кабінет ще деякий час навіть продовжував комплектуватися пресовими матеріалами, що підтверджує листування його керівництва з різними установами в ЧСР, УРСР, США, Канаді та ін. у 1946–1948 рр.³³ Як свідчив д-р В.Пешак, Україні були подаровані тільки дублікати газет і журналів, які складали обмінний фонд УІК (загалом – 35 щорічних підшивок та 2100 книжок)³⁴.

У жовтні 1945 р. з Праги до Києва було перевезено один вагон із матеріалами Українського історичного кабінету. Документи прибули на Володимирську, 22-а, де містилися тоді архівні установи. Як уже відзначалося, робота із вивезення в УРСР архівів української політичної еміграції проводилася у загальному контексті повернення документальних цінностей, вивезених німцями під час війни. За офіційними даними, у 1945–1946 рр. загальна кількість "повернутих матеріалів" становила 50 тонн³⁵.

Матеріали, які були перевезені до Києва, надходили до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР, утвореного в структурі архіву 1 жовтня 1945 р. з метою упорядкування та розроблення архівів еміграції в оперативних цілях. Ця робота проводилась у контексті загальної політики радянської влади щодо організації зберігання й використання таємної документації. Ще 18 липня 1945 р. відбулася нарада начальників відділів таємних фондів державних архівів України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Молдавії, Карело-Фінської РСР, Курської та Московської областей, на якій було прийнято спеціальну резолюцію про стан роботи із використання таємних документальних матеріалів в оперативно-чекістських цілях та про міри щодо її поліпшення, яка проголосила необхідним: 1) термінове впорядкування найбільш актуальних фондів державних архівів, що перебувають на таємному зберіганні; 2) розширення практики інформування оперативних органів шляхом укладання "орієнтировок", спецповідомлень і коротких історичних довідок про матеріали, які мають оперативно-чекістський інтерес; 3) виділення для зберігання таємної документації окремих кімнат із ґратами на вікнах, щоденне їх опечатування, а також посилення охорони приміщень та "підвищення пильності всіх працівників відділів таємних фондів"; 4) звернення уваги на правильну організацію роботи із науково-технічного опрацювання таємних документальних матеріалів, "на дотримання й покращення методик і техніки виявлення та взяття на облік антирадянських елементів"³⁶.

За повідомленнями директора ЦДІА УРСР В.Стрельського, станом на 20 листопада 1945 р. в особливому відділі таємних фондів на зберіганні перебувало 280 фондів із документами 1919–1945 рр., орієнтовний обсяг яких сягав 19 500 од. зб. та 2450 кг розсипу. Переважну їх частину становили "документальні матеріали, які прибули з Чехословацької Республіки та надійшли до ЦДІА УРСР під загальною назвою "Український історичний кабінет"³⁷. Згідно з доповідною запискою В.Стрельського, матеріали, що надійшли із ЧСР, були піддані упродовж вересня–листопада систематизації, у результаті якої з них було виділено 203 самостійні фонди, які умовно можна поділити на групи матеріалів: 1) міністерств, дипломатичних місій та особові фонди членів уряду Директорії УНР в еміграції (1919–1944 рр.); 2) українських політичних партій та їх діячів в еміграції (1919–1945 рр.); 3) українських культурно-національних установ в еміграції (1919–1945 рр.); 4) українських громадських організацій в еміграції (1921–1943 рр.); 5) української націоналістичної преси в ЧСР (1922–1944 рр.); 6) українських громадських студентських організацій в еміграції (1921–1943 рр.); 7) українських навчальних закладів в еміграції в ЧСР (1922–1945 рр.); 8) українських сільсько-господарських та кооперативних спілок і товариств в еміграції (1922–1935 рр.); 9) міністерств і воеводств Речіпосполитої Польської.

Окрім "празьких надходжень", до відділу надійшли 77 фондів із ЦДАЖР УРСР, які включали документи: 1) Організації українських націоналістів (1941–1945 рр.); 2) міністерств і установ урядів, які діяли на території України та в еміграції (1917–1925 рр., привезені зі Львова); 3) Наркомату іноземних справ УРСР (1919–1923 рр.); 4) українських і німецьких військових частин періоду окупації України (1941–1944 рр.); 5) ВУЦВК та РНК УРСР. В.Стрельський підкреслював, що найбільший інтерес для оперативного використання становлять фонди, які сформовані з матеріалів Українського історичного кабінету. Над ними було заплановано провести наступні види роботи: повне упорядкування й описання; укладання коротких історичних і біографічних довідок на фондоутворювачів, детальних карток-листів на всіх українських емігрантів із зазначенням їх зв'язків та кола діяльності, ґрунтовних оперативно-наукових орієнтовних оглядів за темами "Українська білоеміграція в Чехословаччині", "Контрреволюційна антирадянська діяльність українських політичних партій", "Директорія УНР за кордоном".

Ще одна важлива частина архівів української еміграції була виявлена в липні 1946 р. управлінням Міністерства державної безпеки УРСР Волинської області в Луцькому соборі. Після їх вилучення й первісного ознайомлення зі змістом документів було встановлено, що його основу становлять рукописи С.Петлюри й інша документація уряду УНР періоду його перебування в еміграції в Польщі (1920–1922 рр.). З огляду на те, що ці документи проливали "світло на діяльність петлюрівського уряду в еміграції" й становили "певний історичний інтерес", їх у липні 1947 р. також було перевезено до Києва³⁸.

У квітні 1947 р. до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР для опрацювання надійшли також матеріали зі Львова, з яких у Києві співробітниками відділу було сформовано 247 фондів (значний їх відсоток становили документи львівських організацій, товариств, приватних осіб із філіалу ЦДІА УРСР у Львові та Львівського облдержархіву, які в кількості 6 вагонів були перевезені 1945 р. радянськими спецслужбами із Кракова, куди під час Другої світової війни їх вивезли нацисти)³⁹. Зокрема тут були фонди "Товариство Василіан у Львові" (1200 од. зб., 300 кг документального розсипу за 1717–1944 рр.)⁴⁰, редакції "Літературно-наукового вісника" у Львові (35 кг документального розсипу), особові фонди митрополита А.Шептицького (1000 од. зб., 500 кг документального розсипу за 1912–1942 рр.), М.Грушевського (100 кг розсипу за 1882–1934 рр.), К.Студинського (150 кг розсипу за 1910–1943 рр.), О.Назарука (100 кг за 1915–1940 рр.) та ін. З іншого боку, тут були широко представлені й документи про діяльність української еміграції в Польщі та Австрії (фонди "Українська рада в Тарнові", "Рада Республіки УНР у Тарнові", "Бюро української кооперації в Ченстохові й Тарнові", "Український національний хор у Тарнові", "Західноукраїнське товариство Ліги Націй у Відні", "Всеукраїнська національна рада у Відні", "Надзвичайна дипломатична місія УНР у Відні", "Українська студентська громада у Варшаві", "Головна управа Товариства бувших вояків армії УНР у м. Каліш" та ін.). Усі ці матеріали проходили упорядкування разом із документами празького українського архіву в особливому відділі таємних фондів ЦДІА УРСР.

Згідно зі списком розрізнених фондів, що були привезені до ЦДІА УРСР із Мінська у 1946 р., фігурували українські еміграційні архіви "французького походження", які, вірогідно, у міжвоєнний період зберігались у документальній колекції Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі (серед них: листування письменника Б.О.Лазаревського, матеріали Судової комісії для ведення процесу над С.Шварцбардом, Головної еміграційної ради в Парижі, Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції, Надзвичайної торгівельної та фінансової місії УНР у Женеві, Українського товариства прихильників Ліги Націй у Парижі, особисті папери генерала армії УНР О.Осецького)⁴¹. Слід наголосити на тому, що під час упорядкування та систематизації документів не було дотримано принципу поваги до фонду, а навпаки, відбувалося змішування джерел різного походження без вказівки на їх фондоутворювачів, розсіювання документів по різних фондах, а також мало місце об'єднання фондів, основу яких становили документи з різних архівних колекцій.

У липні 1947 р. при розробці матеріалів, одержаних ЦДІА УРСР із Дрездена, були виявлені документи оперативного штабу А.Розенберга (300 кг), розсипи особових фондів (зокрема фонди французьких письменників ХХ ст.) та торговельних і промислових фірм у Франції, Бельгії й інших європейських країнах (350 кг)⁴².

У плані роботи особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР на 1947 р., окрім проведення подальшого впорядкування документальних матеріалів української еміграції, особливий наголос робився на сприянні "максимальній активізації використання документальних матеріалів в оперативних цілях органами МВС і МДБ". Підкреслювалася важливість укладання карток і "довідок-орієнтировок" на

виявлених під час опрацювання фондів українських емігрантів, які "займалися антирадянською діяльністю", а також додавання до них копій документів, що "характеризують їхню ворожу діяльність"⁴³. Із метою виявлення "контрреволюційного елемента" для оперативної розробки у 1947 р. були намічені, зокрема, матеріали фондів Українського громадського комітету в Празі, Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, Українського вільного університету в Празі, особові фонди М.Шаповала, Н.Григорієва, А.Животка, Ю.Тищенко, В.Петріва та ін.

Слід відзначити, що укладання українськими архівістами "довідок-орієнтировок" контролювалося не тільки з боку республіканських спецслужб, а й на загальнодержавному рівні. Одним зі свідчень цього є лист начальника відділу використання Головного архівного управління МВС СРСР капітана Старова на ім'я начальника АУ МВС УРСР майора В.Гудзенка від 25 лютого 1947 р. Загалом погоджуючись із планом роботи особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР на 1947 р., Старов звернув увагу на "аполітичні назви" окремих довідок. На думку радянського чиновника, "вони неправильно орієнтують і створюють недостатнє уявлення про цю ворожу українському народу "діяльність" білогвардійських емігрантських організацій на противагу дійсному змістові матеріалу, наприклад: "Суспільно-політична діяльність українсько-націоналістичного студентства в еміграції" або "Зовнішня політика Директорії УНР", яка за своєю сутністю авантюристична – антирадянська". Старов підкреслював, що необхідно "дати політично відповідні назви цим довідкам"⁴⁴.

Згідно зі звітом про діяльність особливого відділу ЦДІА УРСР, у 1948 р. нових документів до нього не надходило. Натомість тривала робота із упорядкування фондів, створення до них науково-довідкового апарату, а також передачі непрофільних фондів іншим архівним установам (у 1948 р. було відібрано 64 неупорядковані фонди загальною вагою близько однієї тонни)⁴⁵. У 1949 р. до відділу надійшли 2 фонди, які включали 989 од. зб. та 10 кг розсипу, а також від МВС УРСР і Комісії з історії Великої Вітчизняної війни – 200 кг нерозібраного по фондах документального розсипу, які значною мірою стосувалися історії УПА та ОУН (з них близько 100 кг документів німецькою мовою)⁴⁶.

У квітні 1949 р., згідно з розпорядженням АУ МВС УРСР, було затверджено список фондів відділу, які належало передати Львівському обласному державному архіву – всього 59 фондів (548 од. зб., понад 300 кг розсипу). Це були матеріали "львівського походження", які раніше були привезені до Києва для опрацювання⁴⁷. Крім того, велику кількість фондів було передано філії ЦДІА УРСР у Львові, серед них: особові фонди І.П.Крип'якевича (21 од. за 1928–1941 рр.), митрополита А.Шептицького (421 од. за 1889–1941 рр.), В.І.Старосольського (520 од. за 1878–1940 рр.), І.Боберського (15 од. за 1891–1943 рр.), С.Томашівського (20 кг розсипу за 1912–1930 рр.), І.Шендрика (4 кг за 1920–1939 рр.), Р.Лашенка (3 кг за 1917–1921 рр.), С.Шухевича (40 кг за 1929–1936 рр.), В.Охримовича (8 кг за 1903–1917 рр.), С.Федака (70 од., 7 кг за 1916–1939 рр.), К.Паньківського (8 кг за 1924–1939 рр.) та ін., а також у 1953 р. було передано 574 од. матеріалів греко-католицького митрополичого ординаріату у Львові за 1875–1945 рр.⁴⁸

Станом на 1 січня 1950 р., у відділі зберігалось 353 архівних фонди обсягом 38 491 од. зб. Усі фонди були повністю впорядкованими (окрім підшивки й частково нумерації аркушів). Як відзначалось у звітах, на цьому було завершено упорядкування фондів відділу, що надійшли в 1945–1948 рр.⁴⁹

Однак у 1950 р. до відділу продовжували надходити на тимчасове зберігання матеріали у вигляді документального розсипу: у першому кварталі 1950 р. із Львівського облдержархіву надійшло 1900 кг документів фонду "Наукове товариство імені Шевченка у Львові", а від Комісії з історії Великої Вітчизняної війни

АН УРСР – 373 кг розсипу різних фондів, які після впорядкування планувалося передати до Львівського, Одеського, Рівненського, Житомирського та інших обласних архівів⁵⁰.

Слід відзначити, що у зв'язку із реорганізацією архіву, у липні 1950 р. особливий відділ таємних фондів було ліквідовано, а всі його фонди (більшість з яких містили матеріали української еміграції) були передані на тимчасове зберігання до відділу таємних фондів ЦДІА УРСР (в якому, як відзначалося вище, зберігалися фонди жандармських, поліцейських, судових установ, генерал-губернаторства, прокуратури та цензури царської Росії)⁵¹.

Загалом у результаті опрацювання у 1946–1951 рр. переміщених до ЦДІА УРСР архівних матеріалів було сформовано 340 фондів – 36 956 справ, 752 кг розсипу⁵². Ці засекречені тривалий час дані вперше оприлюднила у своїй статті Л.Лозенко. Однак дослідниця обійшла увагою процес систематизації, упорядкування й опрацювання цих матеріалів в особливому відділі ЦДІА УРСР, комплектування з них фондів, створення до них науково-довідкового апарату та організації використання їх інформації в оперативних цілях. Що стосується цифр, які наводила Л.Лозенко, характеризуючи процес передачі празьких фондів із ЦДІА УРСР до інших архівів, то вони викликають певні застереження. Зокрема, посилаючись на звітну документацію таємного відділу, Л.Лозенко наводила дані про передачу опрацьованих фондів до ЦДАЖР УРСР у м. Харкові (258 фондів, 23 410 справ, 69 кг розсипу), філіалу ЦДІА УРСР у м. Львові (70 фондів, 12 923 справи, 683 кг розсипу), ЦДАЖР СРСР у Москві (12 фондів, 623 справи)⁵³.

Однак усі з наведених у цих звітах матеріали не можна однозначно розглядати як складову “Празького українського архіву”, оскільки певна їх кількість не мала жодного відношення до зібрання УІК, а потрапила до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР у повоєнні роки не з Праги, а зі Львова, Кракова, Варшави, Відня та ін. Унаслідок того, що всі ці матеріали проходили опрацювання в одному відділі, працівникам якого було дано завдання підготувати їх для використання в оперативно-чекістських, а не наукових цілях, то при їх групуванні, систематизації й класифікації відбулося порушення принципу збереження цілісності фондів, повне ігнорування фіксації інформації про місце та джерело походження документів. З огляду на це, сьогодні робити висновки про кількісний склад зібрання УІК у структурі НАФ України можливо лише з певними застереженнями. Зокрема це стосується 70 фондів, 12 923 справ та 683 кг документального розсипу, які було передано до філіалу ЦДІА УРСР у Львові (нині – ЦДІАЛ України), оскільки переважну їх більшість становили матеріали не празького походження, а колекція НТШ у Львові, зібрання митрополита А.Шептицького та ін., які надійшли до особливого відділу таємних фондів ЦДІА УРСР у 1947 та 1949 рр. для тимчасового зберігання й опрацювання.

Згідно з установленими нами даними, акт про передачу документальних матеріалів із ЦДІА УРСР, м. Київ до філіалу ЦДІА УРСР у Львові було складено 12 червня 1951 р. (підстава передачі – розпорядження АУ МВС УРСР № 6/3/01821 від 29 червня 1950 р.). За актом передавалися 70 фондів, 67 описів, 12 923 од. зб. та 683 кг розсипу, 66 справ фондів. Це були документальні матеріали архіву НТШ (2200 од., 300 кг розсипу за 1841–1943 рр.), а також Збірної станиці Українських січових стрільців у Відні (24 од. за 1916–1919 рр.), Легіону УСС (125 од. за 1915–1918 рр.), табору українських біженців із Галичини і Буковини у Гмінді, Австрія (42 од. за 1916–1918 рр.), Західноукраїнського товариства Ліги Націй у Відні (34 од. за 1915–1918 рр.)⁵⁴.

Сьогодні потребує уточнення склад фондів, переданих у 1954 р. із ЦДІА УРСР до ЦДАЖР СРСР у Москві. У статті Л.Лозенко фігурують 12 (за іншими даними – 13) фондів. За уточненими даними, це були наступні фонди із зібрання

УІК: Спільна юнацька школа УНР у таборі інтернованих у Каліші, Польща (12 од. за 1919–1923 рр.); Відділ №1 Української федерації соціалістичної партії в Детройті, США (20 од. за 1911–1917 рр.); Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів за кордоном, м. Прага (116 од. зб. за 1928–1938 рр.); Редакція часопису "Вістник УПСР в Празі" (7 од. зб. за 1931 р.); Закордонна організація УПСР у Празі (85 од. зб. за 1925–1929 рр.); Закордонний комітет УПСР у Празі (97 од. зб. за 1920–1929 рр.); Подебрадська група УПСР, Чехословаччина (3 од. зб. за 1923–1930 рр.); Пшебрамська група УПСР, Чехословаччина (5 од. зб. за 1926–1929 рр.); Ченстоховська група УПСР, Польща (4 од. зб. за 1921 р.); Тарнівська група УПСР, Польща (3 од. зб. за 1921 р.); Політичне бюро закордонного комітету УПСР та закордонної групи Української радикальної партії у м. Прага (12 од. зб. за 1924–1925 рр.); Закордонна делегація УПСР у Відні (5 од. зб. за 1919–1921 рр.)⁵⁵.

У Москві фонди, які містили матеріали з історії УПСР, були об'єднані в "Колекцію матеріалів закордонних організацій УПСР". Сьогодні це фонд Р-7744 Державного архіву Російської Федерації, який складається з десяти описів (360 од. зб. за 1919–1927 рр.). В архівному путівнику по ДАРФ вони помилково фігурують як такі, що надійшли 1946 р. у складі зібрання Російського закордонного історичного архіву⁵⁶. Матеріали "Відділу №1 Української федерації соціалістичної партії в Детройті, США" (20 од. зб. за 1911–1917 рр.) становлять сьогодні ф. Р-7745 ДАРФ.

У листі від 24 липня 1953 р. директор ЦДІА УРСР І.Олійник повідомляв директору ЦДАЖР УРСР Л.Гусевій, що згідно з розпорядженням АУ МВС УРСР (№6/3/001036 від 13 травня 1952 р.), ЦДІА УРСР передає при цьому документальні матеріали 75 фондів, описи, справи фондів та акти (у двох примірниках)⁵⁷. При цьому відзначалося, що справи, зазначені в опису "поза описом", є макулатурою, однак у макулатуру не виділялись, оскільки "посольство СРСР у Чехословаччині дало чехословацькому урядові зобов'язання, що всі матеріали будуть збережені".

15 жовтня 1953 р. І.Олійник направив листа директору Київського облдержархіву Грубману (№566), в якому повідомляв, що передає до архіву "документальні матеріали, одержані з Чехословаччини на ім'я АУ МВС УРСР у кількості 11 од. зб." Ці матеріали, за визначенням І.Олійника, відображали діяльність німецько-фашистських окупантів у київських музеях мистецтв у 1941–1943 рр. Цього ж дня відповідного листа І.Олійник надіслав директорові Кам'янець-Подільського державного архіву (№567), в якому повідомляв, що надсилає 24 од. зб., які відображають діяльність нацистів у 1941–1943 рр. у Кам'янець-Подільському державному архіві⁵⁸.

Наступне велике надходження до Києва архівних збірок української еміграції відбулось 1958 р. і було пов'язане з передачею чехословацьким урядом УРСР зібрання Музею визвольної боротьби України (МВБУ), який існував у Празі з 1925 до 1948 рр. У 1957 р. ГАУ МВС СРСР одержало із Чехословаччини повідомлення, що в Празі знайдено велику кількість документальних матеріалів, які стосуються України. 1–10 вересня 1957 р. у відрядження до ЧСР відбули начальник ГАУ СРСР М.Р.Прокопенко та начальник АУ УРСР С.Д.Пількевич "з метою на місці ознайомитися з вищезгаданими документальними матеріалами". Характеризуючи у своїй доповідній записці матеріали колишнього МВБУ, які знаходилися "в глибокому підвальному приміщенні", С.Пількевич відзначав, що, окрім значної кількості писемних пам'яток, там було дуже багато фотонегативів і позитивів (загалом кількість пам'яток – близько 4-х вагонів). У висновку С.Пількевич підкреслював, що "матеріали в дуже поганому стані, над ними потрібно провести величезну роботу, щоб зробити їх доступними для використання"⁵⁹.

Оскільки матеріали стосувались історії України, то українська сторона наполягала на їх передачі до архівів УРСР (відзначалося, що "в сумі вони дають величезний матеріал для наукових досліджень з історії України, а також можуть

бути використані для практичних цілей"). Однак факти свідчать про те, що спочатку ЦК КПРС прийняв рішення про їх відправку з Праги до Москви⁶⁰. У свою чергу українське архівне керівництво звернулося по підтримку в цій справі до ЦК КПУ. На думку Л.Лозенко, ЦК КПУ все ж таки вжив відповідних заходів, оскільки саме за його розпорядженням до Праги був відряджений директор Центрального кінофотофоноархіву Г.С.Пшеничний із завданням організувати перевезення документів до Києва.

Важливі відомості про надходження документів із Чехословаччини в листопаді 1958 р. містяться у ф.14 ЦДАВО України (оп. 7, спр. 984), де представлено листування між Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та дирекцією ЦДІА УРСР у Києві з цього питання. Зокрема повідомлялося, що "в листопаді 1958 р. із Чехословаччини надійшло 10 тонн розсипу – матеріали українських націоналістичних організацій і частина матеріалів, вивезених із УРСР німецькими окупантами"⁶¹.

15 грудня 1960 р. було укладено спеціальний "План оперативної розробки документальних матеріалів групи фондів українських буржуазних націоналістів за кордоном, які надійшли до ЦДІА УРСР із Чехословаччини в 1958 р." Матеріали цього надходження умовно поділялися на наступні групи: 1) матеріали таборів військовополонених російської армії періоду Першої світової війни, які розташовувалися на території Австрії та Німеччини (містили відомості про кількісний склад військовополонених і характер їх діяльності в таборах; форми документів – накази, списки, протоколи засідань громадських організацій, листування; обсяг – 4 об'єднання фондів, 823 од. зб. за 1914–1918 рр.); 2) матеріали таборів інтернованих формувань армії УНР і з'єднань УГА на теренах Польщі та Чехословаччини (обсяг – 17 фондів, 1088 од. зб. за 1919–1923 рр.); 3) матеріали українських урядів (Української Держави, УНР і ЗУНР) та їх дипломатичних представництв за кордоном (містили відомості про діяльність урядів, особовий склад державного апарату; форми документів – листування, доповіді, списки, заяви; обсяг – 33 фонди, 768 од. зб. за 1917–1923 рр.); 4) матеріали установ, громадських організацій, видавництв та освітніх закладів українських емігрантів за кордоном (форми документів – протоколи, доповіді, звіти, списки, заяви; обсяг – 107 фондів, 2636 од. зб. за 1915–1944 рр.); 5) матеріали українських громадських установ на території західних областей України у період перебування їх у складі Польщі, Чехословаччини й Угорщини (обсяг – 9 фондів, 33 од. зб. за 1915–1928 рр.); 6) матеріали особових фондів українських емігрантів (обсяг – 46 фондів, 545 од. зб.). Відзначалося, що матеріали 5-ї групи являють собою частини фондів, які належить передати до архівів західних областей України.

Цей документ важливий тим, що в ньому характеризувалися форми оперативної розробки матеріалів і наводилися переліки категорій осіб, яких необхідно було взяти на облік, а саме: "1) військовополонені колишньої царської армії на території Австрії та Німеччини, які добровільно вступили до українських націоналістичних та інших білогвардійських військових формувань для боротьби з радянською Росією в період громадянської війни, незалежно від національності; 2) білоемігранти: а) особи, що виїхали за кордон у складі пелюрівських, денікінських, врангелівських та інших білогвардійських формувань періоду громадянської війни, б) члени українських буржуазно-націоналістичних урядів та урядовці установ УНР і ЗУНР (у тому числі члени українських націоналістичних партій) та їх родини; 3) особи із західних областей України, що входили до складу Польщі, Чехословаччини й Угорщини (до 1939 р.), які брали участь в антирадянських, у тому числі в українських націоналістичних організаціях (активна діяльність, включаючи участь в українській націоналістичній пресі); 4) зрадники українського народу, що співпрацювали з німцями під час війни 1941–1945 рр. (незалежно від територіальної належності)"⁶².

Упродовж 1959–1963 рр. матеріали були розібрані (з них близько 6000 кг – документи, інше – друковані видання); із розсипу було сформовано 173 фонди –

7232 справи за 1918–1944 рр.⁶³ 2 вересня 1961 р. ГАУ при РМ УРСР було прийнято рішення про передачу непрофільних фондів, виявлених у процесі науково-технічного опрацювання матеріалів, до відповідних архівів (у тому числі до ЦДАЖР СРСР та Центрального державного особливого архіву у Москві)⁶⁴. Незначну частину музейних пам'яток із колекції МВБУ (печатки, відзнаки, прапори) 29 березня 1962 р. було передано Центральному історичному музею у Києві⁶⁵. Однак уже 31 березня за іншим актом частину цих пам'яток було ухвалено знищити, як такі, що "не мають історичного, наукового і практичного значення"⁶⁶.

Л.Лозенко, стверджуючи, що 1963 р. Архівне управління дало дозвіл на передачу із ЦДІА УРСР документів надходження 1958 р. до низки державних архівів України, водночас відзначала, що, "на жаль, характер і кількість матеріалів, які передавалися, встановити поки що не вдалося"⁶⁷. Заповнити цю інформаційну прогалину дозволяють відомості, які містяться в офіційному листуванні між дирекцією ЦДІА УРСР та керівництвом АУ при РМ УРСР й інших державних архівів за 1963 р.

Особливе значення в цьому плані має лист заступниці начальника АУ при РМ УРСР Л.Гусевої до директора ЦДІА УРСР М.Тесленка від 27 лютого 1963 р. (№3/015), в якому повідомлялося, що "Архівне управління при РМ УРСР дозволяє передати непрофільні документальні матеріали наступним держархівам:

I. Тернопільському облдержархіву:

1. Подільська спілка кооперативів у м. Тернополі, 1929 р., 6 од. зб.

II. Київському міськархіву:

1. Київська кіностудія художніх фільмів, 1938–1940 рр., 12 од. зб.

2. Київський кооперативний інститут імені Чубаря, 1928 р., 1 од. зб.

3. Хахуров Ш.Д. – професор Київського медичного інституту, 1921–1936 рр., 4 од. зб.

III. ЦДІА УРСР у м. Львові:

1. Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель у м. Львові, 1915–1916 рр., 13 од. зб.

2. Федюшко (Євшан) Микола – письменник, редактор журналу "Будучина", Львів, 1918–1919 рр., 7 од. зб.

IV. Самбірському філіалу Львівського облдержархіву:

1. Державна гімназія в м. Дрогобичі, 1918–1919 рр., 5 од. зб.

V. Рівненському облдержархіву:

1. Товариство пивоварних заводів "Бергілес" у м. Рівне, 1933–1939 рр., 1 од. зб.

2. Міська управа у м. Дубровиці Сарненського округу, 1941 р., 1 од. зб.

VI. Волинському облдержархіву:

1. Український шкільний комітет у м. Володимирі-Волинському, 1916 р., 7 од. зб.

VII. Харківському облдержархіву:

1. Харківська міська управа, м. Харків, 1943 р., 1 од. зб."⁶⁸

На виконання цього розпорядження 1 березня 1963 р. відповідні матеріали були відправлені до Львова, а 4 березня – до Луцька, Самбора, Харкова, Тернополя та Рівного, про що свідчать акти передачі матеріалів⁶⁹. Зокрема в супровідному листі до директора Волинського облдержархіву відзначалося, що, "згідно з розпорядженням Архівного управління при РМ УРСР №3/015 від 28 лютого 1963 р., передаємо для зберігання у Вашому архіві 7 од. зб. фонду "Український шкільний комітет у м. Володимирі-Волинському" за 1916 р., які виявлені при розробці матеріалів колишнього Українського музею в Чехословацькій Республіці"⁷⁰. Центральний державний кінофотофоноархів УРСР одержав понад 30 фотоальбомів із фондів МВБУ⁷¹.

Після опрацювання матеріалів у відділі фондів республіканських установ ЦДІА УРСР у Києві вони мали бути передані до ЦДАЖР УРСР у Харкові. Однак, оскільки останній не міг прийняти документи через брак вільного місця в архівосховищах, а також у зв'язку із тим, що тоді вже перебував у стадії розробки про-

ект будівництва комплексу споруд центральних державних архівів у Києві, було досягнуто домовленості, що до переїзду ЦДАЖР УРСР у Київ ці документи зберігатимуться в ЦДА УРСР. У 1970 р., після закінчення будівництва та переведення ЦДАЖР УРСР до Києва, празькі фонди були передані до його сховищ.

Частина празьких документів на стадії впорядкування була передана до КДБ УРСР. У 1988 р. вони надійшли до архіву Інституту історії партії (нині – ЦДАГО України). В акті про передачу цих документів від 25 травня 1988 р. відзначалося, що передаються 117 коробок матеріалів колишнього Музею визвольної боротьби України в Празі. Крім того, за даними А.Кентія, у сховищах ЦДАГО України було виявлено також шість картонажів із матеріалами української еміграції у Франції⁷².

Остання передача матеріалів української еміграції з Чехословаччини в УРСР відбулася 1983 р. У липні того ж року консульський відділ посольства СРСР у Чехословаччині за погодженням із Центральним архівним управлінням МВС ЧСР відправив до Києва на адресу Ради Міністрів УРСР архівні матеріали у кількості 27 ящиків. У грудні 1983 р. вони надійшли на зберігання до ЦДАЖР УРСР⁷³.

Таким чином, значна частина архівних зібрань української еміграції міжвоєнного періоду по закінченню Другої світової війни опинилась у радянських спецсховищах. І тільки на межі 1980–1990-х рр. розпочався процес їх розсекречення, у результаті якого українські та зарубіжні вчені нарешті отримали можливість використання цих матеріалів у наукових дослідженнях. Сьогодні основними місцями зберігання документів з емігрантських колекцій в Україні є: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України); Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України); Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України); Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України). Крім того, окремі групи документів свого часу надійшли на зберігання до обласних державних архівів.

Однак повноцінний інтелектуальний доступ до документальних зібрань української еміграції можливий лише за умови створення сучасної системи науково-довідкового апарату та електронних баз даних, які б відповідали міжнародним архівним стандартам. Важливим кроком у цьому напрямку слід вважати розпочату 2001 р. Державним комітетом архівів України роботу над укладанням міжархівного путівника "Празькі архіви: зведений каталог архівів української еміграції в міжвоєнний період"⁷⁴. Хоча, на жаль, досі ще не видано попереднього переліку фондів архівів еміграції, які зберігаються в Україні. Принагідно відзначимо, що Федеральна архівна служба Росії та Державний архів Російської Федерації підготували й видали 1999 р. міжархівний путівник "Фонды Русского заграничного исторического архива в Праге"⁷⁵, в якому наведено відомості про склад і зміст документів, що раніше зберігались у Російському закордонному історичному архіві у Празі та Донському козацькому архіві. Сьогодні ці матеріали зберігаються в складі фондів Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву літератури і мистецтва, а також частково за межами Російської Федерації (у тому числі – у ЦДАВО України). Що ж стосується українських архівних колекцій, зібраних у Празі в міжвоєнний період, то на сьогодні побачило світ науково-довідкове видання, підготовлене чеською архівісткою Р.Махатковою за матеріалами Державного центрального архіву в Празі (нині – Національний архів)⁷⁶.

Таким чином, реконструкція процесу переміщення документальних зібрань української еміграції має важливе значення не тільки для цілісного та всебічного вивчення громадсько-політичної й культурної історії України повоєнного періоду, але й для відтворення маловідомих сторінок вітчизняного архівознавства. Аналіз архівних джерел дає можливість зробити висновки про те, що на завершальному етапі Другої

світової війни відбулося вивезення значних комплексів архівних матеріалів української політичної еміграції з теренів європейських країн, передусім Чехословаччини, до СРСР. Розробка й опрацювання цих збірок здійснювалася працівниками спеціальних (таємних) відділів радянських архівних установ (у першу чергу – в особливому відділі таємних фондів ЦДІА УРСР у Києві). Упродовж тривалого часу вивчення матеріалів з історії української еміграції в наукових цілях було неможливим, натомість окремі групи документів використовувалися в оперативних цілях радянськими спецслужбами.

Новий етап у вивченні та використанні "еміграційних збірок" розпочався в 1990-х рр., коли вони почали залучатися до історичних досліджень. Однак повноцінний доступ до цих матеріалів можливий лише за умови підготовки та видання анованих путівників по фондах, їх переліків та описів. Важливим напрямом подальших досліджень має стати реконструкція найбільших еміграційних колекцій міжвоєнного періоду, зокрема Музею визвольної боротьби України та Українського історичного кабінету в Празі. Це дозволить не тільки глибше дослідити внесок еміграції в суспільно-політичну та культурну історію України ХХ ст., але й повніше висвітлити участь українців у Першій та Другій світових війнах, докладніше відобразити події визвольної боротьби українського народу за свою незалежність і соборність.

¹ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – №1/6. – С.18–30. Див. також: Лозенко Л. До історії Празького українського архіву // Генеза. – 1995. – №1/3. – С.141–145.

² Grimsted P.K. Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. – 749 p. Див. рец.: Боряк Г.В. Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги "Трофеї війни та імперії...") // Архіви України. – 2001. – №4–5. – С.25–33.

³ Grimsted P.K. The Odyssey of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II // Harvard Ukrainian Studies. – 1998. – Vol. XXII. – P.181–208; *Idem*. The Postwar Fate of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian National Republic // Harvard Ukrainian Studies. – 1997. – Vol. XXI. – P.393–461.

⁴ Грімстед П.К. "Празькі архіви" у Києві та Москві: Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. – К., 2005. – 252 с.

⁵ Боряк Г. Замість післямови // Грімстед П.К. "Празькі архіви" у Києві та Москві... – С.240.

⁶ Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 1996. – С.188–198; Палієнко М. "Все, що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено..." (збереження документальної спадщини українського народу Державним Центром УНР в екзилі) // Nad Wisłom i Dniestrzem. – Toruń; Kijów, 2002. – №1. – S.255–261; Ї ж. З історії організації українських еміграційних архівів у Польщі на початку 1920-х рр. // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2005. – Т. 5. – С.12–21.

⁷ Мушинка М. Музей визвольної боротьби України і доля його фондів. – Мельбурн, 1996; Його ж. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. – К., 2005 (перевид, в Україні); Його ж. Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14–15 августа 1995 г.): В 2-х ч. – Прага, 1995. – Ч.2. – С.806–815; Заремба С. Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. – 1997. – №1/2. – С.122–137; Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. II: Архівознавчі читання. – К., 2000. – С.35–47.

⁸ Палієнко М. Діяльність української еміграції із заснування національного архівного центру за кордоном у 20-х рр. ХХ ст. // Історичний журнал. – К., 2004. – №3. – С.27–38; Ї ж. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.): історія створення й основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.11. – С.13–24.

⁹ Ї ж. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Історія. Економіка. Філософія". – 2001. – Вип.5. – С.349–356.

¹⁰ Лозенко Л. Знач. праця; Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України. – 1994. – №3/6. – С.120–122. Кентій А.В. Фонд "Український музей у Празі" ЦДАГО України як складова "Празького архіву" // Архіви України. – 2000. – №1/3. – С.43–49; Мушинка М. Українські архіви, вивезені з Чехословаччини в Україну // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Історія: Доповіді та повідомлення. Ч. II: ХХ століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. –

С.145–152; *Його ж.* Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917–1945): сучасний стан і місця зберігання // На службі Кліо: 36. наук. праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С.532–545.

¹¹ Докладніше про долю українських культурних цінностей див.: *Грімстед П.К.*, за участю *Боряка Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів, 1992. – 120 с., а також зазначену вище англomовну монографію П.К.Грімстед.

¹² Ця бібліотека разом з іншими дослідницькими структурами різних команд А.Розенберга була переміщена наприкінці 1943 р. із Берліна до Рацібора в Силезії.

¹³ *Малолетова Н., Дубровіна Л.* Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941–1944 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2003. – №4. – С.47.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.19. – Арк.5.

¹⁵ Там само. – Спр.56. – Арк.2 зв.

¹⁶ Там само. – Арк.5.

¹⁷ Там само. – Арк.11. Див. також відзначені праці П.К.Грімстед.

¹⁸ Там само. – Арк.12.

¹⁹ Там само. – Арк.13.

²⁰ Там само. – Спр.58. – Арк.1.

²¹ Там само. – Спр.104. – Арк.5; Спр.98. – Арк.9.

²² *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.23; *Павлова Т.Ф.* Русский заграничный исторический архив в Праге // Вопросы истории. – 1990. – №11. – С.28.

²³ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.56. – Арк.9.

²⁴ Там само. – Арк. 15. З аналізу документів випливає, що О.Й.Куц не брав участі в роботі пошукової групи.

²⁵ Там само. – Спр.56. – Арк.37–39.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.11–12.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – Арк.13.

²⁹ Там само. – Арк.14.

³⁰ Там само. – Арк.15–17. Оригінал. Чеський текст акту зберігається також у цій справі (арк.18–20). Див. також: ЦДАВО України. – Ф.3866. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.1–3. Англійський переклад цього документа опублікований П.К.Грімстед у додатках до її монографії (Р.564–566). Див. також останню працю П.К.Грімстед.

³¹ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.28–30, 31–33.

³² *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.24.

³³ ЦДАВО України. – Ф.3866. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.1–37.

³⁴ *Рельак В.* Sprava o innosti Ruskiho Historickiho archivu, Ukrajinskoho historickiho kabinetu a Byloruskiho archive v letech 1938–1946. – Praha, 1947. – S.219.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.104. – Арк.40.

³⁶ Там само. – Спр.61. – Арк.26–31.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.1.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.267. – Арк.4.

³⁹ Там само. – Спр.246. – Арк.37–48.

⁴⁰ Під час упорядкування фонду “Товариство Василіан у Львові” на його основі було сформовано 25 фондів.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.35–36.

⁴² Там само. – Спр.10. – Арк.19–20.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.246. – Арк.2–3.

⁴⁴ Там само. – Спр.218. – Арк.9–9 зв.

⁴⁵ Там само. – Спр.306. – Арк.88–91.

⁴⁶ Там само. – Спр.348. – Арк.113–117. Опрацювання цих документів (систематизація по фондах, структурі та роках, формування одиниць зберігання, укладання заголовків справ та інвентарних описів) було заплановано на 1950 р.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.18–20.

⁴⁸ Там само. – Арк.96–119.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.348. – Арк.114.

⁵⁰ Там само. – Спр.384. – Арк.45. Загалом станом на 1 квітня 1950 р. у відділі знаходилися на зберіганні близько 600 од. зб. та 1000 кг розсипу, що підлягали передачі в облдержархіви.

⁵¹ Там само. – Арк.68.

⁵² Там само. – Спр.984. – Арк.25.

⁵³ *Лозенко Л.* Зазнач. праця. – С.25. Див. також: ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.25–26.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.23. – Арк.45–49.

⁵⁵ Там само. – Спр.6. – Арк.96–119.

⁵⁶ Государственный архив Российской Федерации: Путеводитель. – Т.4: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории белого движения и эмиграции. – М., 2004. – С.710.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Спр.17. – Арк.82.

⁵⁸ Там само. – Арк.115–116.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.2. – Спр.1251. – Арк.20–22.

⁶⁰ Там само. – Арк.23–24.

⁶¹ Там само. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.1.

⁶² ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.45. – Арк.4–8.

⁶³ Див.: “Список фондів організацій, установ та особових фондів українських емігрантів за 1918–1944 рр.”, які було сформовано в результаті упорядкування матеріалів МВБУ у відділі фондів республіканських установ ЦДІА УРСР // ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.7. – Спр.984. – Арк.2–14.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.46. – Арк.9–10.

⁶⁵ Там само. – Спр.39. – Арк.79–80.

⁶⁶ Там само. – Арк.81.

⁶⁷ Лозенко Л. Зазнач. праця. – С.27.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.4703. – Оп.2. – Спр.51. – Арк.4–5.

⁶⁹ Там само. – Арк.6, 7, 10, 11, 14, 15.

⁷⁰ Там само. – Арк.7.

⁷¹ *Топішко Н.* Опис фотоальбомів із празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються у Центральному державному кінофотофоноархіві України // Генеза. – 1995. – №1(3). – С.144–146.

⁷² Див. докладніше: *Кентій А.В.* Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького архіву” // Архіви України. – 2000. – №1/3. – С.43–49; Про матеріали з колекції МВБУ у складі ЦДАГО України див. також: *Пиріг Р.* Фонди і колекції Музею визвольної боротьби України у Празі в складі документів Центрального державного архіву громадських об’єднань України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.12. – К., 1999. – С.77–87.

⁷³ *Яковлева Л.* Празькі фонди в Києві // Пам’ятки України. – 1994. – №3/6. – С.121.

⁷⁴ Вісник Державного комітету архівів України. – 2001. – Вип. 1(5). – С.110–115. Див. також: Про стан і перспективи реалізації міжгалузевих програм з підготовки архівних довідників: Рішення колегії Державного комітету архівів України від 19 червня 2002 р. // Вісник Державного комітету архівів України. – 2002. – Вип. 2(10).

⁷⁵ Фонды Русского заграничного исторического архива в Праге: Межархивный путеводитель / Отв. ред. Т.Ф.Павлова. – М., 1999. – 671 с.

⁷⁶ Український музей у Празі (1925–1948): Опис фонду / Упоряд. Раїса Махаткова. – К.; Прага, 1996. – 296 с. Див. також: Русская и украинская эмиграция в Чехословацкой Республике (1918–1938): Путеводитель по архивным фондам и собраниям в Чешской республике / Сост. В.Поданы, Г.Барвикова. – Прага, 1995. – 133 с.

The article researches the problem of transference of archive collections of Ukrainian emigration from European countries to SRSR on the final stage of World War II and in post-war period, ascertains main phases of transfer of created stocks and collections to the archives of Ukraine and Russia and determines up-to-date places of their maintenance.

ОГЛЯДИ

В.С.Шандра (Київ)

Р.С.Уортман. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Авторизов. перевод с англ. М.Д.Долбилова при участии Ф.Л.Севастьянова. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с.

Відомий американський учений Річард С.Вортман, який плідно працює над історією Росії, підготував свою працю “The development of a Russian legal consciousness”, і вперше видав її в 1976 р. Ця книжка, початком заголовку якої послужили слова поета і державного діяча Г.Р.Державіна, присвячена історії правових інституцій, які втілювали в життя судову реформу 1864 р., одну з найсуттєвіших із Великих реформ, котра докорінно вплинула на модернізацію й вестернізацію Російської імперії. Слід зазначити, що реформа 1864 р. має багато спільного із сьогодинішнім становленням незалежної судової влади, не дивлячись, що презентизм не є методологічно правильним, але що є спонукальним, то однозначно.

Р.Вортман, відкидаючи стереотипи більшості дореволюційних і радянських істориків, які слідом за реформаторами стверджували, що саме ліквідація кріпосницької залеж-

ності селян викликала судову реформу, наголошував і на схильності ідеалізувати її учасників, що завадила побачити у реформаторах тих же чиновників, які, перебуваючи в лавах царської бюрократії в 1860-х рр., змоделивали судову реформу за європейським зразком. Зосереджена на інтелектуальній та соціальній історії, західна історіографія також не відразу звернула увагу на російських адміністраторів, переконаних прихильників реформ, а тим більше, не відзначила якісні зміни в середовищі цієї соціальної групи, яка із слуг царя чи держави виросла до служіння праву та законності.

Р.Вортман почав працювати над своєю книжкою ще у 1960-х рр. До російського видання він подав передмову, в якій продовжив огляд історіографії до сьогодення. Тому складається враження, що книжку написано нещодавно. На переконання її автора, від П.А.Зайончковського, якого Р.Вортман уважав своїм учителем, почався якісно новий період дослідження Російської імперської держави, коли вона у його працях постала цілісним культурним пластом, із власними цінностями, політичним життям та ідеологією. Незважаючи на те, що Петро Андрійович був позбавлений можливості наукової дискусії, його дослідження все ж таки заперечували офіційно визнану теорію "революційної ситуації", яка, на думку академіка М.В. Нечкіної та її учнів, одна лише і впливала на державне життя. Завершує історіографічний огляд надзвичайно гостра полеміка з Б.М.Мироновим¹, основні позиції якого щодо Росії як правової держави Р.Вортман аргументовано заперечує.

Своє дослідження Р. Вортман почав зі з'ясування специфіки абсолютистської монархії в Росії, коли самодержавство, беручи за приклад європейську "поліцейську" державу, повністю почало перебирати на себе державне управління. Першим, хто вирішив використати судову владу для зміцнення держави, був Петро I, який передав правосуддя на місцях під контроль воєвод. Катерина II пішла далі й заснувала окрему ієрархію судів для кожного стану, а щоб ті не ухилялися від законності, вводилося письмове інквізиційне судочинство, яке визначало процесуальні норми аж до 1864 р. Здавалося, що запроваджена струнка судова мережа із прокурорським наглядом працюватиме бездоганно, але суди викликали незадоволення як у влади, так і в населення. Намагаючись зрозуміти причину цього явища, історик дійшов висновку, що вона насамперед полягала у тому, що царі не засвоїли цінностей європейського абсолютизму і за зразок брали лише західні форми, а коли запроваджені ними ж порядки підірвали їхню владу, то самодержці дискреційно нав'язували свою особисту волю та відміняли проголошені принципи верховенства права. Давалися знаки і відсутність кодифікації законів для практичного користування, чітких меж між законом і царським повелінням, правова наука не розвивалась, а в дійсності залишалась у формі канцелярського судочинства.

Бажання Олександра I припинити адміністративні зловживання спонукало до вдосконалення судочинства, що привело до введення систематичної юридичної освіти, за допомогою якої можна було б отримати досконалий чиновницький апарат. У заходах централізації та посилення виконавчої влади загубилася потреба судової реформи, а нехтування знаті закликом монарха здобувати вищу освіту сприяло формуванню недворянського за своїм складом чиновництва. Це чи не найважливіший висновок, до якого дійшов Р.Вортман, намагаючись зрозуміти, чому Микола I, реагуючи на виклик політично свідомих груп російського суспільства, які нагадували про ідеали просвітницького монарха, посилював нагляд і законність та змушував бюрократію працювати, а для цього особисто вникав у діяльність вищих органів влади. На противагу Олександру I, він звертався до середнього і дрібного дворянства із закликом іти в університети, намагаючись таким чином отримати незалежність від вищої дворянської еліти. На зміну загальним концепціям права прийшли цінності національного законодавства, причому Микола I віддав перевагу вузькій спеціалізації, яка прищеплювала покірність і виконавчу дисципліну. Як наслідок, викладання юриспруденції, згідно зі статутом 1835 р., стало головною функцією університетів, із програм вилучалося природне право, натомість вводилося вивчення російського законодавства.

За спостереженнями Р.Вортмана, яке він провів, аналізуючи кадровий склад державних інституцій, насамперед по відомству юстиції, перевага віддавалася вищій юридичній освіті перед середньою й духовною, професіоналізму над походженням, досвіду статської служби над військовою і т. д. Навіть в ієрархії Сенату відбувалися помітні зміни: на середину XIX ст. з'явилися безпомісні сенатори, які починали службу в цьому відомстві, витісняючи армійських офіцерів. Посади обер-прокурорів втрачали свою елітарність і вписувалися в нову категорію професійних бюрократів. Кадрова політика Миколи I стимулювала висування освічених чиновників із нижчих прошарків дворянства, що сприяло вибору ними уже статської, а не військової служби.

Подібна картина спостерігалась і в Міністерстві юстиції, де починали службу столоначальниками лідери судової реформи 1864 р. і серед них найвідоміший – С.І.Зарудний. Хоч і повільно, але й у губерньській системі юстиції відбулися зміни в "типі кар'єри" (за допомогою цього

поняття автор проаналізував соціальне становище місцевого управлінського апарату) – помітне місце зайняли професійні юристи, які формувалися виключно на цивільній службі і які за походженням належали до дрібного дворянства, кар'єри яких зростали завдяки власній освіті.

Аналізуючи склад повітових судів, результати яких відображено в чисельних таблицях, Р.Вортман зауважив, що місцеве дворянство ухилялося від судових посад, служба в яких вважалася неprestижною, а свої обов'язки перекладало на секретарів. Ось чому їхні виборні посади посіли відставні офіцери, люди губернатора, які зарекомендували себе благонадійними і слухняними функціонерами. Р.Вортман наголошував, що наприкінці правління Миколи I російська бюрократія за своїм соціальним складом була, в основному, безпомісним дворянством, служба для якого стала єдиним засобом до існування і для кар'єри якого достатньо було досвіду й освіти. Такі соціальні зміни не могли не вплинути на стійкі поняття та переконання цих чиновників, дослідженню яких американський учений присвятив другу частину своєї книжки під назвою "Люди".

Слабкість зв'язку між поколіннями в бюрократії була основою, на якій формувалося нове чиновництво, і для якого старі уявлення про службу – як похідну від військової, де закон майже не відрізнявся від команд і наказів – не відігравали важливої ролі. Їх вирізняла відданість службі, яка для них ставала покликанням, а відданість закону – справою честі. Микола I, запроваджуючи принципи юридичної спеціалізації серед збіднілих дворян, висіяв те насіння, на якому зросли нові паростки російського судочинства.

Р.Вортман наводить характеристики перших осіб Міністерства юстиції, зокрема, уважно придивляється до Гавриїла Державіна, намагаючись зрозуміти його церберські вимоги до суддів та до виконання законів навіть тоді, коли той перебував на губернаторських посадах. Виявляється, що його мати даремно намагалася повернути через суди захоплені після смерті чоловіка землі і т. д. Шляхом глибокого аналізу позицій Г.Р.Державіна, його зіткнень як генерал-прокурора Сенату з міністром внутрішніх справ В.П.Кочубеем та М.М.Сперанським, який очолював Другий департамент цього міністерства, дозволили Р.Вортману вкотре зауважити, що в Російській імперії перевага віддавалася виконавчій владі, а законності відводилася незначна роль. Пануючим у суспільстві продовжувало залишатися уявлення про монарха як єдиного творця і тлумача законів, підтвердженням цього є 12-томна "История государства Российского" М.В.Карамзіна, романтизм поезії В.А.Жуковського та загальна атмосфера літературного артистизму початку XIX ст.

Для розуміння нової епохи, яка прийшла на зміну попереднього, XVIII ст. з його військовою моделлю поведінки на цивільній службі, Р.Вортман вибрав постать Д.М.Блудова, міністра юстиції та голову Другого відділення й департаменту законів Державної ради, який серед маси миколаївського чиновництва виділявся освіченістю й повагою як в офіційних колах, так і в інтелектуальному середовищі. Він став свого роду еталоном російського аристократа, який хоча й захопився літературою, не відмовився від служби на благо уряду й государя. Для нього повстання декабристів було жахливою подією, яка порушила стабільність, усталений порядок, а рішучість Миколи I стала гарантією спокою і безпеки. Саме тому, на думку Річарда С.Вортмана, він склав оглядову записку з виправданням смертельного їм вироку. Позиція Блудова була типовою для тієї стадії формування статської служби, коли вона переставала вже бути неprestижною, але ще не стала службою з почуттям власної гідності. Його постать була для Р.Вортмана зразком, щоб відобразити, чим конкретно займався, наприклад, міністр внутрішніх справ – складав проекти статутів та указів для губернських установ і серед них найвідоміший наказ губернаторам 1837 р., за яким спрощувалась ієрархія адміністративних інстанцій і посилювалася імперська централізація. Він також забезпечував кадрами своє відомство, стежив за виконаннями службових обов'язків губернаторами. Найімовірніше, через пріоритет самодержавної влади саме йому Олександр II доручив працювати над проектом судової реформи. Блудовський проект став спробою наблизити російське судочинство до європейського зразка, поєднуючи західні судові процедури з абсолютистськими принципами російської регламентації. Заперечуючи ліберальним історикам (як західним, так і російським), Р.Вортман доводить, що саме останнє не дозволило йому уявити незалежність судової влади від адміністративної ієрархії, з адвокатурою й гласним судовим процесом.

Для підтвердження своїх спостережень історик звертається ще до однієї аристократичної постаті – графа В.М.Паніна, який очолював Міністерство юстиції в 1839–1862 рр. і для якого характерним було подібне, як і у попередника, бездумне слідування імперативам верховної влади. Його натурі підходила миколаївська концепція правосуддя як точного й беззаперечного виконання писаних законів і яка була піднесена ним до етичної норми. Але на протигагу Г.Р.Державіну, який розглядав закон як засіб зміцнення свого становища в адміністративній боротьбі зі своїми суперниками, то для В.М.Паніна він ставав об'єктивною реальністю, що цінувалася ним вище особистих інтересів. Ось чому саме він був добросовісним провідником зусиль Миколи I підняти підзвітність судів адміністрації, оскільки в них накопилася величезна кількість справ,

що навіть умова царя в разі їх невиконання судді позбавляться жалування, не вплинула. У судах панувала корупція і судді завдяки кредиторським хабарам могли роками обходитися без державного забезпечення. Однак, запропоновані міністром механізми з категорії формального дотримання правил і законності, не змінили ситуацію, більше того, породили нескінченну паперову тяганину. Не дали бажаного результату і чистки кадрового складу, переведення чиновників з одного місця служби на інше, особливо в центральному апараті міністерства, спроби відмовитися від виборних посад суддів. Сам В.М.Панін мусив давати хабара, коли у суді розглядалася справа його доньки.

Отож, судова реформа була на часі, і Микола I доручив її підготовку новому поповненню Міністерства юстиції, яке важко сприймало судову систему за її формальними процедурами. Нові кадри належали до дворян середньої руки, мали фахову освіту, не поділяли поглядів ні еліти, ні канцеляристів, відрізнялися пошуком власних цінностей та орієнтирів і черпали їх у літературі та від університетських учителів. Р.Вортман на основі спостереження за випускниками Училища правознавства дійшов висновку, що саме вони створили з-поміж себе відокремлену групу чиновників, яка критично оцінювала все навколо себе, й особливо піддавала сумніву застосування законів залежно від станової приналежності. Саме цим можна пояснити несприйняття їх судовою системою та використання їх здібностей як учасників сенатських ревізій, під час яких вони оцінили роботу правових інституцій і дійшли висновку про необхідність кращого порядку. Більшість із них перейшла в Морське міністерство, де під крилом великого князя Костянтина Миколайовича боролася за необхідність запровадження нового гласного судочинства.

Подібний відособлений центр склався й у сенатському відділенні в Москві, яке зосередилося на важливості, перш за все, суду присяжних. Серед них відданістю справі й закону, вимогливістю і непідкупністю в службовій діяльності виділявся П.В.Победоносцев. Саме ці правознавці принесли в російську юстицію глибоку ідею честі і порядності, що, помножена на високе жалування і статус, призвала на службу університетських випускників, які збагатили юстицію новим елементом – вірою в інтелектуальну гідність закону, яку культивували нарівні з принциповістю. Вирізнявся новою позицією юридичний факультет Московського університету, де лекції читали кращі російські професори. Щоб переконати в цьому читача, американський історик вдається до аналізу лекцій, які, крім фахових знань, несли кожному студенту сподівання на власні сили і почуття гідності, бажання служити добру і правді. Розуміння цього дозволило досліднику зауважити, що навчити майбутні покоління юристів високій громадській місії було свідомою метою університетського викладання, з кінцевою метою – досягнути вищої стадії права – права юристів, які, створивши "свій стан", шляхом нового наукового мислення, практичного досвіду в юридичній сфері зможуть перетворити дійсність, зробивши її вільною від будь-якого примусу.

Подвижницька діяльність професорів-юристів була підтримана Міністерством юстиції і, зокрема, С.І.Зарудним, вихідцем із давнього шляхетного роду Харківської губернії, який, обіймаючи посаду юрисконсульта, досягнув значних успіхів у розумінні ролі закону і права, покликаних покращити соціальні відносини. Отож, встановивши це, Р.Вортман помітив, що навіть не будучи єдиною професійною групою, російські юристи вже мали колективну моральну ідентичність, яка полягала в переконанні: для практичного судочинства потрібне спеціальне оволодіння методами і теорією права. З'ясувавши це, як і те, що панування виконавчої влади в Російській державі вже ображало їх уявлення про гідність влади судової, вчений значно збагатив дослідження своїх попередників про формування корпорації юристів, як необхідного фактора судової реформи. Тому, вважає автор, коли почалась епоха змін з її переоцінкою традиційних установок, саме на юристів покладалося завдання спроектувати справедливу, надійну систему управління. Власне, історія її запровадження відбита у третій частині книжки, яка так і називається "Реформа".

Слід віддати належне автору, який не лише зауважив, що Олександр II визнав значення самостійності судової гілки влади, що стало вирішальним фактором у наділенні її тими повноваженнями і правами, яких у неї ніколи не було, а й простежив обставини, які змусили його зробити цей крок. Провал Східної (Кримської) кампанії, скандальні зловживання адміністративного апарату винесли вироки концепції поліцейської держави, з якою російські монархи пов'язали свою самодержавну владу у XVIII ст. Тепер імператор визнав за необхідне обмежити участь уряду в житті суспільства, відмовившись від примусової моделі управління. Натомість пропонувалася громадська самодіяльність зі стимулюванням формування тих груп населення, які були наділені почуттям відповідальності й економічної підприємливості. Останнє вимагало нової системи правосуддя, адже стара не підходила для економічної діяльності в перехідний період, бо імператорськими указами не можна було передбачити складних правових проблем. Настав етап формального правосуддя, і влада над юстицією із рук монарха мала перейти до юристів, яким дозволено було переглянути всі спірні положення судової реформи, залучаючи іноземні зразки. Лідери й учасники реформи побували у західних країнах і ввібрали найприйнятніше з іноземних судочинств до своїх проєктів, відмовляючись від принципів старого суду, який захищав владу, а не населення, а також від інквізиційного процесу, коли процедурні норми дозволяли тортури, а обвинувачені перебували під пильним контролем поліції, не маючи права на юридичний захист.

Разом із тим, показуючи еволюцію у поглядах Олександра II у ставленні до юристів, Р.Вортман не забуває підкреслити, що на перших посадах перебували віддані ідеї законності вищі чиновники, які отримали освіту і службовий досвід при Миколі I, і саме вони створили модель поведінки, яка поширювалася в середовищі судових службовців. Так, Міністерство юстиції очолив Д.М.Зам'ятнін, який проявив себе на посаді герольдмейстера, викоринуючи корупцію і тяганину в Герольдії. Йому вдалося збільшити міністерський бюджет, організувати публікації матеріалів судових процесів із метою отримати підтримку в населення щодо реформи судочинства. А вже після ліквідації кріпацтва і вчорашні поміщики, і селяни ставали громадянами, яким потрібна була сильна судова влада, здатна захистити інтереси власників. Підтримка дворянством реформи позитивно вплинула на імператора, який дозволив використовувати західні принципи та моделі і, зокрема, Ганноверський статут цивільного судочинства з усною і гласною процедурою. Дозволено було заснувати і суд присяжних, що в кінцевому результаті привело до створення "суду швидкого, правового, милостивого і рівного для всіх".

Після прочитання хорошої наукової книжки, а саме до таких належить праця Річарда С.Вортмана, постає не одне запитання. Найперше, що кидається в очі, то це постійне звернення автора до художніх образів. Напевно, це обумовлено обмеженою можливістю працювати з архівними фондами, але хіба вони через літературну ідеалізацію здатні замінити фактичну сторону проблеми? Слід зазначити, що Р.Вортман, хоча й не користувався останніми дослідженнями сьогоденних російських істориків, але деякі його висновки про соціальні зміни в чиновництві збігаються з їхніми¹. І ще одне запитання стосується відсутності будь-яких пояснень, чому судова реформа 1864 р. не набула поширення в усіх губерніях Російської імперії. Невеличка ремарка, що губиться у зносках, про те, що в остзейських губерніях, Сибіру, на Кавказі, а від себе додамо, що і в Правобережній Україні, ця реформа проводилася лише наприкінці правління Олександра II. Вона не відразу була запроваджена у трохи меншій половині губерній Російської імперії. Ця обставина зразу знімає притаманну автору деяку невиправдану ейфору від судової реформи. А вже, базуючись на її основних вузлах (незалежний, публічний суд, усне змагальне судочинство та суд присяжних), Росії чомусь не вдалося створити демократичну політичну систему.

Як відомо, усвідомлені недоліки допомагають з'ясувати будь-яке питання. Сподіваємося, що ця книжка спонукає й українського дослідника до вивчення складної проблеми судової влади на теренах України другої половини XIX ст., оскільки запізниле запровадження тут статутів 1864 р. свідчило про певну її специфіку в імперському правовому полі.

¹ Митронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства): В 2-х т. / 2-е изд. исп. – СПб., 2000.

² Архипова Т.Г., Румянцева М.Ф., Сенин А.С. История государственной службы в России. XVIII–XX века. – М., 1999.

РЕЦЕНЗІЇ

С.А.Копилов

Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – 463 с.

Український народ належить до сім'ї слов'янських народів, і природно, що ця істина вкорінилася в його історичній свідомості. Здавна українці глибоко цікавилися минулим та культурними надбаннями своїх сусідів, прагнули їх пізнати, розвивати взаємні зв'язки. Відтак існували й міцні слов'янознавчі традиції у вітчизняній історіографії, починаючи ще від св. Нестора-літописця, які в XIX – на початку XX ст. здобули світове визнання. Однак донедавна цей значний культурний пласт заносився переважно на рахунок російської історіографії. Не було серйозних спроб комплексно проаналізувати весь доробок українських істориків-славистів, виявити характерні для них спільні риси й особливості, оцінки минулого південних та західних слов'ян. Ясна річ, що головною перешкодою для наукових розробок у цій галузі був підколоніальний стан вітчизняної історіографії. Але після відродження незалежної Української держави 1991 р. настали принципові зміни, і одним із свідчень цього є поява даної монографії.

У вступі до своєї праці С.А.Копилов звернув увагу на актуальність обраної ним наукової проблематики, уважно простежив внесок попередників, які зосереджували увагу переважно на персоналіях, на окремих проблемах слов'янської історії, подав чіткі пояснення щодо вживаної термінології, насамперед в окресленні термінів "слов'янознавство" й "славістика", охарактеризував коло використаних архівних джерел. Ознайомлення з цією

частиною монографії й навіть побіжний перегляд імен та праць істориків, доробок яких аналізується дослідником, показує, що ним опрацьовано без перебільшення гігантський матеріал, і вже це одне свідчить про його книгу з дуже позитивного боку.

Перший розділ монографії (“Рецепція слов’янського світу в історичній думці останньої третини XVII – XVIII ст.”) є багато в чому новаторським. Саме тут автор висвітлив не тільки значне зацікавлення українських літописців історією слов’ян, а й потужний вплив на них творів провідних зарубіжних хроністів, у першу чергу польських (М.Бельський, М.Кроммер, М.Стрийковський, А.Гваньїні, С.Твардовський). Він пропонує слухну періодизацію даного відрізка часу в розвитку історичної думки, визначає характерні особливості кожного з його етапів. С.А.Копилов зупинився на найпопулярніших сюжетах, які приваблювали в зарубіжних історичних творах вітчизняних літописців, пояснив причини такого зацікавлення. Це стосується насамперед розповідей про походження слов’ян, виведення їхньої генеалогії від біблейських персонажів, тлумачення термінів “Русь”, “Україна”, “козаки” й ін., підкреслення як спільних моментів у слов’янській історії, так і виразне відмежування русинів-українців від “ляхів”, з одного боку, та московитів, – з іншого. Автор сприйняв важливе положення сучасної вітчизняної історіографії про Визвольну війну українського народу 1648–1658 рр. як каталізатор національної свідомості й розвинув його, указав на причини особливого зацікавлення вітчизняних інтелектуалів слов’янським світом у той період, проаналізував особливості висвітлення історії поляків, чехів, болгар тощо провідними українськими дослідниками (Ф.Софонович, П.Кохановський, Я.Бінвільський, анонімний автор хронографа, козацькі літописці, Ф.Прокопович), відзначив їхні наукові заслуги. Так, зазначено, що Ф.Софонович уперше у вітчизняній історіографії подав цілісний виклад подій історії Польщі (від легендарних часів до 1670-х рр.). Дослідник звернув увагу і на постаті, котрі досі були призабутими як славісти (у першу чергу св. Дмитрій Ростовський (Туптало), київські митрополити Варлаам Ясинський і Йосафат Кроковський). Коли ж автор переходить до вивчення спадщини козацьких літописців, то слушно вказує на їхнє прагнення до протидії колоніальному наступу Росії на Україну, що виявилось в підкресленні особливого походження українців, наголошенні на блискучих перемогах козаків. Автор має рацію, коли підкреслює видатну роль у розвитку історичної думки слов’янських народів викладачів Києво-Могилянської академії. Варто було б поставити тут крапку над “і”, відзначивши роль цього закладу як **першого** наукового центру дослідження слов’янської історії не тільки в Україні, а й Росії, Білорусі та Молдові. Результати дослідження С.А.Копилова переконливо свідчать, що ще до останньої чверті XVIII ст. в Україні й, у першу чергу, у стінах академії було створено міцний ґрунт для розвитку вітчизняної славістики як науки, а першими українськими її представниками – вченими в сучасному розумінні цього слова – були М.Бантиш-Каменський і Я.Маркович.

У другому розділі (“Формування основних напрямків досліджень минулого слов’янських народів в історіографії епохи національного відродження”) історик велику увагу приділив зародженню й розвитку центрів вивчення славістики в перших українських університетах XIX ст., слушно пов’язав посилення інтересу до неї із зовнішньополітичними успіхами Російської імперії та посиленням безпосередніх контактів вітчизняних учених із провідними європейськими, поїздками за кордон науковців з України. У полі зору С.А.Копилова знаходяться такі видатні постаті, як Д.Бантиш-Каменський, Й.Бодянский, Д.Зубрицький, М.Костомаров, П.Куліш, М.Максимович, які слушно розглядаються в контексті розвитку вітчизняної історіографії, а деякі заслужено повернені в її лоно, як-от І.Срезневський або Ю.Венелін (Гуца). Важливо, що автор не обмежився класичними університетськими центрами. Особливу увагу він приділив Київській духовній академії (спадкоємиці “Могилянки”). У радянській історіографії її потужну наукову роль зазвичай ігнорували, оскільки це суперечило більшовицькій тезі про монастирі як вогнища темноти й обскурантизму. С.А.Копилов уважно проаналізував роль духовної академії в XIX – на початку XX ст. й поставив її в один ряд із провідними університетськими центрами вітчизняної славістики (Київський, Харківський, Новоросійський, Львівський університети). У своїх висновках автор не є голослівним. Він спирається на результати свого ґрунтовного дослідження творчого доробку київських митрополитів Самуїла (Миславського), Євгенія (Болховітінова), св. Іннокентія (Борисова), викладачів і вихованців академії, у тому числі й незаслужено забутих (П.Гулак-Артемовський, І.Боричевський, П.Задерацький, В.Певницький та ін.). Віддає належне історик і розвитку славістики в позауніверситетських центрах (насамперед ідеться про “Руську трійцю” та декабристів).

Але дивно, що автор обмежився лише кількома згадками про Тараса Шевченка. Звичайно, про Великого Кобзаря багато вже написано, у тому числі й з погляду славістики, однак у такому ґрунтовному дослідженні варто було хоча б послатися на праці попередників, які вивчали цю проблему.

У даному розділі дослідник слушно підкреслив роль прогресивної концепції німецького філософа Й.Г.Гердера, який наголошував на розмаїтті людських спільнот і важливості кожної мови та культури, указав на значну її популярність в Україні. С.А.Копилов відзначив, що вже в першій половині XIX ст. було зроблено серйозні кроки на шляху розширення джерельної бази досліджень у галузі славістики, започатковано наукову розробку історії взаємин українців із іншими слов'янськими народами, зроблено важливі відкриття, як, наприклад, висунення Ю.Венеліним (Гуцою) науково обґрунтованого погляду на останніх як на автохтонне населення Європи, а також його теорія про походження болгарського етносу. До числа серйозних проблем, котрі в той час інтенсивно розроблялися вітчизняними славістами, належать насамперед такі, як християнізація слов'ян, роль церкви, особливо православної, у боротьбі за здобуття автокефалії, церковна біографістика, роль уній в історії.

Автор проаналізував доробок українських славістів першої половини XIX ст. й у дослідженні проблеми походження слов'янських народів, відзначив зацікавлення їх етнографією й фольклором, історією болгарських, сербських колоній та поселень на території України. Велику увагу приділено професорові Київського університету, полоністу М.Іванішеву, а також А.Скальковському, що також є й болгаристом.

Найбільш насичені матеріалом третій і четвертий розділи монографії: "Поява нових тенденцій у дослідженні проблематики слов'янської історії (60–90-ті рр. XIX ст.)" та "Надбання й проблеми розвитку історичної славістики у перші десятиріччя XX ст.". У них досліджується "золотий вік" вітчизняної славістики, коли вона разом із російською та польською вийшла на провідні позиції у світі в ділянці дослідження історії південних і західних слов'ян. Вражає сам перелік імен учених, доробок яких вивчається С.А.Копиловим (серед них бачимо В.Антоновича, В.Більбасова, В.Біднова, М.Владимирського-Буданова, О.Воронова, М.Дринова, А.Дудку-Степовича, О.Котляревського, О.Кочубинського, П.Куліша, І.Лашнюкова, Ф.Леонтовича, І.Линниченка, І.Малишевського, М.Попруженка, К.Радченка, Ф.Успенського, Т.Флоринського, Ф.Фортинського, А.Ясинського). Звичайно, досліднику довелося долати значні труднощі, оскільки кожна з цих постатей заслуговує як мінімум кандидатської дисертації. Однак він успішно їх подолав, сконцентрувавши увагу на головних досягненнях згаданих учених і виявивши значення їхнього доробку щодо важливих історичних проблем, характерні особливості в розвитку української славістики (поява нових наукових центрів, наприклад, у Ніжині, шкіл і напрямків, розширення проблематики досліджень, дискусійні питання тощо). Уже те, що згадані постаті розглядаються в річці славістики, дало ключ для розуміння багатьох положень історичної концепції науковців. Осмислення досвіду вітчизняної славістики, яка на той час уже мала цілі школи спеціалістів з історії всіх слов'янських народів і зробила важливий внесок у розв'язання багатьох проблем, має непересічне значення для розуміння загальних тенденцій розвитку української історіографії й відродження її славних традицій. С.А.Копилов слушно вказав також на формування вітчизняної школи історико-юридичних славістичних досліджень, досягнення в ділянці слов'янської урбаністики, культурної та церковної історії. Важливим є спостереження автора щодо актуалізації проблематики вітчизняних славістів, які переконливо спростували тези польських шовіністичних істориків (А.Яблоновського, К.Шайнохи й ін.) про нібито цивілізаторську роль Речі Посполитої в Україні.

Монографія С.А.Копилова має й низку інших позитивних рис, але й сказаного достатньо, щоби дати їй високу оцінку. Додамо, що вона має також значну практичну користь як навчальний посібник при вивченні курсів історії південних та західних слов'ян і відповідної історіографії.

Суттєвих вад у монографії нами не виявлено. Можна вказати хіба що на деякі не зовсім точно розставлені акценти, дрібні недогляди. Так, П.Симоновський і О.Рігельман були сучасниками й мають приблизно однакові заслуги в українській історіографії. Розведення їх по різних періодах та ще й певне перебільшення заслуг останнього навряд чи є вірним. Автору варто було б критичніше поставитися до деяких тенденцій у славістичних дослідженнях вітчизняних учених кінця XIX – початку XX ст., зокрема відзначити явний брак їхньої уваги до розробки хронологічно близької їм проблематики (історії слов'ян XVIII–XIX ст.), певну обмеженість тематики. Є й дрібні неточності. Так, "Обширный синопсис русский" П.Кохановського, невірно названий "Великим синопсисом русским" (с. 30),

прізвище польсько-італійського хроніста А.Гваньїні подається в застарілій транскрипції (Гвагнін) (с. 32, 38 та ін.) тощо. Але все це не впливає суттєво на загальну високу позитивну оцінку монографії С.А.Копилова, яка, на наш погляд, є помітним явищем у розвитку сучасної української славістики.

Мицик Ю.А. (Київ)

Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Переклад з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.

У вітчизняний інтелектуальний простір це цінне наукове видання введено за сприяння Міжнародного фонду “Відродження”, яке здійснювалося в рамках спільної програми із Центром розвитку видавничої справи Інституту відкритого суспільства (Будапешт) та за допомоги австрійської федеральної землі Штирія.

Отже, колективна монографія австрійських істориків, яка присвячена висвітленню історії європейської ментальності тривалого хронологічного періоду від античності й до нового часу, вийшла німецькою мовою 1993 р. Це було досить символічно, адже саме цей рік став визначальним у створенні Європейського Союзу. Адже рефлексії на тему європейської ментальності є особливо актуальними на межі ХХІ ст., коли в країнах Євросоюзу триває наукова й суспільна дискусія щодо спільної європейської ідентичності. Тож рецепції самоаналізу та сприйняття духовних джерел єдиної Європи є особливо актуальними.

Водночас у сучасному українському суспільстві також стверджуються європейські цінності, що робить проблематику, викладену на сторінках рецензованого видання, особливо цінною для вітчизняного інтелектуального середовища. Хоча народна мудрість зазвичай вчить, що справжні цінності реклами не потребують, все ж нагадати про них ніколи не буде зайвим.

Звертаючись до наукового змісту зазначеного видання, передусім увагу привертає визначення предмету історії ментальності. Відомий французький медієвіст Ле Февр наголошував на методологічно помилковому підході, що полягав у намаганнях пояснити динаміку людської думки лише еволюцією економічних формацій, або політичних процесів.

У свою чергу сучасна історична наука все частіше звертається до вивчення духовних процесів, які склались у психологічній науці, де проблематика ментальності зосереджується на вивченні найважливіших аспектів розвитку вищих психічних функцій особистості, соціальних стосунків, вивчення специфіки соціалізації в різних культурах та цивілізаціях. Отже, поняття “ментальність” зазвичай визначається як проблема існування та розвитку тривалих структур у колективній психіці, а також як склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення елементів і станів останньої. Врешті “поняття ментальність поширене вже навіть на інституції” (С.12). Австрійський упорядник видання Петер Дінцельбахер, слухно наголошує, що сам термін “історія ментальності” є неусталеною величиною. Навіть констатується, що “більшість професійних істориків виносить її за рамки історичної науки” (С.17).

Водночас викладаючи концептуальний задум авторів “Історії європейської ментальності”, він зазначає, що головна увага приділялась усвідомленим і особливо неусвідомленим орієнтирам, “за якими розвиваються типові для тієї чи іншої епохи уявлення людей, за якими вони відчують, за якими діють”. Теоретичною засадою праці стало положення, відповідно до якого характерною ознакою історії ментальності є холистичний принцип – “усе пов’язано з усім” (С.13). Хоча історія ментальності тяжіє до тотальної історії, яка охоплює всі сфери життя людини, проте багато деталей “мають створити основу загальної картини вивчення ментальності навіть стосовно обмеженого предмету дослідження”. Водночас слухним є методологічне зауваження, що “ментальності потрібно описувати на основі індивідуальних свідчень навіть у тих випадках, якщо вони характеризують поширену практику” (С.19).

Врешті історична ментальність визначається як “набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях” (С.21). Структуруючи проблемне поле історії ментальності та коло суміжних наукових дисциплін, упорядник видання слухно наголошує, що “історія ментальності це більше, ніж історія ідей і духовного розвитку, яка вивчає інтелектуальні концепції еліт чи окремих мислителів, більше, ніж історія емоцій та уявлень, які творять (хай навіть і головні) частини історичних ментальностей, більше, ніж історія культури й побуту, яка лише надає (хай навіть і вкрай потрібну) попередню інформацію” (С.21). Тож історія ментальності по-суті стає “історією відповідних панівних ментальностей” (С.22).

Однак визнається, що не всі сучасники мають однакову ментальність, свої особливості вносять ментальність, властива різним віковим групам, а також ментальність, яка є статевно зумовленою. Тож головним чином узагальнюючі дослідження зосереджуються на “основній ментальності”, у форматі якої співіснують характерні для якоїсь групи, статі, віку ментальності.

“Якщо об’єктом історика ментальності є те, що відбувається в головах людей, то він не може не використовувати інструментарію, який надає йому в розпорядження психологія” (С.27). Саме це дає можливість ідентифікувати ментальність, властиву для людей певної історичної епохи. Історія ментальності акцентує особливу увагу на “чужому у свідченнях минулого, ... дослідженні тих типових для якоїсь епохи чи культури почуттів, поглядів, фантазій, стереотипів мислення, які відрізняються від мислення, уявлень, поведінки і почуттів нашого часу” (С.31).

Загалом структура книги побудована за проблемно-хронологічним принципом. Ментальність досліджується крізь призму формування і розвитку основних концептів людського життя: індивідуальності, сім’ї, суспільства; сексуальності, кохання; релігійності; тіла і душі; хвороб; віку; смерті; страхів і надії; радості, смутку і щастя; праці і свята; комунікації; чужого і свого; влади; права; природи і довкілля; простору і території; часу та історії. Усі зазначені екзистенціальні теми розглянуті в хронологічному зрізі: від часів античності, середньовіччя до нового часу.

Сміливість задуму створити масштабну і внаслідок цього неминуче мозаїчну картину варіанту тотальної історії, яка є своєрідною квінтесенцією історії ментальності, її ідеальним альтер-его, обумовила досить лаконічний, іноді навіть конспективний виклад складного матеріалу. Це відразу впадає в очі історикам, які спеціалізуються на певних історичних періодах. Однак цей недолік найчастіше властивий більшості систематизованих видань “всесвітніх історій”. За межами дослідження лишилось висвітлення проблеми диференціації ментальностей, наприклад, між греко-романською Південною Європою, англосаксонською Північною Європою, а також Центральною та Південно-Східною Європою.

На жаль, не в усіх нарисах вдалось, так би мовити, перекинути концептуальні мости між конкретними проблемами дослідження та їх розвитком у часі. Особливо це стосується якісного переходу між добою Середньовіччя та Ренесансу.

Зокрема, систематизовано не показано, що саме за доби Ренесансу взаємодія культур спричинила в Європі велике свято розуму. Так, Фландрія дала Еразма Роттердамського, Англія – Томаса Мора, Італія – Леонардо да Вінчі, з Нідерландів поширювалась толерантність, з Німеччини – ідеї релігійної Реформації. І всі зазначені явища Франція зуміла об’єднати та створити символом єдності тримовний коледж, заснований Франциском I. Саме за доби Відродження актуалізувалась ідея європейської єдності та народилась якісно нова індивідуальна та суспільна ментальність.

Натомість, на сторінках книги вдало показано вплив на структуру ментальності загального соціокультурного історичного фону, основних етичних норм та цінностей, які також змінювались. Яскравий приклад становить порівняння ставлення до душі та тіла за доби античності та нового часу, який розпочався з безумства плоті доби європейського Ренесансу.

Цікавий розділ стосується історії страхів і надій, радостей та щасливих уявлень, якими жили європейці за часів античності, середньовіччя та нового часу. Повсякденне життя, в якому через соціальну практику виявляє себе ментальність, на сторінках книги передусім показано через проблему праці і свят як своєрідної “паузи у буднях” (С.380).

Обрій ментальних структур також формує простір оточуючого природного середовища, час та соціальні комунікації. Ключовими моментами для розвитку комунікацій нового часу стало формування та уніфікація національних мов, поступова ліквідація неграмотності, технізація та урбанізація. Внаслідок системної дії зазначених чинників структура ментальності ще більше ускладнилась.

У контексті проблематики визначення цивілізаційних кордонів розширення Європейського Союзу великий інтерес становить уявлення про чуже й своє як “основний досвід людини від того моменту, від якого вона починає розвиватися як індивід” (С.449). Зазначається, що загальна гуманізація не стосувалася варварів (С.455). Тож після падіння Константинополя (1453 р.) турки стали основними ворогами християнської Європи. З того часу минуло майже п’ять століть, але початок переговорів про вступ Туреччини до Євросоюзу лишається подразником для самоідентифікації Європейського Союзу. Хоча з погляду спроможності адаптуватися до викликів глобалізації ускладнення соціокультурних характеристик виявляється не як проблема міжцивілізаційного контакту, а як відповідь на цей виклик.

Цікавий сюжет становить історичний розвиток ідеї верховенства права в європейській традиції, починаючи від часів античності до нового часу. Причому ключовим ментальним моментом у цій сфері стає відокремлення у правовій свідомості ідеї права, правди і справедливості.

Не менш важливим моментом розвитку ментальності є ставлення людської свідомості до часу та історії. Від кінця XIV ст. традиційне ставлення до часу послідовно витісняється новим, яке виявляло істотні регіональні відмінності. Усе різочішими ставали відмінності у сприйнятті часу міським мешканцям та жителями сільської місцевості (С.703). Врешті механічний годинник, комерціалізація часу підштовхнули й історію до максимальної точності.

Саме остання властивість відрізняє науково вивірених та якісний переклад рецензованої книги, який має свою специфіку у вигляді використання нового українського правопису.

Наприкінці треба зазначити, що серед важливих екзистенціальних тем, які потребують уточнення, на нашу думку, на увагу заслуговують такі теми, як їжа і культура харчування; мистецтво та етико-естетичні уподобання; наука та ідеологія в повсякденному житті; динаміка зміни основних статусних та ціннісних норм, етикету.

Історія європейської ментальності засвідчує, що об'єднана Європа не стане реальністю, якщо кожний член великої європейської родини не зможе зробити свій внесок у становлення спільного європейського дому.

Тисячоліття Україна була невід'ємною частиною європейського політичного і культурного простору і в ментальності нашого народу вкарбовані європейські поняття і цінності, що роблять Україну країною європейського цивілізаційного ареалу. Тож і книга "Історія європейської ментальності" вкотре доводить цю незаперечну істину.

А.Ю.Мартинюк (Київ)

Лозицький В.С.

Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – 368 с.; іл.

Серед розмаїття проблем історичного минулого нашу громадськість цікавлять і непрості, а часом трагічні явища й події ХХ ст., зокрема доба УСРР/УРСР. У тому числі не послаблюється інтерес, про що свідчить і недавня міжнародна наукова конференція з проблем тоталітаризму, до його українських джерел і проявів. Тому цілком зрозумілою є та увага, яку привернула книга В.С.Лозицького "Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)". Саме цей орган КП(б)У – КПУ, що правила понад 70 років, був реальною найвищою інстанцією в Україні, визначав і здійснював основні напрями реалізації настанов РКП(б)–КПРС, відповідав за все, що відбувалося. Він виступав незмінним арбітром при розв'язанні суспільних колізій, міжвідомчих чи територіальних суперечностей, відігравав вирішальну роль у доборі, розстановці й вихованні кадрів для різних ділянок керівництва, тримав під контролем систему влади й усе суспільне життя. Знання об'єктивних фактів, які становлять зміст діяльності політбюро ЦК - КПУ, необхідне для неупередженого вивчення історії радянського. До того ж нині майже всі зареєстровані в Україні партії мають свої "політбюро". І хоча вони називаються неоднаково ("політбюро", "політрада", "політвиконком" тощо), але теж визначають і політичні напрями, і конкретні дії організацій, а нерідко претендують на всебічний контроль за їх діяльністю.

Вивчення історії такого органу, який тотально керував Україною з початку 1920-х і до кінця 1980-х рр., має непересічне значення для адекватного розуміння (поза політичними симпатіями чи антипатіями) подібного феномену, для врахування досвіду й уроків його існування.

Рецензована праця є, по суті, першим виданням, в якому на основі опрацювання великого масиву (понад 10 тис. справ) архівних документів, багато з яких ніколи не оприлюднювалися, висвітлюються основні етапи, зміст і форми діяльності найвищого органу політичного керівництва УРСР. У монографії здійснено комплексне дослідження основних принципів і напрямів його роботи, процесу формування та розвитку кількісного й персонального складу, розподілу функцій і повноважень, міжособистісних стосунків. Причому йдеться про розгляд цих проблем через висвітлення діяльності конкретних особистостей, показ реальних фактів, подій і явищ у контексті історичного розвитку й відповідних умов. У книзі викладено, узагальнено й проаналізовано унікальний архівний документальний матеріал про обставини утворення політбюро ЦК КП(б)У, його дії щодо заплутаних і гострих свого часу питань внутріпартійної боротьби, політичного життя в республіці, показано, як час від часу ЦК Компартії України намагався здобути хоча б номінальну самостійність для КП(б)У (свій ста-

тут, партквиток тощо), хоча б частково врахувати особливості українства, протистояти наростаючим сталінським тенденціям до якнайбільшої централізації.

В.С.Лозицький висвітлює очевидний позитив, який мав місце в житті народу в радянські часи, до чого було причетне й політбюро ЦК. Це може комусь подобатись, а комусь ні, але так було. Ідеться про політику українізації 1920-х рр. (хоча й значно обмежену порівняно з українізацією, яку проводила Центральна Рада), про ліквідацію неписьменності, перемогу над в роки Другої світової війни, яка для українського народу із самого початку в 1939 р. стала вітчизняною, про відбудову зруйнованого народного господарства, часткове реформування економіки й суспільних відносин у 1950–1960-х рр., науково-технічний прогрес, у т.ч. участь в освоєнні космосу. Створена в ті роки ціною надважкої праці й невиправданих втрат народу могутня індустрія вивела Україну на одне з чільних місць в Європі. І сьогодні продаж у ході приватизації зведених тоді індустріальних гігантів є важливим джерелом прибутків держави.

Водночас у книзі на широкому матеріалі розкрито незмірну й непростиму провину політбюро ЦК КП(б)У за голодомори, смерть мільйонів людей, масові репресії (під час яких загинули й дві третини самої партії, і майже все її керівництво). На політбюро ЦК КП(б)У лежить пряма відповідальність за утиски національно-визвольних рухів, за невміння скористатися їх потужною енергією для розвитку республіки. Хто знає, як би розвивалися події, коли б у директиві політбюро (березень 1943 р.) керівникам партизанських об'єднань, поряд із рекомендацією “не виступати збройно проти загонів” націоналістів, не була викреслена теза (що була в проекті цього документа) про необхідність координації бойових дій партизанів із вояками УПА. Чорнобильська ж катастрофа лягла вічною чорною плямою на репутацію цього політичного органу. Подібний перелік помилок і прорахунків можна ще довго продовжувати.

Непересічне значення має висвітлення в книзі ролі й конкретних дій головних керівників політбюро – перших секретарів ЦК КП(б)У–КПУ. В їхніх руках в умовах відсутності реальної демократії в партії й суспільстві, контролю над ЗМІ зосереджувалася величезна влада, якою далеко не завжди користувались обережно. А це нерідко оберталось свавільними діями й великими втратами як для партії, так і для народу. Хоча, як показано в праці, в умовах надцентралізованої структури КППС від проводу українських комуністів вимагалася безумовна покора вказівкам Москви. І навіть досить обережні кроки П.Ю.Шелеста в справі захисту економічних інтересів республіки, вирішення національно-культурних проблем призвели до усунення його брежнєвським оточенням. А чимало інших перших політичних керівників були слухняними виконавцями усіх директив ЦК КППС, проявляли авторитаризм, зарозумілість, несприйняття інших думок.

Цей досвід свідчить, що монопольна влада розбещує, робить сліпим до реалій життя і глухим до порад колег, до рекомендацій досвіду й науки. Автор, наприклад, слушно пише про негативний вплив “ортодоксально налаштованих професорів «партійного будівництва»” (с. 118). Але книга виграла б, якби в ній було показано, що нерідко в політбюро слухали тільки тих і те, кого й що хотіли почути. І не сприймали думок, які відхилялися від т. з. “центральної директиви”. Зокрема були проігноровані попередження тих науковців, які на відміну від зашкарублених догматиків звертали увагу на абсурдність протиставлення комуністів і демократів, на важливість співпраці з різними політичними силами, намагалися висвітлювати історичну правду. Більше того, наукові пошуки в галузі методології партійного будівництва жорстко переслідувалися при активній участі окремих працівників тодішнього відділу науки ЦК. Нерозуміння необхідності нових підходів, надія на універсальність силових методів впливу врешті-решт призвели до поразки політбюро й усієї партії. Вона була заборонена Президією Верховної Ради України (1991 р.), в якій більшість (!) становили члени КПУ, її ЦК, того ж політбюро.

Цей непростий болісний досвід корисно знати й враховувати сьогодні. Адже практично в кожній партії, які нині діють в Україні, є посада голови партії (першого секретаря, керівника проводу й т. п.). Таке становище нерідко таїть небезпеку, спокусу самозамилування, переоцінку власної ролі. А тут недалеко й до грубих помилок та свавільних дій.

У монографії вміщено багатий інформаційний матеріал про розвиток структури й функції апарату ЦК, уперше наводяться біографічні довідки на членів і кандидатів у члени політбюро, подається склад всього ЦК за 1918–1991 рр. Ці, на перший погляд, сухі статистичні матеріали дають багато інформації для роздумів про перебіг політичної історії України. Книга стане корисною для широкого кола науковців, політичних діячів, членів і керівників сучасних партій, для всіх, хто цікавиться історією України ХХ ст.

В.Ф.Шевченко (Київ)

Костриця М.Ю.

Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.; іл.

Монографія М.Ю.Костриці присвячена історії Товариства дослідників Волині, яке на протязі 1900–1920 рр. чимало зробило для вивчення й популяризації пам'яток історії та природи цього регіону Правобережної України. Автор книги є одним із подвижників розвитку краєзнавства в Україні. Йому належать низка книг, брошур і статей із географічного та історичного краєзнавства. 1990 р. М.Ю.Костриця був одним із ініціаторів створення Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, яке продовжило традиції Товариства дослідників Волині початку ХХ ст.

У книзі глибоко розкрито історію, діяльність і постаті краєзнавчої інституції. Праця складається з двох частин. Перша присвячена значенню Товариства дослідників Волині у формуванні наукового волинознавства. Вона містить вісім розділів, в яких розповідається про початки волинського краєзнавства (кінець XVIII – середина XIX ст.), діяльність Волинського губернського статистичного комітету, Волинське церковно-археологічне товариство і його роль у розвитку краєзнавства, Товариство дослідників Волині (1900–1920 рр.), Волинський науково-дослідний музей – спадкоємець Товариства дослідників Волині. У цій же частині йдеться про товариство “Волинь”, Інститут дослідів Волині (Вінніпег, Канада), які функціонували з 1949 по 1999 рр., а також про історико-краєзнавче товариство “Волинь” у Німеччині, створене 1975 р. заходами німців – вихідців із Волині. Першу частину монографії завершує розділ, в якому висвітлено діяльність Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині за 1990–2000 рр.

М.Ю.Костриця провів велику дослідницьку й бібліографічну роботу, що стала основою для створення своєрідної енциклопедії волинознавства. Особливо цінні й цікаві для сучасних краєзнавців історичні екскурси, що висвітлюють початок і подальший розвиток краєзнавства в губернському місті Житомирі, де згуртувалися визначні краєзнавці: геологи, географи, етнографи, історики, археологи та інші спеціалісти, які жили й працювали в XIX ст. У книзі висвітлено діяльність провідних учених-краєзнавців (Г.Чацький, Г.Коллонтай, Ю.Словацький, А.Фелінський, Й.Лелевель, А.Пшездецький, З.Доленга-Ходаковський, А.Андржейовський, В.Бессер, Я.Охоцький, Ю.Крашевський, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, М.Іванишев).

Автор книги розповідає про краєзнавчу діяльність Т.Г.Шевченка, який упродовж вересня – жовтня 1846 р. за завданням Київської археографічної комісії здійснив подорож Волинською й Подільською губерніями, зібравши велику кількість народних переказів, легенд і пісень, описавши й замальовавши численні пам'ятки архітектури та історії.

На Волині Т.Г.Шевченко відвідав Кременець, Почаїв, Луцьк, Ізяслав, Острог, Дубно, Новоград-Волинський, Гульськ, Кодню, Житомир. Побут і культура краю, як відзначає М.Ю.Костриця, знайшли відображення у творах Т.Г.Шевченка “Варнак”, “Гайдамаки”, “Художник” та ін. Художні й малярські твори митця стали справжнім взірцем правдивого висвітлення історії та культури України.

У книзі показано важливу роль у становленні методології краєзнавчих досліджень на Волині, яку відіграли прогресивні діячі української науки й культури – М.О.Максимович, М.І.Костомаров, П.О.Куліш, Т.Г.Шевченко.

Автор розглядає краєзнавчу діяльність Волинського губернського статистичного комітету в Житомирі, який було утворено 2 лютого 1836 р. Перші, датовані 1850-ми рр., відомості про організацію краєзнавчої роботи при цьому комітеті пов'язані з ім'ям відомого письменника й громадського діяча Юзефа Ігнація Крашевського, що проживав тоді в Житомирі. Письменник узявся за опис пам'яток історії та культури Волині, зробив їх замальовки. Дальше піднесення краєзнавства припадає на 60–70-ті рр. XIX ст. Це пов'язане з ім'ям волинського губернатора М.І.Черткова, який був бібліофілом, шанувальником і збирачем старовини. Зібрана ним колекція мінералів лягла в основу створеного в Житомирі краєзнавчого музею. Він же сприяв відкриттю в місті першої російської публічної бібліотеки.

У книзі висвітлено діяльність відомих діячів української культури та їхню участь у волинському краєзнавстві – представників сім'ї Косачів, що проживала в Новограді-Волинському. Йдеться про П.А.Косача, його дружину О.П.Драгоманову-Косач (Олену Пчілку), а також про їхню доньку – Лесю Українку. Родина Косачів відзначилася збиранням і публікацією етнографічних матеріалів. П.А.Косач входив до започаткованої В.Б.Антоновичем організації української інтелігенції “Стара громада”, був членом редколегії журналу “Киевская старина”. О.Пчілка видала 1876 р. книжку “Український народний орнамент”. Активною дослідницею Волині стала Леся Українка, що й відбилася в її літературній творчості.

Подією в культурному житті краю став вихід у 1867 р. збірника “Труды Волинского статистического комитета”, що складався з двох монографій: Л.Крушинського “Исторический

очерк Волини” та Г.Оссовського “Геолого-геогностический очерк Волинской губернии”. Важливим напрямом роботи Волинського губернського статистичного комітету була підготовка й видання “Памятных книжек Волинской губернии”, які виходили з 1886 по 1917 рр. Вони насичені різноманітними статистичними, етнографічними матеріалами, відомостями з економіки, культури та інших сторін життя регіону й, безперечно, сприяли поширенню історико-краєзнавчих знань.

М.Ю.Костриця також висвітлює діяльність Волинського церковно-археологічного товариства та Волинського єпархіального давньосховища (90-ті рр. XIX ст.). Окремий розділ монографії присвячено Товариству дослідників Волині (1900–1920 рр.). У цьому розділі показано історію його створення, статут і організаційну структуру, роботу бібліотеки, видавничу діяльність, становлення напрямів досліджень із етнографії, геології, географії, а також роль товариства в розвитку культурно-національного руху. Розділ насичений інформацією про найвизначніші постаті Товариства дослідників Волині (П.А.Тутковський, В.Г.Кравченко, Я.В.Яроцький, М.І.Коробка, В.Г.Боровиков, О.Ф.Фотинський та ін.).

Волинський науково-дослідний музей представлений у монографії як спадкоємець Товариства дослідників Волині. На сторінках книги розповідається про роль Волинського центрального музею, про подвижників – відомих краєзнавців, які тривалий час працювали в музеї (Д.Ю.Антонов, В.І.Бруховський, М.М.Башинська, С.С.Гамченко, І.Ф.Левіцький, В.Г.Кравченко та ін.).

Цікавими є й матеріали, які викладені в розділах про Товариство “Волинь”, Інститут дослідів Волині (Вінніпег, Канада) (1949–1999 рр.), а також про Історико-краєзнавче товариство “Волинь” у Німеччині (1975–1999 рр.). Завершується перша частина монографії М.Ю.Костриці розділом, в якому розповідається про діяльність Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (1990–2000 рр.).

Друга частина книги надзвичайно цікава, оскільки в ній вміщено низку документів і матеріалів з історії волинознавства, а також бібліографію краєзнавчої літератури. Тут розміщено матеріали про відзначення 100-річчя Товариства дослідників Волині, хроніку діяльності Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (1990–2000 рр.), списки його почесних і дійсних членів. Тут же маємо бібліографію “Трудов общества исследователей Волини” (1902–1920 рр.), праць Волинського науково-дослідного музею (1928–1931 рр.), праць Товариства “Волинь” та Інституту дослідів Волині у Вінніпегу – “Літопис Волині” (1953–1992 рр.), праць історико-краєзнавчого товариства “Волинь” у Німеччині – “Волинські зошити” (1980–1998 рр.), а також праць Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині – “Велика Волинь” (1994–2000 рр.).

Таким чином, монографія М.Ю.Костриці “Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті” є вагомим внеском у скарбницю українського краєзнавства. Книга містить цікаві документальні ілюстрації (світлини діячів краєзнавчого руху Волині, учасників краєзнавчих конференцій, а також серію зображень титульних сторінок найважливіших видань із волинознавства). Книга завершується словом-нарисом про її автора, підготовленим професором Л.В.Баженовим, в якому подано головні віхи життя та діяльності відомого українського краєзнавця – М.Ю.Костриці.

Високо оцінюючи цю дослідницьку працю, хочу відзначити, що вона написана доступною мовою. Її з великим задоволенням прочитають не тільки вчені-краєзнавці, а й усі, хто цікавиться українською історією.

І.С.Винокур (Кам'янець-Подільський)

А.А.Попок.

Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії: Довідник. – К.: Альтерпрес, 2004. – 360 с.

Складовою частиною українського етносу є українці, які у зв'язку з певними історичними обставинами, унаслідок різних причин політичного та соціально-економічного характеру проживають за межами Батьківщини, у діаспорі. Вони впродовж тривалого часу зберігають елементи матеріальної та духовної культури, плекають рідну мову.

Сильна незалежна держава, якою ми хочемо бачити Україну, має дбати й про тих етнічних українців, які волею долі опинилися за її межами. Слід відзначити, що ця проблема привертає увагу істориків.

Довідник, який побачив світ у київському видавництві “Альтерпрес”, безумовно, відповідає найнагальнішим запитам нашого часу, адже процес формування та розвитку української діаспори є складним і багатоаспектним. На жаль, попри певний інтерес до життя

та діяльності української діаспори загалом, чи не найменше поталанило проблемі, пов'язаній із далекосхідною гілкою зарубіжного українства. А.А.Попок відзначає, що на відміну від росіян, які приділяють значну увагу різним аспектам життя співвітчизників, що волею долі опинилися за кордоном, українці на Далекому Сході тривалий час залишалися поза увагою українських дослідників.

У передмові автор наголошує, що за винятком кількох науково-популярних публікацій 1920-х – початку 1930-х рр. та початку 1990-х рр., дана проблема перебувала поза увагою українських дослідників, а її вивченням займаються переважно вчені з діаспори.

Дійсно, зібраний у книзі фактичний матеріал свідчить про те, що до часу виходу довідника немало аспектів життєдіяльності цієї своєрідної за способом формування, політичним та юридичним становищем української громади залишалися недослідженими.

Задумом автора було якнайширше охопити значущі складові обраної теми, зокрема процес формування та розвитку українських поселень на Далекому Сході, прояви національно-культурного життя українців регіону, проблеми, з якими мали й мають справу ентузіаста національного руху тощо.

Поданий у книзі матеріал дозволяє читачу отримати уявлення про громадське життя українців на Далекому Сході (в історії їх суспільно-культурного та громадсько-політичного життя автор виділяє сім періодів); українську освіту в регіоні (Українська учительська спілка, з'їзд учителів Далекого Сходу); релігійно-церковне життя; створення та основні напрями діяльності українських гуртків, національно-культурних товариств, спілок, клубів, комітетів, громад (гуртки аматорів, національної молоді); театральне та хорове мистецтво, створення й функціонування різноманітних театральних і хорових колективів (аматорські хорові колективи “Червона калина”, “Черемош”, театрально-співоче товариство); діяльність військових формувань; про те, як була представлена на Далекому Сході Організація українських націоналістів, і, зокрема, розкривається діяльність Української далекосхідної січі – воєнізованої націоналістичної молодіжної організації.

Необхідно відзначити, що вивчаючи діяльність різноманітних національно-культурних товариств, дослідники нерідко розглядають лише задекларовані в програмах і фактично проведені культурні заходи, спрямовані на збереження та популяризацію культури власного етносу. Тому важливо, що автор не зупинився на висвітленні лише національно-культурного аспекту діяльності української громади Далекого Сходу, а відобразив діяльність певних українських об'єднань і в економічній сфері. Зокрема в довіднику наводиться інформація про діяльність українських споживчих кооперативних товариств “Гайдамака” (м. Нікольськ-Уссурійськ), “Запорожець” (м. Хабаровськ), “Українець” (м. Благовещенськ), Першого українського Далекосхідного крайового кредитового кооперативного товариства “Чумак”, далекосхідних українських професійних спілок тощо.

Автор приділив увагу й такому важливому прояву життя української діаспори на Далекому Сході та чи не єдиному джерелу, за яким можна досліджувати перебіг подій у регіоні, як періодична преса. Дослідник подає як загальні статті, присвячені огляду розвитку української преси (“Преса українська на Далекому Сході”), так і статті, присвячені окремим періодичним виданням (наприклад, такі, як “Громадська думка”, “Далекий Схід”, “Зоря”, “Манівець”, “Українська справа на Амурі”, “Хвилі України”, “Нова Україна” та ін.).

Цінність праці полягає також і в тому, що А.А.Попок по-новому трактує події української історії, зокрема участь українців і вихідців із України в білому русі та білоемігрантських організаціях, недостатньо висвітлені українсько-японські й українсько-китайські взаємини тощо.

Слід відзначити, що структура довідника цілком раціональна. Загалом у ньому міститься 178 статей, із них – 80 біографічних довідок. Він має також покажчики: іменний та географічних назв. Цікавими є й додатки, які містять окремі архівні матеріали, зокрема листи, спогади, витяги з протоколів. Рецензована праця є оригінальним систематизованим виданням, побудованим за алфавітним принципом, що містить інформацію про різноманітні громадсько-культурні організації, життя та діяльність людей, які зробили великий внесок у справу розбудови українства, інформацію про з'їзди, конференції, історико-географічні довідки, фотоматеріали тощо.

Приваблює й доступна форма викладу, наявність карт і таблиць, складених із використанням широкої джерельної бази. Вони дають змогу детально простежити маршрути перевезення українських переселенців морем і залізницею, рух населення Далекого Сходу, кількість шкільних та дошкільних закладів із українською мовою навчання, потребу в кадрах культур-

но-просвітницьких установ українізованих районів Далекосхідного краю, динаміку чисельності українського населення Приморського краю тощо.

При впорядкуванні довідника автор використав широкую джерельну базу, зокрема матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Центрального державного історичного архіву України, Російського державного історичного архіву Далекого Сходу, Державного архіву Хабаровського краю, низку опублікованих документів, матеріали дисертаційних досліджень, мемуарів, монографій, навчальних посібників, підручників, наукових статей, конференцій, семінарів, сесій, енциклопедій, словників, довідників, покажчиків, періодичних джерел. Заслугує на увагу й те, що А.А.Попок використав новий вид оперативних і масштабних джерел – інтернет-видання.

Необхідно відзначити й широкі хронологічні рамки дослідження. Так, автор у статті про формування українських поселень на Далекому Сході робить історичний екскурс і розпочинає виклад із того часу, коли Сибірське царство було завойоване Московією (1581 р.). Наводить і таку справді етапну дату – 4 березня 1883 р., дату, яка стала відправною точкою в масовому виїзді українських переселенців на Далекий Схід.

Широка хронологія й діяльності національних товариств і громадських об'єднань, оскільки в довіднику наводиться інформація як про ті, що були засновані на початку минулого століття, так і про ті, які проводять свою роботу зараз.

Цікавим є й твердження автора про те, що історія має бути персоніфікованою. На підтвердження цієї тези він наводить, як уже відзначалося, біографії громадських і політичних діячів, життя та діяльність яких були спрямовані на збереження українського національного духу.

Зібраний у книзі фактичний матеріал свідчить про те, що до виходу довідника немало аспектів життєдіяльності цієї своєрідної за способом формування, політичним та юридичним становищем української громади залишалися недослідженими.

Рецензована праця, звичайно ж, не в змозі охопити всю багатоманітність проявів життя та діяльності української громади на Далекому Сході, деякі проблеми лише окреслені автором, доля багатьох діячів, біографії яких наведено в довіднику, до кінця не відома, і тому ця книга має спонукати дослідників до подальшої роботи.

Отже, слід відзначити, що задум автора викласти матеріал у формі довідника, щоб у стислому вигляді розкрити суть того чи іншого питання, повністю реалізований.

Сподіваємося, що довідник “Українці на Далекому Сході: організація, події, персоналії”, який відкрив серію “Закордонне українство”, започатковану Центром сучасного суспільствознавства, матиме послідовників.

М.І.Бушин (Черкаси)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Р.Я.Пиріг (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА АПН УКРАЇНИ В.Ю.МЕЛЬНИЧЕНКА

Володимир Юхимович Мельниченко належить до тих учених, чия творчість не була жорстко пов'язана з певними науковими чи навчальними закладами. Лише на початку трудової біографії кілька років йому довелося працювати молодшим і старшим науковим співробітником у науково-дослідному інституті. Із тридцяти літ він займає різні керівні посади, не пов'язані з тихим кабінетом ученого. Та й узагалі доля В.Ю.Мельниченка несхожа на біографії професійних істориків. Вона розділила його життя на київський і московський періоди, випробувала в непростих та крутозламних суспільно-політичних ситуаціях. Проте він залишається передусім ученим, видає щороку одну-дві монографії, які привертають увагу не лише глибиною дослідження, а й широким діапазоном наукових інтересів автора.

В.Ю.Мельниченко народився 20 лютого 1946 р. в м. Хашурі Грузинської РСР, але вже 1949 р. батьки повернулися в Україну й оселилися в рідному селі Медвин Богуславського району Київської області. Із 1952 по 1963 рр. В.Мельниченко навчався в Медвинській середній школі, по закінченні якої поступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. У студентські та аспірантські роки він опублікував близько 100 статей у часописах, виявивши публіцистич-

ний та науковий хист. Двічі ставав лауреатом всесоюзних конкурсів студентських наукових праць і добрим словом згадує університетських викладачів А.К.Буцика, К.О.Джеджулу, А.О.Джеджулу, Л.М.Славіна, Н.Є.Руденко, В.О.Маркіну та інших. Відразу після закінчення вузу в 1968 р. – навчання в аспірантурі кафедри історії КППРС, керованої проф. О.А.Бородінім. Темою його кандидатської дисертації стала діяльність іноземних інтернаціоналістів в Україні в роки громадянської війни. Із цієї проблеми він опублікував низку статей, у тому числі в літературно-художніх виданнях¹.

Улітку 1971 р. В.Ю.Мельниченко перейшов на посаду молодшого наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму (ІМЛ) при ЦК КППРС. Дисертацію він захистив уже в наступному, 1972 р. Потім була служба в лавах радянської армії. Повернувшись до інституту, молодий учений опублікував низку наукових та публіцистичних статей², а також видав свою першу книжку про відому французьку інтернаціоналістку Жанну Лябурб³. Згодом вийшла монографія за темою кандидатської дисертації⁴. До цієї проблеми вчений повернувся й пізніше⁵.

Із 1976 р. В.Ю.Мельниченко працював у секторі суспільних наук відділу науки й навчальних закладів ЦК Компартії України – інструктором, консультантом (з 1978 р.), завідувачем сектору (з 1983 р.). В апараті ЦК КП України його безпосередніми керівниками були такі досвідчені партпрацівники й відомі вчені, як Ф.М.Рудич та І.Ф.Курас. Останнього Володимир Юхимович уважав своїм справжнім учителем. У той період він досконало вивчив мережу гуманітарних інститутів Академії наук УРСР, ознайомився з багатьма відомими вченими (М.Г.Жулинським, І.О.Дзевеліним, П.М.Калениченком, І.М.Куліничем, В.І.Кущенком, Ю.Ю.Кондуфором, Р.Г.Симоненком, П.С.Соханем, М.О.Супрунечком, С.В.Кульчицьким, І.І.Лукиновим, Ю.М.Пахомовим, П.Т.Троцьком, Ф.П.Шевченком, В.І.Шинкаруком, А.М.Шлепаковим та ін.). Із тих часів беруть початок його добрі творчі та людські стосунки з багатьма сучасними провідними вченими, зокрема з В.А.Смолієм, П.П.Толочком, В.Ф.Верстюком, В.М.Даниленком та ін. В.Ю.Мельниченко поступово здобував авторитет у науковому світі як плідний дослідник⁶. Він також тісно співпрацював з “Українським історичним журналом”, часто сам друкувався в ньому й інших часописах⁷. Наприкінці 1980-х рр. учений входив до редколегії “УІЖ”.

У 1986 р. Володимир Юхимович видав ґрунтовну монографію про інтернаціональне згуртування трудящих у роки громадянської війни⁸, а наступного року захистив на цю тему докторську дисертацію. Із липня 1987 року він працював заступником директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Вчений виступив у пресі з рядом публікацій про корінну перебудову історичної науки, залучення дослідників до вивчення нових архівних матеріалів, які довгий час були закритими в партійних сховищах⁹.

Серед проблем, які В.Ю.Мельниченко тоді порушував, була й така: “Дуже важливо об’єднати зусилля суспільствознавців республіки для вивчення причин, масштабів, наслідків і уроків голоду 1933 року на Україні... Совість істориків не може бути спокійною до того часу, поки ми не скажемо повну правду”¹⁰. Відповідно до постанови ЦК КПУ очолюваний Володимиром Юхимовичем архів розпочав підготовку видання науково-документального збірника “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”, який вийшов у світ 1990 р. У той час були перевидані протоколи І з’їзду КПУ¹¹. В.Ю.Мельниченко був автором і членом редколегії книги, яка підбила перші підсумки гострих дискусій із питань історії, що точилися в Україні в другій половині 1980-х рр.¹² Науковець продовжував роботу також у жанрі науково-художньої книги¹³.

В.Ю.Мельниченко став одним із першопрохідців у висвітленні життя й діяльності Х.Г.Раковського, який у 1919–1923 рр. очолював РНК України. Навіть тепер ця визначна постать залишається неоднозначно трактованою, а тоді, відразу після реабілітації Х.Г.Раковського в 1988 р., перші публікації Володимира Юхимовича – спочатку газетні й журнальні¹⁴, а потім у науково-художньому жанрі¹⁵ – становили великий інтерес. У вересні 1988 р. В.Ю.Мельниченко виступив із доповіддю “Голова Раднаркому України” на міжнародній науковій конференції в Софії¹⁶. На початку 1990-х рр. у праці, виданій у Москві, він, спираючись на унікальні документи Центрального архіву КДБ СРСР, уперше розкрив опозиційну боротьбу Раковського проти Сталіна¹⁷, а в монографії, що вийшла в Києві, показав його зусилля, спрямовані на розширення суверенних прав України в рамках СРСР¹⁸.

У другій половині 1980-х рр. В.Ю.Мельниченко привернув увагу широкої громадськості до проблеми висвітлення історіографічних лакун у науковій та художній літературі, проаналізував найновіші літературні твори, які були опубліковані в СРСР¹⁹. Він переконливо довів, що доробок письменників – творчий і моральний, нагромаджений у застійні часи, був значно вагомим, ніж у вчених-істориків. Орієнтація останніх на так звану «офіційну думку» призвела історичну науку до догматизму, заклякості, напівправди.

Навесні 1989 р. В.Ю.Мельниченка призначають на посаду завідувача сектору історичних наук ідеологічного відділу ЦК КППРС. У Москві він встановив ділові контакти з директорами інститутів історичного профілю, провідними науковцями. Він заявив у друкованому органі АН СРСР: “Ми рішуче відмовляємося від так званого кураторства як прямого адміністративного втручання в дослідницьку роботу вчених”²⁰. Московські академічні кола визнали його як відомого науковця. Так, В.Ю.Мельниченка – дослідника високо цінував академік П.В.Волобуєв. Вони разом писали книгу, друкували матеріали з неї²¹ (роботу було перервано із смертю останнього). В апараті ЦК КППРС В.Ю.Мельниченко активно відстоював наукове дослідження раніше табуованих проблем українознавства, зокрема історії Української революції, голодомору, публікацію невідомих документів українознавчого характеру з російських архівосховищ.

На початку 1991 р. Володимир Юхимович залишив апарат ЦК КППРС і очолив Центральный музей В.І.Леніна. Чому пішов з високої посади? Каже, що зневірився в можливості будь-що змінити.

Чому погодився очолити музей, який уже фактично був кинутий напризволяще партійною верхівкою? Саме тому й погодився. Була реальна можливість без ідеологічного тиску перебудувати експозицію, уперше сказати про Леніна жорстку, неприємну для багатьох його прихильників правду. У залах музею відкривалися виставки з науковим трактуванням феномена більшовицького вождя, які стали складовою частиною вже нової експозиції. Саме тут уперше з'явилися документи про червоний терор та його обґрунтування В.І.Леніним.

Після серпневих подій 1991 р. музей, який входив до системи ЦК КПРС, залишився без фінансування. Нова російська влада намірилася будь-що його закрити. Колектив вирішив боротися. Було створено нову структуру: Історико-культурний центр – музей В.І.Леніна. Співробітники обрали директором В.Ю.Мельниченка, який перевів установу на господарський рахунок. У лютому 1992 р. він виступив у пресі із заявою: “Колектив бере на себе всю відповідальність за долю музею, фінансове забезпечення його подальшої життєдіяльності, збереження та експонування фондів колекцій, їх цілісність і неподільність”²². Ця складна й мужня робота розгорталася гласно, під невсипущим оком преси, теле- та радіо-журналістів, у тому числі зарубіжних. Сам Володимир Юхимович майже щодня фіксував її. Ці “сповіді директора” побачили світ окремими брошурами²³. Щодня в музеї бувало кілька тисяч осіб. Усього в опальний період його відвідали понад 1 млн людей. Нова російська влада відкинула пропозицію створити на базі ленінської експозиції музей політичної історії Росії. У жовтні 1993 р. Б.Сльцин видав остаточне розпорядження про закриття музею.

За час керівництва музеєм В.Ю.Мельниченко глибоко опанував ленінську тему, готує низку ґрунтовних досліджень. У 1993 р. великий науковий та громадський резонанс мала його книга “Феномен і фантом Леніна”, яка буквально зруйнувала радянське фантомне сприйняття Леніна як політика й людини²⁴. Згодом учений видав першу у світовій історіографії книгу про приватне життя вождя²⁵. 2000 р. вона вийшла в Токіо японською мовою²⁶. Водночас японське видавництво замовило В.Ю.Мельниченку книгу “Ленін і Японія”, що побачила світ наступного року²⁷. Свої ленінознавчі дослідження він закінчив ґрунтовною монографією про особисті стосунки В.І.Леніна та Інеси Арманд²⁸.

В 1990-х рр. Володимир Юхимович часто виступав у російській пресі з гострими публіцистичними статтями. Про інтенсивність цієї роботи свідчить неповний перелік його публікацій лише в одній газеті протягом кількох місяців²⁹. Вибрані російськомовні публікації автора, що мали історико-політичний і мистецтвознавчий характер, тепер готуються до видання в Москві окремою книгою.

Наприкінці 1990-х рр. В.Ю.Мельниченко повертається на Батьківщину. “Непросто життєва лінія, що пройшла через соборні столиці двох суверенних держав, – зізнавався В.Ю.Мельниченко, – щасливо втілилася в тому, що на початку 2001 року я став генеральним директором Культурного центру України в Москві. Життя моє наповнилося особливим сенсом, і цей сенс полягає в пропаганді української культури й духовності в Росії, чим я незмірно горджуся”.

У Культурному центрі України в Москві творчий і організаторський хист Володимира Юхимовича розгорнувся з новою силою. Як свідчать знавці, “за мистецьким рівнем та обсягами діяльності цей заклад, що є власністю незалежної України, без перебільшення, переважає аналогічні показники в роботі подібних культурних представництв іноземних держав у Москві”³⁰. Завдяки активній роботі колективу центр часто відвідують гості з Києва, зокрема відомі українці Я.П.Голян, І.Ф.Драч, П.М.Мовчан, Б.Є.Патон, Л.С.Танюк, Н.М.Корнієнко, Л.В.Голота, В.Г.Кремень, багато народних депутатів. Перед українцями Москви виступали Ніна Матвієнко, Раїса Недашківська, Микола Гнатюк, Марія Стеф’юк, Людмила Юрченко, Володимир Губа, Анатолій Паламаренко. Зі сцени центру вразили майстерністю камерні оркестри “Київська камерата”, “Київські солісти”, чоловічі вокальні квартали “Гетьман” і “Явір”, жіночий квінтет Національної філармонії “Каприз” й ін. У культурному центрі виставляли свої твори Тетяна Яблонська, Тетяна Голембієвська, Людмила Жоголь, Валерій Франчук, Катерина Білокур, Сергій Шишко та ін. Тут презентували наукові праці й художні твори Іван Курас, Валерій Смолій, Станіслав Кульчицький, Юрій Барабаш, Сергій Гальченко, Василь Марочко, Юрій Хорунжий, Віталій Крикуненко. У центрі працює книгарня “Українська книга” й інформаційно-довідкова бібліотека, відкрито меморіальну кімнату, присвячену Т.Г.Шевченкові та М.С.Грушевському. Під керівництвом В.Ю.Мельниченка було підготовлено й вийшло у світ унікальне видання творів Т.Г.Шевченка українською й російською мовами³¹. Про роботу Культурного центру України Володимир Юхимович розповів у двох книгах, які водночас є серйозними науковими дослідженнями (вийшли в 2003³² і 2004 рр.³³). Директор широко пропагує роботу колективу в московській пресі³⁴.

Діяльність Культурного центру України в Москві й активна робота В.Ю.Мельниченка високо оцінюється в українських виданнях³⁵. Зокрема М.Г.Жулинський відзначав: “Володимир Мельниченко, я переконаний, найкраще знає історію Старого Арбату, він є на сьогодні найбільш обізнаним із московськими архівами, бо провів унікальну науково-дослідну роботу”³⁶. Вагомим результатом його наукового пошуку стала монографія «Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”», в якій уперше в українській і світовій історіографії глибоко й докладно розкрито життя та діяльність великого українця в Москві з вересня 1916 по березень 1917 рр.³⁷ Проте вчений не зупинився на цьому й дослідив відвідини Т.Г.Шевченком Москви, у тому числі арбатського ареалу, уперше розкрив історію перебування домовини з прахом Кобзаря в храмі святого Тихона на Арбаті у квітні 1861 р. Нещодавно в Москві вийшла українською мовою фундаментальна монографія В.Ю.Мельниченка про Тараса Шевченка й Михайла Грушевського³⁸. Усього за п’ять років він видав у московському видавництві “ОЛМА-ПРЕСС” шість книг

рідною мовою загальним обсягом понад 100 друкованих аркушів. По суті В.Ю.Мельниченко став активним репрезентантом сучасного українознавства в російській столиці. Він створив у Культурному центрі України інститут українських досліджень, що працює на громадських засадах.

Учений бере діяльну участь у науковому житті Москви, наполегливо пропагуючи українську тематику. Наприклад, у жовтні минулого року він виступив із доповіддю про М.С.Грушевського на Міжнародній науковій конференції “А.Белый у світі, що змінюється” (М.С.Грушевський жив у тому будинку на Арбаті, де народився цей поет); у листопаді виголосив доповідь про дружбу Т.Г.Шевченка та М.С.Щепкіна на міжнародній науковій конференції, присвяченій великому акторові.

Нині відомий український історик, автор 30 книг, доктор історичних наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, заслужений діяч науки й техніки України Володимир Юхимович Мельниченко знаходиться в розквіті сил і сповнений творчих планів. Побажаймо ж йому вдалої реалізації цих задумів!

¹ Мельниченко В. Інтернаціоналізм на ділі // Дніпро. – 1970. – №4. – С. 134–140; Мельниченко В. Газета “Коммунист” як джерело з історії Федерації іноземних комуністичних груп на Україні // Архіви України. – 1971. – №4. – С. 86–90; Мельниченко В. Рядовий когорти інтернаціоналістів // Молода гвардія. – 1972. – 5 березня й т.д.

² Мельниченко В.Ю. Легендарна Олена (До 80-річчя з дня народження С.І.Соколовської) // УІЖ. – 1974. – №4. – С. 135–137; Його ж. Історія – пам'ять людства // Молода гвардія. – 1974. – 20 липня; Його ж. До питання про діяльність іноземних комуністів на Україні в 1920 р. // УІЖ. – 1974. – №12. – С. 83–91; Його ж. Внесок іноземних комуністичних груп у створення Комуністичного Інтернаціоналу // Там само. – 1975. – №9; Його ж. До біографії Жанны Лябурб // Там само. – 1976. – №1. – С. 84–90.

³ Мельниченко В. Жанна Лябурб. – К., 1977. – 200 с.

⁴ Мельниченко В.Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918–1920. – К., 1977. – 208 с.

⁵ Мельниченко В.Е. Деятельность иностранных коммунистических групп на Украине // Им славу дала Украина. – К., 1989. – С. 121–165.

⁶ Историк-слависты СССР. Библиографический словарь-справочник. – М., 1981. – С. 112.

⁷ Мельниченко В.Ю. Діяльність Східного відділу при Одеському губкомі партії (1920 р.) // УІЖ. – 1976. – №12. – С. 107–111; Його ж. Діяльність більшовицького підпілля у Криму в період інтервенції Антанти (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.) // Там само. – 1977. – №3. – С. 58–71; Мельниченко В.Е. К історії писем Ж.Лябурб В.І.Ленину // Вопросы истории КПСС. – 1974. – №4. – С. 116–118; Его же. Дочь коммунара // Радуга. – 1979. – №9. – С. 142–151; Мельниченко В.Ю. Деякі питання стану та розвитку історичної науки в Українській РСР // УІЖ. – 1981. – №5. – С. 5–22 та ін.

⁸ Мельниченко В.Е. Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта. – К., 1986. – 304 с.

⁹ Мельниченко В. Правда истории // Правда Украины. – 1987. – 31 июля; Его же. Во имя правды истории. – К., 1988. – 48 с. та ін.

¹⁰ Там же. – С. 11.

¹¹ Первый съезд Коммунистической партии большевиков Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988.

¹² Про минуле заради майбутнього. – К., 1989.

¹³ Мельниченко В. Расстреляна в Одессе... – К., 1988.

¹⁴ Мельниченко В.Ю. Раковский против Сталина // Вечірній Київ. – 1988. – 12 грудня; Мельниченко В.Е. Звездный час. К политической биографии Х.Г.Раковского // Правда Украины. – 1989. – 15 января; Мельниченко В.Ю. Чи був Раковский конфедералістом? // Літературна Україна. – 1989. – 23 березня та ін.

¹⁵ Мельниченко В. Нескореный. Науково-художня книга про Християна Раковского. – К. 1990. – 216 с.

¹⁶ Мельниченко В. Председатель Совнаркома Украины (Штрихи к политическому портрету Хр.Раковского) // Известия на Института по истории на БКП. – София, 1989. – С. 227–244.

¹⁷ Мельниченко В.Е. Раковский против Сталина. – М., 1991. – 64 с.

¹⁸ Мельниченко В. Християн Раковский: Неизвестные страницы жизни и деятельности. – К., 1992. – 160 с.

¹⁹ Мельниченко В.Ю. Правда історії і художня література // УІЖ. – 1988. – №7. – С. 22–31; Мельниченко В.Е. История и правда литературы // Курсом перестройки. Материалы республиканской научно-теоретической конференции. – К., 1988. – С. 84–87.

²⁰ Мельниченко В. Найти общий язык // Поиск (Москва). – №19. – 1989. – сентябрь. – С. 4.

²¹ Волобуев П., Мельниченко В. Не стреляйте в прошлое // Рабочая трибуна (Москва). – 1995. – 3, 4, 5 ноября.

²² Трибуна. – 1992. – 13 февраля; Правда. – 1992. – 14 февраля.

²³ Мельниченко В. Опальный музей (Исповедь директора). – М., 1993. – 34 с.; Его же. Опальный музей (Исповедь директора-2). – М., 1993. – 70 с.; Его же. Опальный музей (Исповедь директора-3). – М., 1993. – 64 с.

²⁴ Мельниченко В. Феномен и фантом Ленина. – М., 1993. – 256 с.

²⁵ Мельниченко В. Личная жизнь Ленина. – М., 1998. – 272 с.

²⁶ Мельниченко В. Приватне життя Леніна (японською мовою). – Токіо, 2000. – 430 с.

²⁷ Мельниченко В. Ленін і Японія (японською мовою). – Токіо, 2001. – 318 с.

²⁸ Мельниченко В. “Я тебя очень любила...”. Правда о Ленине и Арманд. – М., 2002. – 416 с.

²⁹ Мельниченко В. Русский тип – созерцатель // Трибуна (Москва). – 1999. – 15 июля; Его же. Земля – судьба страны // Там же. – 1999. – 20 июля; Его же. Мадонна за решёткой вагонзак // Там же. – 1999. – 13 августа; Его же. Философы видят зловещие линии // Там же. – 1999. – 10 сентября; Его же. Совесть в дефиците // Там же. – 1999. – 12 сентября; Его же. Сон разума рождает чудовищ // Там же. – 1999. – 14 октября; Его же. У порога, где пирует власть // Там же. – 1999. – 4 ноября; Его же. Это что за большевик лезет к нам на броневик? // Там же. – 1999. – 16 декабря; Его же. А пепел смешали с порохом // Там же. – 1999. – 24 декабря; Его же. Христос в пустыне XX века // Там же. – 1999. – 30 декабря й т.д.

³⁰ Гусев О., Лазебник С. Український акцент на Арбаті // Голос України. – 2005. – 7 жовтня. – С. 5.

³¹ Шевченко Т. “Я так її, я так люблю...” // Вибрані вірші та поеми. – К., 2004. – С. 7.

³² Мельниченко В. Україна на Арбаті, 9. – М., 2003. – 255 с.

³³ Мельниченко В. Прапор України на Арбаті. – М., 2004. – 448 с.

³⁴ Мельниченко В. Культурный центр Украины в Москве представляет страну // Київській телеграф. – 2002. – 24–30 июля; *Его же*. Арбат течёт через века // Трибуна (Москва). – 2003. – 3 июля; *Его же*. Флаг Украины на Арбате // Родомысл (Москва). – 2004. – №3. – С. 17–21; *Его же*. Украинский след на Арбате // Россия. – 2005. – 16–22 июня та ін.

³⁵ Жулинський М. Україна у Москві на Арбаті // Київ. – 2005. – №3. – С. 2–12; Голяк Я. Веселка над Арбатом // Веселка. – 2004. – №6. – С. 28–31; Голова Л. Як Шевченко Москву споглядає // Слово Просвіти. – 2005. – 14 жовтня й ін.

³⁶ Жулинський М. Великий Українець на Арбаті // Мельниченко В. Михайло Грушевський: “Я оснувся в Москві, Арбат 55”. – М., 2005. – С. 4.

³⁷ Мельниченко В. Михайло Грушевський: “Я оснувся в Москві, Арбат 55”. – М., 2005. – 448 с.

³⁸ Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М., 2006.

Л.О.Зашкільняк (Львів), О.В.Руда (Львів)

IV МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "БАГАТОКУЛЬТУРНЕ ІСТОРІОГРАФІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЛЬВОВА В ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст."

Історіографічне середовище Львова в ХІХ – на початку ХХ ст. розвивалося особливо динамічно внаслідок активізації національних рухів у багатонаціональній Габсбурзькій імперії, а також порівняно інтенсивних зв'язків із провідними центрами історичної думки в Німеччині та Франції. Перетворившись на столицю Королівства Галичини і Лодомерії (провінції Габсбурзької монархії), Львів став притягальним культурним центром для багатьох представників тогочасної науки й освіти. Не випадково у Львові в різний час жили і працювали відомі діячі української, польської, німецької, чеської, хорватської, словенської, грецької, вірменської науки і культури. Проте у ХІХ ст. першість у формуванні культурного обличчя Львова поступово перейшла до поляків та українців, національні рухи яких виступили конкурентами у перетворенні цього міста на відповідний "національний П'ємонт". Українсько-польське політичне суперництво у Галичині і Львові, яке особливо загострилося на початку ХХ ст., не виключало плідних взаємин і співробітництва, обміну досвідом історичних студій, цікавих і пізнавальних історіографічних дискусій.

Вивчення львівського історіографічного середовища, взаємного впливу різноетнічних візій минулого та їх реєпції в багатонаціональному середовищі Львова здавна приваблювало істориків насамперед України і Польщі. Ще 2002 р. за ініціативою польських істориків Жешувського університету було розпочато реалізацію спільного польсько-українського дослідницького проекту "Багатокультурне історіографічне середовище Львова в ХІХ – першій половині ХХ століть". З українського боку в ньому беруть участь історики Львівського національного університету ім. І.Франка, Дрогобицького педуніверситету ім. І.Франка, Прикарпатського держуніверситету ім. В.Стефаніка. У процесі роботи над темою пройшло три звітні міжнародні наукові конференції, усі в Жешуві¹. Тільки четверта по черзі конференція пройшла у Львові з 29 вересня по 1 жовтня 2005 р. завдяки передусім сприянню АТ "Кредит Банк (Україна)". До початку конференції вийшов друком третій том матеріалів попередніх зустрічей під однойменною назвою². Як і раніше, її організаторами виступили історичний факультет Львівського національного університету ім. І.Франка та Інститут історії Жешувського університету.

У роботі конференції взяли участь учені зі Львова, Дрогобича, Івано-Франківська, а також польські історики з Варшави, Гданська, Жешува, Катовіц, Кельце, Кракова, Лодзі, Любліна, Познані, Торуня, Щецина. Було виголошено 39 доповідей та повідомлень, у дискусіях взяло участь понад сорок фахівців. Виголошені на конференції доповіді та повідомлення стосувалися як загальних, так і конкретних проблем, пов'язаних із життям і науковою діяльністю істориків Львова ХІХ – першої половини ХХ ст. Доповідачі не оминули увагою й роботи тогочасних наукових інституцій, товариств, періодичних видань Львова, а також наукових контактів українських, польських, вірменських та єврейських істориків.

Проф. *Ярослав Грицак* (Львів) представив свої міркування щодо історіографічної спадщини Івана Франка, зокрема заперечив думки деяких польських істориків про висвітлення І.Франком українсько-польських взаємин із націоналістичних позицій, розкрив ставлення І.Франка до методики та рівня викладання у тогочасному Львівському університеті. У доповіді проф. *Михайла Криля* (Львів) на основі архівних матеріалів було розкрито маловідомі сторінки з життя та діяльності у Львові німецького історика Йосифа Маусса. Питання про місце Івана Вагилевича в українській історичній науці порушив проф. *Леонід Зашкільняк* (Львів), наголосивши, що серед діячів "Руської Трійці" в українській історіографії йому приділялося найменше уваги, тоді як його значний доробок у галузі романтичної візії минулого заслугоує вивчення сучасними дослідниками.

Інтерес присутніх викликали доповіді та повідомлення, присвячені діяльності окремих українських і польських істориків. Проф. *Леонід Тимошенко* (Дрогобич) презентував науковий доробок історика церкви Антона Петрушевича, проф. *Костянтин Кондратюк* (Львів) подав нарис науково-педагогічної діяльності Михайла Грушевського у Львові. На творчості контрверсійного польського історика Ф.Равіти-Гавронського зупинився проф. *Еугеніуш Коко* (Гданськ), наукову діяльність Садока Баронча та його

студії з краєзнавства представив доц. *Роман Шуст* (Львів), д-р *Йоанна Пісулінська* (Жешув) висвітлила етапи роботи у Львівському університеті польського вченого Чеслава Нанке, а д-р *Павел Серженга* (Жешув) – дослідження історії Литви в працях Анатолія Левицького. Д-р *Агнешка Кавалець* (Жешув) зробила доповідь про історіографічну творчість польського історика Францішека Сярчинського.

Жвавий інтерес учасників конференції викликала проблема зіставлення літературно-наукової творчості двох знамих польських істориків Кароля Шайнохи та Людвіка Кубалі, порушена д-ром *Віолеттою Юльковською* (Познань). Доповідачка наголосила, що обом польським історикам були властиві ідеали романтичного історіописання, яке перегукувалося з їхньою літературною творчістю, що пробуджувала патріотичні почуття поляків. Д-р *Лідія Михальська-Браха* (Кельце) на прикладі праць польської дослідниці Марії Врухнальської подала взірці зародження львівської феміністичної історіографії. Доповідь проф. *Єжи Матерницького* (Жешув) була присвячена дискусіям у польській історіографії початку ХХ ст. щодо співвідношення історії й соціології, запровадження соціологічних методів у дослідження минулого, зокрема позиції в цьому питанні знаного польського вченого А.Шельонґовського. Краківський дослідник *Альфред Точек* провів докладний статистично-тематичний аналіз захистів габілітаційних робіт львівськими істориками з 1886 по 1928 рр., який засвідчив значні впливи й зв'язки львівських учених із тогочасною європейською історичною наукою.

Науковою новизною були позначені доповіді проф. *Кароля Олейника* (Познань) про дослідження львівськими істориками проблем Польщі, проф. *Владислави Шулякевич* (Торунь) про історію Львівського університету, підготовлену польським ученим Каролем Левицьким (1908–1991); проф. *Анджеї Мейсснер* (Жешув) говорив про відображення епохи просвітництва у дослідженнях львівських істориків виховання. На конференції прозвучали також доповіді доц. *Василя Педича* (Івано-Франківськ) про головні напрями наукових студій представників Львівської історичної школи Михайла Грушевського, доц. *Віталія Тельвака* (Дрогобич) про організацію та діяльність Львівського грона Історичної комісії краківської Академії Знань.

Із великим інтересом присутні заслухали доповіді, які представили нові підходи до вивчення історіографічного середовища. Д-р *Дорота Мальчевська-Павелець* та проф. *Томаш Павелець* (Катовіце) у спільній доповіді висвітлили неочікувані аспекти повсякденного життя львівських істориків в ХІХ ст., котрі торкалися переважно матеріальних підстав їхньої творчості. Неабияке зацікавлення викликав і виступ проф. *Стефана Цяри* (Варшава), який зупинився на проблемах повсякденного життя львівських архівістів у другій половині ХІХ ст. крізь призму аналізу щоденних обов'язків персоналу Крайового архіву ґродських і земських актів у Львові. Ці доповіді засвідчили, що польські історики активніше реагують на тенденції розвитку світової історіографії, яка все більше зосереджується на вивченні культурно-антропологічних вимірів минулого.

Низка доповідей і повідомлень була присвячена висвітленню діяльності істориків та історичних установ у міжвоєнний період. Доц. *Роман Лаврецький* (Львів) подав характеристику медієвістичних досліджень у Львівському університеті, канд. іст. наук *Лідія Лазурко* (Дрогобич) проаналізувала історіографічну проблематику на сторінках польського часопису "Квартальник гісторичний". Проф. *Антоні Кравчик* (Люблін) представив синтетичні праці з польської історії малознаного львівського дослідника Бернарда Цайффера, який під час Другої світової війни виїхав до США. На конференції прозвучали також виступи молодих науковців *Уляни Великопольської* (Львів), яка розглянула питання теоретичної історії у творчості Мирона Кордуби, *Ольги Попович* (Львів) про археографічні дослідження членів НТШ, *Оксани Рудої* (Львів) про оцінку польськими істориками Люблінської унії 1569 р.

Найбільший інтерес і дискусії викликали доповіді проф. *Рафала Стобецького* (Лодзь) і проф. *Войцеха Вжосека* (Познань). Перший проаналізував історичну думку польської еміграції після Другої світової війни й показав, що вона переважно зберігала традиційні великодержавні підходи по відношенню до "кресових" земель міжвоєнної Польщі й дуже повільно звільнялася від усталених стереотипів. Проф. В.Вжосек – знаний фахівець із теоретичних проблем історіографії – проаналізував статус національної історії, котра не тільки поширює застарілі стереотипи й міфи, а й поважно збіднює минулу дійсність. Він, зокрема, визначив провідні риси кожної національної схеми історії: антропоморфність (надання історії рис життя людини), генетичність і змінність; за їх присутності національна історія завжди представляється як "біографія нації", а історіографія – як "автобіографія нації", тоді як завдання останньої полягає в експлікації провідних стереотипів історичної творчості.

Із кожного блоку тем, представлених на конференції, відбувся жвавий обмін думками, який часом набував ознак дискусії. Дослідники свідомо акцентували увагу на співвідношенні наукової творчості істориків із суспільно-політичними проблемами, які стояли перед тогочасними суспільствами, відзначали потужний вплив останніх на способи інтерпретації минулого. Українська й польська історіографії вказаного періоду розв'язували відмінні завдання: польська спиралася на більш значний історіографічний доробок, в якому усталені стереотипи великодержавного минулого посідали вагомий місце і були підставою для подальшої розбудови історичної конструкції; тоді як українська – ще формувала такі стереотипи, намагаючись відсепарувати національну історію від польської та російської. Але обидві історіографії стикалися з подібними труднощами – вироблення таких методологічних підстав вивчення минулого, котрі б звільняли істориків від ідеологічної і політичної залежності.

Представлені на конференції доповіді і дискусії в черговий раз продемонстрували особливо важливе значення серйозного наукового дослідження розвитку історичної думки та історіографічної творчості. Без при-

скіпливого наукового аналізу мотивів і складових елементів отримуваних історичних знань, будь-якій історичній науці загрожує сповзання до кон'юнктурних схем і зразків, які обслуговують біжучі групові інтереси і перетворюються на паранауку. Було вирішено підготувати та опублікувати черговий, четвертий, том матеріалів конференцій, який вийде в Україні, а також провести заключну п'яту конференцію у 2006 р. у Жешуві, на якій завершити роботу над проектом виданням "Золотої книги львівської історіографії XIX і XX ст."

¹ Див.: *Зашкільняк Л.О., Криль М.М.* Третя міжнародна наукова конференція „Багатокультурне історичне середовище Львова у XIX–XX ст.” // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С. 228–230.

² *Wielokulturowe otoczenie historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / Pod red. Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – Т. I. – 264 s.; *Wielokulturowe otoczenie historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / Pod red. Jerzego Maternickiego i Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – Т. II. – 412 s.; *Wielokulturowe otoczenie historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / Pod red. Jerzego Maternickiego i Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. III. – 464 s.

В.М.Мельниченко (Черкаси)

III ВСЕУКРАЇНЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “СОБОРНА УКРАЇНА: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА”

Проблеми соборності України набули в наш час особливої актуальності, оскільки на сучасному етапі державотворення надзвичайно важливим завданням є об'єднання зусиль усіх регіонів держави на шляху побудови дійсно громадянського суспільства. У цьому контексті неабияке значення має вивчення й наукове осмислення історичного досвіду українського народу.

На науковців покладено відповідальну місію – на основі неупереджених методологічних підходів всебічно та ґрунтовно дослідити проблеми соборності не тільки як історичного явища, а й як фактора сьогодення України з тим, щоб єднання земель останньої стало не лише гаслом, а і головною домінантою духовного, політичного й ментального рівнів буття кожного громадянина держави.

Саме з метою реалізації цього важливої ваги завдання у 2003 р. було започатковано Всеукраїнський науково-методологічний проект “Україна соборна”. Його ініціаторами виступили Інститут історії України НАНУ, Донецький національний університет, Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаніка, Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького та Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г.Сковороди. Проект передбачає комплексні дослідження різних аспектів проблеми соборності України, які щороку стають предметом обговорення на всеукраїнських наукових конференціях. Перша з них 2003 р. відбулася в Івано-Франківську, друга – 2004 р. в Переяславі-Хмельницькому.

Третя Всеукраїнська наукова конференція в рамках науково-методологічного проекту відбулася 9 – 10 грудня 2005 року у Черкаському національному університеті ім. Богдана Хмельницького за темою “Соборна Україна: історична ретроспектива”.

Заступник директора Інституту історії України НАНУ, член-кореспондент НАН України *О.П.Рент*, наголошуючи на актуальності й своєчасності проведення наукової конференції з проблем соборності, зазначив, що “сучасний етап державотворення базується на міцному підґрунті традицій боротьби українського народу за свободу і власну соборну державу”. Розвиваючи цю тезу, завідувач відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук *О.Є.Лисенко*, доктори історичних наук *В.В.Марчук* (Івано-Франківськ), *П.В.Добров* (Донецьк), *В.В.Масненко* й *А.Г.Морозов* (Черкаси), кандидати історичних наук *М.Томенко* (Київ), *В.М.Мойсієнко* (Черкаси) та кандидат політичних наук *Б.Дем'яненко* (Переяслав-Хмельницький) у своїх доповідях зробили всебічний аналіз історії об'єднання в єдиній державі всіх українських земель і досвіду її творення у роки незалежності.

У роботі секцій “Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні”, “Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації”, “Історична регіоналістика в контексті соборності України” взяли участь науковці з Києва, Черкас, Донецька, Івано-Франківська, Луганська, Харкова, Тернополя, Сімферополя, Переяслава-Хмельницького й інших міст України. Окрім науковців, участь брали також студенти, учителі історії, краєзнавці та представники громадськості Черкащини.

На представницькому науковому форумі виступили заступник голови Черкаської обласної ради *М.І.Тимошенко*, який оголосив привітання Голови Верховної Ради України В.М.Литвина, заступник голови обласної державної адміністрації *М.С.Овчаренко* і ректор Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького професор *В.Т.Поліщук*.

Учасники заходу поклали квіти до пам'ятників Т.Г.Шевченку й Б.Хмельницькому в Черкасах, відвідали село Суботів Чигиринського району, де вшанували пам'ять гетьмана України в Іллінській церкві.

Наступна конференція Всеукраїнського науково-методологічного проекту “Україна соборна” відбудеться 2006 р. в Донецькому національному університеті.

Ю.А.Мицик (Київ)

V ДОВНАРІВСЬКІ ЧИТАННЯ

22–23 вересня 2005 р. у старовинній Речиці (Гомельська обл., Білорусь) під егідою Гомельського держуніверситету ім. Ф.Скорини та Інституту історії і культури східнослов'янських народів при Гомельському університеті відбулися V міжнародні наукові Довнарівські читання, присвячені пам'яті видатного білоруського історика Митрофана Володимировича Довнар-Запольського (1867–1934). Цього разу в них узяли участь понад 60 науковців із усіх наукових центрів Білорусі, а також з України, Росії, Польщі, Литви, Ізраїлю.

Роль М.Довнар-Запольського у розвитку білоруської історичної науки можна порівняти з тією роллю, що її відіграв у розвитку української історіографії Михайло Грушевський. Долі цих видатних учених багато в чому подібні, навіть і посмертні. Так, до останнього часу їхні імена були під фактичною забороною як “буржуазних націоналістів”, а творча спадщина – припадала пиллом. Природно, що в Білорусі з 1991 р. творчість М.В.Довнара-Запольського привертає особливу увагу і без перебільшення можна сказати, що Речицькі читання пам'яті цього історика концентрують нині найкращі сили дослідників його життя й діяльності. Оскільки М.Довнар-Запольський тривалий час був професором Київського університету, сформував тут власну історичну школу, звертався у своїй творчості до української історії, тому він відіграв важливу роль і в розвитку української історичної науки. Природно, що вітчизняні дослідники традиційно беруть активну участь у Речицьких читаннях. У першу чергу це стосується докторів історичних наук І.Б.Матяш (Український державний НДІ архівної справи та документознавства в Києві), І.В.Верби та В.І.Ульяновського (обидва – КНУ ім. Т.Г.Шевченка). Цього разу доповідь І.Б.Матяш була присвячена ролі М.Довнар-Запольського в налагодженні білорусько-українських дипломатичних контактів у часи УНР; а доповіді І.В.Верби, В.І.Ульяновського, також канд. іст. наук О.Трембицького – контактам між білоруським ученим та українськими істориками М.В.Стороженком, М.Оглоблиним, Є.Сіцінським. Аспірант Д.О.Карпусь (КНУ) представив доповідь, в якій підбивалися певні підсумки дослідження Київської історико-економічної школи М.В.Довнар-Запольського. Серед доповідей I секції (“Життя і наукова діяльність М.В.Довнар-Запольського”) особливе зацікавлення викликали доповіді канд. іст. наук *В.М.Лебедєвої* (Гомель) “Білоруський компонент у формуванні світогляду М.В.Довнар-Запольського”, канд. іст. наук *А.Л.Киштимова* (Мінськ) “М.В.Довнар-Запольський, М.С.Грушевський і “Записки НТШ”, також виголошені д-ром. іст. наук *Г.В.Штиховим* (Мінськ) і *О.К.Кравцевичем* (Гродно) доповіді про оцінку білоруським ученим князя Міндовга в утворенні Великого князівства Литовського і ролі польсько-литовських уній. *Д.Михалюк* (Польща) звернула увагу на створену вченим у 1919 р. карту Білоруської Народної Республіки.

Не менш важливим був доробок науковців, які працювали в II секції (“Речицька земля в часі та просторі”). Слід підкреслити, що цей регіон є прикордонним з Україною, і тому дослідники нерідко вивчали сюжетні української історії. На II секції виступила значна група етнографів та фольклористів, медієвістів, дослідників історії нової й новітньої доби. Так, д-р. іст. наук *Ю.А.Мицик* (Національний університет “Києво-Могилянська академія”) подав розгорнутий опис битви під Лосвом (1649 р.), в якій українські та білоруські повстанці під керівництвом наказного гетьмана Михайла Кричевського хоч і зазнали поразки, зате затримали ворога й дали змогу Богданові Хмельницького розгромити коронні війська під Зборовом. Канд. іст. наук *С.О.Чаропка* (Гомель) зупинився на подіях початкового етапу Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., що відбувалися в Речиці; аспірантка *І.Ю.Тарасенко* (Інститут української археографії та джерелознавства НАН України) розкрила значення свідчень польського хроніста С.Твардовського про події цієї війни на території Гомельщини. Дві доповіді представили чернігівські науковці: канд. іст. наук *І.В.Кондратьєв* (“Лоївське староство у 1589 – середині XVII ст.”), канд. іст. наук *О.Б.Коваленко* і канд. іст. наук *І.Є.Петреченко* (“Камеральний опис Речицької округи 1796 р. як історичне джерело”). Аспірантка *О.М.Ямкова* (КНУ) зупинилась на історіографічних аспектах дослідження творчості відомого українського та білоруського історика й правника XX ст. – Лева Окиншевича. Привернули значну увагу результати наукового пошуку *В.Ф.Голубєва* (Мінськ) (“Община в соціальному та господарчому житті населення Стрішенської волості Речицького повіту за інвентарними описами XVI–XVIII ст.”), канд. іст. наук *І.Ф.Кітурки* (Гродно) (“Речицький повіт у світлі люстрації 1789 р.”), а також науковців із Польщі, проф. *В.Резмера* (Торунь) і д-ра *О.Латишонка* (Білосток), котрі ґрунтовно висвітлили хід боїв за Речицю у 1920 р., які вели польські війська й частини С.Булак-Балаховича проти Червоної армії. Характерною особливістю V читань була збільшена кількість доповідей, зроблених молодими дослідниками, наприклад *Ю.О.Кобець* та *Є.В.Оружило*, які доповіли про матеріали Речицького держархіву.

Робота V Довнарівських читань, як і чотирьох попередніх, була дуже плідною. Яскравим прикладом цього стала презентація документального видання, здійсненого під керівництвом В.М.Лебедєвої: “Пераліска М.В.Доўнар-Запольскага з дзеячцамі навукі Украіны (1893–1908 гг.)” (Гомель, 2005). У цій книзі вперше опублікована виявлена переважно в київських архівах кореспонденція білоруського вченого з М.С.Грушевським, В.Б.Антоновичем, В.С.Іконниковим,

М.Ф.Володимирським-Будановим, А.М.Лободою, А.І.Маркевичем, В.М.Перетцем та ін. Ця книга є якраз на часі, особливо враховуючи започатковане українськими науковцями видання спадщини М.С.Грушевського. Досягнені результати в галузі дослідження Речицького краю (батьківщини М.Довнар-Запольського) дають можливість у недалекому майбутті видати збірник джерел з історії цього регіону й створити узагальнюючу працю з історії Речицького краю від давніх часів до сьогодення. В Довнарівські читання є важливим свідченням взаємовигідних наукових контактів і співпраці між білоруськими та українськими науковцями.

О.А.Бакалець (Бар)

МІЖРЕГІОНАЛЬНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “ІСТОРИЧНА ТА ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО”

29 вересня 2005 р. в приміщенні Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Грушевського відбулася міжрегіональна науково-практична конференція “Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського”, присвячена 139-й річниці від дня народження М.Грушевського та 20-річчю коледжу. Її організували Інститут історії України й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ, Інститут історії, етнографії й права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, Кам’янець-Подільський державний університет, Барський гуманітарно-педагогічний коледж ім. М.Грушевського.

Конференція зібрала широке коло науковців із західного та центрального регіонів України. В її підготовці брали участь академік, директор Інституту історії України НАНУ *В.А.Смолій*, доктори історичних наук, професори *М.Ф.Дмитрієнко*, *Я.Р.Дашкевич*, *Г.В.Папакін*, *В.Ф.Верстюк*, *Р.Я.Пиріг*, докторанти, доценти й кандидати історичних наук *І.Б.Гирич*, *Ю.А.Зінько*, *О.В.Юркова*, *П.Г.Усенко*, *Я.О.Іщенко*, *О.М.Федьков*, *В.С.Лозовий*, *О.А.Коляструк*, *Д.В.Тоїчкін*, *Л.П.Маркітан*, *І.М.Романюк*, *Н.І.Руденко*, наукові співробітники – грушевськознавці з Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в місті Києві *С.М.Панькова*, *О.М.Мельник*, *О.О.Будзінський*, *Г.В.Шевчук*, *М.О.Кучеренко*, Державного музею М.Грушевського у Львові (*М.К.Магунь*), члени Національної спілки журналістів України *М.Х.Комісарчук*, *В.І.Страшний*, *Є.Й.Меснякін*, працівники Вінницького обласного краєзнавчого музею та Барської районної бібліотеки, аспіранти, здобувачі, магістранти, викладачі історії, української мови й літератури вузів I–IV рівнів акредитації, учителі загальноосвітніх шкіл та студенти.

Було представлено 53 доповіді, уміщені в збірник наукових статей конференції (Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – К.; Л.; Вінниця; Кам’янець-Подільський; Бар, 2005. – 246 с. (наук. ред. *М.Ф.Дмитрієнко*, відп. ред. *М.Х.Комісарчук*, відп. секр. *О.А.Бакалець*)). На жаль, не всі учасники форуму змогли приїхати до Бара й виступити.

Урочистості розпочалися з покладання квітів до пам’ятника М.Грушевському та відкриття куточка музею Михайла Грушевського. Вступним словом пленарне засідання конференції відкрив заслужений працівник освіти України, д-р філософії, директор Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Грушевського *М.Х.Комісарчук*, який наголосив на ролі М.С.Грушевського в українській історії, літературі, суспільно-політичному житті. Він також розповів про найважливіші досягнення коледжу за 20 років, який не випадково є єдиним закладом серед вузів I–IV рівнів акредитації, що носить ім’я М.С.Грушевського.

Із вітальною телеграмою до учасників конференції звернувся директор Інституту історії України НАНУ, академік *В.А.Смолій*: “Ви започаткували чудову традицію – проведення на регіональному рівні наукових конференцій, присвячених вивченню спадщини видатного історика й громадського діяча М.С.Грушевського. Відтак учені з різних регіонів України отримують можливість оприлюднити свої наукові здобутки й обмінятися думками з ученими провідних наукових центрів країни”.

На пленарному засіданні з ґрунтовною доповіддю “Спадщина Михайла Грушевського й сьогодення” виступив канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ *І.Б.Гирич*. Він підкреслив, що Бар є знаковим містом для дослідників спадщини видатного історика. Доповідач відзначив, що завдяки виданню творів М.Грушевського сучасник відкриває для себе свого Грушевського – вченого й людину. Цікавий він для нас думками, розсипаними в його, здавалося б, суто наукових писаннях. Учений виступає “промотором” засад української незалежності. *І.Б.Гирич* підкреслив, що спадщина М.Грушевського не обмежується науковими працями, оскільки відомо близько 50 тис. його листів, десятки прозових і віршованих творів, які чекають на свого дослідника.

Цікавими підходами до розуміння життя й діяльності Михайла Сергійовича поділилася завідувача Історико-меморіальним музеєм М.Грушевського в Києві *С.М.Панькова*. У виступі “Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського” вона наголосила, що характеризуючи вихід ученого на ниву української публіцистики, відомий літературознавець С.Сфремов назвав його “публіцистом-митцем”, творіння якого, незважаючи на їхню злободенність, переживуть цю епоху й самого автора, даючи для нашого часу документи по-справжньому історичні. На думку *С.М.Панькової*, М.Грушевський є жмутом почуттів, любові до власного народу, це – жмут ключів до розв’язання завдань, які ще стоять перед українцями.

Канд. іст. наук, доц. кафедри історії України Інституту історії, етнографії та права Вінницького державного педуніверситету ім. М.Коцюбинського *І.М.Романюк* у виступі звернула увагу присутніх на ставлення М.Грушевського до науки, дала короткий історіографічний огляд праць про його життя й творчість, охарактеризувала основні етапи становлення та розвитку грушевськознавства від 1920-х рр. і до сьогодення.

Кореспондент обласної газети “Вінниччина” *В.І.Страшний* у своєму виступі “Витає дух у Сестринівці” звернув увагу на проблему увічнення пам’яті М.Грушевського в с. Сестринівці Козятинського району, де проживав дід Михайла й народилася його мати – Глафіра Опокова.

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.В.Юркова* свій виступ присвятила доньці визначного історика – Катерині Михайлівні Грушевській (1900–1943), а саме її життю й творчості після смерті батька й до арешту 10 липня 1938 р. в справі міфічної “антирадянської націоналістичної організації”.

Вивченню листування М.Грушевського з Ю.Тищенком-Сірим у контексті з’ясування історії садиби М.Грушевського в Києві присвятив виступ ст. наук. співроб. Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в місті Києві *О.М.Мельник*.

На пленарному засіданні своїми думками про ставлення М.С.Грушевського до радянської влади поділилася канд. іст. наук, доц. кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнографії та права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського *О.А.Коляструк*. Ролі М.Грушевського як фундатора української державності в період діяльності Центральної Ради та УНР приурочено виступ викладача соціально-економічних дисциплін Барського автомобільно-шляхового технікуму *О.А.Муляр*.

Голова циклової комісії викладачів філологічних дисциплін Барського коледжу *Г.П.Дяченко* зупинилася на поглядах М.С.Грушевського щодо значення рідної мови як основи навчання та просвітництва в незалежній Україні.

Подальша робота конференції проходила в чотирьох секціях – “Історична спадщина Михайла Грушевського. Історіографія. Джерелознавство” (керівник – д-р філософії *М.Х. Комісарчук*, секр. секції – голова циклової комісії викладачів соціально-економічних дисциплін Барського коледжу *М.В.Мороз*); “Державницька діяльність Михайла Грушевського та Центральної Ради в 1917–1918 рр.” (керівник – здобувач Інституту історії України НАНУ *О.А.Бакалець*, секр. секції – викладач історії України Барського коледжу *Т.В.Ковальчук*); “Літературна спадщина М.Грушевського. Епістолярій. Публіцистика. Огляди” (керівник – музеєзнавець, завідувача Історико-меморіальним музеєм М.Грушевського в Києві *С.М.Панькова*, секр. секції – голова циклової комісії викладачів філологічних дисциплін Барського коледжу *Г.П.Дяченко*); “Грушевський і сьогодення. Родина Михайла Грушевського” (керівник секції – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії й джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ *І.Б.Гирич*, секр. секції – викладач історії України Барського коледжу *І.В.Харитонов*).

На першій секції розглядалися питання наукової діяльності М.С.Грушевського наприкінці XIX ст. (*Я.Р.Дашкевич*), М.Грушевський і Поділля (*В.П.Восколул*, *Є.Й.Меснянкін*, *М.П.Йолтуховський*, *О.А.Придиус*, *М.В.Гонтар*), історичні, філософські та соціологічні погляди М.Грушевського (*М.В.Мороз*, *І.Г.Гуменюк*, *М.В.Білоус*).

На другій секції присутні заслухали 8 повідомлень, які охоплювали проблеми державницької, економічної, фінансової, грошової, правової й освітньої політики Центральної Ради на чолі з М.Грушевським у 1917–1918 рр. (*М.Ф.Дмитрієнко*, *О.А.Бакалець*, *О.П.Демченко*, *Я.О.Луценко*, *Д.В.Тоїчкін*, *О.В.Лемпій*, *Г.Д.Бадунь*, *В.Б.Рижа*, *Т.В.Ковальчук*).

Питанням публіцистичної спадщини та видавничої діяльності М.Грушевського (*О.М.Федьков*, *В.А.Дубінський*, *Т.М.Лебедінська*), літературної творчості (*Н.О.Стащенко*, *Т.Д.Кушнір*), індивідуального стилю М.С.Грушевського (*З.Н.Кришталь*), його діяльності як белетриста (*Т.А.Федик*), рецензента (*Г.М.Казьмірова*) присвятили свої виступи учасники третьої секції.

Актуальні проблеми методики використання історичних і літературних праць Михайла Грушевського на заняттях із соціально-економічних дисциплін (*В.І.Крушельницький*, *І.В.Харитонов*, *Є.П.Панченко*), у бібліотечній (*О.І.Волошина*) та музейній справі (*І.Б.Гирич*, *С.М.Панькова*, *Л.Г.Ступницька-Левчик*, *Г.В.Шевчук*) розглянули учасники четвертої секції.

На заключному спільному засіданні керівники секцій підбили підсумки роботи заходу, виробили рекомендації. Закриваючи конференцію, один із провідних грушевськознавців *І.Б.Гирич* відзначив високий науковий рівень доповідей і повідомлень, широкий спектр питань, винесених на розгляд конференції, а також висловив подяку її організаторам і членам редколегії за вчасне видання матеріалів. Учасники форуму відвідали виставкову залу коледжу, візну виставку обласного краєзнавчого музею, присвячену М.С.Грушевському, ознайомилися з визначними місцями Бара.

Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 129 с.

Бушин М.І.
Черкаський край в особах. 1941–2001: Керівники обласних організацій, закладів та установ. – Черкаси: Ваш Дім, 2003. – 506 с.

Бушин М.І.
Черкаський край в особах. 1941–2001: Кам'янщина. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 312 с.

Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя. – К.: Мистецтво, 1999. – 168 с.

Відшкодування матеріальної та моральної шкоди. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 400 с.

Віктор Ющенко. 100 днів президентства: пряма мова. – Х.: Фоліо, 2005. – 223 с.

Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографіч. довід. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч. 1. – 351 с.

Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографіч. довід. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч. 2. – 346 с.

Ґалаган М.
З моїх споминів... 1880-ті – 1920-ті. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.

Гальчинський А.С.
Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.

Герасименко Н.
Історія Межигір'я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 288 с.

Горелов М.Є.
Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2005. – 632 с.

Грач Л.І.
Україна після Кучми. – К.: Оріяни, 2005. – 224 с.

Гринів О.
Українська націологія XIX – початок XX століття: Історичні нариси. – Л.: Світ, 2005. – 288 с.

Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К.: Унісерв, 2004. – Вип. 19. – 156 с.

Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України 1930–2005: Матер. до іст. – К.: Довіра, 2005. – 565 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Число 8. – 368 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – 620 с.

Історія війни і збройних конфліктів в Україні: Енцикл. довід. – К.: Гуманітарна література, 2004. – 520 с.

Історія держави і права України: Підруч. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України П.Т.Тронька / Гол. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 29. – 217 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України П.Т.Тронька / Гол. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 30. – 360 с.

Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Гол. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – 240 с.

Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Гол. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 32. – 496 с.

Кеній А., Лозицький В.

Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст.: Повсякденна історія: Зб. док. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2005. – 530 с.

Київ: Фотоальбом. – К.: Мистецтво, 2005. – 208 с.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Імена славних сучасників. – К.: Світ Успіху, 2004. – 289 с.

Ковалинський В.

Київські мініатюри. Кн. 4. – К.: Купола, 2005. – 284 с.

Кучма Л.

Своїм шляхом: Роздуми про економічні реформи в Україні. – К.: Ін Юре, 2004. – 384 с.

Латиш Ю.

Григорій Казьмирчук: життя та наукова праця історика. – К.: Прайм-М, 2004. – 200 с.

Литвин В.М.

Україна: у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – К.: Лі-Терра, 2004. – 240 с.

Литвин В.М.

Право правди. – К.: Лі-Терра, 2005. – 400 с.

Литвин В.М.

Україна: два десятиліття "застою" (1966–1985). – К.: Лі-Терра, 2004. – 253 с.

Лукацький Є.

Україна від незалежності до свободи. – Х.: Фоліо, 2005. – 95 с.

Максимович М.О.

Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. – К.: Вища шк., 2004. – 503 с.

Малаков Д.В.

Київ 1939–1945. – К.: Кий, 2005. – 464 с.

Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – К.: Укр. вид. спілка, 2005. – 480 с.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с.

Павло Федака: Бібліогр. показ. до 60-річчя від дня народження. – Ужгород: Карпати, 2005. – 268 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. IX. – 332 с.

Простір свободи: Україна на шпальтах паризької "Культури". – К.: Критика, 2005. – 528 с.

Ричка В.М.

"Київ – Другий Єрусалим" (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 243 с.

- Русина О.**
Студії з історії Києва та Київської землі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 346 с.
- Ruthenica.** Зб. наук. пр. / Наук. ред. В.М.Ричка, О.П.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Т. IV. – 307 с.
- Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А.**
Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 507 с.
- Слободянюк П.Я., Дорош Г.О.**
Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Летичівського району. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 416 с.
- Слободянюк П.Я.**
Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад. – Хмельницький: Поділля, 2004. – 592 с.
- Слободянюк П.**
Єврейські общини Правобережної України. – Хмельницький: Наук. історико-етнологічне видання, 2005. – 409 с.
- Собор Святої Софії в Києві:** Книга-альбом. – К.: Мистецтво, 2001. – 352 с.
- Соціум.** Альманах соціальної історії / Голов. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 5. – 304 с.
- Старий Київ:** Фотоальбом. – К.: Перископ, 2005. – 312 с.
- 100 найвідоміших шедеврів України.** – К.: Автограф, 2004. – 496 с.
- Українки в історії.** – К.: Либідь, 2004. – 326 с.
- Українська політична нація:** Генеза, стан, перспективи. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.
- Фролов М.О.**
Компартійно-радянська еліта в Україні: Особливості існування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 800 с.
- Хоменко І.В.**
Логіка для юристів. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 219 с.
- Храми України:** Альбом. – К.: Мистецтво, 2004. – 295 с.
- Чухліб Т.В.**
Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – 288 с.
- Шендеровський В.**
Нехай не гасне світ науки. – К.: Рада, 2003. – 208 с.
- Юсова Н.** Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Монографія. – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2005. – 545 с.+П.
- Яневський Д.**
Обличчя "Помаранчевої" революції. – Х.: Фоліо, 2005. – 319 с.
- Ярошинський О.Б.**
Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К.: Стилос, 2005. – 460 с.
- Літературу підібрали: завідувач науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська.*

CONTENTS

STUDIES	
R y c h k a V. M. "Halych – second Kyiv": medieval formula or historiography metaphor	4
V o l o s h y n Ju. V. (<i>Poltava</i>). Official policy considering Russian Old Believers on Starodubshyna in 18th century	14
J a s' O.V. Research tools and intellectual foundations of "Small Russian history" by Mykola Markevych	27
K u r a i e v O. O. Ukrainian factor in the system of political interests of Vienna and Berlin (1843–1914)	43
S h l i a k h o v O. B. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). Ship owners of Azov and Black Sea basin at the end of 19th – beginning of 20th cc.	61
F e d o r o v a L. D. Establishment and development of city study museums in Ukraine in the 19th – first half of 20th cc.	72
J e f i m e n k o H. H. Economical aspects of national policy of Kremlin considering soviet Ukraine (1918–1919)	83
K o r n o v e n k o S. V. (<i>Cherkasy</i>). Elaboration of land reform projects by the White Guard governments of A.Denikin and P.Vrangel' (1919–1920)	101
M a t i a s h I. B., M u s h k a Ju. Ju. Activity of Extraordinary diplomatic mission of UNR in Hungary (1919–1924)	112
M y k h a i l i u k M. V. Nazi propagation in the occupied Kyiv	131
Z a p l o t y n s' k a O.O. "Formalism or innovation": Intellectual recusancy in official discursive of 1960–1970 in Ukraine	145
K o l i a d a I. D. Cossack romantic D.I.Javornyts'kyi	157
T e r e n t' i e v a N. O. "Filiki Etheria" and its role in Greek national-liberation movement of the first half of 19th c.	166
METHODOLOGY. FONTOLOGY	
K o s m y n a V. H. (<i>Zaporizhia</i>). Theory of cultural and historiography types by M.Danilevs'ki and methodology of history	183
P a l i i e n k o M. H. Archives of Ukrainian emigration in soviet special storehouses (transference, handling and usage)	196
SURVEYS	
S h a n d r a V. S. R.S.Wartman. Sovereigns and judges: development of legal consciousness in imperial Russia	213
REVIEWS	
M y t s y k Ju. A. S.A.Kopylov. Problems of history of Slavic nations in historical thought of Ukraine (the last third of 17th – beginning of 20th cc.)	217
M a r t y n o v A. Ju. History of European mentality	220
S h e v c h e n k o V. F. V.S.Lozyts'kyi. Politburo of TsK Communist Party of Ukraine: history, persons, relations (1918–1991)	222
V y n o k u r I. S. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). M.Ju.Kostrysia. Association of researchers of Volyn': history, activity, figures	224
B u s h y n M. I. (<i>Cherkasy</i>). A.A.Popok. Ukrainians in the Far East: organizations, events, personalities. Guide	225
CHRONICLES OF SCIENTIFIC LIFE	
P y r i h P. Ja. Dedicated to the 60th birth anniversary of doctor of historical sciences, Corresponding Member of APN of Ukraine V.Ju.Mel'nychenko	227
Z a s h k i l' n i a k L.O. (<i>L'viv</i>), R u d a O.V. (<i>L'viv</i>). The IV International scientific conference "Multicultural historiography surrounding of L'viv in the 19th – first half of 20th centuries"	231
M e l' n y c h e n k o V. M. (<i>Cherkasy</i>). The third All-Ukrainian scientific conference "United Ukraine: historic retrospective"	233
M y t s y k Ju. A. The V Dovnar-Zapol'ski readings	234
B a k a l e t s' O. A. (<i>Bar</i>). Interregional scientific-practical conference "Historical and literal inheritance of Mykhailo Hrushevs'kyi"	235
N e w b o o k s	237